

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાત કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૨૩૪૪ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રૂબીડેશ ૨૧૨

વિષય ૬ - ૩

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા,” પુસ્તક ૪૪ મું

દૃષ્ટીકેશચંદ્ર

(એક સાંસારિક નવલકથા)

ભાગ ત્રીજો.

કર્તા

રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ, બી. એ.
પેટલાદ.

(લાઈફ ઓફ સ્વામી વિવેકાનંદ, ગોલ્ડસ્મિથ ડીગ્રીડેડ વિલેજ
નિથ નોટસ વગેરે, અને સ્વામી વિવેકાનંદનું જીવનચરિત્ર,
વર્મના મૂળતત્ત્વો, વિવિધ ધર્મપિતાર, ઇત્યાદિનો કર્તા)

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

મુખાલ્ફ — “જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા:” અમદાવાદ ૬

[સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે]

આવૃત્તિ ૧ લી]

પ્રત ૧૧૦૦

[ઈ સ ૧૯૨૫

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ સંગ્રહ
૧૨૩૪

મુદ્રક ચીમનલાલ દિશ્વરવાલ મહેતા
મુદ્રણસ્થાન 'વસત' મુદ્રણાલય
ધી-નટા રોડ, પાનાલાઈની વાડી, અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

હુપીકિરાચદ્રનો ત્રીજો ભાગ ગુર્જર પ્રજાની સમક્ષ મુદ્તના લેખક ના હર્ષમા અભિપ્રદિ થાય છે જે આનદથી પહેલા એ ભાગને ગુર્જર પ્રજાએ વધારી લીધા છે, તે જ આનદથી આ ભાગને પણ વધારી લેશે એમ લેખક આશા રાખે છે ત્રીજા ભાગમાં ડ્યાનુ સ્વરૂપ તેનું તે જ ચાલુ છે, માત્ર તેના ટેટવાડ અરોને વધાર સ્કુટ કરી, આપણી ટેટવીડ પ્રચલિત સામાજિક ભાવનાઓના ચ-રૂપોનું આલેખન કરી, તેના પરિણામોનું દિગ્દર્શન કરાવી, નવલ-કથાના ઉચ્ચ ધ્યેય તરફ વાચકગર્ભને લઈ જવાનો તેમા પ્રયાસ આપેલા છે

આપણી આમપાસ પાશ્ચાત્યવિદ્યા, પાશ્ચાત્ય મનઃશક્તિ, પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને આધિભૌતિક દ્વારો પ્રસરી રહેલા છે આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ બરમા આની પડેલી છે મેક્સમુલર, ડયુમન, શોપનુહર, જેના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પખાણેલી આપણી પ્રાચીનવિદ્યા નાંટપ્રાય થઈ, તેને ધ્યાને ઇંગ્રેજ પ્રધાનપદ ભોગવના કાચુ છે આર્યોના પગક્રમા, યજ્ઞ, યજ્ઞતન, આયુર્વિદ્ય પ્રજામાથી નાંટ વઈ તેનું ધ્યાન શારીરિક અને માનસિક નૈર્મળ્યે ગ્રહ્ય છે આપણા પ્રાચીન મગીન મદ્યુણોનો હામ થતો જાય છે અને તેનું ધ્યાન પાશ્ચાત્યોના રીતરિવાજો વધારે ત્રેયસ્કર મનાઈને લેતા જાય છે

જાણે આપણામા જ્ઞાન જ ન હોય તેમ ઇંગ્રેજ વિદ્યાથી જ આપણે પોતાને કેળવાયવા માનીએ છીએ જાણે આપણામા મજા કે પરાક્રમ ન હોય તેમ પાશ્ચાત્યોને આપણે બળવાન અને પરા-ક્રમી ગણી અનુસરીએ છીએ આવી પરિસ્થિતિ ગોચરનીય છે આર્ય પ્રજાજીવનની તે વિરોધી છે તે સ્થિતિનું કંઈક ભાન કરાવી આર્યપ્રજા-મા સગીન સદ્યુણોનો વાસ કરાવી, તેને સશક્ત, સુદૃઢ અને ચારિ-ત્ર્યવાન બનાવી અમુક ધ્યેય તરફ દોરવી એવો પ્રસ્તુત લેખક-નો આશય છે

અખિલ વિશ્વ આજે પ્રગતિ કરી રહ્યું છે તે પ્રગતિમા આગળ ન વહેવું એમ કહેવાનો લેખકનો હેતુ નથી આપણા પ્રાચીન મગીન સદ્ગુણોને ખીનની પ્રજ્ઞના જીવનપ્રવાહમાં ઉત્સાહ, બળ, અને નયમને રેડરા અને તેની સાથે સાથે પાશ્ચાત્યોની સાહસિકૃત્તિ, સ્વદેશપ્રીતિ વગેરેને જાગૃત કરી, પ્રજાજીવનમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ તત્ત્વાનું સંમેલન કરવું એ જ મર્મથા શ્રેયસ્કર છે

અદ્વસોસની વાત છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્યા, કલા અને વિજ્ઞાનથી અખિલ ભાગતવર્ષ મોહાધ બની ગયું છે પરદેશીઓના અનુદરણમાં નિવડને ભૂલી આર્યો પોતાના મગીન સદ્ગુણોને યુદ્ધ છે તેમણે જાણવું જોઈએ કે પૂર્વજોના પગક્રમોના ભાન અને સ્વાભિમાન વગર ગાંધીપણ પ્રજાનું ચારિત્ર્ય વડાતું નથી પોતાના બાપદાદાના મગીન સદ્ગુણો, બળ, પરાક્રમ અને નયમને ધારણ કર્યા વગર કોઈપણ પ્રજા ઉદયને શિખરે ચઢતી જ નથી એવા સગીન સદ્ગુણો વગર તે માત્ર હાલતું ચાલતું પુતળું જ છે પૂર્વજોના સદ્ગુણોનું પાલન કરી, સ્વધર્મ અને સ્વદેશપ્રીતિને જાગૃત કરીને વડાયલા ચારિત્ર્યમાં જ પ્રજાઓનો ઉદય છે, શ્રેય છે, કયાણ છે તો પછી પૂર્વજોએ ગચ્છી લબ્ય અને મગીન ઇમારતના જુના પાયા ઉપર નીન ઇમારત ગચ્છી એજ મર્મથા ઇષ્ટ છે

પાશ્ચાત્ય વિદ્યા, કલા, ગીતભાત, સવથી આપણે મોહાધ બન્યા અને મારામારનો નિવેડ દૂર કરી મર્ડટાનુકરણમાં જ આપણે આગળ વળ્યા જગતમાં કોઈપણ પ્રજા સનામે ઘટ હોઈ ન શકે સવમાં ગુણ દોષ તો હોય જ એવી કોઈપણ પ્રજાનું સનામે અનુકરણ અનિર્વાર જ હોય !

આવા અનુકરણનું પશ્ચિમ એ આવ્યું છે કે આપણે પશ્ચિમના ઉપર મોહી ગયા અને તેના અવગુણોને ગ્રહી આપણા પૂર્વજોના સગીન સદ્ગુણો-જેવા કે બ્રહ્મચર્ય, સત્ય, બળ, પરાક્રમ, સર્વને ખોષ બે ! અને ચારિત્ર્યહીન, શૌર્યહીન, વીર્યહીન, તથા વિદ્યાહીન બની અર્નિશ સેવાકૃતિને સેવનારા બની રહ્યા અને પરદેશીઓને મન નમાવ્યા લેખાયા

કોઈપણ એ પ્રજાઓ વચ્ચે મેત્રી ક્યાં હોઈ શકે ? બને એક ખીજના સદ્ગુણોની આપ લે કરે ત્યારે જ હિં મદ્યએ શિષ્ય

અને સેવક તરીકે જ પશ્ચિમ પાસે એમે તો પશ્ચિમ તેના નિર-
ન્દારમા જ આવે ।

આપણી આ સર્વ પ્રકારની નિર્માયતાનું કારણ શું ? પાશ્ચાત્ય
મનસ્કૃતિ આપણી સામે આવીને ઉભી છે તેનાથી મોહાધ મની
આપણે મારાસાગનો વિવેક બૂલી આપણા પ્રાચીન મગીન મનુષ્યોને
બૂલીએ છીએ પોતાની સમ્પત્તિના પુરેપુરા ભાન અને પાવન વગર
કોઈપણ પ્રજાનો ઉદય નથી પોતાની સમ્પત્તિમા દબ થવા વગર
અન્યોના ખોટા અનુકરણમા પ્રજાતવનો નારા જ હોય । સ્વર્ધર્મ
અને સ્વાભિમાન વગર કોઈપણ પ્રજામા મળ કે પરકમની
આના ગણધી વ્યર્થ છે । સમ્પત્તિના પાવનમા જ પ્રજા બળ,
પરકમ, અને શૌચને ધારણ કરે । તેની ઉપેક્ષાથી પ્રજા નિર્માય
અને નિસત્વ બની ગયે । સ્વભાન, સ્વમાન અને દેશભિમાન વગર
આપણે ઉદય નથી એ વાત માગી પેડે મમજવી એ સર્વધા છલ છે
અને દરેક ભારતવાસીનું કર્તવ્ય છે

નવલકથાકાર એક સામાન્ય નવલકથામા મન ધામનો
પૂર્ણાંગે વિચાર કરી ન શકે તે યથાશક્તિ તેમને કથાના રૂપમા
વટાવ છે અને તેમાથી ફક્ત ઘટા ઉચ્ચ ધ્યેય તરફ વાચકનગને પ્રેરે
છે આ ભાગમા પણ તેજ પ્રયામ જોવાપ્રેત છે આશા છે કે વાચક-
નર્ગ તેને વધારી શકે તેના ઉચ્ચ ધ્યેય તરફ પ્રેરણે । તેમ થયે તો
લેખકનો શ્રમ મફત થયો એમ લેખાંગે । તથાગત !

આ નવલકથાનું વસ્તુ શરૂઆતથીજ ચાર ભાગોમા ગોઠાયતું
છે એથી ભાગ “પુસ્તકમાળા” ના ગ્રાહકોને જેમ બનશે તેમ જુલો
આપવાની લેખક ઉમેદ રાખે છે

રામપ્રસાદ કાશીપ્રસાદ દેસાઈ.

અર્પણ પત્રિકા

સ્વર્ગસ્થ મુરુગી

દેસાઈ કાશીપ્રસાદ મુગટરામ

પૂજ્ય પિતાશ,

જીવનમાં સર્વ પ્રત્યે ઉદારતા,
નિખાલસપણું, સ્નેહાળતા, અને સમાન-
ભાવ સર્વદા દર્શાવી, એ ગુણોની
ઉડી છાપ તમે મારા હૃદયમાં પાડી છે
અમે બાળકો પ્રત્યે ઘણા સ્નેહથી
પિતાની ફરજો તમે અદા કરી છે
પ્રભુ તમારા આત્માને શાંતિ આપો
તમારૂં પવિત્ર સ્મરણ સદાએ આ
પુસ્તક સાથે જોડાઈ રહે!

હું છું તમારો
આરાજિત પુત્ર
રામપ્રસાદ.

અનુક્રમણિકા.

૪

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ હુ કારભારની કેફ	૧
૨ જી રાજ્યખટપટ	૫૪
૩ જી સ્વતંત્રતા કે નિરકુશતા ?	૬૩
૪ થુ બિચારી વિધવા	૯૫
૫ મુ પ્રેમ કે વિષયવાસના ?	૯૩
૬ કુ મોટાનુ છોફ	૧૦૩
૭ મુ ભીમસિંહનુ કાવતર	૧૩૩
૮ મુ કનકપુરના સમાચાર	૧૫૪
૯ મુ પ્રિયવદાની શોધમા	૧૬૮
૧૦ મુ પતિ પત્ની	૧૮૮
૧૧ મુ યુદ્ધની તૈયારી	૨૦૫
૧૨ મુ વિજયી વનરાજ	૨૩૫
૧૩ મુ વિપત્તિનુ દર્શન	૨૪૪
૧૪ મુ કાશીમા	૨૫૬

મૂળ સંસ્કૃતના જ આધારે અઢારે પર્વના સાર રૂપે

સંક્ષિપ્ત મહાભારત

લખનાર —રતિપતિરામ ઉં ૫૩યા, બી એ

[નવાં દસ ચિત્રા છતાં-કીમત રૂ માત્ર સાડા ચાર]

ઘણાક ધર્મજ્ઞાસુ જનો “મહાભારત” માટેપચાસ રૂપીઆ સુધી ખર્ચા નાખવા તૈયાર થાય છે, તેમને મૂળ સંસ્કૃતનાજ આધારે, સરળ ભાષામા કથા-વાર્તા રૂપે લખાયેલુ આ “મહાભારત” માત્ર ચાર રૂપીઆમા મળે એ એક આશ્ચર્યાવાદ રૂપ જરૂર થઈ પડશે

કદ—ગેયક આઠ પેજ માઈઝના વિસ્તૃત ઉપોદ્ધવાત માથે લગભગ ૪૦૦ પાના, ઝાડાએન્ડીક ડાગળ, મજબુત સળગ છીટનુ પુકું

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”ના ઈ સ ૧૮૨૬ તથા ૨૭ ની સાલના બે વર્ષના ગ્રાહકહથે કે એ બે વર્ષ માટે નવા થશે તેને આ “મહાભારત” અર્થી કીમતે એટલે માત્ર મવા બે રૂપી-આમાંજ આપીશુ આટલુ બધુ સન્નુ-મદત જેવુ આપવાનુ ડાગલુ એજ કે પુસ્તકમાળાના જુના તથા નવા ગ્રાહકો તેનો લાભ લઈ શકે આ જન્યની અનુકંમણિકા વાચવાથી કાઈક તેનો ખ્યાલ આવશે —

અનુકંમણિકા.

૧ આન્વિપર્વ	પૃષ્ઠાઽ	૧—૬૪
પ્રકરણ ૧ પૂર્વ ઇતિહાસ	૧	
, ૨ વ્યાસની ઉત્પત્તિ	૮	
, ૩ શાન્તનુ રાજ્ય અને વશ વિસ્તાર	૮	
, ૪ કુતીની કૌભાર્યાવસ્થા		
કૌરવા-પાંડવોનો જન્મ	૧૧	
, ૫ પાંડવો અને કૌરવોનો મહાવાસ	૨૨	
, ૬ આચાર્ય દ્રોણ	૨૪	
, ૭ ગજકુમારનો ધનુર્વિદ્યાખ્યાસ	૨૬	
, ૮ ગુરૂદક્ષિણા અને દુષ્ટદનો પગજય	૩૦	
, ૯ વૈરનો આગ ભ-લાક્ષાગૃહમા પાંડવો૩૩		

પ્રકરણ ૧૦ વનવાસી પાડવો-હિડિમ અને		
બડ રાક્ષસોનો વધ	૪૦	
,, ૧૧ પાચાલી સ્વયંવર	૪૭	
,, ૧૨ ઈદ્રપ્રગ્ધમા પાડવો-		
અર્જુનનો વનવાસ	૫૭	
,, ૧૩ વસંતપિહાર-સુભદ્રાહરણ	૬૦	
,, ૧૪ ખાડવવનફલન	૬૩	
૨ સભાપર્વ	૬૪-૬૨	
પ્રકરણ ૧૫ મયમલા અને રાજધર્મો	૬૫	
,, ૧૬ રાજમય યત્ન કલહના બીજ ગોપાયાદ		
,, ૧૭ ઘતનો આરભ	૭૬	
,, ૧૮ અનીતિની પગાર-ટા-ટોપદીના		
વસ્ત્ર હરણ-પ્રભુએ તેનીલાજ રાખી	૮૧	
,, ૧૯ ઘૃતનુપુત્ર મહાણુ-પાડવોનો પરાજય	૮૬	
૩ વનપર્વ	૮૩-૧૩૭	
પ્રકરણ ૨૦ વૃતરાટ્રની અવગ્ધતા	૮૩	
,, ૨૧ વનવાસ-સ્નેહીઓનો મેળાપ	૯૫	
,, ૨૨ ડૉરવો મ્હામે યુદ્ધ કેમ ન કરવું	૯૯	
,, ૨૩ અર્જુનની તપશ્ચર્યા-		
દ્રવ્ય અસ્ત્રોની પ્રાપ્તિ	૧૦૪	
,, ૨૪ પાડવા પ્રનામે નીકળ્યા-		
બદરિકાશ્રમમાં નિવાસ	૧૧૦	
,, ૨૫ પ્રવાસમાં ભીમમેનનું સાહસ-		
અર્જુનનું આગમન	૧૧૭	
,, ૨૬ અવિચારી સાહસનું ફળ-		
પતિપગાયણા મતી	૧૨૩	
,, ૨૭ ખોદે તે પડે	૧૨૮	
,, ૨૮ દાનેશ્વરી કર્ણ	૧૩૫	
૪ વિરાટપર્વ	૧૩૮-૧૭૬	
પ્રકરણ ૨૮ ગુપ્ત નિવાસ	૧૩૮	
,, ૩૦ શ્રુત વધ	૧૪૯	
,, ૩૧ સૈરધ્રીના સતીત્વની કસોટી	૧૫૨	
,, ૩૨ પાડવો ઓળખાયા	૧૬૩	
,, ૩૩ દુષ્ટવૃત્તિનું પરિણામ	૧૭૧	

૫ ઉદ્યોગપર્વ	પૃષ્ઠાક ૧૭૭-૨૧૦
પ્રકરણ ૫૪ વિષ્ટની વાટાઘાટ-ખેન્યનો જમાવ	૧૭૭
„ ૩૫ સધિના નિષ્કળ પ્રયત્નો—	
ધૃતરાષ્ટ્રને થયેલો બોધ	૧૮૫
„ ૩૬ શ્રીકૃષ્ણનો છેલ્લો પ્રયત્ન	૧૯૨
„ ૩૭ શ્રીકૃષ્ણનો નિષ્કળ પ્રયાસ	૧૯૯
૬ ભીમપર્વ	પૃષ્ઠાક ૨૧૧-૨૬૧
પ્રકરણ ૩૮ કુડક્ષેત્રમાં અણુ નો વિપાદ—	
શ્રીકૃષ્ણનું પ્રોત્સાહન	૨૧૧
„ ૩૯ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસાર	૨૧૯
„ ૪૦ „ [ચાલુ]	૨૧૯
„ ૪૧ વિજયનો પ્રભાવ	૨૩૫
„ ૪૨ સેનાપતિ ભીષ્મ—	
દસ દિવસનો ભયકર મગ્રામ	૨૪૦
„ ૪૩ ભીષ્મ પડયા	૨૫૩
૭ દ્રોણપર્વ	પૃષ્ઠાક ૨૬૧-૨૯૪
પ્રકરણ ૪૪ સેનાપતિ દ્રોણ-અભિમન્યુભગાયો	૨૬૧
„ ૪૫ અર્જુનનું પગકેમ	૨૭૨
„ ૪૬ છળથી દ્રોણ હથેલીયા	૨૮૬
૮ કર્ણપર્વ	પૃષ્ઠાક ૨૯૫-૩૦૮
પ્રકરણ ૪૭ સેનાપતિ કર્ણ—	
ઝરવાનો અત્તથતો તારો	૨૯૫
„ ૪૮ દુ શાસન રૂઢિગપાન-કર્ણ પડયો	૩૦૪
૯ શલ્યપર્વ	પૃષ્ઠાક ૩૦૯-૩૧૭
પ્રકરણ ૪૯ દુર્યોધન પડયો	૩૦૯
૧૦-૧૧ સૌપ્તિકપર્વ અને સ્ત્રીપર્વ	પૃષ્ઠાક ૩૧૭-૩૨૨
પ્રકરણ ૫૦ ઝળજતા અગાગનો અતિમ પ્રજાશ	૩૧૭
૧૨ શાન્તિપર્વ.	પૃષ્ઠાક ૩૨૩-૩૩૫
પ્રકરણ ૫૧ રાજ્યારોહણ-ભીષ્મનો શાન્તિબોધ	૩૨૩
૧૩ અનુશામનપર્વ	} પ્રકરણ ૫૨ પૃષ્ઠાક ૩૩૫-૩૩૮
૧૪ અશ્વમેધપર્વ	
૧૫ આશ્રમવાસિકપર્વ	
ભીષ્મનો દેહ નિલય—	
અશ્વમેધ યત્ર	
૧૬ મૌપલપર્વ	પ્રકરણ ૫૩ ૩૩૮
૧૭ મહાપ્રસ્થાનિકપર્વ	} પાડવોનું મહાપ્રસ્થાન અને
૧૮ સ્વર્ગારોહણપર્વ	
સ્વર્ગ ગમન	

ધર્મજ્ઞાનુ ભાવિકનનો માટે ઉત્તમ ગ્રન્થ.

અનંત આખ્યાન સંગ્રહ

(ભાગ પહેલો.)

ગુજરાત ઝડીયાવાડમાં કીર્તનઝર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ ધર્મગચેક્ષા સ્વર્ગસ્થ શ્રીવૈષ્ણવ અનંતપ્રસાદજીના ગદ્યપદ્યાત્મક ધાર્મિક આખ્યાનો લગભગ ૧૨૫ છે તેમાંના કેટલાક છુટાછુટા છપાયા હતા, ને બીજા તેમનાજ હાથે લખેલા પડ્યા હતા આ બધા મગ્રહ તેમના ધર્મપત્ની તરફથી મેળવીને હડાળામાં નેડનામદાર દરબાર સાહેબશ્રી વાજસુરવાળા સાહેબે અમને પ્રસિદ્ધ કરવા સાડે આપ્યો છે તેમાંનો જ આ પહેલો ભાગ હાલ તૈયાર થયો છે

આ ભાગમાં નીચે પ્રમાણે વીશ આખ્યાનો છે —

૧ અન્નમિલ	૨ અનંતપુરુષ સ્વામી
૩ અમૃતપાન	૪ અર્જુનને ઇદ્રપ્રસ્થની પ્રાપ્તિ
૫ અર્જુન વનવાસ	૬ અર્જુનપર પ્રીતિ
૭ અર્જુન અને ડર્ણ	૮ અર્જુન અને ડર્ણ [ઉત્તરભાગ]
૯ અર્જુનનું અવમાન	૧૦ શ્રી આરાધનજી
૧૧ ઉર્મિલાસજી	૧૨ એડનાથસ્વામી •
૧૩ અગદસિંહ	૧૪ અબગીપ મહાગજ
૧૫ ડબીરજી [આ ઉપગત બીજા પાત્ર આખ્યાન]	

ગ્રન્થનું કંઠ—આ સાધજના પૃષ્ઠ લગભગ ૪૦૦, પુકું પાકું માનેરી નામનું છતા કીમત રૂ. સવા ત્રણ

પુસ્તકમાળાના ગ્રાહકને “ મહાભારત ” ની સાથે

અર્ચી કીમતે દીવાળીની આસપાસ મળશે

બધા પુસ્તકો માટે પિ. પી. પોસ્ટેજ જુદું સમજવાનું છે —

જીવનસાલ અમરશી મહેતા; અમદાવાદ.

સૂચના—આ આખ્યાનોના બીજા ભાગો પણ એક પછી બહાર પડતા ગહેશે, પરંતુ તે માટે ગ્રાહકોની લાગણી અને માગણી ઉપર ત્રણભાગે આધાર ગહેશે

હૃષીકેશચંદ્ર.

ભાગ ૩ જો.

પ્રકરણ ૧ હુ.

કારભારની કેર

હીકેશચંદ્ર લાખે પથે પરવર્યો. એક ગાઢ જંગલના મધ્ય ભાગમા તે ઉતરી પડ્યો અને રસ્તામા ભૂલો પડ્યો. એ ત્રણ દિગ્ગજ તે ભૂખ્યો ને તરસ્યો અહીં તહીં ભટક્યો. આખરે એક પારધિ તેને મળ્યો તે પારધિને હૃષીકેશચંદ્રની દયા આવી, તેણે તેને માર્ગ બતાવ્યો અને થોડે મુઠ્ઠી આપીને એક ગામની ભાગોળ સુધી મુકી ગયો.

પારધિને કંઈ આપવાના ઇગદાથી હૃષીકેશચંદ્રે ખીરસામા હાથ વાળ્યો ખીરસામા એક પાછ પણ હતી નાની ગર્ભશ્રીમત લાચાર બન્યો અને દીનવદને પારધિ સામે નોંધ રહ્યો. પારધિ તેની લાચારી મમજી ગયો અને કંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વગર પાછો ચાલ્યો ગયો. પારધિના ગયા પછી હૃષીકેશચંદ્ર તે ગામની ભાગોળે આવેલા એક તળાવની પાળ ઉપર હાથનું ઉશીકું ડરીને સુતો અને ઝમવસાટ ઉઘી ગયો.

તે તળાવની સામે એક મંદિર હતું તેનો પૂજારી સાયરાળનો મમય થયેલો હોવાથી ત્યાં ગ્નાન કરવાને આવ્યો અને હૃષીકેશચંદ્રને પાળ ઉપર છેડ પાણીની નજીક સુતેલો નોંધને તે તેની પાસે ગયો અને તેને જગાડીને કહેવા લાગ્યો “ભાઈ, જગ વેગળા સુતો, પાણીમા પડી જશો.”

પૂજારીની સામે નોંધને હૃષીકેશચંદ્ર કંઈક હસ્યો અને બોલ્યો “આ દેહને પડી જવાની બહીક નથી.”

પૂજારી આશ્ચર્ય પામ્યો અને મનમાં બોલ્યો “આ તો કોઈ વિચિત્ર પુરુષ જણાય છે”

હુપીકિશચદ્રને તેણે કહ્યું “ભાઈ, તમે તો કોઈ વિચિત્ર પુરુષ જણાવ છો”

હુપીકિશચદ્રે જવાબ આપ્યો ‘દરેક મનુષ્યમાં કંઈક વિચિત્રતા હોય છે અને મારામાં પણ કંઈ હોય તો તેમાં નગાઈ નથી.’

પૂજારી વધારે આશ્ચર્ય પામ્યા અને હુપીકિશચદ્ર સામે જોઈ રહ્યો તેને હસીને મનુષ્ય ધારી તે પાછો સ્નાન કરવાને સામ કિનારે ચાલ્યો ગયો.

હુપીકિશચદ્ર બેઠો થયો અને આમ તેમ દરિ નાખવા લાગ્યો. નહાતે નહાતે પૂજારી નર્મપાટક બોલતો હતો. હુપીકિશચદ્રને બેઠો થયેલો જોઈને તે જરા ધાટો પાડીને બોલવા લાગ્યો. તેનાથી હુપીકિશચદ્રનું ધ્યાન બેસાયું અને પૂજારીના અગુદ્ધ ઉચ્ચારથી તેને કંઈક હસવું આવ્યું. સ્નાન કરી રહ્યા પછી કંઈ પાછું પૈસો મળવાની આશાથી પૂજારી પાછો હુપીકિશચદ્રની પાસે ગયો અને તેની ભવ્ય આકૃતિ જોઈને ચક્રિત થતો આશ્ચર્યથી તેને ક્ષણવાગ નિહાળી રહ્યો પછી તે બોલ્યો.

“ભાઈ, તમે ક્યાંથી આવ્યા છો ? ભૂખ્યા હશે, ચાલો આપણે ઘેર”

“પ્રભુ કાંઈને નાજો ભૂખ્યો રાખતો નથી તમે મારી કાળજી રજો નહી”

“તમે કહો તો હું તમને અમારા કાગલારી સાહેબને ઘેર તેડી જઉં”

“હું કોઈની પાસે યાચના કરતો નથી”

“તમે પણ નિસ્પૃહી મનુષ્ય જણાવ છો”

“સ્પૃહા માત્ર પ્રભુની બીજા કોઈની હું સ્પૃહા રાખતો નથી”

“જગતમાં એવી નિસ્પૃહા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે”

“જગતના કોઈ પણ પદાર્થની મને ઇચ્છા નથી, જેને ઇચ્છા હોય તેને સ્પૃહા હોય”

“તમે તો દુનિયાની પાગલ મનુષ્ય જણાવ છો !”

એમ બોલતે બોલતે પૂજારી વધારે આશ્ચર્યથી હૃષીકેશચંદ્ર મામે પાછો નેમઘ ગયો

હૃષીકેશચંદ્રે જવામ આયો “ તમારે જેમ કહેવું હોય તેમ કહો ”

ઢારભારી માથેનો પોતાનો કંઈક મળધ જણાવતો પૂજારી પાછો બોલ્યો “ અમાગ ઢારભારી સાહેમને વેગ તો ચાલો એમના ઝોળખાણુથી તમને કંઈક લાભ થજે ”

હૃષીકેશચંદ્ર કંઈક તિગરઢારથી મોયો “ મને દ્રવ્ય કે સત્તાનો લોભ નથી જ્યા એ લોભ હોય છે ત્યા અધમતા હોય છે તેવી મારે ઢારભારી સાથે ઝોળખાણુ ઢરવું નથી ”

લોભી બ્રાહ્મણને હૃષીકેશચંદ્રના વાક્યો બાણ સમાન લાગ્યા અને તેણે જરા ચુસ્તો કરીને પુછ્યું “ તારે તમારે જવું છે કયા ”

હૃષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો “ જ્યા જવાય ત્યા ”

જરા વધારે ચુસ્તો કરીને પૂજારી બોલ્યો “ આ પેલી ધર્મ-શાળા જણાય છે ત્યા જઈને ગત સુઈ રહેજો અને પછી ‘જા’ જનાય ત્યા’ જજો ” પૂજારીએ હાથ લાખો કર્યો અને કંઈક તિગરઢારથી ધર્મશાળા બતાવી

એટલું કહીને પૂજારી ચાલતો થયો હૃષીકેશચંદ્ર ઉઠ્યો અને તે ધર્મશાળા ભણી ગયો

આ ગામનું નામ વીરપુર હતું વિશ્રાંતિસ્થાન તરીકે વીરપુર મધી સગવડ અને અનુકૂળતાવાળું હતું, અને તેથી ઢરીને મુસાફરો ગસ્તામા જતે જતે અહીં મુકામ ઢગતા અને ગામના લોકોની દયા ભાવ, અને લાગણીનો લાભ લેતા વળી રાજ્ય તરફથી વીરપુરમાં સારી સારી અને મોટી ધર્મશાળાઓ મધાવેલી હતી અને તેમાં મુસાફરોને માટે નોંધએ તેની સગવડો ઢરી ગખી હતી આ ધર્મ-શાળા તેમાંની એક હતી

હૃષીકેશચંદ્ર ધર્મશાળાની અદર ગયો અને મુકામ કરવાને મારી જગ્યા ખોળવા લાગ્યો એ ધર્મશાળામાં ખીજ પણ મુસાફરો ઉતરેલા હતા ધર્મશાળાની અદગની મધી ઝોરડીઓ રોકાઈ ગયેલી હતી તેથી હૃષીકેશચંદ્રને બહારની ઝોમરીના મોટા ખુલા ભાગમાં પોતાનો મુકામ કરવો પડ્યો તે ખુલા ભાગમાં ખીજ મુસાફરો પણ હતા તે મુસાફરોમાં એક વાણીઓ હતો, ખીજો દક્ષણી બ્રાહ્મણ

હતો, અને બહાર ગમે તેને પડી રહેવાની છુટ હોવાથી ત્યાં એક ઝાણુલી અને એક યુરેઝીયન પણ આવીને ઉતર્યા હતા. રાત પડવા આવી એટલે સૌ પોતપોતાનું ખાવાનું એસરીના નીચેના ભાગમાં કરી, ખાઈ પરવારીને, પેલા મોટા ખુલ્લા ભાગમાં પોતપોતની સુવા એસવાની જગ્યાએ આવીને બિછાના ઉપર બેઠા. રાત પડી અને અધાર થયું, પણ સૌનો સહીઆરો મુકામ એટલે કાંઈએ દાવો કર્યો નહીં અને સર્વે અંધારામાં જ સુઈ ગયા.

ધર્મશાળાની બહારનો ભાગ ખુલ્લો હતો તેની ત્રણ બાજુએ દિવાલો હતી પણ એક બાજુ તદ્દન ખુલ્લી જ હતી. ધર્મશાળાના મુખ્ય મકાનની બહારની બાજુએ એ ભાગ હતો અને તેથી ધર્મશાળાનો દરવાજો રાતે બંધ થાય એટલે એ ભાગ ધર્મશાળાથી તદ્દન જુદો પડ્યા જેવો અને વસ્તી વગરનો થઈ રહેતો. એ બહારના ભાગમાં હુપીકેશચ અધારામાં એક ખુણે હાથનું ઉશીકું કરી ઝલાડીએ સુતો.

મધરાત થવા આવી બંધાએ બર ઉવમાં પડી ગયા હતા. મૌએ પોતપોતાના પાથરણા પાથર્યા હતા અને તેની એક બાજુએ પોતાનો સામાન, કપડાં, વગેરે મુકી તેનું જ ઉશીકું કરી સૌ ઉઘડતા હતા. રાતમાં એક ચોર ફરતો ફરતો ત્યાં આવી ચઢ્યો. સૌ ખુલ્લામાં સુતા છે અને તે જગ્યાએ અધાર છે એમ જાણી પેલો ચોર તેમના તરફ જ ગયો. બંધાના ખીસ્સા તેણે તપાસ્યા પણ તેમાંથી કંઈ મળ્યું નહીં. ચોર નિરાશ થયો ફરીથી તેણે તપાસ કરવા માંડ્યો. પેલો દક્ષણી દસ દસ રૂપિયાની બે નોટો ખીસ્સામાં રાખી તેને પડખે દબાવીને સુતો હતો. પેલા ચોરે છીંકણીની ડાબલી કહાડીને એક ચપટી ભરીને તેને સુધાડી પેલો દક્ષણી ઉઘમાં ને ઉઘમાં નાડ ચીબોળતો. પાસુ ફેરવીને સુતો અને પાછો ધસવસાટ ઉઘી ગયો. પેલા ચોરે તેના ખીસ્સામાં હાથ વાંટ્યો, તેના હાથમાં પેલી બે નોટો આવી, પણ મરકારી કાગળીયા હજે એમ ધારીને તેણે તે ત્યાં જ પડતી મુકી.

પેલા યુરેઝીયન પાસેથી તેનું ઘડીયાળ, લૉકેટ અને એક સુદર પાકીટ ચોરે તેવીજ રીતે મેળવ્યા, પણ તેવા મુદ્દા માલ તેને પકડાને એમ ધારીને તેમને તેણે ત્યાં ને ત્યાં જ રહેવા દીધા.

પેલા કાણુલી તથા વાણીઆ પાસેથી તે ચોરને કંઈ જ મળ્યું નહીં. પેલો વાણીઆ પોતાની પેટીએ સુતરની બડી દોરી વીંટાળીને તેના બે છેડા પોતાના બે હાથે બાંધીને સુતો હતો. તેની પેટીને હલાવવી એ વાણીઆને જગાડવા જેવું છે એમ ધારી વાણીઆને નો એણે પડતો જ મુક્યો. ચોર મનમાં બડબડ્યો “ મારા હાહરા, ડાહીમાના ડિયરા તો ખરા ! બહુ જ પાકા ! ”

કંઈ પણ લેવા જેવો માલ નહીં મળ્યાથી ચોર નિરાશ થયો, પણ એણે વિચાર્યું “ લાવ જરાક મળગ નો કર ! આ ડાહી માના ડિયરાને તો પુરો ઘડાડુ ”

એમ વિચાર કરીને પેલા ચોરે પેલા કાણુલીની પોટલી લઈને વાણીઆના માથા તળે મુકી પેલા દક્ષણીની નોટો લઈને પેલા યુરે-ઝીયનના ખીરસામાં મુકી યુરેઝીયનનું ઘડીયાળ અને પાકીટ લઈને પેલા દક્ષણીના ખીરસામાં મુક્યા અને અઢોડો તથા લોકેટ બહાર દેખાય તેમ લટકાવ્યા.

સવાર પડી સૌ જગ્યા જુવે છે તો પોતાનો સામાન વેરણ છોરણ થયેલો ! પેલો કાણુલી તો સાફજો ફાફજો ઉઠ્યો અને આમ તેમ જોઈને પોતાની પોટલી ખોળમાં લાગ્યો. તેણે પોતાની પોટલી પેલા વાણીઆના માથા તળે દીઠી કાણુલીનો મિઝગળ ગયો તે દેડ્યો અને બોલી ઉઠ્યો

“ કમબખ્ત, નાદાન, મેરા માલ ચુરાયા હૈ મે તેગ જન લઉગા ”

પેલો વાણીઆ હજી ઉઘતો જ હતો. કાણુલીએ તેની બે કાન-પટ્ટીઓ પડડી, સારી ચીખોળી, અને તેને હલાવીને જગાડવા માડ્યો. વાણીઆ બાવરો બનીને પથારીમાં બેઠો થયો અને બડબડ્યો “ જે-રી ગોડધનનાથ ! જે શી ડાડુ ડયાળ ! ”

પેલો કાણુલી ધમકાવવા લાગ્યો “ મેરા માલ ચુરાય કે બેઠા હૈ ”

વાણીઆ બોલ્યો “ જે શી ડવારકાનાથજી ! માલ શો, વાટ-રી, ચીટ શી ! ”

કાણુલીએ હાથ ખેંચીને તેને ઉભો કર્યો અને એક તમાચ ખખડાવી કહાડી પછી તે બોલ્યો “ દેખ, એ માલ અમારા કે તેરા ? ”

વાણીઆ સ્તબ્ધ થઈ ગયો “ જે શી ગોડધનનાથ ! ” એમ મુખેથી બોલતો તે વિચારમાં પડ્યો.

પેલો દક્ષણી અને યુરેઝીયન પણ જાગી ઉઠ્યા વિરમય પામતા તે પોતાની આસપાસ જોવા લાગ્યા તેમણે પોતાના ખીચસામા હાથ ધાધ્યા, અને અદર તપાસવા લાગ્યા દક્ષણી જુવે છે તો પોતાની નોટો મળે નહીં યુરેઝીયન જુવે છે તો પોતાનું ધડીયાળ, પાકીટ, અછોડો વગેરે મળે નહીં અને આમ તેમ જોવા લાગ્યા પેલા દક્ષણી-એ પોતાની નોટો યુરેઝીયનના હાથમા જોઈ, અને યુરેઝીયને પોતાનું ધડીયાળ, અછોડો વગેરે પેલા દક્ષણીની પામે જોયા અને એક ખીજ તરફ જોઈ રહ્યા, ડોળા કહાડવા લાગ્યા, લાલચોળ બની ગયા, ઉંચાનીચા થયા, અને પોતાનો માલ શી રીતે ગમે અને ખીજનો માલ પોતાની પાસે શી રીતે આવ્યો તેનો વિચાર કરતા, આશ્ચર્ય પામતા, અને વારેપડીએ આમતેમ જોતા એક ખીજને ધમકાવવા લાગ્યા

અહીં મોટું તોકાન મચી રહ્યું યુરેઝીયન કંઈક ખ્રીસ્તીપણના તોગમા તણુનો હતો, અને પેલો દક્ષણી આત્મણુ મનમા કંઈક પેશ-વાધનો ફૂંકો ગાખતો હતો એક ગામઠી સાહેબનો ડાળ કરતો, અને ખીજે જુનો દરબારી કાઠ દાખવતો એક ખીજથી કોઈ હડે તેમ નહોતું યુરેઝીયન કંઈક હઝેજીમા અને કંઈક ભાગ્યાતુટયા હિંદુસ્તાની-મા બોલતો અને તેનો જવાબ પેલો દક્ષણી અડધો ઇઝેજીમા અને અડધો મગડીમા ભરડતો એકખીજની ભાષા અને બગાવર સમજતા નહોતા, તેથી મારામારી થવાનો પ્રમગ આવ્યો

હુધીકિશયદ્ર આવે ઉભો ઉભો સંપળુ જોતો હતો અને કંઈ-વિરમય પામતો “ આ શુ થયુ ” એમ મનમા વિચાર કરતો હતો પેલો વાણીએ તો પેલા કાણુનીનો માલ આપી મુઠીએ વાળીને લાથી નહાશી જવાની તૈયારીમા હતો એટલામા પેલા દક્ષણી અને યુરેઝીયનની તકરાગ સાલળીને દગબારના મિપાઇએ ધાઈ આવ્યા અને કોટવાળને ખચ કરી કોટવાળ સાહેબે ત્યાં આવી સૌની હડીકત સાલળી અને બધાને ગુન્હાકત કામમા દાખલ કરી પેલા ચારે મુસાફર તથા હુધીકિશયદ્રને લઇને કચેરીમા ચાલતા થયા

કચેરીમા સૌની જુવાની લેવાની હતી, અને તેમના ઉપર કામ ચલાવવાનું હતું કાયા કામના ફેદીએ તરીકે સૌને અટકમા રાખવા-મા આવ્યા પોતાની જમીનગીરી આપી તેમાથી છુટા થવાનો હુધીકિશયદ્રે વિચાર કર્યો, પણ એ અજાણ્યા ગામમા એનો જમીન

કાણુ ચાય ? વિચાર કરતા હુપીકેશચંદ્રને માલમ પડ્યુ કે વીરપુરના કારભારી અંદુલાલના દિકરા સાથે મનહરપુરના અરવિંદલાલની દિકરી ઉપાનુ લમ થયેલુ છે, અને તેથી ડરીને વખતે અંદુલાલ તેના પિતા ચાંચંદ્રને ઓળખતો હોય અને એને પણ નામથી જાણતો હોય !

હુપીકેશચંદ્રે કોટવાળને જામીન ઉપર છુટવાની અરજ આપી કોટવાળે જામીન હાજર કરવાનુ કહ્યુ હુપીકેશચંદ્રનો ચહેરો, સૌમ્ય આકૃતિ, ગૌર વર્ણ, ભવ્ય વિશાળ લલાટ, નમ્રતા, અને સભ્ય રીત ભાત જોઇને કોટવાળને લાગ્યુ કે એ કોઈ સદ્ગૃહસ્થનો પુત્ર છે એની મુખાકૃતિ ઉપરથી એની સર્જનતા અને નિર્દોષતા કોટવાળના મનમા વસવા લાગ્યા પણ કાયદેસર સંપળુ કરવુ પડે તેથી તે બોલ્યો “ તમે કોઈ મર્જન પુરૂષ જણાવ છો તમે ગામમા જાવ અને જામીન લઈ આવો, હું તમને રજા આપુ છુ ”

હુપીકેશચંદ્રે ધીમેથી પુછ્યુ “ અહીના કારભારીસાહેબ અંદુલાલભાઈ છે ને ? ”

કોટવાળ—હા, અંદુલાલભાઈ જ છે તમારે તેમનુ ઓળખાણુ છે ?

હુપીકેશચંદ્ર—મને જાતે તો એમણે જોયો હશે કે નહી, પણ મે એમને જોયા છે, માગ પિતાને તે ઓળખતા હશે

કારભારીના ઓળખીતા હશે એમ જાણી જરા બહીતે બહીતે કોટવાળે પુછ્યુ “ તમારે કયે ગામ રહેવુ ? ”

હુપીકેશચંદ્ર નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો “ મનહરપુર ત્યાના અરવિંદલાલની દિકરી કારભારીના દિકરા સાથે પગણાવેલી છે, અને અમે કારભારીના વેવાઈના કઈક સબધમા છીએ કારભારીનુ ધર બતાવવા તમે એક માણુમ આપશો ”

કોટવાળે ઝટ હા પાડી અને હુપીકેશચંદ્રને જવાના રજા આપી મનહરપુર અને વીરપુરના લોઠા વચ્ચે રોટી વ્યવહાર તેમ બેટી વ્યવહાર પણ હતો મનહરપુરના નામાકિત કુટુંબો વીરપુરના સદ્ગૃહસ્થો સાથે મળધમા જોડાયલા હતા અને તેથી તેઓ એકબીજાને ઓળખતા હુપીકેશચંદ્ર ઘણે ભાગે મુમ્મમા જ રહેતો એટલે એ ઘણા થોડા પુરૂષોને ઓળખતો અને એને પણ થોડા માણુસો જ ઓળખતા, પણ કારભારી અંદુલાલનો દિકરો મનહર-

પુરમા પરણેલો હોવાથી તેના ધરના માણસો મનહરપુર આવતા અને અરવિંદલાલને ઘેર રહેતા, એથી ચ દુલાલના કુટુંબની સધળી વાત વિચાર મનહરપુરમા સૌ જાણતું અને તેથી હુધીકેશચદ્ર પણ તેનાથી માહિતગાર હતો. પણ મોટાના ધરના માણસોને સૌએ જાણ્યો અને તેમની વાત જલદીથી બહાર પડે અને સૌએ જાણે, અને નાનાને કાંઈ જાણ્યો નહીં અને તેમની વાત બહુ બહાર પણ આવે નહીં, તેમ હુધીકેશચદ્ર ચ દુલાલના ધરના માણસોને જાણખતો અને તેમને ઇતિહાસ જાણતો. પણ એને ચ દુલાલના ધરના કાંઈ જાણખતા નહીં.

કાટવાળે આપેલા સિપાઈને લઈને હુધીકેશચદ્ર કારભારીને ઘેર જવાને નીકળ્યો. કારભારીનો બગલો ગામની બીજી બાજુએ, ગામથી એકાદ બે ખેતરવાને છેટે આવેલો હતો. આપણા જીના રાજરજવાડાની જીની રીત પ્રમાણે તે બાંધેલો હતો, પણ આધુનિક રિવાજને અનુસરીને તેમા વટતો ફેરકાઠ કરેલો હતો. બગલાની આસપાસ થોડેક સુધી બાગ હતો અને તેમા વૃક્ષોની ઘટાઓ, આબાવાડીયું વગેરે જીની ઢમ પ્રમાણે આવેલા દેખાતા હતા. વૃક્ષવાટિકાઓ તથા બતામડો ત્યાં બનાવવામા આવ્યા હતા, અને તેમા ચડચડતા સુદર આરસપહાણની બાંડીઓ મુડવામા આવી હતી. બગીચામા ડુલઝાડ કનચિત જ માલમ પડતું, પણ પત્રોની વટાની શોભા અપત્તા અને શીતળતા પ્રસાગતા અનેક વૃક્ષ અહીં તહીં રોપેલા દેખાતા હતા. બગલામા પેમવાના દારૂની સામે, બગીચાના મધ્ય ભાગમા, મગેમરમરનો કુવારો ઉડી રહ્યો હતો. સઘળું શાત અને પ્રેશ નિર્જન જણાતો હતો.

સમય પ્રભાતનો હતો. મૃત્યુનાગયણ પોતાના કેસરમરીખા-ચમુખીયા-કિરણ વૃક્ષોની ઘટાઓ ઉપર પ્રમારી તેમને રક્ત રંગે રંગી રહ્યા હતા. પેલો સિપાઈ હુધીકેશચદ્રને લઈને એ બગલાની નજીક નજીક આવતો હતો. જરા વધારે પાસે તેઓ બને આવ્યા એક સુદર ગાન જાણે આવેથી વૃક્ષોની ઘટાને બેદીને આવતું હોય તેમ ડહંડ ડહંક મધુર મધુર મલળાવા લાગ્યું. તે ક્ષણવાર સસળાય, અને પાછું પોતાના પગલાના અવાજમા ઢકાઈ જાય. જરા વધારે પાસે તેઓ ગયા. ગર્ધનગરીની જાણે કાંઈ કિંનરી ગાતી હોય તેવો કામળ અને મધુર સ્વર તેમને ડાને પડ્યો. આસપાસ જીવે છે તો

વૃક્ષોમા ફરતા પક્ષીઓ એ આલાપના મધુર તાનમા લીન થઇ ગયા હોય તેમ શાત બની લપ્પાઇને ગુપ્ત્યુપ બેસી રહેલા જાણ્યા

હૃષીકેશચંદ્રના મનમા વિચાર થયો “ તુ આ મધુર સ્વર મદકલિકાનો હશે ? ”

વળી વધારે પાસે તેઓ ગયા ઈંદ્રના ધરની કોઈ અપ્સર જાણે કે દીવ્ય ગાન કરી તેના કામળ સ્વરથી આસપાસનું સઘળું વાતાવરણ બેદતી હોય તેમ આકાશમા, હવામા, વૃક્ષોમા, સઘળે આ મધુર મગીત વ્યાપી રહેલું તેમને લાગ્યું

વળી વધારે પાસે તેઓ ગયા સગીતના શબ્દો સ્પષ્ટ સમજવા લાગ્યા હૃષીકેશચંદ્ર કાન દબને સાલળી રહ્યો

(મહાડ)

કહેજે સંદેશો આજ,

પખીડા આ આ આ કહેજે સંદેશો આજ

કહેજે મદે એ એ એ શો આજ,

પખી ઈ ઈ ઈ ડા કહેજે સંદેશો આજ

નણુદલ મારી કાયર કરે છે,

પીયુ પળાવે છે લાજ પખીડા કહેજે સંદેશો આજ

પીયુ પળા આ આ વે છે લાજ,

પખી ઈ ઈ ઈ ડા, કહેજે મદેશો આજ

હૃષીકેશચંદ્ર મનમા બોલ્યો “ ખરેખર, આ સ્વર મદકલિકાનો જ હોય મેં ઝાળખ્યો આ શબ્દો પણ એના જ ”

એ સગીતના શબ્દોમા મદકલિકાના વિચારોને તે વાચતો હોય તેમ હૃષીકેશચંદ્ર તેને કાન દબને સાલળવા લાગ્યો

“ પીયુ પળાવે છે લાજ ” ભાર દઇ દઇને એ શબ્દોને હૃષીકેશચંદ્ર બે ત્રણ વાર મનમા બોલ્યો અને પછી બડખડ્યો “ હા, ખરૂ જ ! પીયેરની લક્ષ્મીના છાકમા છોકલી મદકલિકાને સાસગમા તો બદીવાસ જ લાગે એને તો સ્વતંત્રતા જોઇએ, ખુલ્લું ફરવું હરવું જોઇએ, અને એનો પતિ મનોહરનાલ, ગિયારો સન્નજન, સુશિક્ષિત અને વિનયશીલ, તે એને લાજ શરમ પળાવે, અને એને મર્યાદામા રાખે, એ એને કેમ પાલવે ! સ્ત્રીઓનું સ્વાભાવિક લૂપ્પણ લન્ન જ છે લાજ શરમ વગરની સ્ત્રી, સ્ત્રી જ નથી ત્રપા દિ અંગનાના વિમૂષ્ણમ્

વળી પાછો તે જાન દઇને સાબળવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણની બસરી-નો અવાજ સાબળીને જેમ ગોપીઓ ઘેલી થઇ જાય અને બસરી તરફ ખેંચાય, જેમ વાદીની તુબીના નાદથી નાગ આકર્ષાય, તેમ હૃષીકેશચંદ્ર, મદદલિકાના મગીનથી મહેલ નગર વધારે ને વધારે તણાવા લાગ્યો. તેણે પોતાના પગલા ઝટ ઝટ ઉપાડવા માડ્યા, મગીનનો મધુર અંગ વધારે ને વધારે અપ્પ થવા લાગ્યો, તેણે સાબળવા માડ્યું.

સાસુડી મારી રોકે વણ્યો, દે છે મુને બહુ કાજ પખીડા
ડાજ કરે ને મહાર પીયેરીયુ, પીયેરીયુ નાનુસુ ગાજ પખીડા
કહેજે મદે એ એ ગો આજ પખીડા આ કહેજે

મદદલિકાના શબ્દે શબ્દ ઉપર વિચાર કરતો હૃષીકેશચંદ્ર વિચાર પર પગમા ટુપી ગયો. “માસુ મારી રોકે ધણ્યો” સાસુ બિચારી પવિત્ર, ધાર્મિક, અને મરતાને પણ મેર ન કહે એવી છે. ‘દે છે મુને બહુ ડાજ’ નોકર ચાકરમા ઉછરેલી, અને વળી ખે આડડા ભણેલી, એટલે કામ શેનું ગમે. આધુનિક કેળવણીનું એ પરિણામ હશે કે શું? ‘પીયેરીયુ નાનુ રાજ’ જેણે મુકી લાજ તેને નાનું સરખું ગાજ મદદલિકા, તારે રાજ્ય તો ખરડરતો?

“મદદલિકા, ગુમાનને ત્યજ દે તને પણ આધુનિક સમયનો વા વાયો છે કે શું? ગર્વ છોડ પીયેરના રાજ્ય કરતા પીતની ઝુપડી વધારે સારી અનેક લતાઓ વૃક્ષને વળગીને સુખ અને વૃદ્ધિમા ડોલે છે અનેક નદીઓ જન્મભૂમિમાથી નીકળી આવી સાગરને મળે છે પવિત્ર જનહવી માગરને મળવાને અર્ગમાથી પણ નીચે પૃથ્વી ઉપર આવી છે.”

હૃષીકેશચંદ્રનું મગજ ચગડાળે ચહડ્યું અને તે આખરે મનમા ઝડપડ્યો. “અફસોસ! આધુનિક સમય લક્ષ્મીને સુખ અને શાંતિનું માધન ગણે છે, પણ ભૂલ છે મદદલિકા પણ એવા જ વિચારમા તણાતી હોય એમ લાગે છે.”

હૃષીકેશચંદ્રે વળી પાછું જાન દઇને સાબળવા માડ્યું.

માતા મારી કદન કરે તો, તું પણ રોજે સાથ

પખી ઇ ઇ ડા તું પણ રોજે સાથ પખીડા કહેજે

એ સાબળીને હૃષીકેશચંદ્રથી મોટેથી બોલાઇ ગયું. “મદદલિકા, તું પણ માથે સાથે રોજે.”

સિપાઈ એ માલખીને બોલી ઉઠ્યો “ જુઓ બ્રત બ્રત હે જ્યા માથા ! કીસકી સાથ આપ બાત કરો હો ”

હુપીકેશચંદ્ર વાત ફેરવી વાળી અને છેડ મહેલની પામે આની પહોંચ્યા મહેલની સામે છેડ પાસે જ પુર બહારમા ઉડતો, પાણીના પડવાથી ચડચડતો દેખાતો આરસપહાણનો ટુવારો જોઈને મદદલિકાના ગુમાન અને નોગનો આરોપ એ ટુવારામા હુપીકેશચંદ્ર ડરવા લાગ્યો અને મનમા બોલ્યો ‘ મદદલિકાની અસર એને પણ લાગી છે કે શુ ? એનોયે પણ તોગ માનો નથી ’ એમ બોલીને હુપીકેશચંદ્ર મનમા ન મનમા હત્યો.

એટલામા તો તેઓ મહેલના દ્વારના પગથીયાની છેડ નજીક આની પહોંચ્યા હુપીકેશચંદ્રે પોતાનું નામ ધમ લખીને આપ્યું અને કારભારી માહેમને વગી ડહેવગી.

કારભારી ચંદુલાલ હુપીકેશચંદ્રને ઓળખતો હતો તેના બાપને તેણે જાતે જોયા હતા અને તેમની પ્રતિષ્ઠા અને ખ્યાતિથી તે વાકેફ હતો હુપીકેશચંદ્રની વિદ્યા, મદ્દગુણ, અને લાયકાત વિષે તે ડહક જાણતો હતો, અને તેને માટે તેનો અભિપ્રાય મારો હતો એક વખત મદદલિકાનું લક્ષ્મ હુપીકેશચંદ્ર સાથે કરવું એવા એનો વિચાર નક્કી પણ થઈ ગયો હતો અને ધરના માણસોને તેણે તે વાત પણ કહી હતી, મદદલિકા પણ તે વાત જાણતી હતી પણ હુપીકેશચંદ્રના સુભાગ્યે એ પ્રમગ પ્રભુએ આવવા દીધો નહોતો હુપીકેશચંદ્રને એમાની કશીએ ખબર નહોતી.

સિપાઈએ વગી આપી એટલે ચંદુલાલે ડહક આનંદથી અને કંઈક હુપીકેશચંદ્રના માન, પ્રતિષ્ઠા, અને વિદ્યાથી આકર્ષાઈને તેને તરત અદર લાવવાનું કહ્યું ચંદુલાલ દિવાનખાનામા બેઠો હતો ત્યાં હુપીકેશચંદ્ર આવ્યો સ્વાભાવિક રીતે એમ અને છે કે વિદ્યા અને મદ્દગુણ આગળ ગમે તેવા હોદ્દાદારનું પણ મિથ્યાભિમાન અને ડોળ ક્ષણવાગ દબાઈ જાય છે વિદ્વાનની વિદ્યા અને લાયકાતની કંઈક ઉડી છાપ તેના મનમા પડી જાય છે અને તે તેના માન પ્રતિષ્ઠા જાળવવાને જાણે કે બહાવરો બનતો હોય તેમ જણાય છે ગમે તેવા પણ શક પુરૂષ સાધુ પુરૂષની આગળ નમી પડે છે. એથી કરીને હુપીકેશચંદ્ર અદર આવ્યો એટલે પોતાની પદવી અને સત્તાનું

શુભાન ધરીને ખુરશી ઉપર પડેલા ચંદુલાલ તેને જોઈને, તેની વિદ્યાના તેજમા ડહાંક તણાઈને, પોતાની ખુરશી ઉપરથી સહેજ ઉભો થયો અને “ આવો ” કહીને એને બેસાડ્યો. પછી કંઈક બેઠર કારી ભરેલી દષ્ટિ કરી, મુછોને મરડતે મરડતે ચંદુલાલે પુછ્યું “ તમે તમે ઓચીત્યા અહીં ક્યાથી આવ્યા ? ”

હુપીકિશયદ્રે જવાબ આપ્યો “ એ બધી વાત હું તમને પછી જ્ઞીશ અત્યારે તો એક આકૃત મારે માથે આવી પડી છે, તેમાથી મને છુટો કરો ”

કંઈક ડોળ કરતો, ડહાંક ગર્વ ધરતો, મનમા કંઈક મીઝ જ વાતનો વિચાર કરતો અને હુપીકિશયદ્રની વાતને જરા ટોળમા ઊડાવતો ચંદુલાલ જગ હસતે હસતે બોલ્યો “ તમારે માથે વળી આકૃત કેવી ! ”

હુપીકિશયદ્રે પોતાની સવળી હકીકત કહી મલળાવી એ સાબળાને ચંદુલાલે કોટવાળના ઉપર ચીટી લખી અને તેમા હુપીકિશયદ્રને તદ્દન છુટા કરવાનું લખી તે ચીટી હુપીકિશયદ્રના હાથમા આપીને કહ્યું “ ત્યો, આ ચીટી તમારી માથે આવેલા મિપાઈને આપો કે તે કોટવાળને આપે કોટવાળ તમને તદ્દન છુટા કરશે તમારે હવે પાછા જવાની જરૂર નથી ”

હુપીકિશયદ્ર બહાર આવ્યો અને પેલી ચીટી મિપાઈને આપી પાછો દિવાનખાનામા જઈને બેઠો. ચંદુલાલે તેને પોતાના બગલામા એ ચાર દિવસ રહી જવાનું કહ્યું. હુપીકિશયદ્રે તે માન્યું તેની પામે કપડા, જોડા, વગેરે કંઈ નથી એ જોઈને ચંદુલાલે તેને છાજે એવા સારા કપડા વગેરે આણી આપવાનો એક ઝાંકુનને હુકમ કર્યો પણ હુપીકિશયદ્રે કંઈ પણ લેવાની ના પાડી ચંદુલાલે તેનું ઝાગણું પુછ્યું ત્યારે હુપીકિશયદ્રે જવાબ આપ્યો “ અડધું ભારત વર્ષ વસ્ત્ર વગર નગ્ન ફરે છે, તે માગ વસ્ત્રો પહેરશે ત્યારે હું પહેરીશ ”

હુપીકિશયદ્રની દેશદાઝથી નવાઈ પામતો ચંદુલાલ કંઈક મો મલકાવતો તેની સામે જોઈ રહ્યો. ક્ષણવાર પછી તે પોતાનું કામ કરવા લાગ્યો અને હુપીકિશયદ્ર ત્યાંથી ઉઠીને પોતાને આપેલી એક ઓરડીમા જઈને બેઠો. કારભારીના બગલામા તે કેટલાક દિવસ અતિથિ તરીકે રહ્યો ત્યાં કેટલાક અવનવા બનાવો તેની દષ્ટિએ

પડ્યા તે સર્વ ઉપર વિચાર કરતો અને કારભારીના કુટુંબનું જીવન નિહાળતો તે પોતાનો સમય બ્યતીત કરવા લાગ્યો.

ચંદુલાલ વશપર પરાથી ચાલતું આવતું કારભારીપણ મોજની રહ્યો હતો દેશી ગભ્યોના કારભારના દાક, મદ, અને તોગમા તણાતો તે કારભારીઓમા જણાઈ આવતું આવડતું મિથ્યાભિમાન રાખતો કારભાર મળ્યાનો ગર્વ ધરતો અને પોતાના બાપ પાત્રી દોલતનો ફાકા બતાવતો હોશીઆરીમાથી તે હાથ ડહાડતો નહી, વાતના મુછ ઉપર તાલ દેવાનું ચુકતો નહી, તેના બોલવામા અને ચાલવામા તેનું મિથ્યાભિમાન, પદવી અને દોલતના ગર્વની છાપ પડી ગઈ હતી તેની આખોમા મત્તાની ખુમારી દેખાતી, અને તે ચાલતો ત્યારે નજીકે ધગતી ઉપર તે પગ મુકતો જ ન હોય એમ સૌને લાગતું.

ચંદુલાલના ચહુ તરફ નજર કરતા એની બ્રુટિ હમીત મ્હડેલી જ જણાતી, એની નજર કડી લેખાતી, બાણે કે મનનો તિરસ્કાર કરતો હોય તેમ આસપાસ જોયા પગ, છાતી કહાડી, ટટાર થઈને તે ચાલતો અને નારે ધડીએ ખોખારો કરતો વાત મુછ મરડતો પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામા મોજશોખના સાધનો પુગ પાડવામા, જરાક માયુ દુખે તો દાડવાના વર ભરવામા, અને એક રાજેશ્રી કુટુંબની માથડ ગહેવામા અને ગારીયોડે ફરવામા જ ચંદુલાલનું મનનું દ્રવ્ય વપરાતું ત્રિવિધ પરાણાઓ આવે તો તેમની બગદાશ પગના મોભા પ્રસારો થાય અને તેમા પુષ્કળ દ્રવ્ય વપરાય, પણ દ્રવ્યની તાપુ વસ્તી આ બહેનો, ભત્રીજા, અને ભાણેજોનું દુખ કમી કરવા તે આખા વગડા જ્ઞાન થાય, યુરોપિયનોને મોટા મોટા ખાણા અપાય, પણ કીમતી આતરડી કદિ ન ફરાવાય, એ ન્યાય આ કારભારના તોરમા તણાતા કારભારીના ધરમા ચાલી રહ્યો હતો.

પોતાની ઓશીસમા અને ગભ્યમા પોતાના હાથ નીચે નીકળે એન્યુએટો દામ કરના હોવાથી પોતે એક એન્યુએટ કરતા પણ અધિક છે એમ ચંદુલાલ માનતો એન્યુએટોની વ્યાપક અને મામાન્ય રીતે ગણ્યાની ઉત્તમતા સર્વની ગાયતમા પ્રમાણુ તરીકે ન લેવાનું એમ તે ગણ્યો, પણ કેટલાક ચાલાક અને એને પણ ટપી જાય એવા એન્યુએટોની અગાધ સુદ્ધિ, વિશાળ જ્ઞાન, કાર્ય સમજી નેવાની

શક્તિ, કર્તવ્યનિષ્ઠા, સત્યતા અને નિરૂપતા જોઇને તે વિરમ્ય પામતો અને તેનું હૃદય પરાણે કબુલ કરતું કે કેટલાક સારા અને હોશીઆર ટ્રેન્યુએટો ઘણું સારું કામ કરી શકે છે એક અનુભવી ખલાસી જેમ પોતાનું વહાણ પોતાને પરિચિત માર્ગે હમેશા લાવે છે અને લઈ જાય છે, પણ અપરિચિત માર્ગે જવાની તે હિમત ધરતો નથી અથવા ધરે છે તો તેનું વહાણ વખતે અખડાઈ પડે છે, તેમ એક જુનો અને અનુભવી અમલદાર પોતાને પરિચિત હમેશને માર્ગે ચાલ્યો જાય છે, પણ અણુધાર્યા કામો આવી પડે છે ત્યારે તે ચુચવાય છે, પરંતુ તેની જગ્યાએ જો કોઈ વિદ્વાન પુરુષ હોય તો તે પોતાની બુદ્ધિના જળથી ઝટ માર્ગે ડહાડી શકે, અથવા પ્રથમથી જ દીર્ઘ દૃષ્ટિ વાપરી તેવા અણુધાર્યા પ્રનગો આવવા જ ન દે, એવું એવું તેનો જાતઅનુભવ ચંદુલાયના મનમાં ખૂબ ઠસાવતો છતાં પણ પદવી અને અધિકારને લીધે તે પોતાની જ ક્રિયાના આગળ ડરતો અને “એ તો વેદીયા દોગ એ તો પરીક્ષાઓ જ પામ કરી જાણે, દુનિયાદારીનું એમને શું જ્ઞાન !” એમ તે વા વાગે દહેતો અને ટ્રેન્યુએટોને હલદા પાડી પોતાની જ મહત્તા સામીત કરવાનો પ્રયામ કરતો.

સામાન્ય રીતે નિયમ એવા હોય છે કે જે ભણેલા નથી તે ભણેલાઓની અદખાઈ કરે છે અથવા તો દબી જતી વિદ્વાન હોવાનો અને સાક્ષ ગણવાનો ડાળ મારે છે એવી ડરીને એમ જનનું કે જોકે ચંદુલાન વાન્તવિદ રીતે પાય છ ચોપડીઓ ભણ્યો હતો, તેનામાં ડછ ઉડું જ્ઞાન નહોતું, સાહિત્ય તેણે ન ચ્યું નહોતું, અને તે વાચવાનો તેને ગોખ પણ નહોતો, પણ ઉચ્ચ પદવીને લઈને વિદ્વાનની ગણતરીમાં ગણાવું એમ ધારી એકાદ સારું પુસ્તક લઈ તેના પાના તે ફેરવતો એ ચાન્ બાખતો તેમથી વાચી લેતો, કોઈ વિદ્વાન આવે તો તેના બોલેલા એ ચાન્ વાક્યો ગોખી લેતો અને વખત આવ્યે તે બોલીને સાક્ષ હોવાનો ડાળ ને ધાલતો.

વિદ્વાનની આગળ ચંદુલાન ખપ જેટલું જ બોલતો અને પોતાની નિરક્ષરતાને ઢાકતો પણ પોતાના હાથ નીચેના માણસો આગળ તે જરા મોતો ફુફાડો મખતો, ગેફ પાડતો, પોતાની કમ-હોશીઆરીને જણાવવા નહીં દેતો અને આવડના કમીપણનું સાદું મોનું જોર રાખીને વાળતો તે નોકર ચાકરને ધમકાવતો, કારકુનેની

મૂળ કહાડી નાખતો, તેનાથી વધારે ભણેલા હોય તેમને કષ્ટક તેવું જ શરમાવા જેવું કહીને શરમાવતો, ઘડીકમા તેમની ભૂલ હોય તે આગળ કરતો, અને તેમને અડાવતો ગહેતો ઘડીકમા તેમના સારા કામને માટે શાખાશી આપતો, અને પોતાનાથી ન સમજાય એવું કષ્ટ હોય તો તે વિષે ચુપ જ રહેતો, આમ તાપ્પાના નોકરો ઉપર દાવ પાડતો, પોતાનું માન જાળવતો, પોતાનો ખેલ ઉપર ને ઉપર ગામતો, પોતાની કમ અકલને બહાર પડવા નહી દેતો, અને માત્ર પોલે પાને જ મતુ કરતો, ચંદુલાલ વીરપુરનો કાગલાગ ચનાવી ગયો હતો.

મગકારી હૃદયના હુપીકિશયદ્રને આવી દબી પ્રકૃતિવાળા ચંદુલાલના વરમા ગહેવું વમસુ થઈ પડ્યું અહીં તેને બરાબર ગોઠ્યું નહીં અભણ ચંદુલાલ વિદ્વાન અને સાહિત્યનો રસિક હોવાનો ડાળ ત્રાલતો અને વારવાર હુપીકિશયદ્ર સાથે વિવાદ કરી તેની કિમત ઓછી કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હુપીકિશયદ્રને તે ઓછું પાલનતું, પણ ખુનીએ કરેલો ધા હજી રૂઝવે નહોતો, તેમાંથી લોહી નીડળ્યા કરતું હતું, તેથી સધળું સહન કરી, ધા રૂઝતા સુધી વીરપુરમા રહેવાનો નિશ્ચય કરી, તે પોતાનો સમય જેમ તેમ નિર્ગમન કરતો હતો.

ચંદુલાલનું કૃત્રિમ અને દાબિદ જીવન, નિરક્ષરતા, અને ખોટા કાકથી હુપીકિશયદ્રને ઘણો કટાણો આવતો અને પોતાના માત્ર જીવન અને ઉચ્ચ વિચારથી તે સૌમા ભાત પાડતો.

એક નિઃશ્વસી પુરૂષ પોતાની કાયરીમા લખતો હતો મે શુદ્ધવારે બપોરે પાચ રોટલી ખાધી ' સાજે મને ચાગ છીંદા આની ' રાતે હું બે કલાક ઉંઘ્યો " તેવી રીતે ચંદુલાલ કારભારીની કાયરીના પાના " આજે ભજ્યા નડ્યા ' કલે જરા વધારે જમાયુ ' જમ્યા પછી બે કલાક ઉંઘ્યો પણ સુરતી ઉડી નહીં આજે સહીના ગળેળા બહુ હતા—પચ્ચીસ ત્રીસ " વગેરે વગેરેથી ભરાતા હતા ચંદુલાલ મવારે આઠ વાગ્યે ઉઠતો, બહાર દાતણ કરવાને મેટા પાટલો, ચાદીનો લોટો, દાતણ, પાણી, મજન, મશી, ધસ, દુવાલ વગેરે મુકતા અને પોતે પાટલા ઉપર બેસી દાતણનો ઝોદો મોમા ત્રાલીને બીજાઓ જેડે વાતોના તડાકા મારતો, દાતણ આવતો, થુકની ચીચકારીઓ મારતો, ઘડીકમા દાતે મજન ધસતો, ઘડીકમા મશી

લગાડતો, કંઈક કામ સમજાવવાને આવેલા કારકુનોને જવાબ દેતો, કારકુને ખરો શેરો કર્યો હોય છતાં પણ પોતાનો કાંઈ ખરો કરવાને ના-આ-આ-એમ નહીં, ચાલો પણ હશે, હવે લખ્યું તે લખ્યું, એમ લહેકાવીને ચાલતો આ રીતે લગભગ દોઢ વ્હાડ ચાંદુલાલ દાતણ કરવામાં જ ગાળતો.

જાણે કે કારભારીપણ બહુ જ ઠાંથી જન્મવામાં, ઠાંથી રહેવામાં, અને ઠાંથી હગવાકરવામાં જ સમાઈ રહ્યું હોય તેમ ચ દુલાલ બહુ જ ઠાંથી—પાંચ પચ્ચીસ ચટણી અથાણા સાથે ચાદીના ટાટમ જમતો, બહુ જ ઠાંથી—મુખબલની ગાદી, મુખબલના કાચ, મુખબલના તળીયા અને તળાઈઓ, તથા ઉચા પ્રકારના ટેમલ ખુરશીઓ ગાળીને તે ગહેતો, અને કપડાલત્તા પણ ઘણા ઠાંથી જ પહેરતો જમ્યા પછી એક વ્હાડ પચારીમાં તે આજોડતો અને વર્તમાનપત્ર વાચવાનો ડોળ કરતો પછી કચેરીમાં જઈને કાગળો ઉપર સહીઓ કરતો અને જરા હા, હો, કરી બહુ કામમાં છું એવો ડોળ ફગી કચેરીમાંથી તે નીકળતો, કંઈક વ્હાડું વ્હાડીને રાજમહેલમાં રોકી વાલતો, અને ગણાણને મો બતાવી તે ફગવા નીકળી પડતો.

“ જોડ આગ્યા તો કહે નાખો વખારે ” કારભારીના ઘરમાં એ ચિત્તિ હુષીકેશચંદ્રની થઈ રહી તેને ગહેવાને એક ઓરડી આપવામાં આવી હતી અને તેને જોઈતું કરતું આપવાને નોકરોને હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો પણ મોટાના ઘર એટલે ગેરવ્યવસ્થાનું તો પુરતું જ શું અને મોટાના ચાકરો એટલે ગમે તેમ વર્તે કુટુંબના માણસોને પરોણાની મેમાનગીરી કરવાનું કામ હલકું લાગે અને સૌ પોતપોતાના તાનમાં ગુલતાન હોય, એવી દરીને હુષીકેશચંદ્રને અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડતી, અને કેટલીક વાર તો નોકરો ચાકરોની બેરહાલીથી અપમાન પણ સહન કરવાનો તેને પ્રમગ આવતો ચ દુલાલનો દિરો ધીરેન્દ્ર તેનો મધળો સમય ખાનપાન, નિદ્રા અને રમતગમતમાં જ વીતાડતો હતો ઉપર ઉપરથી તે મોઢાની મીઠાશ વાપરતો અને હુષીકેશચંદ્ર સાથે કંઈક સમ્યક્તાથી વર્તતો, પણ નોકરો ચાકરોને હાથે ઉછરેલો તે વિવેકશૂન્ય હતો અને નવા અતિથિની એને ખીલકુલ દરકાર નહોતી.

ચ દુલાલની દિકરી મદકલિકાની ઉમ્મર લગભગ આઠ

વર્ષની થવા આવી હતી યૌવનમદમા તથાતી તે જાણે મદની કળી જ હોય તેમ દેખાતી હતી કારભારીની પુત્રી, વૈભવમા ઉછરેલી, લક્ષ્મીના મદમા કુબેલી, પના ગર્વથી ભરેલી, આપની પત્નીના અહ કારથી જકેલી, મૌદર્યના શશી સરીખડી, મદલિત સોળ સત્તર વર્ષ પુરા કરી યુવાવસ્થાના વસતદારમા દાખલ થવા લાગી હતી સુદર પણ અચળ અને અચિત્ર, નાચતી કુદતી, છણુછણાટ કરતી ચાલતી, યૌવનની પરિસીમા તે દાખવતી હતી તેની મુખમુદ્રા ઉપર કુટી નીકળતી લાલ સુગંધી સૂર્યોદયના કુકુમ સરખા તેજ જેવી રક્ત અને તેજસ્વી જણાતી હતી જુવાનીના જોગમા મુઠાતા પગવાના જોરથી ધરતીને ડપાવતી અને વેગથી ધરને ગળવતી, મદમસ્ત હાથિણીની માફક તે ડોલતી અને મ્હાલતી ચાલતી હતી તેની આખોમા પિતાની લક્ષ્મીની કેફ દેખાતી અને તે હુમરાયલી અને ગુમાનવાળી જણાતી પોતે જાણે બીજાનો નિગમ્મગ ડગતી હોય તેમ તેના નાઝની અણી ઉચી ને ઉચી રહેતી તે સૌની સામે થતી અને કોઈને ગણકારતી નહીં, લોકો રહેતા કે છોડી એના આપ ઉપર પડી છે, એની માનુ એનામા ડુબે એ નથી

મદલિત રૂબાવે જાજલમાન હતી કોઈનો જોન તે માખતી નહીં અને કોઈને તે ગાંઠતી નહીં માખાપની એડનો એડ પુત્રી હોવાથી તે લાડમા ઉછરેલી હતી, તેથી કોઈ એને એક શબ્દ રહે તો એ એને સામા દસ સભળાવતી કોઈને તે પત ડગતી નહીં સ્ત્રીઓની ન્વાલાવિડ લગ્ન તેનામા ન હતી, પણ પોતાના આપની આજર, માન, પ્રતિષ્ઠા, અને પત્નીને લીધે તે કઈક મર્યાદામા રહેતી અને નીતિનો ભગ કરતી નહીં નોકરોને તે ધમકાવે, અને રસો-ઈઆની પણ તે ધૂળ ઢહાડી નાખે એથી સૌ “જહેન, જહેન,” મોઢે કરે, પણ પાછળથી તેને “ભુડી કોશ” કે “કપાતરનો કકડો” કહીને તેની વાતો કરે, અને જહેન પડે આખડે કે જહેનને ડર્ધ વાગે તો નોકરવર્ગ મનમા રાજ થાય

કુદરતનો સામાન્ય નિયમ એવો હોય છે કે મોટાના છોકરા નરકારી ભાગ્યે જ હોય છે તેમની કેળવણી ઉપર પુરવું લક્ષ્ય ભાગ્યે જ અપાય છે તેઓ ઉપરઓટીયુ થોડુ બણી પોતાનો સમય કોઈ વાલ વગાડવામા કે વાર્તાઓ વાંચવામા કે નિદ્રા અને આલસ્ય-

મા જ કહાડે છે એથી ડરીને મદકલિકા સારગી વગાડતા શિખી હતી અને આખો દિવસ તે વાદ્ય વગાડ્યા કરતી હતી

મદકલિકાનું લગ્ન ગામના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના દિકરા મનોહરલાલ જેડે થયું હતું મનોહરલાલ સુશિક્ષિત અને સારા વિચારનો હતો અને તેનું કુટુંબ જુના અને ધાર્મિક વિચારવાળું હોવાથી તેનામાં પણ તેવા ગુણો ઉતર્યા હતા અને તેથી તેને ઘેર મદકલિકાની નવતર રીતભાત, લગ્ન રહિત વર્તણૂક, અને ગર્વીષ્ટ સ્વભાવ સ્ત્રીઓને અણગમતા આચરણો તરીકે લેખાતા હતા. મનોહરલાલના ધર્મમાં મધળું સુવ્યવસ્થિતપણું અને સુમર્યાદિતપણું આવતું અને સ્ત્રીઓ પોતપોતાની મર્યાદામાં રહી, જનાનાના પવિત્ર અને અગમ્ય પ્રદેશમાં પોતપોતાનું કાર્ય કરતી અને ઈર્તવ્ય બળવતી સૌને નિયમમર ફરવા હરવાની છુટ હતી, પણ અમુક હદમાં રહીને જ સૌ મનોહરલાલની વૃદ્ધ માતાના કબ્જામાં રહેતા અને તેમની દેખરેખ નીચે ફરતા, હરતા અને પોતાનું કામકાજ કરતા

પિતાના ઝગભાગના તોરમાં તણાવલી મદકલિકાને માસરામાં મર્યાદામાં રહેવું તે પાજરામાં પુરાયા જેવું લાગતું પિતાના ધરમાં સ્વાતંત્ર્યમાં ઉછરેલી અને યૌવનમાં ગમે ત્યાં ફરેલી મદકલિકાની બહેકલી મનોજીતિ સ્ત્રીની નવાલાવિડ લગ્નને બહીષ્કૃષ્ટ ગણતી અને પતિની ધાડ કે ડોકને પણ ગણકારતી નહીં પિતાનો પૂર્ણ વૈભવ ભોગવી રહેલી મદકલિકાને માસરામાં ગોઠતું નહીં અને છએડ મહિના પીએર રહી આવું એમ ડહીને તે પીએરમાં આવી હતી અને મોટાની દિંદરીઓ કરે છે તેમ તે પીએરમાં પડી રહી હતી અને માસરે જવાનો વિચાર પણ કરતી નહીં

અદુલકલના ડહેવાથી ધીરેન્દ્ર હુષીકેશચંદ્રને પોતાની સાથે ઘોડાગાડીમાં બેસાડીને સાજા મવાર ફરવાને લાઇ જતો અને તેને જોવા લાયક જગ્યાઓ બતાવતો મદકલિકા હુષીકેશચંદ્રના તેજમાં કંઈક અજાતી, તેના ભવ્ય અને વિશાળ કપાળ તરફ દષ્ટિ કરતી, તેના દિવ્ય નેત્રો નિહાળતી, તેની વાતો સાંભળવાને બેસતી અને પોતાના ગુમાનને જરાક નમાવતી

હુષીકેશચંદ્રના પ્રભાવશાળી વર્તનથી મદકલિકાના માન અને ગુમાન કંઈક દબાતા મદકલિકા ગમે તેવો ગુમાની હતી, પણ

શુનિવર્સિટીની પદ્ધતિ વાળા, વિદ્વાનમા લેખાતા અને પ્રતિષ્ઠા પામેલા પુસ્તકોની આગળ તેનો સર્વ ગર્વ ગળી જતો, તેની લક્ષ્મીની કેફ ઉતરી જતી અને તેનું શુભાન કંઈક નરમ થઈ જતું. શ્રીકૃષ્ણની મોરલીથી જેમ ગોપીઓ આકર્ષાય તેમ તે હુપીકેશચંદ્રના વાર્તા-લાપથી ખેંચાતી કમલપુષ્પની સુવાસથી જેમ ભ્રમર લોભાય અને તેમા જ બધાય તેમ મદકલિકા હુપીકેશચંદ્રના પવિત્ર વાર્તાવરણથી લોભાતી અને તેમા જ બધાતી જેમ બાજીગરની મોરલીનો મીઠો સૂર નાગને અનેક નાચ નચાવે તેમ મદકલિકાએ પી નાગણુ હુપીકેશચંદ્રના શબ્દોથી અનેક નાચ નાચતા હુપીકેશચંદ્રની વિદ્યા, પ્રતિષ્ઠા અને માનથી મદકલિકા લોભાતી, અજાતી, તણાતી, અને દબાતી કોઈ કોઈ વાર તે નવા અતિથિનું મનમાન કરવાને આગળ આવતી અને હુપીકેશચંદ્રને કશી અડચણ પડે નહીં તેની કાળજી રાખતી પણ પિતાની લક્ષ્મીનો મદ અને સત્તાના તોરમા તણાયેલી તે ઘણીવાર બેદરકારી બતાવતી અને સામે જોયું ન જોયું કરીને તે આંધી ખસી જતી, ન્યારે તે તેની કાળજી કરતી ત્યારે ધરમા હુપીકેશચંદ્રનું માન વધતું.

મવારમા આહ પીતા કે નાસતો ડરતા કારભારીનું આપ્ત કુટુંબ ભરાઈને બેસતું અને તેમા નવા અતિથિ હુપીકેશચંદ્રને યોગ્ય સ્થાન મળતું એકાદ વર્તમાનપત્ર તે વખતે વચાતું અને કોઈ માસિકના લેખો વિષે ચર્ચાઓ થતી સર્વમા પોતે જાણે કે સૌથી વધારે અને અગ્રભાગ લેતો હોય એવો હોળ ચદુલાલ તે વખતે ધાલતો અને નવા અતિથિના મનમા પોતાની હોશીઆરીનો સારો ખ્યાલ આણવાને પ્રયત્ન કરતો ઘડીકમા તે સાહિત્યનો વાત કરતો, નર્મદ, દક્ષપત્ર, કે નવલરામની તે એક બે લીટીઓ બોલતો, તેના ઉપર ટીકા કરતો, પોતાનું અજ્ઞાન છુપાવવાને પાછો કુબકી મારી જતો, અને બહુ થાય તો વળી પાછો જાણે પોતાનો અભિપ્રાય આપતો હોય તેમ મોઢમ બે શબ્દો બોલતો એક વખત સા ભરાઈને બેઠા હતા તે વખતે એકાદ વિષય ઉપર ટીકા કરતો ચદુલાલ બોલ્યો “ કવિતા તો નર્મદાશ કરની, અને ટીકા તો નવલરામની, બાકી હાલના કવિઓ તો ઠીકાઠીક ”

એ વખતે સર્વની દૃષ્ટિ નવા મેમાન તરફ દોરાઈ તેના મુખમાથી શું નીકળે છે તે સાબળવાને સૌ આતુર બની રહ્યા.

હુષીકેશચંદ્રની વિદ્યા, સુવિચાર, અને પ્રતિષ્ઠાથી ધરના સૌ માણસ વાકેફ હતા તેથી વળી તેમની જ્ઞાસામા વિશેષ વધારો થયો સૌ છાના રહ્યા સૌનું ધ્યાન હુષીકેશચંદ્ર તરફ ખેંચાયું. સરમને લીધે સૌ આહુ અવળી જીવે પણ સૌનું મન હુષીકેશચંદ્ર તરફ જ હતું વિદ્વાન અને પ્રતિષ્ઠિત પરોણાના વિચાર માલજવાને સૌએ આતુર બન્યા.

અદુલાલ તરફ દૃષ્ટિ કરી હુષીકેશચંદ્રે કહ્યું

“ વડઝવર્થ, ટેનીસન, બાયરન વગેરે ધર્મજી કવિઓની કવિતાઓ આજના વવારે વચાય છે તેમના કાવ્યોની રસિકતા, પ્રેમની ગુચળી, સૃષ્ટિમાદર્યનું વર્ણન, વગેરે હાલના કવિઓ પોતાના કાવ્યોમા ઉતારવાને વાણ્યે મથે છે, પણ એ કૃત્રિમતા જ છે તેમનો પ્રયાસ સુદ વસ્તુને એડાળ કરવામા જ પરિણમે છે તેમા કાંઈ અપવાદરૂપે માગ હશે ! ”

પોતે જાણે માહિત્ય અને કવિતાના પ્રવેશમા કુશળ હોય અને તેનું પુષ્કળ નાન ધરાવતો હોય તેવો ડોળ વાલતો અને લાખો હાથ કરી એટ આગળી નડે પોતાના શરૂ ઉપર ભાર દેનો હોય તેમ અદુલાલ બોલી ઉઠ્યો “ બસ, બસ, તમે ખરૂ જ કહો છો હાલની કવિતા ટૂંકાના ઉદ્ગાર નથી પણ હોડતા લગારા છે તમાગ અભિપ્રાયને હું મળતો છું ”

હુષીકેશચંદ્રે પોતાનો અભિપ્રાય આગળ દર્શાવ્યો “ આધુનિક કવિઓના કાવ્યોમા નર્મદાશકર, પ્રેમાનંદ, કે દયારામ જેવો ગસ જામતો નથી વડઝવર્થ, ટેનીસન, નગસીહ મહેતો, કે ધીરાની ધાર્મિકતા કે સસ્કારિતા તો તેમના જ કાવ્યોમા મહી ગઈ છે હાલની કવિતાઓમા ચેતન નથી, કે આત્મા નથી એક વિદ્વાને ખરૂ જ કહ્યું છે ‘ કવિતા એ શબ્દો નથી, કવિતા એ ખોટા ઉદ્ગાર નથી, કવિતા એ રાગડા નથી, કવિતા એ જડ નથી, પણ ચેતન છે કવિતા એ કવિનો આત્મા છે ’ ”

બહુ આનંદમા આવી ગયો હોય તેવો ડોળ કરીને અદુલાલ બોલ્યો “ બસ, બસ, હુષીકેશભાઈ, ખૂબ કરી આપનું કહેવું મત્તર આની છે. ”

હુષીકેશચંદ્રે વળી આગળ કહ્યું

“ કવિતાને માટે ઉકુ વાચન નોંધએ હૃદયની ઉર્મિ નોંધએ કવિનો આત્મા કુદરત સાથે ઓતપ્રોત થવો નોંધએ કવિતા એ શુદ્ધિનો વિકાસ નથી આત્માના ઉડાણમાથી નીકળતુ તે ગાન છે આત્માને હલાવનારી તે વીણા છે તેથી તે સર્વ સામાન્ય અને એક જ રૂપે રહેનારી છે ”

“ બસ, બસ, તમે તો હૃદ વાળા નાખી, લાઇસાળ ” બહુ જ ઉલ્લાસમા આની જઈ, એ હાથ પહોળા કરી, નિદ્રતાનો ડોળ કરતો અને મુછોને આમળા દેતો, કપડ હસતો અને જાણે પોતે મોટો કવિ હોય અને હાવના કવિઓ તરફ તિરસ્કારથી જોતો હોય તેમ એ દુલાલ બોલ્યો

બોલતે બોલતે એ દુલાલ ડોળના ઉચે શિખરે ડાલવા લાગ્યો ધીરેન્દ્ર વિમ્બયતાથી સવળ સાભળી રહ્યો, અને મદકલિકાના ઉડા અતગતમા જાણે કે હૃષીકેશચંદ્રના બોલ પેશીને અટકી રહ્યા હોય તેમ તે ન્તગ્ધ બનીને તેની સામે જોઈ જ રહી તેની સધળી વૃત્તિઓ દબાઈ ગઈ અને હૃષીકેશચંદ્રના જ વિચારો એના માનસિક પટ ઉપર તરવા લાગ્યા શ્રીકૃષ્ણની મધુરી મોરલી સુણી જેમ ગોપી પોતાનું લાન ભૂલી જતી તેમ મદકલિકા પિતાની પક્ષી, યૌવનમદ સ્વભાવની વક્તા, સધળું ભૂલી ગઈ અને હૃષીકેશચંદ્રના આત્માના ઉડા પ્રદેશમાથી નીકળતી ઉક્તિઓ સાભળીને ત્યા ને ત્યા જ તે ઠરી ગઈ આત્મિક ઉન્નતિના શિખર ઉપર ચઢેલા મનુષ્યના ઉદ્દગારો, અરે, માત્ર તેની હાજરી જ, વક્ત્રી અને સત્તાના તોરમા તણાતા મનુષ્યોનું પશુ કેવું માન મુકાવે છે ! જ્ઞાની આગળ અજ્ઞાનીઓ કેવા પાણી ભરે છે ! તેનો દાખલો હૃષીકેશચંદ્રનું ચાગ્રિય આગી રહ્યું

મર્વ મડળ વેરાયુ પોતપોતાને કામે વળગ્યું એ દુલાલ દિવાન ખાનામા બેસીને સગડારી ડામના ડાગળો તપામવા લાગ્યો હૃષીકેશચંદ્ર એડલો પડ્યો પશુ એ દુલાલે તેને વર્તમાનપત્રો, માસિકા તથા કેટલાક પુસ્તકોવાળી એક ઓરડી બનાવીને કહ્યું હતું કે નવરા પડો ભારે એમા બેસજો અને તમારો વખત વાચનમા ચાલ્યો જશે એથી કરીને હૃષીકેશચંદ્ર એ ઓરડીમા જઈને વર્તમાનપત્રો વાચતો ત્યા બેઠો વાચતે વાચતે મદકલિકાના વિચાર તેના મનમા આવવા લાગ્યા વળી ઉંઘા અહીં છે કે નહીં, હશે તો ખરી, વગેરે

વાતો એના મનમા ઘોળાવા લાગી સાથે સાથે ધીરેન્દ્રનો મોજ-શોખ, આળસુ સ્વભાવ, પડી રહેવાની જ ટેવ, નિરક્ષરતા, સાધન છતાં પણ એ અક્ષર શિખવાની અનિચ્છા, મોટાના છોકરાના વ્યસનો, ઘોડે બેસવું, ફરવું, હરવું એમા જ મમયને ગાળી નાખવાની ટેવ વગેરે વગેરે બામનો તગડ તેનું મન જવા લાગ્યું વળી મદકલિકાનો પતિ કેવો હશે, આ નાગણુ જેની મદકલિકા એને માથે ડાણે મારી હશે, મદકલિકા પોતાનો અને તેના પતિનો ભવ બગાડવા બેઠી છે, એવા એવા અનેક તરંગોમા તેનું ચિત્ત અથડાવા લાગ્યું

યપોર થયા જમવાની વેળા થઈ અદુલાલ, ધીરેન્દ્ર વગેરે મડળી જમવાને મારે નીચે જવા લાગી હૃષીકેશચંદ્રને બોલાવવામા આવ્યો મડરમકાતિનો દિવસ હોવાથી જમાધરાજ મનોહરલાલને પણ જમવાને નોતરવામા આવ્યો હતો તે આવીને નીચે એટ ઓગડી-મા બેઠો હતો, ત્યાંથી રસોડામા આવ્યો જમવાની તૈયારી થઈ, પાટલા મડાયા, થાળીયો પીરસાઈ, ધીરેન્દ્ર ‘ચીટ’ કુકતો કુકતો પાચે લુગડા પહેરીને ત્યાં આવ્યો કમ્મરથી તે વાકો વળી ગયેલો હતો તેનું શરીર “ફ્રેન્ચ પેપર” જેવું તકલ્લદી હતું ફટાડાનો પણ અવાજ સાંભળીને ફોદ ગાઉ નહાએ એવો તે સ્વભાવે બહીકણ હતો તે ખુ ખુ કરતો, અને તેનું સારીર સહેજ જીર્ણ જવરથી ધીકેલુ રહેતું શરીરમા લોહી વગર શીકો ફ્રેન્ચ દેખાતો, લાકડા જેવા સુકા હાથ પગરાળો, શર નર કે બળ વગરનો, ચાર ડગલાં ચાલીને આવતા હાકતો ધીરેન્દ્ર માથામા નુદર સેથો પાડી, કોટ, કોલર, નેકટાઈ, પીન, ધારણુ કરી ફગડ મની સુધરેવામા ખપવાનો ડોળ ઘાલતો ત્યાં આવ્યો હતો તેના આવ્યા પછી અદુલાલ, મદ-કલિકા વગેરે પણ પહેરેલા લુગડા માથે ત્યાં આવ્યા અને બધા એકાદ બે કપડા કહાડ્યા, ન કહાડ્યા કરી, નહાયા ઘોયા વગર પાટલે બેસી ગયા

એ જોઈને ધીરેન્દ્રની મા કૃષ્ણલક્ષ્મી બોલી ઉઠી “અત્યા વીર, જરા નહા, ધો, તો ખરો ! જરા ગ્રધ્યાના બે છાટા તો નાખ ! કંઈક વૃત્તિ નિર્ભળ થાય અને દેહનું કત્યાણુ થાય !”

વીરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો “મને નવરાશ નથી”

કૃષ્ણલક્ષ્મી જરા ગુસ્સો કરીને બોલી “વાળ હોળવાની

તને નવરાશ મળે છે, કેમ ? બીજા બધાને તો હું શું કહું ! ” એમ બોલી કૃષ્ણલક્ષ્મી પતિ માટે પોતાની લાચારી બતાવવા લાગી

કૃષ્ણલક્ષ્મી સ્વભાવે ભોળી હતી પણ કાળજીની કેટલીમા રહેનાર મનુષ્યને જેમ કાળજીનો કંઈ પણ ડાઘ લાગ્યા વગર રહે નહીં તેમ તેને પણ ધરની મોટાઈના ગર્વનો કંઈ પણ પાસ લાગ્યો હતો “ અમારા તો કારભારીના ઘર ” એમ કહીને તે વાતચીતમાં કોઈ કોઈ વખત ગર્વીષ્ટપણુનો અંશ દાખવતી પણ તેના ભોળપણુ-ને લીધે તે બહુ બહાર પડતો જણાતો નહીં કારભારીના મોટા ઘરને છાજે તેવા લુગડા અને ઘરેણા તે શરીરે ધાગણુ કરતી અને તેથી જ જણે મોટાઈ જણાતી હોય તેમ માની તેને માટે ખાસ કાળજી રાખતી.

કૃષ્ણલક્ષ્મીના માળાપ જીના વિચારના ધાર્મિક હતા માળાપના મંત્રારો છોકરીમાં પણ ઉતરી આવ્યા હતા અને તેથી કૃષ્ણલક્ષ્મી અધશ્રદ્ધાથી પૂજાપાઠ કરતી, અને ઘરમાં દેવ ગણતી ઈશ્વર ભક્તિના વિચારથી નહીં પણ પીયેગમાં જીના કાળથી ચાલતા આવતા રિવાજને વળગી રહીને તે આટલું કરતી વળી ઘરમાં દેવગૃહ હોય, અને ત્યાં ઠાકોરજીવી ભરેલા બે ચાગ પાવખાઓ મુકાય અને તેમની પૂજા પ્રાણેણ પાસે કરાવાય, એ પણ મોટાઈનું એક ચિન્હ છે એમ જીના વિચારની કૃષ્ણલક્ષ્મી માનતી અને ઘરમાં ધણું દેવ એકલા કરતી

કહેવત છે કે ચમત્કાર વગર નમસ્કાર નહીં લાવવું હતું ને વૈદ્યે કહ્યું, તેમ એક વખત શ્રીરેન્દ્ર માદો પડ્યો અને કૃષ્ણલક્ષ્મીએ બાધા રાખી કે મારા શ્રીરેન્દ્રને મટશે તો ઘરમાં માતા જીની મૂર્તિ લાવીને પધરાનીશ એ બાધા રાખ્યા પછી શ્રીરેન્દ્રને મટ્યું, કૃષ્ણલક્ષ્મીની શ્રદ્ધા વધી, અને તેણે માતાજીની મૂર્તિ કરાવી ને ઘરમાં તેની સ્થાપના કરી આમ કેટલાક દેવ બાધાઓથી આણેલા, કેટલાકને નિવારસીયા પધરાવેલા અને કેટલાકને એમ ને એમ અમુક ફળદાતા તરીકે આણવામાં આવ્યા હતા

કૃષ્ણલક્ષ્મી આ પ્રમાણે કંઈક ધાર્મિકતા અને શ્રદ્ધા રાખતી પણ તેના એ ગુણો પતિ, પુત્ર, અને પુત્રીના સુધરેલા-પણાના વિચાર અને આચાર આગળ કાળા વાદળાથી જેમ

ચન્દ્ર ઢકાઈ જાય તેમ ઢકાઈ જતા અને આખા ઘરમાં સુધારો અને ફેશનનું માત્રાનું પ્રવર્તી રહેલું ત્યાં આવનાર અજાણ્યાની નજરે આવતું કૃષ્ણલક્ષ્મીના દેવને બગલાના પાછલા ભાગમાં એક નાની ઓરડીમાં રાખવામાં આવતા અને ત્યાં એકલી કૃષ્ણલક્ષ્મી જતી અને બારોબાર બ્રાહ્મણ પામે પૂજા કરાવીને તેને વિદાય કરી દેતી બગલાના મુખ્ય ભાગમાં ધાર્મિકતા કે મજ્જારિતાનો લેશ પણ નજરે આવતો નહીં.

આજે પૂજા કરાવીને બ્રાહ્મણને બારોબાર વિદાય કરીને કૃષ્ણલક્ષ્મી રસોડામાં આવીને બેસી હતી તેના હૃદયમાં પૂજના વિચારો તાજા જ હતા અને તેથી પુત્રની નાસ્તિકતા જોઈને તેણે તેને ઇપકા-રૂપ ઉદ્દેશ્યો ડહાડયા હતા પણ પુત્રના ઉદ્દેશ્યો ભરેલા જવાબથી જરા મનમાં ખોટું લગાડી ગુસ્સો કરીને તે જગા આપે જઈને બેસી અને બોલી “ તમારે ક્રાવે તેમ કરો, હું તો મારે આ બેસી ”

હુપીકેશચન્દ્ર આને બેઠો બેઠો માદાડગાનો નવાદ સાંભળ્યા ડગ્ગો હતો. ધીરેન્દ્રની ઉદ્દેશ્ય, અને પિતાપુત્રની નાસ્તિકતા જોઈને તેને તિરસ્કાર આવ્યો. માનાપિતાએ અર્પેલી ધાર્મિક ભાવના તેના હૃદયમાં જાગૃત થઈ અને ડંઢક ધિક્કાર આણીને તે મનમાં બોલ્યો “ ચંદુલાલ, ચંદુલાલ, ન મળે તારા કુટુંબમાં જ્ઞાન, નિષ્ઠા, પ્રભુભક્તિ કે દેવાર્ચન ! દેવાર્ચન વગરનું ઘર સ્મશાન જેવું છે ખાતુ, પીતુ, અને મોજ કરવી, શું એમાં જ જીવનની બક્ષીહારિ છે ? ”

હુપીકેશચન્દ્ર હિંદુઓની વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાને માન આપતો, અને તે જ્ઞાન અને શુદ્ધિના પાયા ઉપર ગ્રામ્યલી છે એમ માનતો. ચંદુલાલના કુટુંબની નાસ્તિકતા જોઈને તેના મનમાં હાલના ભાવી વિષે અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થયા અને તે નાસ્તિકતામાં તે આર્યોના ભાવી વિનાશના ચિન્હોનું ચિત્ર ચિત્રવા લાગ્યો. વળા એક માથે તેણે મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યો “ કેટલો બધો વિનિપાત ! પાશ્ચાત્ય સરકારોથી આપણું હિંદુ જીવન હણાયું છે પાશ્ચાત્ય સરકારોએ સાધુમતની પૂજા વીસગવી અને તેને સ્થાને સાહેબપૂજા સ્થાપિત કરી, અને સકળ ધર્મની જનની આ ભારતભૂમિમાં નાસ્તિકતાના બીજ રોપી દેવ બ્રાહ્મણની વિડબના કરાવી, મર્યાદાની ભાવના તોડી સ્વાતંત્ર્યને બદલે સ્વચ્છેદ શિખવ્યો, આપણી ધાર્મિકતા, આપણા ત્યાગ, મર્વ પ્રત્યે ભાતુભાવ, અને સાદુ જીવન, એ

મર્વને ત્યજવી આપણને અધમ સ્વાર્થી બનાવ્યા અને છુદ્ધ વાસના-
ઓ પાછળ આડા કર્યા, આપણુ ધર લગાયુ, કુટુંબો તુટયા,
ન્યાતો તુટી, ભાવનાની ભ્રષ્ટતા દાખલ થઈ, સયમ મર્યો, ગૌરવ
ગયુ અને સમસ્ત જીવન છિન્નભિન્ન થયુ આવી છિન્નભિન્નતા વ્યક્તિ,
અંગ, અને દેશનો વિનાશ જ સૂચવે છે અફસોસ ! ”

હુધીકેશચંદ્રનુ મુખ લેવાઈ ગયુ નાસ્તિકતામા રહેલી ભારતની
ભાવી અવનતિનુ ખેદજનક ચિત્ર તેના મનમા ચિતરાઈ રહ્યુ અને
તે ચિત્રમા આર્યોની આત્મશ્રદ્ધા, વ્યમાન, અને સ્વાતંત્ર્યનો વિનાશ
તેની જાણે આગળ ખરો થઈ રહ્યો હુધીકેશચંદ્રના હૃદયમા અત્યંત
વ્યથા ઉત્પન્ન થઈ અને એ અતર્થથાના ચિન્હ તેના મુખ ઉપર
છવાઈ રહ્યા તે શોકમા ડુબી ગયો અને પીડિત હૃદયે, મદગદ કંઠે
બોલી ઉઠ્યો “ ભારતવર્ષ ! ભારતવર્ષ ! તારી આ દશા ! ”

સ્વદેશભક્તના મુખમાથી શોકના ઉદ્ગારો નીકળ્યા પણ રસોડા-
મા મળેલી સર્વ મડળીના ગપાટા અને કોલાહલમા તે તથ્યાર્થ
ગયા અને કોઈના સાલળવામા આવ્યા નહી સૌ સૌના તાનમા હવું
સૌ ખાવાપીવાની અને પહેરવા ઝાઢવાની તથા ફરવા જવાની વાતે-
મા મશગુલ હતા હુધીકેશચંદ્ર એકલો વિચાર કરતો ડરતો એક
બાલુએ બેસી રહ્યો તેના વિચાર મનમા ને મનમા ઉત્પન્ન થયા
અને મનમા ને મનમા જ શમવા લાગ્યા એટલામા સૌએ જમવાનુ
શરૂ કર્યુ એટલે એણે પણ મોમા કોળીયા મુકવા માડ્યા, પણ
સ્વદેશના વિચારોથી દુઃખિત થયેલાને ગળે અન્ન ઉતર્યું નહી અને
તેના મુખ ઉપર શોકની છાયા વધારે વધારે છવાઈ ગઈ એટલામા
ધીરેન્દ્રે જમતે જમતે કેદારસિંહના ખંઠારવટાની વાત કરવા માડી

એ સાલળીને હુધીકેશચંદ્ર એકદમ ચમક્યો તેને અપિનયદ,
પ્રિયવદા, વગેરેના વિચાર આવ્યા તેણે વધારે આતુર થઈને ધીરેન્દ્રને
પુછ્યુ “ તમે તે ક્યાથી જાણ્યુ ? ”

“ આજના ‘પેપરમા’ તે બધુ આવ્યુ છે ”

“ શુ આવ્યુ છે ? ”

“ કેદારસિંહ ખંઠારવટે નીકળ્યો છે, એમ આવ્યુ છે એમાં
તમારી પણ કંઈ વાત છે ”

“ શી છે ? ”

“ હુધીકેશચ દ્ર નામના મનુષ્યનો પત્નો નથી, એવું તેમા લખ્યું છે તમારું નામ તથા શરીરની નિશાનીઓ તેમા આપ્યા છે. ”

“ વળી બીજું શું લખ્યું છે ? ”

“ કેદારસિંહ જેલ તોડીને નાહો છે અને તેને પકડવા માટે ગણા પ્રતાપસિંહે ધનામ કહાડ્યું છે ”

“ એમા બિપિનચંદ્ર, પ્રિયવદા, કે મૃણાલિનિ વિષે કંઈ લખ્યું છે ? ”

“ હા મનહરપુર જતા પ્રિયવદા અને મૃણાલિનિને બહાર વટીઆઓએ છુટ્યા છે, અને તે ગુમ થયા છે એ બંધ કરાવનાર કેદારસિંહ છે ”

ઉઠો નિસાસો નાખીને હુધીકેશચ દ્ર બોલ્યો “ કેદારસિંહ ! તે ગળળ કર્યો. ”

“ પણ હુધીકેશલાઈ ગલગશો નહીં, તેમને શોધવાને બિપિનચંદ્રે સ્વારો ઘોડાવ્યા છે અને અમારે ત્યાં પણ લખાઈ આવ્યું છે કે વીરપુરની પોલીસે એ બાબત તપાસ કરેલા અને અમારી પોલીસ તેનો તપાસ કરી તેમને સહીમલામત ઘેર પહોંચાડશે ”

હુધીકેશચ દ્રના જીવને કંઈક નિરાત વળી તેણે પાછું આગળ પુછ્યું “ બીજા શા શા સમાચાર ‘ પેપર ’ મા આવ્યા છે ? ”

“ તમને જાણવાને અને કેદારસિંહને પકડવાને પણ ઘોડેસ્વારો બહાર નીકળી પડ્યા છે ”

“ કેદારસિંહ વિષે કંઈ વધારે હકીકત આવી છે ? ”

“ હા, કનકપુરના ઘોડેસ્વારો અને કેદારસિંહના માણસો વચ્ચે ભાગે મપાઝપી થઈ ”

“ ક્યા થઈ ? ”

“ કનકપુરથી એક રસ્તો મનહરપુર જાય છે તે રસ્તામા વચ્ચે મુવણી નદી અને શાંતિપુરના ઠાકોરની હદ આવે છે, તે હદના સિમાડા ઉપર થઈ ”

“ ઠીક થયું ”

“ ઠીક તો શું થયું ? ”

“ એમ કેમ ? ”

“ બહારવટીયાઓએ ત્યાં એક ગાડામાં બેઠેલા બે ચાર માણસો-

ને છુટયા અને તેમનો માલ લઇને તેઓ જતા હતા એવામા કનકપુરના ધોડેવારો તેમને મળ્યા તેમની સાથે ઝપાઝપી થઈ પણ બહારવટીયાઓ ઉલટા તેમના એકને ધાવલ કરી બધા માલ લઇને ચાલતા થયા ”

“ પ્રિયવદા અને મૃણાલિનિ વિષે કંઈ વધારે હકીકત આવી છે ? ”

“ તેઓ પકડાયા છે અને તેમનો પત્તો નથી એટલું જ ”

“ ચંદુલાલભાઈ, મારાથી હવે એક ધડીવાર પણ અહીં રહેવાશે નહીં. પ્રિયવદા અને મૃણાલિનિનો પત્તો લગાડવો એ મારી ફરજ છે તેમની મારા ઉપર ઘણી મમતા છે આવી વખતે કામ ન આવીએ તો પછી ક્યારે આવવાના । ”

એ સાંભળીને ચંદુલાલ હસ્યો અને બોલ્યો ‘ હે, તમે આજના લણેલાઓ શું કરવાના ? એક ગાઉ ચાલો કે થાકીને લોથ થઇને પડો તમે માત્ર બોલી જાણો કે કંઈ લખી જાણો તમારી પાસે મોનુ જોર, હાથનું નહીં ”

હુપીકેશચંદ્ર સાંભળી રહ્યો અને કંઈક હસ્યો ચંદુલાલને જવાબ આપવાનું એને મન તો થયું પણ એ જગ જગ ખાઇ ગયો પોતાના એ હાથની બાહો ઉઘી કરી, બે મજબૂત લુગ્ગઓને દાખવતો, અને મુઠ ઉપર તાલ દેતો હુપીકેશચંદ્ર બોલ્યો “ જરૂર એ હીક છે ”

ચંદુલાલે કંઈક બેદરકારીથી જવાબ આપ્યો “ હા, જોને જેની તમારી ઇચ્છા પણ આ તમારો ધા તો રૂઝાવા દો ? ”

“ એવા ધા તો કંઈએ પડશે અને રૂઝાશે મગદો એવા ધાથી પાછા પડતા નથી ” હુપીકેશચંદ્રે કહ્યું

ચંદુલાલ આશ્ચર્ય પામતો હુપીકેશચંદ્ર તરફ જોઈ રહ્યો તેની બહાદુરી અને શૌર્ય વિષે તેણે ઉંચો અભિપ્રાય બાધ્યો અને વધારે સુવાળા થવામા મોટાઈ માનતો ચંદુલાલ હુપીકેશચંદ્રની સહન-શક્તિના વખાણ કરવા લાગ્યો

એવામા ધીરેન્દ્ર બોલી ઉઠ્યો “ હુપીકેશભાઈ તમે અહીં છો એવી ખબર બધાને કેમ કરતા નથી ? ”

હુપીં—ચોડાક વખત મારે ગુસ્ત રહેવું છે સગમઅધીથી ચોડાક વખત દૂર રહ્યા વગર મોટું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી

ધીરેન્દ્ર—એમ કેમ ?

હુપીં—મોટા કાર્યોમા સગાસબધી પણ બધનરૂપ છે તે આપણને તેમની પાસેથી ખસવા દેતા નથી

ધીરેન્દ્ર—પણ તમાગ વગર તે હુ પી થશે

હુપીં—ધણાના સુખની વાત હોય ત્યાં બે ચાગના હુ ખનો વિચાર કરાતો નથી ”

ધીરેન્દ્ર હુપીકિશયદ્રની મુખમુદ્રા સામે જોઈ રહ્યો તેવું અ-
મરકારી હૃદય હુપીકિશયદ્રના ઉડા વિચારોને બરાબર કળી શક્યું નહીં

ક્ષણવાર પછી હુપીકિશયદ્રે પાછું કહ્યું “ તમે પણ આ વાત
છાની રાખજો હુ અહીં છું તે કાંઈને કહેશો નહીં ”

“ ઠીક ” કહીને ધીરેન્દ્ર નવાઈ પામતો પામતો તેની સામે
એક ટહોતે જોઈજ રહ્યો

એવામા ચંદુલાલ બોલી ઉઠ્યો “ હુપીકિશભાઈ, આ મનોહર
લાલ મારા જમાઈ થાય મદકલિકાતું લમ્ એમની સાથે કરેલું છે

તરતજ હુપીકિશયદ્રે મનોહરલાલની સામે જોયું તેની મુખા
કૃતિ ઉપર તેના વિચાર વાયવો હોય તેમ નિહાળી નિહાળીને તે તેની
સામે જોઈ જ રહ્યો. મનોહરલાલને નીચે એક ચોરડીમા બેસાડ્યો
હતો એ વાત તેની નજર આગળ ખડી થવા લાગી મનમા જ તે
બોલ્યો “ મોટાના ધરમા જમાઈની પણ કિંમત આવી જ હોય ’

મનોહરલાલની મુખાકૃતિ તથા વર્તન જોઈને તે સાક્ષસ છે, સજ્જન
છે, શાત છે, એવો લાસ હુપીકિશયદ્રના મગજમા થયો ધીમે ધીમે
સૌએ વાતચિત કરવા માડી વાતચિત જેમ જેમ થતી ગઈ તેમ
તેમ મનોહરલાલની કુલિનતા, સુવિચાર અને વિદ્વતા સમજાતા ગયા
એક કવિએ ખરૂં કહ્યું છે **यदा यदा मुञ्चति वाक्यबाण
तदा तदा जातिकुलप्रमाणम्** પણ હીરાને તો ઝવેરી જ પારખે
તેમ હુપીકિશયદ્ર ને મનોહરલાલ વાતો કરે પણ ચંદુલાલ અને
ધીરેન્દ્ર તો ખાધા જ કરે બાપદિકરો પોતાની થાળીઓ સાફ કરીને
બેઠા હુપીકિશયદ્રે અને મનોહરલાલે તો હજી કંઈ પણ ખાધું ન-
હોતું બાપદિકરોને જોઈને હુપીકિશયદ્રના મનમા વિચાર થયો
“ જોણે માન આમ આવાળીવાને અને મોજશોખ મારવાને જ
અવતાર લીધો હોય તેના ધરમા બિચારા મનોહરલાલ જેવાની તે

શી યુજ થાય ? અફસોસ ! પાશ્ચાત્ય જડવાદથી આપણામા ઉકુ વાચન, ઉડા વિચાર, કે ઉડી વિદ્યા રહ્યા નથી તેમનુ મ્થાન દ્રવ્ય-લાલમા અને મોજગોખે લીધુ છે વૈભવ, લપેકા, ટાપટીપ અને મિથ્યા ડોળમા સર્વ ભારત મોહિત થઇ ગયુ છે ”

ક્ષણવાગ પછી હુપીકેશચંદ્રે મનોહરલાલને પુછ્યુ “ તમારો અભ્યાસ ક્યા સુધીનો છે ? ”

મનોહરલાલે જવાબ આપ્યો “ મેં ઇન્ટરમીડિએટની પરીક્ષા પાસ કરી છે પછી વતન મલાળવાનુ માથે પડવાથી મેં કૉલેજ ડોડી છે પણ ઘેર રહે રહ્ય સારા પુસ્તક વાચીને અભ્યાસ વધાડ્યુ જાહેર જીવનમા પણ લાગ લઉં છુ ”

હુપીકેશચંદ્રે કહ્યુ “ હા, તમારી વાનચિત ઉપરથી તે જણાય જ છે ” એમ બોલતે બોલતે હુપીકેશચંદ્રે મનોહરલાલ તરફ ક્ષણ વાર નેષ્ટ રહ્યો અને પોતાના હૃદયપટ ઉપર ફરી ફરીને વાચના કરાવ્યો “ મનોહરલાલ માટે છે, વિનયશીલ છે, સખ્ય છે, ઉડા વિચારવાળો છે અને ઠાવકો છે સાગ સારા પુસ્તકાના વાચનથી તે પોતાના જ્ઞાનમા ઉમેરો કરે છે અને જાહેરજીવનમા લાગ લઇ ધરતી આખડ વધારે છે. ”

એક બાબુએ મનોહરલાલના વિચાર ચાલતા હતા અને બીજી બાબુએ મદકલિકાની મૂર્તિ તેની માનસિક દષ્ટિમા ખડી થઇ રહી “ મદકલિકા, મોજશાખમા ઉછરેલી, અલભ્ય માખાપતી દિકરી, લાડ-પેલી, વિદ્યાના મીઠા ફળના સ્વાદ વગરની, અલભ્ય, સારગીના નૂરથી જ રીઝનારી, મોટાઇના ડોળમા તે ન મેળવી વિદ્યા કે ન ડડ્યુ ચારિત્ર્ય—”

આમ મદકલિકા અને મનોહરલાલના વિચારોની વચમા હુપીકેશચંદ્રનું મગજ અથડાવા લાગ્યુ વળી નિશ્ચય નાખીને તે મનમા બડબડ્યો “ ગાલુ અથવા ડઇ વાઇ વગાડતા સિખવુ, શુ એનુ જ નામ સુધારો ? યુરોપમા એ સામાજિક દલ ચાલી રહ્યો છે આયલલનાઓ ! લાલબા, મૈત્રેયી, ગાર્ગી કે સીતા જવાનુ છોડી, શુ તમારે બાલમા નાચનારી યુરોપની સ્વચ્છદી સ્ત્રીઓ થવુ છે ? ”

હુપીકેશચંદ્રની વિચારપરપરા ચાલી રહી. ચુદુલાલ અને

ધીરેન્દ્ર તો હિંદુવાને અધીગ થઇ રહ્યા આખરે સૌ જમી રહ્યા અને પોતપોતાને ઠેઠાણે ગયા મનોહરલાલ જેવો આખ્યો હતો તેવો જ કંઈ પણ માનપાન પામ્યા વગર નીચેથી ડપડા પહેરીને વિદાય થયો. હુધીકેશચંદ્રના સમાગમથી તેને સતોષ થયો હતો રસ્તે જતે જતે મનોહરલાલ હુધીકેશચંદ્રની વિદ્યા અને ચાગિચ ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો. ખતેની વચ્ચેમાં વિચારોની કંઈક સામ્યતાને લીધે સહજ મૈત્રી બધાંઈ હતી અને તેમના હૃદય એક બીજા તરફ ખેંચાતા હતા ચંદુલાલના ધરમા મનોહરલાલનો ભાવ પુછાતો નહી, આજ તેના તરફ સૌએ દર્શાવેલી વર્તણૂક જોઈને હુધીકેશચંદ્ર પાછો મનમા બડબડ્યો “ મોટાઓના ધરમા જમાઈઓની શુ આખી જ વડે થતી હશે ”

ચંદુલાલના વરમા સૌને-સ્ત્રીઓને પણ, હરવાની, ફરવાની, ગમે તેની જોડે બેસવાની, હિંદુવાની અને વાતચિત કરવાની છુટ હતી ધીરેન્દ્રને ધણા લાઠબધ દોસ્તદારો હતા, તે તેને ઘેર આવતા જતા અને તેમની સાથે ધીરેન્દ્ર બહુ છુટથી વર્તતો, અને વાતો કરવામા ઢદિ ઢદિ મર્યાદા મુકતો ધીરેન્દ્ર અને તેના દોસ્તદારો ભરાઈને બેઠા હોય ત્યા વખતે મદકલિકા પણ જતી અને સૌની માથે છુટથી વાત કરતી ત્યા હસાહસ થતી, અનેક વાનો નીકળતી ઉપાની વાતો પણ ચાલતી, અને મનોહરલાલની મશ્કરીઓ પણ થતી કેટલીક વખત તો ચંદુલાલ, તેની પત્ની, દિંકરી, દિંકરો, અને બીજા આવેલા પરોણાઓ, ધીરેન્દ્રના લાઠબધો, કાઈ મળવાને આવેલા સ્નેહીઓ, સગાઓ, સૌ ભરાઈને બેસતા, હસાહસ કરતા, ગપ્પા મારતા અને એક બીજાના વિષે ટોળ કરીને પણ બોલતા

કોઈ વાર સર્વે ગાડીઓમા બેસી ફરવા જતા, રસ્તામા વાર્તા વિનોદ કરતા, અને પછી થોડો સમય પગે ચાલીને ફરતા ફરતા ફરતા મદકલિકા ધીરેન્દ્રના કોઈ દોસ્તદાર જોડે ચાલતી અને વાતો કરતી તેના ધરની, સ્ત્રીની, છોકરાની, હકીકત પુછતી અને સહેજ મશ્કરી પણ કરતી આમ પુરૂષ વર્ગ સાથે તેની ભળ ભાગી ગઈ હતી, અને તેથી કરીને પુરૂષો સાથે ફરવામા, બેસવામા, બોલવામા તેણે હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્વાભાવિક લજ્જાનો ત્યાગ કર્યો હતો. ગમે તેમ તે બોલતી, ગમે તેમ તે વતતી, અને ગમે તેમ તે બેસતી હિંદુ તોપણ તેનો ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવ તેની વાચાળતા અને સર્વ

સાથે છુટ લેવાની ટેવ ઉપર કંઈક અકુશ મુકતો, વખતે તેને રીસાવતો, અને વખતે બધા ભરાખને એકા હોય ત્યાંથી તેને વેગળા પણ ખસેડી મુકતો.

અંદુલાલના ધરમા અપાતી આ છુટ, નોકરો, ચાકરો, સિપાઇઓ પણ જોતા, અને વખતે તેનો ખોટો લાલ પણ લેતા મદ-લિકા સૌને ધમકાવતી, તેથી તેનો અટસ નોકરો મનમા રાખતા, તેતુ કામ હોય તો સાલજુ ના સાલજુ, કર્યુ ના કર્યુ કરતા, અને “જુવોને પીચેરમા પડી રહી છે, ધણીનેયે ગાઠતી નથી, એનો કોઈ મદ ભાગે તો ઠીક પડે,” એમ માહેમાહે વાતો કરતા અને મદ-લિકા તરફ ડરડી નજરથી જોતા.

અંદુલાલ આખો દિવસ ઇન્દ્રિયસુખની શોધમા-કમાવા ધમાવામા, હવ્વાફરવામા, ખાવા પીવામા, પહેરવા ઓઢવામા અને ગાનતાનમા જ ગાળતો, અને તેમા જ મજા માનતો વિદ્યાર્થી તરીકે વાચનારને તે વેદીયા દોર કહેતો નવરાશનો વખત ઉડા વાચનમા ગાળનારને તે વ્યવહારસ્થ ગણતો ભણેલાઓ નોકરીને અર્થે જ ભણ્યા છે, મારે ક્યા નોકરી જોળવા જવું છે, એમ ડહી કોઈ પણ ભતના અધ્યયનને તે તિલાંજલી જ આપતો અંદુલાલને જગલે મહિનામા એકાદ બે વાગ ગાયનની કે નાચની મિજલમ થતી તે ગાયનનો ગાખીન હતો અને નાચ જોવો એને બહુ ગમતો મિજલસમા ગામના શેઠ શાહુકારો, રાજ્યના સરદારો, દગ્ગદારો, ભાયાતો વગેરેને આમ ત્રણ થતા, અને કોઈ દિવસ ચાહ પાણી તો કોઈ દિવસ ડંદેલુ દુધ, અને કોઈ દિવસ એકલો મેવો, એમ વારાફરતી કંઈ ને કંઈ વપરાતું અને સોએક રૂપિયા ઉપર પાણી ફરતું.

હુધીકિશય્ર જે દહાડે આવ્યો તેના બે ચાર દિવસ પછી એવી એક મિજલસ અંદુલાલને જગલે થઈ ગતના લગલગ અગીઆર બાર વાગવા આવ્યા હતા સર્વ મડળ, શેઠ શાહુકાર, સરદારો, ભાયાતો, કારકુનો, પ્રજાજનો, નોકરો, ચાકરો, સિપાઇઓ, વગેરે સૌ ઠડે પહોરે ગામગપાટા હાકતા, નાચરગ અને તમાશાની વાતો કરતા કારભારીના જગલા તરફ આવવા લાગ્યા બારેક વાગ્યા એટલે સર્વ મડળ ભરાઈ રહ્યું કેટલાક અહી તહીં જોવા લાગ્યા અને કારભારીની લક્ષ્મી અને ઠાંકની વાતો કરવા લાગ્યા.

કેટલાક ગદ્ય મિજલસમા આવેલી ગુણિકાનુ રૂપ, લાવણ્ય, વગેરેની વાતો કરતા, તેની મસ્કરી કરતા, આવનારી ગુણિકા સાથે તેને મરખાવતા, તેનું શરીર, અવયવો વગેરેનું વર્ણન કરતા અને ડહાં ડહાં કામવિકાર મનમા અનુભવતા, ખીલતસ ખેલતા, પરસ્પર મસ્કરી કરતા, અને કેટલાક અધમ સ્વાર્થને પોષવાને અમલદારોની ખુશામત કરતા, તેમને પાનખીટી બનાવી આપતા, હાજી હા કરતા, તેમના ગુણુ ગાતા, રજવાડાની પ્રગ્નની કુટીલ રીતિ, અનીતિ, અને અધમ વિચારોનું પ્રદર્શન ભરી રહ્યા હતા.

ચંદુલાલને ધણો આગ્રહ હોવાથી હુધીકેશચ દ્ર મિજલસમા આવ્યો સર્વ મડળ ભરાઈને બેઠું હતું સ્ત્રીઓને બેઠવાને બાબુ ઉપર એક ખામ ગોઠવણુ કરવામા આવી હતી કેટલાક વાતો કરતા હતા, કેટલાક મુઠે મોઢે બેસી રહ્યા હતા, અને કેટલાક નાચનારીના આવવાની ગહ જોતા ધણા ઉત્સુક બની દાદર તરફ વારવાર નજર કર્યા કરતા હતા પાચેડ ડલાડ એમ વીત્યો એટલામા ગુણિકા આવી પહોચી તેના તરફ સૌનું ધ્યાન બેસાયુ કેટલાક તેના ડપડા તરફ, કેટલાક તેના ડપ તરફ, કેટલાક તેના હસતા મુખ તરફ અને કેટલાક તેની આખતા પલકારા તરફ જોઈ રહ્યા મિજલસમા હસાહસ અને ગણગણાટ થઈ રહ્યો એ સર્વની વચ્ચે, જાણે કોઈ અજ્ઞાણ પ્રદેશમા કોઈ પગ્ગેશી આવ્યો હોય અને માત્ર સાક્ષી રૂપે સવળુ નિહાળી રહ્યો હોય તેમ, હુધીકેશચ દ્ર ડહાં પણ જોત્યા ચાલ્યા વગર, સર્વ તરફ દષ્ટિ નાખતો, રજવાડાના મીતરિવાજ અને વિચારોનું બારીક અવલોકન કરતો અને તે વિષે પાતાનો અભિપ્રાય બાધતો ગુપચુપ બેસી રહ્યો.

એટલામા નાચ શરૂ થયો સર્વનું ચિત્ત નાચ જોવામા પરોવાયુ કેટલાકની દષ્ટિ નાચનારીના પગ તરફ વળી કેટલાકના જાન માગ ગીના મધુર સ્વર તરફ મડાયા કેટલાક શોખીનોના ડોકા “શાબાશ, શાબાશ,” કહેતે કહેતે હાલવા લાગ્યા કેટલાકે હાથ વડે અને કેટલાકે પગ વડે તાલ આપી કેટલાક ગુણિકાનું ગાયન માલખી રહ્યા કેટલાક તેના આવભાવ અને લટકા સમી નજર કરી રહ્યા કેટલાક તેનો પોશાક નિહાળી રહ્યા કેટલાક તેનું મૌદર્ય અવલોકી રહ્યા કેટલાક તબલોનો ઠેકો અને તબલચીનો ડગાળ જોઈ રહ્યા સર્વ મડળ આમ નાચર ગમા તન્મય થઈ રહ્યું.

રાજ્યના કેટલાક ભાષાતોને પણ આ મિજલસમા નોતરવામા આવ્યા હતા. રાજવશી હોવાનો તે ડોળ કરતા સગીતનો તેમને શોખ છે એમ દેખાડવાને વારવાર ચુલુકા તરફ જોઈને તે પોતાનું ડોકુ ધુણાવતા, રાગરાગણી વિષે પરસ્પર વાતો કરતા, અને પાસે મુગા બેસી રહેલાઓનું અચાન જાહેરમા લાવતા તેમનો એક ભાષાત લીમસિહ જરા વધારે બોલકણો હતો. એ દુલાલને ઘેર તે ધણુખરૂ આવતો અને કાઈ કાઈ વાર હુધીકેશચંદ્ર સાથે વાતોના ગપાટા મારતો. લીમસિહ અલણ હતો અને સ્વભાવનો ટોળી હોવાથી કાઈ કાઈ વાર લણેલાઓની મસ્કરી કરતો અને તેમનું વજન-ઓછું કરવાનો પ્રયાસ આદરતો. મિજલસમા તે એ દુલાલ પાસે બેઠો હતો અને તેની પાસે હુધીકેશચંદ્ર બેઠો હતો. આ ઠીક લાગ છે એમ ધારીને લીમસિહ બોલી ઉઠ્યો “હુધીકેશભાઈ, તમે સગીતનો આનંદ લઈ શકો છો ?”

“હા, થુ લઈ શકે, બિચારા ? આજનું લણુતર તો જુઓ ! લણુતા હોય ત્યારે બોચીયે કાકરો મુકીને અભ્યાસ કરે, આખો ખુવે અને શરીરને કચડી નાખે.” એ દુલાલ વચમા બોલી ઉઠ્યો.

“અને લણી ઉતરે ત્યારે એકે કામના રહે નહી.” લીમસિહે કહ્યું અને તે ખડખડ હસી પડ્યો. ખીજા ભાષાતો પણ હસ્યા અને બોલ્યા “હા, ખરૂ છે.”

હુધીકેશચંદ્ર સાલળી રહ્યો રો જવાબ આપવો તે એને સુઝ્યું નહી.

એ દુલાલ આગળ બોલ્યો “અને પછી કમાવાની લાલ્લ એટલે એ તો મનનાએ બળેલા ઝળેલા અને તનનાએ મળેલા ઝળેલા.”

હુધીકેશચંદ્રે ધીમેથી જવાબ આપ્યો “આપનું કહેવું કંઈક ખરૂ છે.”

“કંઈક કેમ ? બધું જ ખરૂ છે.” લીમસિહે ટાપશી પુરી

“એ નો ઠીક પણ-અ-અ-લણીને તમે કરવાના થુ ? કહેા જોઈએ, લણેલા માણસને વેચવા કહાડ્યો હોય તો એને કાણ લે ? એની કેટલી કિમત આવે ?” એ દુલાલે લણુતરની કિમત આકી અને પુછ્યું.

“વિદ્યા એ જ વિદ્યાની કિમત છે લણ્યાનો આનંદ એાર છે એ જ એની કિમત.” હુધીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો.

ચંદુલાલ ખડખડ હસ્યો અને બોલ્યો “ શુ ધૂળ લખ્યાનો આનંદ ! ”

“ ડાયા બેસી જાય અને કંઈ શૌર્ય મળે નહી, એ લખ્યાનો આનંદ ” ભીમસિંહ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યો

“ આનંદ બાનંદ એ તો બધું ડહોવાનું અને નિશાળામા નિબંધમા લખવાનું તમે તમારા મનને જ પુછી જુવો ! તમારા-માના કેટલા એ આનંદને ભોગવે છે ? ” ચંદુલાલ જરા ગભીરપણે બોલ્યો હુધીકેશચંદ્રની ઉચ્ચ ભાવનાઓને તે સમજી શક્યો નહી અને બધા લણેલા ભેગી એની ગજુના કરવા લાગ્યો

“ ભાઈસાળ, લણતરના આનંદની વાત તો એક મિથ્યાભિ-માન અને ડોળ છે આજના લણતરમાથી આનંદ દેશપાર હાકી સુકાયો છે. લણેલાઓથી ઝાઝું હસાય નહી, રમાય નહી, બોલાય નહી, ફરાય નહી, ગવાય નહી, કે ખવાય નહી ” ભીમસિંહે કહ્યું

“ બશરની પોટલીને માટે પણ એમને મજૂર કરવો પડે ” ચંદુલાલે ભીમસિંહના હાથમા તાળી આપી અને બંને ખડખડ હસ્યા.

હુધીકેશચંદ્ર ખડખડ હસ્યો, અને તેણે બંનેની ખુદ્દિનો ડ્યાસ કર્યો ચંદુલાલે કહ્યું “ તમારે હસવું પણ ટૂંકમ છે ખરો આનંદ તમારામા હોતો નથી ડહો, તમે ગાંધને પોતાને રીઝવી શકો છો ? ”

હુધીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો ‘ ના, મને ગાતા નથી આવડતું ’

“ થયું ત્યારે, તમે લણેલા રા કામના ! ” ભીમસિંહે પોતાની ખુદ્દિ પ્રમાણે વિદ્યાની ડિમત આપી

“ ત્યારે આ મિજલસમા આવ્યા ને ના આવ્યા સરખું જ તો ! એ રીતે તો આ મારી મદકલિકા વધારે સારી છે એ ગાંધ શકે છે ” ચંદુલાલ જરા ગર્વ ધરીને બોલ્યો તે હુધીકેશચંદ્રની ભાવનાઓ અને શક્તિઓને બરાબર સમજી શક્યો નહી

ચંદુલાલ અને ભાયાતો વચ્ચે આમ વાત ચાલતી હતી એટલામા જરાક આંધેની એક ઝોરડીમાથી “ કાણુ છે, કાણુ છે, કાંઈ આવો, કાંઈ આવો, ” એવી મોટી બૂમો ને બરાડા આવતા સભળાયા કાંઈ માણસ દાદરેથી ધડબડ ધડબડ દોડતો ઉતરતો હોય તેવો અવાજ ત્યાં આવ્યો સૌના કાન તે તરફ મડાયા સૌનું લક્ષ તે તરફ દોરાયું નાચ બધ થયો નાચનારી અધવચ અટકી અને

ન્યા હતી ત્યા ને ત્યા જ દબી રહી તબલચીનો હાથ તબલા ઉપર જ રહ્યો તે બળવતો બધ થયો સારગીનો સર અટક્યો સૌ આલા થઈ ગયા નોકરો ઉઠ્યા, સિપાઈઓ દોડ્યા સ્ત્રીવર્ગમાં બળભળાટ થઈ રહ્યો એ થુ હશે તેની તપાસ સર્વે કરવા લાગ્યા. મિજલસમાં ભગાણુ પડ્યુ અને કારભારી ચંદુલાબને બગલે શોર પોકાર મચી રહ્યો

મિજલસમાં થોડી વાગ બેઠા પછી મદદલિકા બીજા એક હોલમાં જઈને એકલી પલગ ઉપર સુતી હતી તે હોલમાં બીજી કોઠ હતી નહીં ઘરના બધા માથુસો મિજલસમાં નાચ જોવાને ગયા હતા અને સૌનું ધ્યાન નાચ જોવામાં રોડ્યુ હતુ એ લાગ સાધીને હુસેન નામનો એક સિપાઈ ન્યા મદદલિકા સુતી હતી તે હોલમાં ગયો

કહેવત છે કે “તરકશુદ્ધિ તરડો” મીયાલાબને આગળ પાછળનો વિચાર હોય જ નહીં મદદલિકાનો ડડ મિજલસ આ મીયા લાબને જરા ભારે પડ્યો હતો

“ખેલત મિજલસ કરતી હૈં દેખુગા” એમ કહતા કહેતા મનમાં ને મનમાં જ અટસ ગખતા મીયાલાબ લાગ ખોળતા હતા

હુસેન ચંદુલાબની તેહેનાતમાં સિપાઈ હતો સરીરે તે જરા ગૌર વર્ણનો હતો, કપડે લત્તે તે જરા સાફસુફ રહેતો, અને એના વશમાં પચ્ચીસમી પેઢીએ કોઈ બહાદુરી કરી નામ મેળવી ગયુ હશે તેનો વશજ હોવાનો તે મનમાં ખોટો ગવ રાખતો પોતે હિયા કુળનો છે, અને ખાનદાન કુટુંબનું ફરજદ છે, એમ તે માનતો એ માન્યતાને લીધે કોઈનો ઉકારો ટુકારો સાબળવો તેને ગમતો નહીં ડપડા લત્તા ખાનદાન કુટુંબને છાજે તેવા પહેરવાનો તે ડોળ ધાલતો એકાદ મલમલનું અગરખુ તે શિવડાવી રાખતો, તળાવે તેને ધોતો, અને તેને અસ્તરી કરી રોજ જાણે કોઈ કડકડતુ નવું અગરખુ પહેર્યું હોય એવો દેખાવ કરતો તે દમડીનું પાન આવી, દમડીનો અત્તરનો ફાયો કાનમાં ધાલી, નવાબખદા જેટલો દમામ રાખતો, સિપાઈ છતાં પણ પોતાને એકે વાતે હલકો ગણતો નહીં, કોઈનો બોલ સાખતો નહીં અને કોઈનો દબાવ્યો દબાતો નહીં

કહેવત છે કે “જેસેકુ મિશ્રા તોસા” કંઈક વેર લેવાના

ધરિદાથી અને કંઈક મદકલિકા સોની સાથે છુટ લે છે તેથી તેની છુટનો લાભ તેને પણ મળશે એમ મનમાં ધારી, પોતાના ગૌરવથીનો ગર્વ ધરી, હુસેને આ લાગ સાધ્યો હતો સર્વ મડળી મિજલસમાં હતી સૌ ગાનતાનમાં ચકચૂર હતા સૌના ચિત્ત નાચથી આકર્ષાયલા હતા નાચ, રગ, આલાપ, તાન, સારગીનો સ્વર, એ બધામાં શ્રોતાજનો તક્ષીન થઈ રહ્યા હતા એ વખતે હુસેને મદકલિકાના હાલમાં પ્રવેશ કર્યો હાલમાં એક દીવો ઝાખો બળતો હતો રાતના ત્રણેક વાગવા આવેલા હોવાથી બીજા દિવાઓ હાલવાઈ ગયા હતા હુસેને એકદમ તે હાલમાં ધુસ્યો મદકલિકા અડધી જળતી, અડધી ઉધતી, આખો મીચીને પલગમાં પડેલી હતી હુસેને છાનેમાને જઈ એકદમ તેના મુખ ઉપર એક હાથ મુકી દીધો, તેણે મુખ બંધ કર્યું, અને બીજો હાથ, તે પાપીએ, મદકલિકાના અસ્પર્શ લાગને સ્પર્શ કર્યો મદકલિકા તદ્દન જગૃત થઈ, ચેતી, સાવધ થઈ તેણે એકદમ હુસેનનો હાથ તરછોડી કહાડ્યો, પણ પાપી તેનાથી હકયો નહીં અબળા તે સબળા થઈ એકદમ તે જોર કરીને બેઠી થઈ એક તમાચો તેણે જોગથી હુસેનના ગાલ ઉપર ચ્હોડી કહાડ્યો.

ગાલ પપાળતો પપાળતો પાપી હુસેન નાકો દાંદરેથી તે ધડબડ ધડબડ ઉતરવા જતો હતો મદકલિકાએ જૂઓ પાડી પણ સૌ ગાન તાનમાં ચકચૂર હતા કોણ સાલજે ? કેટલીયે જૂઓ પાડી ત્યારે એકાદ જૂમ સલજાઈ મિજલસમાં ભગાણ પડ્યું “શુ છે, શુ છે,” એમ બોલતા સર્વે આમ તેમ જવા લાગ્યા સ્ત્રીઓ મદકલિકાની પાસે ગઈ શુ થયું, એમ પુછવા લાગી. કહે તોયે દુખ, ન કહે તોયે દુખ શરમનું માર્યું કહેવાય નહીં, કહ્યા વગર તપાસ થાય નહીં સૌ મનમાં જ સમજ્યા કે કંઈ તોફાન થયું કારભારીના ઘરમાં શોરબકાર થઈ રહ્યો મિજલસ મિજલસને ઠેકાણે રહી સૌ પોતપોતાને ઘેર વેરાઈ જવા લાગ્યા ચાહપાણી, અત્તર, શુલાખ, હાર, તોરા, કલગીઓ, હતા ત્યા ને ત્યા પડી રહ્યા નાચનારીને રગમાં ભગ પડ્યો તેથી તે નારાજ થઈ “એ કેસા બદોબસ્ત” એમ કહેતો અને ખૂબ ચ્હીડતો તબલચી તબલા બાધી દેવા લાગ્યો સારગીવાળાઓ “વાહ કેસી મઝા આઈથી, ખુદાકે માલુમ ક્યા હુઆ !” એમ કહેતા, નારાજ થતા, સારગીઓને ઠેકાણે મુકવા

લાગ્યા મિજલસવાળા હોલમાં દીવાઓ ઝાખા થઇ ગયા અંદુ-
લાલ કોધાયમાન થઇ રહ્યો ધીરેન્દ્ર મિજલસમાં લગાણ પડવાથી
નાખુશ થયો હુધીકેશચંદ્ર કંઈક અશ્ચર્ય પામતો મનમાં બેઠેલો
“ આવી મિજલસોના પરિણામ આવા જ હોય । મોટાને ઘેર મો
મણુ તેલે અધાર જ હોય । ” અને પછી મનમાં ને મનમાં જ
શાત થયો

રીસમાં ને રીસમાં અંદુલાલે પાણી મુઝ્યુ કે હવે ફરીથી
આવી મિજલસ ન કરે મદકલિકા મનમાં ને મનમાં સમજ કે
નોકર, ચાકર, સિપાઇનો ફડો લેવો એનું પરિણામ લયકર નીપજે
છે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે કદિ એકાન્તમાં એકલા સુતું નહીં નોકર,
ચાકર, દેખતા ખીજાની સાથે છુટથી વર્તવું નહીં તે સમજ કે જીને
ડાયાનો અને માયાનો લય છે

કેટલાક દિવસ જામ ને આમ વાતી ગયા અંદુલાલે લીવેલું
પણુ જીનું થવા આવ્યું મિજલસના માડા પરિણામની અસર તેના
મનમાંથી ખસવા લાગી રોકતી શિખામણુ ડાખા સુધી એમ થવા
માડ્યું અંદુલાલ પાછો પોતાની મૂળ ગિથિનિએ જવા લાગ્યો, અને
નાચ તમાશામાં દ્રવ્ય ખરચવા લાગ્યો

હુધીકેશચંદ્રની વૃત્તિને એ ન ગમ્યું ઉપ વેચીને ઉજાગરો લેવો
એને ઠીક લાગ્યું નહીં આવી મિજલસોમાં થતો વ્યર્થ ખર્ચ તેનાથી
વેડી શકાયો નહીં તેના મનમાં વિચાર થયો “ આપણા રાજ
મહારાજાઓ, કારભારીઓ, શેડીઆઓ, આવી મિજલસોમાં કેટલો
ખર્ચો પૈસો ખર્ચી નાચે છે । નાટકો જોવામાં પ્રજાનું ધન કેટલું
બધું ખાલી થાય છે । નાટકો અને મિજલસો મનુષ્યની પશુવૃત્તિઓને
જ પોષે છે તેઓ અધમ વૃત્તિઓને ઉશ્કેરે છે ”

હુધીકેશચંદ્રના મનમાં ખેદ થયો તેને મુબઇ સાલર્થું નાટક
ચેટકમાં ખરચાઇ જતી મુબઇની પ્રજાની લક્ષ્મીનો આગેહુબ ચિતાર
તેના મનમાં ખડો થઇ રહ્યો સાથે સાથે રજવાડા યાદ આવ્યા
તેમની રીતભાત, આચાર વિચાર વગેરે તરફ તેની માનસિક દૃષ્ટિ
વળી, અને ઉડા નિસાસો નાખતો હુધીકેશચંદ્ર મનમાં બોલ્યો
“ જે પ્રજામાં ઉડા વિચારની ખામી હોય, વૃત્તિઓ ઉચ્છૃંખલ થઇ
રહી હોય, વિવેક હાકી મુકાયો હોય, કેળવણી અમરકારી હોય,

અને ધાર્મિક વિચારોને તિલાંજલી અપાઇ હોય, તે પ્રજાનો ઉદ્ધય શી રીતે થાય ! ”

રજવાડાના વિચાર ઉપરથી અવદેશપ્રીતિ જન્યુત થઇ અને હુષીકેશચંદ્ર મનમાં રાજાઓ, મહારાજાઓ અને શેઠીઆઓને કહેવા લાગ્યો “ અહીં ભારતવર્ષ ભૂખે ટળવળી રહ્યું છે અને તમે મિજલસો કરવામાં અને મોટરો દોડાવવામાં મગ્ન માની રહ્યા છો ! શરમ છે તમને, શરમ છે ! ”

એક વિષય ઉપરથી બીજા વિષય ઉપર વિચાર ગયો હુષીકેશચંદ્રની વિચારમાળા ચાલી રહી તેના મનમાં આધુનિક પ્રજાના આચાર વિચારનું બારીક મથન થઇ રહ્યું અને આખરે કુટાળીને હુષીકેશચંદ્ર મોટેથી બોલી ઉઠ્યો “ This is all vulgar taste, vulgar taste ”

હુષીકેશચંદ્ર બોલતો બોલતો બેઠો હતો ત્યાંથી એકદમ ઉભો થયો અને કટાળો ખાઇને લાયબ્રેરીમાં જતો રહ્યો ત્યાં પશુ તેની વિચારપર પરા ચાલી રહી, પશુ એટલામાં ત્યાં અંદુલાલ આવ્યો તેથી તે અટકી મિજલસમાંથી સૌ ચારેક વાગ્યે વેરાયા પછી અંદુલાલ સુતો હતો મવારે તે મોડો આઠ નવ વાગ્યે ઉઠ્યો હતો. તેની આંખો લાલચોળ થઇ ગઇ હતી તેને બગાસા આવ્યા કરતા હતા ઉજાગરાથી શરીર ભારે ભારે લાગતું હતું માથું જરા ધુમ થઇ ગયું હતું તેને કંઇ ચેન પડતું નહીં તેની આંખો ઘેરાયા કરતી હતી હુષીકેશચંદ્ર પાસે પડેલી આરામ ખુરશી ઉપર તે ચડ્યો જરાક તે આડો પડે અને પાછો બેઠો થાય કવખતની તેને ઉંઘ આવે નહીં તે બેઠો થયો બગાસા ખાવા લાગ્યો, આંખો ચોળવા લાગ્યો, અને આળસ મરડવા લાગ્યો

એ સમયે જોઈને હુષીકેશચંદ્રે તેને કહ્યું ‘ તમે કાલે નહીં નહીં તો સો દોઢસો રૂપિયા બગાડ્યા હશે એના બદલામાં તમને તો આ આળસ અને બગાસા મળ્યા ”

પોતાની ભૂલ સમજતો હોય તેમ અંદુલાલ ધીમેથી બોલ્યો “ સાળું માથું પશુ દુખે છે, અને આંખોએ બળે છે ”

હુષીકેશચંદ્રે કંઈક તિરસ્કાર અને કંઈક ગુસ્સાથી કહ્યું “ સો દોઢસો રૂપિયા આપીને તમે આ સમયે વેચાતું લીધું તમે તમારું

શરીર અને દ્રવ્ય આમ બગાડો છો તમાગ છોકરા ઉપર આવી મિજલસોની અસર કેવી થતી હશે તેનો તમે વિચાર કરો છો ? માખાપ તેવા છોકરા, એ તમે નક્કી જ સમજાવો તમે ઘેર મિજલસો ઉડાવશો અને તમે તમાગ છોકરાને વિદ્વાન, નીતિવાન, ડાહ્યા અને ઠાવકા કરવા ધારશો તે કેમ થશે ? આમ તે બનવું અશક્ય છે મનમા નક્કી સમજાવો કે છોકરા જેવા અતુકરણુ ડરનારા દુનિયામા બીજા કોઈ નથી તમે તમારા દોષ ગમે તેટલા છુપાવશો પણ તે તમારા છોકરામા ઉતરવાના જ તેઓ મોટા “ડીટેક્ટીવો” છે, જાસુસો છે, અને છુપા બેદુઓ છે તેઓ જાદુ તમારા દોષ જાણી જશે, તેમનું અતુકરણુ ડરશે, અને તેમના વર્તનદ્રાગ તમારા દોષ ઉઘાડા કરશે

ચંદુલાલ અને હુધીકેશચંદ્ર આમ વાત કરતા હતા એવામા એક સિપાઈ બહાર દરવાજા આગળ આવ્યો તેના હાથમા એક ચીટી હતી અને તે મનોહરલાલને ઘેરથી આવ્યો હતો બહાર એક પહેરાવાળો બેઠો હતો તેને તે સિપાઈએ કહ્યું “રચીકચ, ક્યા સાલા, રચીકચ, સાલા નામ બી બડા અટપટા હૈ તો—રશીકભાઈ, કોન હૈ ? ઇનકી એ ચીટી હૈ ”

પહેરેગીરે જવાબ આપ્યો “રશીકભાઈ તો યહા કોઈ બી નહી હૈ જાવ, બરાબર નામ પુછ કે આવ ”

સિપાઈ બડબડતો બડબડતો જરા પાછો વળ્યો “સાલે સકર્મીકી જીભ ઔર અકર્મીકે ટાટીયે નામ બી કેસે રખતે હૈ અચ્છા સીધા નામ રખના હોવે તો એસે ગામમે આના, નહી તો આના નહી શહેર મે રહેના અચ્છા ” સિપાઈ મનમા ને મનમા બડબડયો અને પાછો પહેરેગીરને કહેલા લાગ્યો “અરે, ભાઈ, ઇનકા નામ હુચીકચભાઈ, અબ સાલા યાદ આયા ”

પહેરેગીરે પુછ્યું “હુધીકેશભાઈ ? ”

સિપાઈએ કહ્યું “હા, હા, ઝોઈ ”

પહેરેગીરે કહ્યું “અચ્છા ચીટી લાવ ”

ચીટી લખને પહેરેગીર અંદર આવ્યો અને તેણે તે હુધીકેશચંદ્રને આપી હુધીકેશચંદ્રના સમાગમથી મનોહરલાલને સતોષ થયો હતો અને તેની વિદ્યા તથા ચારિત્ર્ય ઉપર વિચાર કરતો કરતો તે

ધેગ ગયો હતો. હુપીકેશચદ્રને પોતાને ઘેર એક વાગ બોલાવવો એવા ઇગદાથી તેણે આજે ચીઠી લખી મોકલી હતી. હુપીકેશચદ્રે ચીઠી હાથમા લીધી અને વાચવા માડી.

“ ગા ગા શ્રીયુત હુપીકેશલાઇ,

તે દિવસના આપ સાથેના દુક સમાગમથી લોભાઇ, આપ માથે વધારે પરિચયમા આવવું એવી હૃદયની તીવ્ર ઇચ્છા થવાથી તથા આપના વિચારોની કંઇક સામ્યતા હોવાથી, વિચારોની પર-
સ્પર લહાણી કરી કંઇક નવું જાણવાની જીજ્ઞાસા થવાથી, તથા આપ જેવા મહાશયની સનિધિમા કેટલોક સમય ગાળી, જીવનને દૃતાર્થ કરવાની અભિલાષા હોવાથી, વિનંતિ કરું છું કે આપ કુરુસદ હહાડી આ તરફ પધારવાની તસ્દી લેશો. સર્વથા લાભ તો મને જ છે. **પરોપકારાય સતા વિમૂતય** સત્પુરુષો ખીજાયો ઉપર ઉપકાર કરવાને જ સગ્ગતલા છે બપોરનું જમવાનું પણ અહીં જ રાખશો, કે જેથી નિરાતે સમય સુવિચારમા ગળાય.

હી આપનો મ્નેહાધીન

મનોહરલાલ ”

કાગળ વચાથો ચ દુલાલે તે સાલજ્યો તેનું ચિત્ત મનોહરલાલ તરફ દોરાયું. મનોહરલાલ, તેનું વર, તેના વિચાર-સર્વ તરફ ચ દુલાલની માનસિક દૃષ્ટિ ફરવા લાગી એકદમ ચ દુલાલ બોલી ઉઠ્યો. “ તું મનોહરલાલના વિચારો સાથે તમારા વિચારો મળતા આવ છે ”

આધુનિક સમય, અને આધુનિક આચારવિચારને શ્રેષ્ઠ ગણતો અને મુધાગતો ડોળ ધાલતો ચ દુલાલ બોલ્યો. સર્વ બાબતમા તે મુધારાને નામે પરચેશીઓનું વગર વિચાર્યું અનુકરણ કરતો અને પોતે મુધચેલો છે એમ જાણાવવાને તે જુટ, મોજ, પાટલુન, કેલર, નેકટાઇ પહેરતો, ધરમા ઇંગ્રેજ હાથ રાખતો, અને ઇંગ્રેજ પોશાક ધારણ કરતો. હિંદુઓના પ્રાચીન સિદ્ધાંતોને તે વખોડતો અને તેથી કરીને સસરા જમતપના આચારવિચારમા ઘણો ભેદ પડતો. કંઇક લક્ષ્મી, કંઇક સત્તા, અને કંઇક વિચારના ભેદને લીધે જમાઇ તરફ પણ નિરસ્કાંતની નજરથી જોતો. ચ દુલાલ આગળ બોલ્યો “ એ તો બહુ જુના વિચારના માણસ છે ”

હુબીકશયદ્ર—જુનુ અને નવુ, સત્ય તો એકનુ એક જ છે એક ઢાલની તે એ બાબુઓ છે પેલી વાતમાના એ સિપાઇઓ જેમ લઢી મર્યા તેમ જુના અને નવા વિચારનાઓ આજે લઢી મરે છે

ચંદુલાલ—સ્ત્રીઓને પડદામા જ રાખવી, એમને ખીલકુલ સ્વાતંત્ર્ય આપવુ જ નહીં, એવા મુખાઈ ભરેલા તેમના વિચાર છે

હુબીકશયદ્ર—તમે સ્વતંત્રતા કેને કહો છો ? સ્વાતંત્ર્યને નામે તમે સ્વચ્છંદ ચાલો છો શુ પડદે રહીને સ્ત્રીઓએ સારા સારા કામો કર્યા નથી ? સ્વામી વિવેકાનંદની માતા જીવનેશ્વરી દેવી પડદાની બહાર કદિયે આવ્યા નથી, તોપણ વિવેકાનંદનુ ચારિત્ર્ય ધડનાર માતા તરીકે તેમનુ નામ જગતમા પ્રસિદ્ધ થયેલુ છે પૃથુરાજની રાણી લાલબા અને ખીજી રજપુતાણી ઓએ પડદાનો ત્યાગ કર્યો નથી છતાં પણ તેમના પરાક્રમેથી હિંદનો ઇતિહાસ ભરપુર છે સ્ત્રીઓને સ્વાતંત્ર્ય અવસ્ય જોઇએ, પણ વિદ્યા અને સુસરકારોની ખીલવણી વગરનુ સ્વાતંત્ર્ય હાનિકારક છે

ચંદુલાલની મનોવૃત્તિઓ ડઠક દબાઇ, તેના મિથ્યાભિમાનને કંઈક ધક્કો લાગ્યો, અને તેના સુધારાના વિચારમા કંઈક વિક્ષેપ આવ્યો પોતાનુ યથેચ્છ વર્તન, અને કુટુંબનુ તે પ્રમાણેનુ અનુકરણ તેની દષ્ટિ આગળ તરી ગયા એટલામા જાણે તેના વિચારોને વાચતો હોય તેમ હુબીકશયદ્ર આગળ બોલ્યો “કાંઈ પણ નિયમને વશ ગહેવુ એને શુ તમે પરતંત્રતા કહો છો ? નિયમ વગરના યથેચ્છ વતનને શુ તમે સ્વાતંત્ર્ય કહો છો ? આખી સૃષ્ટિ પણ નિયમથી જ ચાલે છે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, નિયમને અનુસરે છે એ નિયમ ન હોય તો સૃષ્ટિ ઉધી જ વળી જાય મહાન પુરુષો પણ પોતે જ નિયમ ધરીને તેને વશ વર્તે છે એમા પરતંત્રતા શેની ? વારે ધડીએ તમારી વૃત્તિઓ બદલાય, અને તેને અનુસરીને તમારા આચરણ બદલાય, એનુ જ નામ તમારી સ્વતંત્રતા, કેમ ? ત્યારે એમ જ કહોની કે સ્વતંત્રતા એટલે નિઃકુશપણે યથેચ્છ વર્તન.”

ચંદુલાલના દરજ્જાને એ વાત ગમી નહી મનમા તે ઘણુએ ચીડાયો, મુઝાયો, પણ શુ કરે ! ખીજો હોય તો તેને “ચુપ રહો,

તમારામાં અક્ષય નથી ” વગેરે કહે, પણ હુષીકેશચંદ્રને માટે તેને ઉચો અભિપ્રાય હોવાથી તેનું કહેવું અયોગ્ય છે એમ શી રીતે કહેવાય !

પવિત્રતા, ધાર્મિકતા અને ઉચ્ચ સસ્કારોમાં ઉછરેલો હુષીકેશચંદ્ર, ચંદુલાલ જોડે વાત કરતા, પવિત્રતા અને અધ્યાત્મિકતાના ઉચા સિદ્ધાંતો ઉપર ઘડાયેલા ચારિત્ર્યમાં રહેલું શૌર્ય, નિડરતા, અને જાહેર હિંમત દર્શાવતો જે ને તે તડ ને ફડ સાચું જ કહી દેવા લાગ્યો. ઝરભારીના ઝરભારની શેહેમાં તે જરકિ તણાયો નહીં તેના તેજમાં તે જરકિ અજાયો નહીં. ગજવાડામાં કદિ કાષ્ટએ ઝરભારીનો બોલ ઉઘાપેલો નહોતો હોવાથી આજે ચંદુલાલને હુષીકેશચંદ્રના શબ્દો બહુ ભારે થઈ પડ્યા તેનું મગજ ફરી ગયું તેણે ધણું કુદાડાં માર્યાં, આખો ડગડો ડરી, અને મુછોને મગડતો મરડતો તે મોઢું કટામણી ડરવા લાગ્યો, પણ હુષીકેશચંદ્ર પોતાના સિદ્ધાંતમાંથી જરકિ ડગ્યો નહીં, અને પોતે જે ખરૂં માનતો હતો તે બેધડક કહે જ ગયો.

ચંદુલાલ મધળું સાલળી રહ્યો હુષીકેશચંદ્ર આગળ બોલ્યો “ તમે તમારી ઝાંરીસમાં વ્યવસ્થા છો, પણ ગણાજીએ ઘડેલા નિયમોને આધીન છો. શું તેથી તમે એક પાજગમાં પુરાયલા પક્ષી જેવા કે કેદખાનામાં નખાયલા કેદી જેવા પરતત્ર છો ? નિયમ વગરના યથેચ્છચારી જીવનની ગણના જીવનમાં નથી આપણા પૂર્વજો ઋષિમુનિઓએ જીવનને યથાર્થ નિયમમાં રાખવાને નિત્યકર્મો ગ્રંથા છે, અને તે ડરવાના કલ્પા છે એ કર્મો નહીં કરનાર વ્યક્તિનું જીવન ભરફરીયે તોફાનમાં મુઝાયલા વહાણ જેવું છે શું એને તમે જીવન કહો છો ? ”

ચંદુલાલ સાલળી રહ્યો એટલામાં બહુ વાર થવાથી મનોહર-લાલને સિપાઈ ફરીથી આગ્યો અને પહેરેગીરને ચીટી આપીને બોલ્યો “ વો રવીકચલાઈ હય ને ! ખુદાકુ માલુમ, કહાસે એસે આતે હૈ ઔર પાઘિ તુડવાતે હૈ ! આના હોવે તો આ જાવે ! ભાઈ, જરા ચીટી તો દો ! ”

પહેરેગીર—અબી તો બાતમે બેઠે હૈ

સિપાઈ—જલ્દી ધનકી બાત મેરેકુ તો રોટી પકાનેકી હૈ

પહેરેમીર—કયો ? બીબી નહીં ?

સિપાઇ—જલ્દી એ નોકરી ઇનકે ઘર સત્તરસે એસે આવે અપના ઠીકાણા નહીં બીબી કહેને લગી કે મે તો મરજી ઉઠીને તુમકે કુરસદ નહીં, ઔર રાતકુ બી તુમ બારા બજે આવ મે એકીલી કયા રે ! ઇચુ જહે કર વો તો ઘરકુ ચલી ગઇ

પહેરેમીરે ચીટ્ટી લીધી અને અદર જઇને હુષીકશયદ્રને આપી હુષીકશયદ્ર તે વાચતો હતો એવામા વળી ચઢુલાલ બોલી ઉઠ્યો “ તમારા વિચાર જુના જેવા લાગે છે ”

હુષીકશયદ્રે કંઈક ગભીરતાથી જવાબ આપ્યો “ જુના વિચારમા હું ઉછર્યો છું અને નવામા કેળવાયો છું મારો માર્ગ એની વચમા છે ”

જરા અધીરા થઇને ચઢુલાલે પુછ્યું “ ત્યારે તમારા વિચાર પ્રમાણે તો સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા ન જ મળતી જોઇએ ! ”

હુષીકશયદ્રે જરા વિચાર કરીને બોલ્યો “ પાશ્ચાત્ય વિચારો શિખવે છે કે સ્ત્રીઓને સ્વાતંત્ર્ય આપવું, અને આપણા ઋષિમુનિઓ જહે છે કે સ્ત્રીની શુદ્ધિને સુમસ્કારી બનાવવી ”

“ એ બંને શી રીતે બને ? ” ચઢુલાલ પાછો અધીરો થઇને વચમા બોલી ઉઠ્યો

“ બંનેનો સુયોગ સાધવો એ જ વધારે ઐયરકર છે ” હુષીકશયદ્રે જવાબ આપ્યો

વખત ઘણો થયો હતો અને મનોહરલાલનું માણસ ફરીથી બોલાવવાને આવ્યું છે એમ જાણી હુષીકશયદ્રે એકદમ વાત પડતી મુકી અને બોલ્યો “ મનોહરલાલ વાટ જુવે છે, માટે હું રજા લઇશ આપણે તો વળી ફરી વાત કરીશું ”

હુષીકશયદ્રે ગયો, પણ તેણે પ્રસારેલું પવિત્ર વાતાવરણ તેમનું તેમજ રહ્યું અને પારધિની જાળમા જાણે કોઇ પખી ફસાઇ પડ્યું હોય તેમ ચઢુલાલનું મન હુષીકશયદ્ર વિષેના વિચારોમા ફસાઇ રહ્યું હુષીકશયદ્રના વાક્યાણુ તેના શરીરને બેદીને જાણે હૃદયમા ઊંડા ઉતર્યા હોય તેમ તેના શબ્દો, અને તે સમય, તેની માનસિક નજર આગળ ખડા ને ખડા જ રહ્યા વીરપુરનો કાર-

ભારી ગુમાન ત્યજી, પોને કંઈ હિસાબમા નથી એમ માનતો, પોતાન તજીવત્ આલેખતો, ક્ષણવાર હુષીકેશચંદ્રના ગુણ ગાઈ રહ્યો, અને મુછને મરડતો મરડતો વિચારપરપરામા લીન થયો તેને મદકલિકા સાભરી, હુષીકેશચંદ્ર સાથે તેનું લગ્ન કરવાનો જીનો સકલ્પ યાદ આવ્યો અને કારભારી ખેદભરી દૃષ્ટિ કરી કપાળે હાથ દબને મનમા બોલ્યો “ દિકરી, તારૂં ભાગ્ય જ નહીં, બાકી આવું રત્ન હાથમાથી જાય ! ”

હુષીકેશચંદ્ર મનોહરલાલને ઘેર ગયો મનોહરલાલ તેની વાટ જોઈને જ ખેડો હતો હુષીકેશચંદ્ર આવ્યો એટલે તે ધણી હર્ષભેર તેને લેવાને સામો ગયો અને આવ્યા અને ઘરમા ખેડો હુષીકેશચંદ્ર બોલી ઉઠ્યો “ જરા આવતા વાર થઈ, માફ કરજો ”

મનોહરલાલે ધીમે ગદીને હસતે હસતે જવાબ આપ્યો “ જેવી આવતા વાર કરી તેવી જ વાર જતાયે પણ કરજો ”

અને હશી પડ્યા થોડી વાર બને જણ ખેડો અને વાતચીત કરી પછી મનોહરલાલ પોતાનું મકાન બતાવવાને હુષીકેશચંદ્રને લઈ ગયો

મનોહરલાલનું મકાન જીની તરેહની પણ લગ્ય અને રોનકદાર ઇમારત હતી તેની આગલી બાજુએ મોટું કમ્પાઉન્ડ હતું તેમા એક બાજુએ છાપરી બાધી, બજાર, ઘોડો, ગાડી, બગીચો વગેરે રાખવામા આવતા કમ્પાઉન્ડને એક નાનો દરવાજો હતો, ત્યાં એક નાની સુદર દેવડી હતી ત્યાં જીના વખતમા એક લેયો દરવાજા તરીકે બેસી રહેતો કમ્પાઉન્ડ મુકીને આગળ જતા ઘરમા પેસવાનું એક મોટું દાર આવતું અને એક મોટા હાલમા પ્રવેશ કરાતો એ હાલમા પોપટ, કાકાકૌવા વગેરે પક્ષીઓના યાજરા લટકાવેલા માલમ પડતા હતા હુષીકેશચંદ્રને દેખીને “ કાણુ છે, કાણુ છે, ” એવા અવાજ કાકાકૌવાએ કર્યા પોપટ બોલ્યો

“ ચિત્રકુટ કે ઘાટ પર લઈ સતનકા લીડ,
તુલસીદાસ ચંદન ધસે તિલક કરે રઘુવીર ”

ભારતવર્ષના પ્રાચીન ગૌરવનો અભિમાની અને તેના સતોના કાવ્યોનો રસિક હુષીકેશચંદ્ર તુલસીદાસની મીઠી વાણીના રસમા લદ્દખદ થઈ રહ્યો અને ચિત્રકુટને મહારતો, શ્રીરામચંદ્ર

અને તુલસીદાસની પ્રતિમાઓને માનસિક દષ્ટિ આગળ ખડી કરતો તે પોપટના બોલ સાલળી રહ્યો ભૂતકાળના ઇતિહાસમા તેનું મન તરવા લાગ્યું તેનું મસ્તક ચગડોળે ચ્હડ્યું તે બોલી ઉઠ્યો “ મનોહરલાલ, મનોહરલાલ, કયા છે એ રામ અને સીતા ! કયા છે એ તુલસીદાસ ! એ મહાત્માઓનો કેવો અપૂર્વ ત્યાગ ! તેમનું કેવું ધાર્મિક જીવન ! શ્રીરામનું એક વચન, એક પત્ની, એક બાણ ! અને અહાહા ! તુલસીદાસની કવી મીડી વાણી ! મને એમનો એક દુહો યાદ આવે છે

મત્ય વચન ઔગ દીનતા, પરસ્ત્રી માત સમાન
જો ચાહે સો હરિ મીલે, તુલસીદાસ જમાન

“ મનોહરલાલ, મનોહરલાલ ! એ બે વાક્યોમા તુલસીદાસે જગતના સર્વ નીતિશાસ્ત્રોનો સમાવેશ શું નથી કર્યો ? કવિઓ તો એવાજ જોઈએ કયા ગયો એ સર્વ પ્રભાવ ? શાથી ગયો ? ” વગેરે વિચારોમા હૃષીકેશચંદ્રનું મન કુબકા મારવા લાગ્યું

બને જણુ આગળ ગયા એક મનોહર અને વિશાળ ચોક નજરે પડ્યો તેની આસપાસ ઓસરી હતી, અને સામેની બાજુએ મકાનનો મુખ્ય ભાગ હતો આ મુખ્ય ભાગની બાજુબાજુએ ચોક્કની ઓસરીમા દ્વાર પડે તેમ એક બાજુએ રસોડું અને એક બાજુએ દેવધર આવેલા હતા દેવધરમા બેશીને મનોહરલાલના વૃદ્ધ માતા, બહેનો, ફેાઈઓ, ડાડીઓ, વગેરે પૂનપાડ કરતા હતા મકાનના મુખ્ય ભાગમા ચાર પાચ મોટા ઓરડાઓ કહાડેના હતા, અને તે દરેક ઓરડામા હિંમેળા, ખાટ, વગેરે આગમના સાધનો ગખવામા આવેલા હતા પછવાડે વાડો હતો, અને વાડામા કુવો હતો, અને તેની પાસે ન્હાવાની ઓરડી હતી. મકાનને ત્રણ મજલા હતા નીચે સ્ત્રીઓનો વાસ હતો અને બીજે મજલે પુરૂષવર્ગ રહેતો બીજે તથા ત્રીજે મજલે પણ તેટલા જ હોલ, અને તેટલી જ મવડ હતી

બીજે મજલે મનોહરલાલનું શયનગૃહ, લાયબ્રેરી, બેસવા ઉઠવાની ઓરડી, અને પરોણાઓની મુલાકાત લેવા તથા તેમને સુવા બેસવાને માટે નિર્માણ કરેલી મોટી ઓરડીઓ હતી બને મિત્રો લાયબ્રેરીમા પેશ લાયબ્રેરીની બીંતો સુદર સફેદ રાખી

ધોળેલી હતી અને તેના ઉપર થોડે થોડે અંતરે તુળસીદાસના દુહા, તુકારામના અલગ, કાળીદાસ અને ભવભૂતિની ઉક્તિઓ, અને શ્રુતિના મહાવાક્યો લખેલા હતા આ લખાણની વચમાં વચમાં, શ્રીરામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ, દયાનંદ, રામતીર્થ, રાનડે, ઝ્ઝાડરટન, વડઝ-વર્થ વગેરેની સુદર છાંયો ટાંગેલી હતી એ જોતા જ હૃષીકેશચંદ્ર ચમક્યો હોય તેમ બોલ્યો.

“કેટલો બધો વિનિષાત ! કારભારી ચંદુલાલના દિવાનખાનામાં, લાયબ્રેરીમાં અને ધીરેન્દ્રના શયનગૃહમાં સઘળા ચિત્રો ઇંગ્રેજ સ્ત્રીઓના જ છે, અને તે પણ અધમ અને માનસિક વૃત્તિઓને ખોટું રસ્તું દોરનારા જ ”

એક બે સુદર નાના કબાટ ઉઘાડીને મનોહરલાલ વચમાં બોલ્યો “ જુવો, આ મારા પુસ્તકો ! ” પણ હૃષીકેશચંદ્ર સ્વામી વિવેકાનંદની ભવ્ય ભૂતિ, વિશાળ લવાટ, મોટી અને તેજસ્વી આખો, બહોળું વક્ષ સ્થળ, અને પહેલવાન જેવું શરીર જોતો હતો તે જોઈ જ રહ્યો તે શરીરમાં ઢકાઈ, વ્યાપી રહેલો તેમનો સુદર અને દિવ્ય આત્મા પોતાનું દિવ્ય તેજ તે શરીરને બેદીને ચારે બાજુએ પ્રસારતો હોય તેમ હૃષીકેશચંદ્રની નજરે પડ્યો હૃષીકેશચંદ્ર ધણી ઉલ્લાસમાં આવી ગયો તેના હૃદયમાં સાધુ, મતો તરફનો ભાવ પ્રકટી રહ્યો નમન કરતો કરતો તે ગદગદ કંઠે બોલ્યો.

“ Thou angel of peace and purity !
Harbinger of light ! Teacher of sublimest truths !
Thou hast done the greatest social service in reawakening the spiritual soul of India
Thou hast lived, still livest, and shalt live in future in the heart of each and every Indian
Thou the upholder of the banner of Vedanta !
Thou sufferer for humanity ! Purity, renunciation, and self-sacrifice, these were thy ornaments !
Thou exemplary Sannyasin ! ”

છાંયી તરફથી દષ્ટિ ક્ષણવાર ખસી ક્ષણવાર ચિત્ત ખીણ બાબતોમાં ભળ્યું હૃષીકેશચંદ્ર અહીં તહીં જોવા લાગ્યો તેનું હૃદય અનેક વિચારો-

થી ઉભરાઇ રહ્યું હિંદુ પ્રાચીન ગૌરવ, આર્યોની આધ્યાત્મિક શક્તિઓ, બળવાન શરીર, વગેરેના વિચારો મસ્તકમા રમી રહ્યા સાથે સાથે આધુનિક હિંદુ તરફ દૃષ્ટિ થઇ અને નિસાસા નાખતો ખેદભરી દૃષ્ટિએ હૃષીકેશચંદ્ર હાલની શર, તૂટ કે સત્ત્વ વગરની આર્ય પ્રજાને નિહાળી તેની પડતીનાં કારણો શોધી રહ્યો તેના મનમા વિચાર આવ્યો

“ સત્ય અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય એ ત્રણે મનુષ્યની અગાધ શક્તિઓ છે પવિત્રતા, આધ્યાત્મિકતા, સસ્કારિતા, એ શક્તિઓને જગવનારા મહામત્રો છે આધ્યાત્મિકતા, સત્ય, અને બ્રહ્મચર્યના પાયા ઉપર રચાયેલા ચારિત્ર્યમા કેવી અગાધ આત્મશ્રદ્ધા, શૌર્ય, નિડરતા, બળ, અને જાહેર હિંમત રહેલા છે, તેનો ખ્યાલ સામાન્ય મનુષ્યોને આવવો મુશ્કેલ છે જે પ્રજામા આધ્યાત્મિકતા, સત્ય, અને બ્રહ્મચર્ય છે તે શૌર્યવાન, આત્મશ્રદ્ધાવાન, નિડર અને ચીરજીવી છે જેનામા એ ત્રણ શક્તિઓ નથી તે સત્વહીન અને નિર્જીવ છે તે માત્ર એક હાલતુ ચાલતુ પુતળુ જ છે પોતાનો ઉદય કરવાને તે શક્તિવાન નથી તેના શરીરને ફાડી ખાનારા સ્નાયુ, છર્મા, અને દ્વેષ રૂપી ગીધ તેની પાછળ લાગેલા જ છે ત્યાંથી રામતીર્થે ખરે જ કહ્યું છે કે હિંદુમાથી આધ્યાત્મિકવિદ્યા ગઇ ત્યારથી જ હિંદુની અધોગતિ થવા બેઠી છે ”

બીજા મહાપુરુષો તરફ દૃષ્ટિ નાખતો, અને તેવો જ ભાવ દાખવતો હૃષીકેશચંદ્ર પુસ્તકોના કબાટ તરફ આવ્યો ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી સાહિત્યનો ભંડાર તેણે જોયો જોતા વળી તેને વિચાર રહ્યો “ અદુલાલની લાયબ્રેરીમા સઘળી નવલકથાઓ જ ભરી છે, અને તેમાયે ઘણી તો રેનોલ્ડઝની ! એનું નામ શું વાચન કહેવાય ? ધીરેન્દ્ર વહી જાય એમા નવાઇ શી ? ”

બંને શયનગૃહમા પેઠા સુવાના પલંગની સામી બાજુએ જ શ્રીકૃષ્ણની મનોહર મૂર્તિ, એક કદમ્બના વૃક્ષ નીચે ઉભેલી, શિર પર મોરચુગટ ધારણ કરી સુખથી મોરલી બજાવતી, ચૌદ ભુવનને ગજવતી અને ડોલાવતી, નાના નાના શૃંગવાળી નાની નાની ગાયોને ચારતી, કમળપુષ્પની માળાથી અલકૃત થયેલી, સ્વામ પશુ સુદર અને સમ્ય, છબીમા ચીતરેલી એની નજરે પડી હૃષીકેશચંદ્રનો ભક્તિભાવ

નમૃત થયો ગોકુળ, મથુરા, વૃન્દાવન, શ્રીકૃષ્ણ, સર્વ નજર આગળ
તરી આવ્યા સાથે સાથે એક ભક્ત કવિનું મનોહર વર્ણન પણ
યાદ આવ્યું તે ગાવા લાગ્યો

ભોર મુગટ શિર પર ધર્યો, મુખ મોગલી ધમધોર,
બીન્દ્રાખન કી કુન્જમે, જય જય જુગલકિશોર

ગાઇ રહેતા જ એકદમ હૃષીકેશચંદ્ર બોલી ઉઠ્યો “ મનોહર-
લાલ, આ ભક્ત કવિની લીટીઓ આ જખીમા ચીતરાઇ રહી છે.
આપણા ચિત્રકારો આકૃતિને નહોતા ચીતરતા પણ તેમા ગહેલા
આત્માના સુદર ભાવોને જ ચીતરતા ”

મનોહરલાલે કહ્યું “ એ મુદર ભાવાને લીધે જ એ જખી
મે અહી રાખી છે ”

કંઈક ઉઠા વિચારમા પડ્યો હોય એવો જણાતો હૃષીકેશચંદ્ર
બોલ્યો “ એ ભાવોને ને અરણ્યના પ્રદેશોને કંઈ પણ સંબંધ હશે
એમ લાગે છે માટે જ આ ચિત્રકારે શ્રીકૃષ્ણના આત્માની સુદર
વાણી મોરલી દ્વારા પ્રગટ કરાવતા તેમને અગણ્યમા ઉભા કર્યા છે ”

“ સૃષ્ટિસૌદર્ય અને આત્માનું સૌદર્ય એ બંનેના ભાવ વચ્ચે ઘણી
સામ્યતા છે તે એક જ છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે માટે જ
સુદર આત્મા સૃષ્ટિસૌદર્યમા વાસ કરવાનું ઇચ્છે છે ”

“શ્રીકૃષ્ણને ગોવાળીયા પણ તેટલા માટે જ કહ્યા હશે કારણ
કે ગોવાળીયાનો જ વાસ અગણ્યમા હોય ”

‘ આવા શ્રીકૃષ્ણ જેવા સસારી અને ત્યાગી, જે ગામમા રહે
પણ અરણ્યવાસને ઇચ્છે, એવાને માટે આપણી ભાષામા કયો શબ્દ
હોય ! માટે સહેલું ને સદ્ બોલોએ એમને ગોવાળીયા કહેવા માડ્યું ! ”

હૃષીકેશચંદ્ર ખડખડ હસી પડ્યો અને મનોહરલાલની બુદ્ધિ
તરફ સવિસ્મય જોઇ રહ્યો તેને મદકલિકા સાબરી ‘ મદકલિકા,
પીયેરના અનિત્ય સુખમા અને અસસ્કારી વાતાવરણમા તું શું સુખ
માને છે ? તું પરતાપશ ! તું રખડીશ ! રવડીશ ! તારા પિતાના
સ્વાતંત્ર્યના વિચારોએ જ તને પતિવિમુખ કરી છે તેથી જ તને
મનોહરલાલના નિયમો અધરા લાગે છે, અને સાસરાને તું બધિવાસ
ગણે છે પણ તું પરતાપશ ! હું ઇચ્છું છું કે તું પરતાજે જ ! ”

એટલામા એક નોકર ઉપર આવ્યો અને બોલ્યો “મહારાજ, જન્મવાનો સમય થયો છે”

બને નીચે ગયા, ન્હાયા, સંધ્યા કરી, અને ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરી “શિવ, શિવ, શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીકૃષ્ણ,” મુખે બોલતા બને જણુ જન્મવાને બેઠા

મનોહરલાલ જન્મતે જન્મતે બોલ્યો “ભવભૂતિએ ખર જ કહ્યું છે, સતા સદ્ભિમસ્સગ કથમપિ પુણ્યેન ભવતિ મારે કાષ્ઠ મોટું પુણ્ય મને ફળ આપવાને તૈયાર થયું હશે કે જેથી આપ જેવા ધાર્મિક અને સન્કારી વિકાનનો મને સમાગમ થયો ”

હુપીકેશચંદ્ર ધીમેથી જવાબ આપ્યો “એ તો અન્યોઅન્ય છે મોઢે કહેવાથી ટીક વધારે નથી તમાગ જેવું ગૃહજનન ભાગ જ કોઈ કુટુંબમા ગળાતું હશે ”

મનોહરલાલ શરમાતો શરમાતો બોલ્યો “ મને હાલનો સુધારો પગલ નથી ”

હુપીકેશચંદ્રે કહ્યું “ પ્રાચીન અને અર્વાચીન ભાવનાઓનું નમેલન કરી તે રંગે જીવનને રહેવગવવું એ વાત જોકે કઠિન છે પણ એજ માર્ગ શ્રેયસ્કર છે હિંદુનો ઉદ્ય તેમા જ છે હિંદુ પ્રાચીન ગૌરવ, પ્રાચીન કીર્તિ, અને પ્રાચીન વિભૂતિની કદર કરતા આપણે શિખીએ, અને દરેક બાબતમા પશ્ચિમનું અનુકરણ કરવાની અનિષ્ટ પદ્ધતિને દૂર કરી પશ્ચિમના સુધારામા જે શ્રેષ્ઠ હોય તેટલું જ ગ્રહણ કરવાનો વિવેક રાખતા શિખીએ, આમ પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિચારોનો આપણા જીવનમા સુચાગ સાધીએ, એ જ માર્ગ ઉચિત અને કૃપાણુનરી છે પશ્ચિમના સુધારાની અનિત્યતા, કૃત્રિમતા અને અનિષ્ટતાનો પુરેપુરો ખ્યાલ સ્વામી વિવેકાનંદે એમના ભાષણોમા આપ્યો છે ”

મનોહરલાલ વિચાર કરતો કરતો હુપીકેશચંદ્ર સામે જોઈ રહ્યો હુપીકેશચંદ્રની વિવેકબુદ્ધિથી તે વિસ્મય પામ્યો તે વિચારમા કુખ્યો “ હુપીકેશચંદ્રમા સાત્વિકતા, સખ્યતા, અને નમ્રતાની સપાટી નીચે જ્ઞાન અને વિવેકનો કેવો અમદ્ય ખજાનો ઢકાયેલો છે ? ” તેણે હવે હુપીકેશચંદ્રને કહ્યું “ પાશ્ચાત્ય વિચારોથી દોરવાયલાઓ સાત્વિકતા

કે નમ્રતાને મનની નબળાઈ ગણી વધારે ને વધારે રંગેગુણી થતા જાય છે તેઓ સાધુતાને દલ અને અશક્તિમતા ગણે છે, અને પ્રપચી જીવનને વધારે પસંદ કરે છે ”

હુપીકિશયદ્રે ઉત્તર આપ્યો “ એ તેમનો મિથ્યા મોહ છે એ મિથ્યા મોહમા ફસાઇને તેઓ જીવનને આડે માર્ગે વહેવરાવી તેને પરત્ર અને કૃત્રિમ બનાવી રહ્યા છે ”

મનોહરલાલે કહ્યું “ પરત્રતા અને કૃત્રિમતાના પરિણામો અનિષ્ટ જ હોય ! ”

હુપીકિશયદ્રે બોલી ઉઠ્યો “ જગતના મહાન વિચારકોએ એ અનિષ્ટ પરિણામોને સારી રીતે વર્ણવ્યા છે ”

એક બે મિનિટ બે મિત્રો ચુપ રહ્યા જમવાનું પુરૂ થયું હાથ મો ધોઇને બે જણ પગવાર્યા અને પાછા મેડીએ ગયા મનોહરલાલે હુપીકિશયદ્રને વધારે બેસવાનું કહ્યું પણ વખત ઘણો થયેલો હોવાથી વળી ફરી આવીશ એમ કહીને હુપીકિશયદ્ર ચંદુલાલને ઘેર જવાને નીકળ્યો

રસ્તામા જતે જતે તેને પાછા મદકલિકાના વિચાર આવ્યા “ આવું ધરબાર, આવો પતિ ! તેને ત્યજીને મદકલિકા, તુ તુચ્છ વામનાઓને વળગી રહી છે ફેરાનની પ્રજામા તે ન મેળવ્યું ઉંડુ જાન, કે ન આવી તારામા ડર્ધ આવડ ”

વિચારમા મગ્ન થઇને હુપીકિશયદ્ર આગળ પગલા ભરતો હતો મદકલિકા ઉપર હુમેને કરેલો હુમલો તેને યાદ આવ્યો અને તેના હૃદયમા પુષ્કળ ખેદ થયો “ મનોહરલાલની પત્નીના આ ભવાડ ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! આમ થવાનું કારણ શું ? ”

મનમા અનેક ભાજગડો કરતો ડગતો હુપીકિશયદ્ર આગળ જવા લાગ્યો, એવામા મામેથી આવતો એક પુરુષ તેની દષ્ટિએ પડ્યો તે ચંદુલાલનો નોકર રામો હતો રામો ઉતાવળો ઉતાવળો જતો હતો તેણે હુપીકિશયદ્રને જોયો એટલે તે સલામ કરીને બોલ્યો “ ભાઈસાહેબ, ક્યા જમ આવ્યા ? ”

હુપીકિશયદ્રે જવાબ આપ્યો “ મનોહરલાલને ઘેર ”

“ એ તો પ્રભુના માણસ છે ”

“ અધ્યા, એમ કેમ ? ”

“ હા, ભાઈસાહેબ, શુ ખોટું કહું છું ! અને આ—”

રામો હસ્યો, બોલતો એકદમ બધ થયો અને આગળ ચાલતો થયો

હુપીકેશચંદ્રે તેને ખૂબ પાડીને ઉભો રાખ્યો અને કહ્યું “ઉભો રહે, કેમ બોલતો બધ થઈ ગયો ? શુ કહેતો હતો ? ”

“ ભાઈસાહેબ, શુ કહેવરાવો છો ? તમે જોયું નથી ? તે દિવસે પેલા ત્રણ બદામના હુસેને મદકલિકાખંડેન ઉપર હુમલો કર્યો હતો તે ”

“ અધ્યા, એમ કવવાનું કારણ શુ ? ”

“ નોકરો ચાકરો જોડે છુટ લે તેનું એ પરિણામ આવે ”

“ મદકલિકાનો એમા દોષ નહી હોય ! અધ્યા, કેમ ? ”

“ ભાઈસાહેબ, બે હાથ વગર તાળી પડે ? ”

એ સાલળીને હુપીકેશચંદ્રને મદકલિકા ઉપર અત્યંત તિરસ્કાર આવ્યો નોકર ચાકરોના મનમા તેના વિષે કેવો હલકો અભિપ્રાય બધાઈ ગયો છે એ વિચારથી હુપીકેશચંદ્રને તેના ઉપર દયા આવી મનોહરલાલ તરફ પ્રેમની લાગણીથી જોનારું હૃદય અત્યંત ખિન્ન થયું અને હુપીકેશચંદ્ર ક્ષણવાર ગળગળો થઈ ગયો અને કંઈ બોલ્યા ચાલ્યા વગર રામાની સામે ટગર ટગર જોઈ રહ્યો રામો તેના મનના ભાવને સમજી ગયો અને મો મલકાવતો ઉઘ્યો નીચો થવા લાગ્યો એવામા પાછો હુપીકેશચંદ્ર બોલ્યો “ પણ મદકલિકા તો નિર્દોષ જ હશે. ”

“ સાહેબ, સારા માણસને તો બધા નિર્દોષ જ લાગે ”

હુપીકેશચંદ્રે ઉઠો નિસાસો મુક્યો

રામો પાછો આગળ કહેવા લાગ્યો “ સાહેબ, નોકર ચાકર જોડે બહુ છુટ લે અને પછી નિર્દોષ શેના ? ”

હુપીકેશચંદ્રે દાત પીરયા તેને એ વાત વધારે સાલળવી ગમી નહી તેમનમા બડબડ્યો “ ભારતવર્ષ, ભાગતવર્ષ ! સુધારાની પૂજામા તુ સગીન સદ્ગુણોનો નાશ કરી રહ્યું છે અફસોમ ! ”

રામો આગળ બોલ્યો “ ભાઈસાહેબ, આવી છુટ તો સાહેબ લોકના જૈરને હોય લાજ શરમ પાળવામા જ આપણી શોભા

આ તો કાગડો હસની ચાલ ચાલના જાય તે હસની શિખે નહીં અને પોતાની હોય તે ભુલે ”

હૃષીકેશચ દ્રે પુછ્યુ “ અલ્યા, એમ કેમ ? ”

રામાએ કહ્યું “ ભાઈસાહેબ, હું સાહેબલોડમા ધણુ ગ્લો છું એ લોકો જળરા તો ખગ એમના ઝગ પણ હોશીઆગ ગ્લગ અને ઉઘમી ધગમા બધુએ એમને વ્યવસ્થિત જોઈએ, અને આપણા-મા તો જેમ વરમા વધારે રમણુભમણુ પડેછું હોય તેમ વધારે મોટાઈ મનાય બાઈસાહેબને જ તેવું ગમતુ હોય પછી ચાકરો ને ચુ કરે ? કોઈ સારે ઠેકાણે જવામા જીવ મળે નહીં એટલે ચાકરો જોડે વાનો કરે અને તેમને બહેકાવે મડમો તો નોકરોને કલ્લામા ગાખે અને તેની સાથે ખપ જોટલી વાત કરી પોતાનો મોભો બળવે ”

“ અલ્યા, તે કયા કયા નોકરી કરી છે ? ”

“ પેલા લોરેન્સ સાહેબને ત્યાં હું પહેલો એએક વરસ ગ્લો બધુએ ત્યાં સારું હતું પણ એક વાતથી તોખા મડમ સાહેબ આથે ને આપે ઉભો રાખે જરાક પણ ખસાય નહીં ઘટડી વાગે કે જીસાળ, કહીને આવવું જ પડે કંઈ ઝામ કરીએ તો માથા ઉપર ડાધા જેવી ઉભીજ હોય જરકે ચસડાય નહીં, કે બોલાય નહીં વખતસર બધુ થયું જ જોઈએ એક વખત બોલે અને પછી જો ને ન થયું તો ગદ્દા, બેવડકની પ્રસાદી મળે ”

“ વળી સાહેબ ધમકાવે તે તો બુદ્ધુ જ, કેમ ? ”

“ સાહેબ તો વળી આશુક લઈને ઉઠે પણ કલ્લા પ્રમાણે જો ઝામ થયું તો પછી મોજ કરો ડાગણુ કે તે પગાર ભરપટ્ટે આપતા અને મનવી બહુ દયા રાખતા મડમ, બાઈડી માણુસ પણ કેની નિયમમગ ઉઠે, નિયમમગ ઝામ કરે કરે, હરે, મધુ નિયમમગ આપણને પણ નિયમમગ બનાવી દીધા, ભાઈસાહેબ ”

છેલ્લા શબ્દો બોલને બોલને રામો હચ્ચો

ચોડીવાગ ગ્લોને પાછું રામાએ ક્યું “ સાહેબ, મડમોની તો મલિહારી પોતે વ્યવસ્થા ગાખે અને બીજાને રાખતા શિખવે ”

હૃષીકેશચ ૬ ધીમેથી કહ્યું “ ત્યારે તું આપણા લોકોમા બહુ ગ્લો નથી, કેમ ? ”

“ ભાઈસાહેબ, આપણા લોકોમાં પણ બહુ ગ્લો છું, અને તે વળી મોટા લોકોમાં જ આપણામાં તો જેમ વધારે મોડું તો તેમ તે ઘનના ઘેરા વધારે મોડા ઉડે, મોડું માતણું કરે, મોડું નહાય અને મોડું જમે ”

“ અલ્યા તું તો બડો હાશીઆર દેખાય છે તારી નજર આવું આવું ભલું પડે છે ? ”

“ ભાઈસાહેબ, મારી નજરે એવું પહેલું જ આવે છે ”

“ ત્યારે તું તો લોકોના હિંદો જોતો ફરે છે, એમ જ કહેને ”

‘ ના, ભાઈસાહેબ, એમ નહીં, માગથી એવું વેડાતું નથી સાહેબ લોકમાં ગ્લો પછી મને એવું ગમતું નથી કંઈ દામ નહીં, કાજ નહીં, અને આખો દહાડો મોજશોખ માગવો અને મનમાં આવે તેમ ફરવું હરવું બગ પણ તેવું જ આપણાથી તો ભાઈભાઈ, એવું જોયું જાય નહીં ”

હુનીકેશચંદ્ર ઉડા વિચારમાં પડ્યો ‘ તું આ મોજશોખ, આ સ્વચ્છદી વર્તન, એનું નામ સુધગેલાપણું ! એકન ! એકન ! તે ખરું જ કહ્યું છે ‘ જ્યારે સફળીનો લાસ થાય છે ત્યારે પ્રજામાં મોજશોખ અને તેના સાધન વધે છે ’ વૈભવ અને સફળીને પરસ્પર વેર છે સાદાઈ સાથે તેને મત્રી છે સાત ડવન વગર ઉચ્ચ વિચાર નથી, ઉચ્ચ વિચાર વગર ચાગિય નથી અને ચાગિય વગરનો મનુષ્ય કોડીનો છે ”

એટલામાં પાછો રામો બોલી ઉઠ્યો “ સાહેબ, હું રજપૂત છું ગરાસીયાનું ફરજન છું અમે તો આવું મદકલિઝાજહેન જેવું દેખીએ તો ગળું વાઢી નાખીએ ”

“ અદુલાલના ધરમાં તારૂં ચક્ષુ બહુ જણાય છે ! ”

“ મોટાના ધરમાં તો અમો નોકર ચાકરનું જ ગળ્ય જરા સાહેબની મરજી રાખીએ એટલે અમારા પાસા પોખાગ મોટાના ધરમાં કોણ કોને પુછે ? એક આ ખુણે પડ્યું હોય તો બીજી પેલે ખુણે પડ્યું હોય મૌ સૌના તાનમાં હોય એક બીજાની કોઈને દરકાર નહીં રાત દહાડો નવરા અને નોકરો ચાકરો સાથે કામ, એટલે નોકરો ફાવે તેમ વર્તે ”

“ તુ બહુ જળરો જણાય છે તુ બધુએ જાણે, કેમ ? ”

‘ હા, સાહેબ, બધુએ જાણુ મારી નજરે એવું એવું પહેલું જ પડે મારાથી તે વેડાતું નથી પહેનનું તો આ તમે જાણ્યું, અને જાણસાહેબ, હજી તો ધીરજાણના જવાડા જોરો ત્યારે જાણશો ”

હુપીકેશચ દ્ર આશ્ચર્યથી રામાની મામે જોઈ રહ્યો અને નોકર સાથે વધારે વાત કરવી એ ઠીક નહીં એમ વિચારી, “ ઠીક ” કહીને આનતો થયો

પ્રકરણ ૨ જી.

રાજ્ય ૫૨૫૮

હુપીકેશચ દ્ર પાછો ચ દુલાલના બગલા નજીક આવી પહોંચ્યો તેના મનમાં પાછા મનોહરલાલની ઝલિનતા, ગાબીય, ઉકુ વાચન, અને ઠાવકાગના વિચારો તરી ગયા તેની વર્તીક અને ઔદુબ્ધિક જીવન જોડે ચ દુલાલના વિચારો અને ગૃહજીવન તે મગ્નિયતા લાગ્યો ‘ મનોહરલાલ અને ચ દુલાલ ! બંનેમાં કેટલો બધો ફેર ! આસમાન જમીનનો ! એક આ પાર અને બીજો પેલી પાગ ! ચ દુલાલ, આલસ્યની મર્તિ ! પ્રપચનુ પુતળ ! ગજેગુણની પ્રતિમા ! તમોગુણનો ભભુકો ! અને મનોહરલાલ રાત, સયમી, માત્વિજ્ઞતાની મર્તિ ! ઉડો અબ્યાસી ! પવિત્રતા અને પગમાર્યની પ્રતિમા ! બંનેના ગૃહજીવન પણ તે પ્રમાણે જુદા જ ”

વિચાર કરતો કરતો હુપીકેશચ દ્ર ધરમાં પેડો ચ દુલાલ બપોરે ખાઈ પરવારીને એક મોટા હોજમાં પલગ ઉપર પડીને આજોટતો હતો તેની પાસે જ એક નાની ઓરડીમાં ધીરેન્દ્ર પણ એક પલગમાં પડ્યો પડ્યો એક વાર્તાની ચોપડીમાંથી બે ચાર લીટીઓ વાચતો, વળી બે મિનિટ આજોટતો, આરામ લેતો હતો બપોરના લગભગ ચાર વાગવા આવ્યા હતા પણ ચ દુલાલ કચેરીમાં જવાનો વિચાર કરતો નહોતો તેને એવી ટેવ હતી કે જો એને આખો દિવસ સુવાનું મળે તો તે બેસવાનું કે ચાલવાનું જગાયે પસંદ કરે નહીં જો આખો દિવસ એને પથારીમાં પડ્યા પડ્યા આજોટવાનું મળે તો

પછી એને બીજી ઘાઈ જોઈએ જ નહીં એક ક્ષણ વાગ પશુ બેસવાની તે તરફ લે નહીં સુધ સુધને જ તે આખો દિવસ ડહાડે અને મહિના સુધી ધરમા ને વરમા જ રહે અને બહાર કાઢતે મો ખતાવે જ નહીં વાત કરે તે પશુ મુતે મુતે જ

ચ દુલાલનો ફટલોક મમય વર્તમાનપત્રનું ઉપરચોટીયા વાચન કે કટિપત વાર્તાઓના મનનમા જતો સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન કે ઇતિહાસમા તેને જગફે રમ પડતો નહીં હુપીકિશ્યદ્ર વગમા આવ્યો તે વખતે ચ દુલાલના પવગ ઉપર બે ચાગ વર્તમાનપત્રો અને એક બે નવલકથાઓ પડલી હતી ધણે ભાગે નવલકથાઓ નૈતિક ભાવનાઓને પોષનારી હોતી નથી તેમનો વિષય ધાતુખંડ યુગાર કે પ્રેમ હોય છે નૈતિક ભાવનાઓને પોષવાને બદલે તેઓ વાચકની અધમશ્વત્તિઓને ઉત્તેજીત કરે છે તેના વાચનથી ચ દુલાલ પોતાને રમણ, વ્યવહાર કુશળ અને ભાષાજ્ઞાનવાળો થયેનો મમજતો પરિણામ એ આવતું કે ચ દુલાલને તેની શ્વત્તિઓ છેતરતી અને તેને આડે માર્ગે દોરતી એવી નવલકથાઓને વાચીને તે પોતાને સાહિત્યપ્રેમી, વ્યવહારકુશળ અને રમણ ડહેવગવતો પશુ તેનું વાચન તેની કૃત્રિમતા, અસ્થિગતા, અને પ્રમાણે વધારતું અને નવલકથાઓના પ્રેમી નાયકનાયિકાઓના ચિત્રોનું મનન ને વધારે ને વધારે ઉન્નમત બનાવતું

હુપીકિશ્યદ્ર બનેને આ પ્રમાણે સુતેલા જોઈને બારોબાર લાયબ્રેરીમા ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં એક ખુરશી ઉપર બેઠો એટલામા દિવાનખાનામા એક ઉંચા, કઠાવગ, અને લાખી દાઢી સુઝાળા પુરૂષે પ્રવેશ કર્યો આ પુરૂષ ભીમસિંહ હતો ભીમસિંહ રાજ્યમા નાનો ભાયાન હતો એક કાવતરે રચવામા ચ દુલાલ તેની મદદ માગતો હતો ચ દુલાલ પક્ષગમા પડ્યો પડ્યો તે કાવતરો વિષે વિચાર કરતો હતો અને આમતેમ આળોટતો હતો ભીમસિંહ દિવાનખાનામા આવ્યો એટલે ચ દુલાલ તરત બેઠો થયો અને દિવાનખાનામા ગયો. બનેની શુપચુપ વાર્તા થવા લાગી

દિવાનખાનાનું એક નાનું દાર લાયબ્રેરીમા પડતું હતું, તેમાથી હુપીકિશ્યદ્ર તે બનેને જોઈ શકતો હતો, અને તેમની વાતચિત સાંભળી શકતો હતો. પશુ તે બને તો એમજ ધારતા હતા કે તેમની વાત કોઈ સાંભળતું જ નથી. શુંહો ધણે ફર સુધી ઉજ્જડ જ દેખે છે બને વચ્ચે મસક્ત ચાલી રહી

ખીના એ હતી કે વીગ્નપુરના રાણા મગ્ધાગસિહે ચંદુલાલની કેટલાક કામોમા બિનમાહિતગારી જોઇને ખાગાના એક પ્રસિદ્ધ અને અનુભવી બાપુ નલિનિકાન્તને પોતાના રાજ્યમા ખાનગી સલાહકાર તરીકે નીમ્યો હતો બાપુએ આવીને પોતાનો ચાર્જ લીધો હતો ચંદુલાલ કાગ્જારી તરીકે કામ કરતો અને બાપુ ખાનગી સલાહકાર તરીકે ગણાજીને સર્વ બાબતમા યોગ્ય સલાહ આપતો ચંદુલાલને પગાર પાચમોનો હતો પણ નલિનિકાન્તને આઠસે આપવામા આવતા હતા ચંદુલાલની પદ્ધતિને ધોક્કો ન લાગે અને એ કારભારી તરીકે કાયમ રહે અને ગભ્યનુ કામ પણ જોઇએ તેવી રીતે બુદ્ધિપૂર્વક થાય તેટલા માટે રાણાએ આ ગોઠવણ ઉતારી હતી પણ ચંદુલાલ એમ માનતો કે એ ગોઠવણથી તો નલિનિકાન્ત ખરે કાગ્જારી અને એ તો માત્ર નામનો જ કારભારી નલિનિકાન્ત રહે તે જ ગણાજી દરે એટલે એની મત્તા શી એમ તે મનમા સમજતો વળી નલિનિકાન્તનો આઠમેનો પગાર તેના મનમા ખુચતો અને તેનું મિથ્યાભિમાન તેને કહેતું “ એ તો વેદીયા દોગ ! એમને તો અનુભવ ! ભણ્યા તેમા યુ ! એ તો જેના કામ જે કરે ! ”

ચંદુલાલ નલિનિકાન્તને પોતાના શત્રુ સમાન દેખતો એને કોઇ પણ ન્સ્તે, ગમે તો ડઘ તહોમત મુઠી ડહડાવી મુકીને કે ડઘ ન ચાલે તો આખરે તેનું ખુન પણ કરીને, પોતાના માગમાથી દૂર કરવો એવો નિશ્ચય ચંદુલાલે કર્યો હતો અને તે વિષે કાવતરૂ રચવામા તે અને લીમસિહ આજે ભેગા થયા હતા

ઇદ્રિયોને જ સતોષવી એજ એના જીવનનું લક્ષ્ય હોવાથી ચંદુલાલ અધમમા અધમ કાર્ય કરવાને પણ જરાકે ડરતો નહી કે આચકો ખાતો નહી તેમા વળી રજવાડાનું ખટપટી જીવન, અપય, હાજી હા કરવાની પદ્ધતિ, અમલદારીની કેરૂ, રોક, અને ટેક, દલ, અને ડોળ, મોટા કહેવરાવવાની ધ્વજા, સૌને દબાવવાનો ધરાદો, વગેરે જ્યા હોય ત્યા પછી દર્શી વાતની મણાજી શી રહે ! રક હોય કે શ્રીમત, ન્યાયી હોય કે અન્યાયી હોય, ભક્ત હોય કે પાપી હોય, પણ કાગ્જારીની નજરમા તો સૌએ સરખા જ—નીચા ! જે એને મીઝવે, હાજી હા કરે, તે એની કૃપા ક્ષણવાર મેળવે નહી તો ન જોવાય ન્યાય કે હક્ક કારભારીની મગજમા આવે તે જ

કાયદો ! કારભારીએ માન્યો તે જ લાયક, તે જ હોશીયાર, અને તે જ હક્કાર ગણાય, અને કારભારીએ જેને શત્રુ માન્યો તેના તો બાર જ વાગી ગયા એ ન્યાય, અને એ રીતભાતમા ઉછરેલો ચંદુલાલ ગુમાનથી જલકાતો અને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને કોઈ પણ બાબતને હલકી કે અસક્ય ગણતો નહીં વાત કરતે કરતે મુઝોને આમળતે આમળતે ચંદુલાલે પુછ્યું “ તમે પછી કોઈ માણસ ઉભો કર્યો ? ”

લીમસિંહ—હા, મેં એક માણસ ઉભો કર્યો છે

ચંદુલાલ—પણ તે ખોટો પુરાવો આપશે ?

લીમસિંહ—ખોટો પુરાવો તો શું પણ નલિનિકાન્તની સહી સાથેની જહોય સુદ્ધાત પણ તે રજુ કરશે

ચંદુલાલ—તે ક્યાથી લાવીને ? કી રીતે ?

લીમસિંહ—એ બધી વાતમા તમારે ઉંડા ઉતરીને શું કરવું છે ? બધુયે થશે કેટલીક વખત ધરની આ બીતોને પણ જાન હોય છે, કારભારીજી મારે ચુપ

આ અધમ કૃત્યને લીધે પોતાનો અતરાતમા જાણે કે દુપકો દેતો હોય તેમ જરા દબાતે અને સત્યના રક્ષણાર્થે પ્રાણાર્પણ કરનાર ક્ષત્રીયોના વશનો છું એમ જાન થતા જરા શરમાતે લીમસિંહે પોતાની આગળી નાક આગળ ધરી

ચંદુલાલ—પણ એનું નામ શું ? એ રી ન્યાતનો છે ?

લીમસિંહ—તમારે નામનું અને ન્યાતનું શું કામ છે ? એનું નામ ન દકુમાર, લ્યો થયું

એ સાલળીને “ હિરદી ઝસના વખતનો ન દકુમાર તું ફરીથી અહીં જન્મ્યો છે કે શું ? ” એમ મનમા બોલીને હુષીકશચંદ્ર પોતાની બોગડીમા બેઠો બેઠો મનમા ને મનમા હસ્યો

ચંદુલાલ—હીડ, ત્યારે ખોટા રૂપિઆ લીધાનો આરોપ મુકાવવો, કેમ ?

લીમસિંહ—મારી સલાહ પુછતા હો તો મેં એક સહેલો ને સડ ઉપાય શોધી કહાડ્યો છે

ચંદુલાલ—તે કહો તો ખરા !

લીમસિંહ—સાહેબજી, મેં એક વાર આપને કહ્યું છે કે કેટલીક વખત આ બીતોને પણ જાન હોય છે હું બધુંએ કરીશ.

કશુએ બાકી નહીં ગયું નલિનિકાન્ત ગન્યમાથી ગયો,
એટલું જ તમે સાબળશો

કંઈક આચકો ખાનો, કંઈક જે થાય છે તે કીક જ થાય છે
એમ માનતો ચંદુલાલ બોલી ઉઠ્યો “ ઉં, હું, હું જીવહત્યા કરવી
એ મહા પાપ છે ” આમ કહેતે કહેતે ચંદુલાલ ચર્ચર્ચો અને
તેણે કપારી ખાધી

ભીમસિંહ—ત્યારે આ ખાટો કેસ માડવો એ પાપ નહીં કે ?

ચંદુલાલ—શઠ પ્રતિ શઠય કુર્યાત્

ભીમસિંહ—“ અને ન કાવ્યા તો હત્યા કુર્યાત્ ”

બ્રહ્મદેવે રહસી, ધુમરાયલી આખો કરીને ચંદુલાલ તરફ
તીક્ષ્ણ દષ્ટિ નાખતો નાખતો **ભીમસિંહ** બોલ્યો

ચંદુલાલ—ખીન્ને કંઈ રસ્તો હોય તો બતાવો

ભીમસિંહ—મેં મારા મન સાથે એ વાતો નક્કી કરી મુકી છે હવે
તેમાથી ફરવું અશક્ય છે

એક બાબુએ આવું અધોર કૃત્ય કરવાને તત્પર થયેલા **ભીમ-
સિંહ** તરફ ચંદુલાલને કંઈક ધિક્કાર આવ્યો ખીજી બાબુએ તેણે
શુ કરવું તેના ગુચવાડાભરેલા વિચારોમા તે તણાવા લાગ્યો તે
જરા કાયર અને બહીકણ બન્યો તેણે ઉડો નિશ્વાસ નાખ્યો

તેને નિસાસો નાખતો સાબળીને હુપીકેશચ દ્ર મનમા બોલ્યો
“ ચંદુલાલ તારે શી કમી છે ? તે તારે હાથે જ આ ઉપાધિ
વ્હોરી લીધી છે મિથ્યાલિમાની ' તાગ લોભને કંઈ થાલ છે '
તુ તારી ચોચતાનો વિચાર કર તાગથી પીવાતું નથી તે તુ ઢોળી
નાખવા ઉભો થયો છે તાગ મિથ્યાલિમાન જ તને મનવે છે કે તારી
સત્તા એકી છે બાકી રાણાજીએ તો બનેને કામની અને સત્તાની
બગાબગ વહેંચણું કરી આપી છે ”

અધોર કૃત્ય કરવાની શરમ ચંદુલાલને નહોતી પણ તે કરતા
તે કરતો હતો ખુનને બદલે ખુન આપવું જ પડશે એમ તે મનમા
બંધીતો અને ખુનના વિચારથી આધો નહાસતો વળી તેણે એક વાર
ફરીથી **ભીમસિંહ**ને કહ્યું “ હજી કંઈ ખીન્ને રસ્તો કહાડો ”

ભીમસિંહે જગ કરડી નજર કરી ભાર દબને કહ્યું “ હવે
શો ખીન્ને રસ્તો ? મર્વ માધન તૈયાગ થઈ ગયું છે વાત બહાર

ઝહાડી છે અને હવે જો તે પ્રમાણે નહીં વર્તીએ તો માર અને તમાર બંનેનું આવી બન્યું સમજજો હું હવે જઉં છું, કાલે પાછો આવીશ ”

“ ખાડો ખોદે તે પડે જ ” અર્ધ ઝોરડીમા બેઠે બેઠે હુધી-કેશચંદ્ર મનમા બડબડ્યો.

ચંદુલાલની સ્વાર્થવૃત્તિએ તેની શરમ અને ખીકને વેગળા ખસેડી નાખ્યા જેમ ચંદ્રનું અજવાળું કાળા વાદળાના એકકા ચવાથી ધીમે ધીમે ઢકાતું જાય તેમ મલિન વિચારોથી ચંદુલાલની વિવેકબુદ્ધિ ઢકાઈ જવા લાગી અને મનના માલિન્યની સ્થામતા મુખ ઉપર કરી વળવાથી નિસ્તેજ થઈ ગયેલો ચંદુલાલ જાણે પરાણે પગણે નમતિ આપતો હોય તેમ બોલ્યો ‘ ત્યારે યી .. ધ ધ ક ’

લીમસિંહ ઉઠ્યો, જવાને બહાર નીકળ્યો, અને ધીમે ધીમે ચાલતો થયો ચંદુલાલ તેને બહારના કુવારા સુધી વળાવવાને ગયો.

પોતાની ઝોરડીની બારીમાથી બંને તરફ દૃષ્ટિ નાખતો હુધી-કેશચંદ્ર નીચેની લીડીઓ મોટેથી ગાવા લાગ્યો.

“ નાગાયન કે જવામ દેના

દેના, દેના, દેના, નાગાયન કે

પરજીવ, પંચન, માલ પરાયા, ડગમે ડભી ન લેના,
પરસ્તી અપની માથેન જનો, મન્યા હોય સો કહેના—નારાયનકે.
પાપી પસ્તાવેગા જરૂર વ્હો, પવિત્રતામે રહેના,
રામ નામકી ધૂન લગાકે, દુકડા કીસીકુ દેના—નાગાયનકે.
સત્ય, અહિસા, બ્રહ્મચર્યકે, પાવન કરતે રહેના,
હુરિ નામ કા આશ્રય લે કર મકટ ટુ ભી સહેના—નારાયનકે.
મોહમદિરા પીકર બેકી, નાચત હૈ સબ દુનિયા,
દાનત વેસી બરકત પાવે, ન દોષ કીસીકુ દેના—નારાયનકે.

ઘણા દિવસની મેશથી કાળા થઈ ગયેલા કપડાને પાણી સ્પર્શ કરે પણ તેના ઉપર ટકે નહીં તેમ હુધીકેશચંદ્રના શબ્દોએ ચંદુલાલની કઠોર શ્રવણે દ્રિયને સ્પર્શ કર્યો પણ ત્યાં જગતે ટકવા નહીં, તે પોતાની ધૂનમા તે ધૂનમા પાછો ફર્યો અને દિવાનખાના-મા પેશી ગયો.

લીમસિહ ગયો હુપીકેશચંદ્ર પોતાની ઝોરડીમા પાછો સ્વસ્થ થઇને બેઠો, અને વર્તમાનપત્રના પાના આમતેમ ઉઘલાવવા લાગ્યો. ચંદુલાલ દિવાનખાનામા આમ તેમ આટા મારવા લાગ્યો. લીમ-સિહ સાથેની વાતચીતના જ વિચારો તેના મનમા ઘેળાયા કરતા હતા તેને કંઈ ચેન પડે નહીં. શુ કરવું તે સુઝે નહીં. આમ તેમ ફરતે ફરતે તેને હુપીકેશચંદ્ર સાલ્યો અને તેણે તેને બોલાવ્યો. હુપી-કેશચંદ્ર દિવાનખાનામા આવ્યો. આ વખતે ચંદુલાલના મુખ ઉપર વ્યથા, ચિંતા, અને કંઈક શોકના ચિન્હ દેખાતા હતા. બંને જણ બેઠા બહાર એક સત્રી પોતાના પહેરાનું કામ પરવારી તીચેજમીન ઉપર કાકરામા પણ ધસધસાટ ઉઘતો દેખાતો હતો. તેને જોઈને ચંદુલાલે કહ્યું “ હુપીકેશભાઈ, જુઓ પેલો સત્રી કેવો ધસધસાટ ઉઘે છે. એ પોતાનું કામ પરવારી ગયો છે અને હવે કંઈ ચિંતા કે શીકર છે? એક વિદ્વાને ખરે જ કહ્યું છે

“ ધન્ય ધન્ય આ જગતમા, ધન્ય ધન્ય આ તાર,

ચિંતા બાધી ચાકડે, સુખે સુખે કુભાર ”

મને તો એમા કહેલું ખરે લાગે છે ”

હુપીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો “ હા એક ગગન જેવો માણસ એક કુભાર જેવો માણસને સુખી ગણે છે અને એ લીટીઓ બોલે છે ભાઈ, જે સતોષી અને પ્રમાણિત છે તે ગગન ડગના પણ વધારે સુખી છે ”

મનના માલિન્યથી ડાળો મેશ જેવો થઈ રહેલો ચંદુલાલ હુપીકેશચંદ્રના કહેવાને મર્મ સમજ્યો અને તેથી તેના વાક્યાણુ તેને વધારે અસહ્ય થઈ પડ્યા. તેના શબ્દો જાણે તેના હૃદયને બેટીને આગપાગ નીકળી જતા હોય તેમ ચંદુલાલનું હૃદય વીંધાયું, અને તેમાથી છુટેલી રક્તની ધાગ જેમ આખા શરીરમા ફરી વળે તેમ હુપીકેશચંદ્રના શબ્દો તેના હૃદયમા, મગજમા અને શરીરને રૂવે રૂવે ફરી વળ્યા. ચંદુલાલ જડ જેવો બની ગયો તેનું મસ્તક ભમ્યું તેના ગર્વને ધક્કો લાગ્યો તેનું મિથ્યાભિમાન ગળ્યું, અને અધોગ કૃત્ય કરવાના ઇરાદાના ભાનની માડી અસર તેના આખા શરીરમા વ્યાપી રહી તે થરથર કંપી ઉઠ્યો.

વર્ગાંતુમા ચારે પાસ પથરાઈ ગયેલું પાણી એકદુ અધને

નદીમા આવે અને તેના પ્રવાહના વેગને વધારે તેમ અત્યાર સુધી કરેલા નદારા દુર્યોના વિચારો એકઠા થઇને આવ્યા અને તેમણે તેના ભયનો વેગ વધાર્યો અદુલાલ વધારે ભયગ્રસ્ત બન્યો તેની કાળા વધારે કપી ઉઠી કુકર્મના વિચારો પરાણે પરાણે આવ્યા લાગ્યા અને તેના હૃદયને વીધવા લાગ્યા કાસીએ જતા પુરુષની દશાને અદુલાલ ભોગવી રહ્યો તેનું મુખ ઝીલુ થઈ ગયું હુપીકેશ-ચદ્રે તે જોયું અને તેના મનમાં વિચાર થયો “આનું જ નામ નર્ક નર્ક તે કઈ ખીજી હશે ? અદુલાલ નર્કવાસ કરતા પણ વધારે માડી દશાને ભોગવી રહ્યો છે પાપનું ફળ અહીં ને અહીં જ મળે છે ”

એક વિષય ઉપરથી ખીજા વિષય ઉપર તેનું ચિત્ત ફેગાયું વળી મનમાં વિચાર ઝુક્યો “પણ માયાનો પ્રભાવ અલૌકિક છે મનુષ્ય પાપનું ફળ ભોગવે છે, પણ પાપ કરતા અટકતો નથી અને, જગતની વિચિત્રતા ।”

જગતના વિચારોથી હૃદયમાં અવેરપ્રેમ જાગૃત થયો દેરી રંગવાડાની અધાધુધી મગજમાં ઉતરી, માથે સાથે હિંદના કાટયા-ધીશો યાદ આવ્યા અને હુપીકેશચદ્ર સ્વદેશી બાધવોની કુટિલ નીતિ રીતિનું દિગ્દર્શન કરી ખિન્ન હૃદયે ખોલ્યો “કારભારીઓ અને કાટયાધીશો ! કાળા ઘોળા કરીને તમે ઉંચે “રત્ન” સ્થરો છો અને કાઠ અને વૈભવના ઉગ્ગસથી કુકર્મોને ઢાકી નાખો છો । તમાગમાં અને ખીજા ખુનીઓમાં શો ફેર ? તમે મન્ય ખુનીઓ, એટલું જ ।

“અફસોસ ! કેટલો બધો વિનિપાત ! જે ભૂમિમાં સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર અને યુધિષ્ઠિર ફરતા હતા ત્યાં આજે સત્યને નામે મીઠું જ ન્યા ખીજાઓને માટે અસ્થિ આપનારા દધિયી જેવા ઋગિઓ વમતા હતા ત્યાં આજે પરસ્પર મારામારી ।”

હુપીકેશચદ્રે ઉઠો નિ શ્વાસ નાખ્યો તેની આખોમાં અતર્વ્યથા-ના ચિન્હ દેખાયા તેનું હૃદય ખિન્ન થયું અદુલાલ પોતાના જ વિચારમાં મગસુલ હોવાથી હુપીકેશચદ્રના અબાધ હૃદયને સમજી શક્યો નહીં તેનું પાપી અત કરણુ હરીમસિંહ જોડે થયેલી વાત-ચિતને હુપીકેશચદ્ર જાણતો નથી એમ ધારી ભયને છુપાવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યું આખરે દુષ્ટ અદુલાલ અનેક પહાના કહાડતો

કહાડતો બોલ્યો ‘ આજે મારી કાયા થયય કપે છે કાણુ જાણે કેમ, પણુ મારે હૃદય ભયથી ધ્રુજે છે ’

હુપીકેશચંદ્રે કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહીં, પણુ તેની બકુટિ અને આબોમા તિગ્ન્કાગ્ની છાયા વ્યાપી રહી, તેનો ચહેરો વિકરાળ જણાયો, તેની નજર કગડી બની, તેનો દેખાવ ઉગ્ર થયો, પોતાના પ્રચંડ શરીરને ટટાર કરીને હુપીકેશચંદ્ર અક્કડ થઈને બેઠો અને કરડી નજરથી ચંદુલાલ સામે ક્ષણુ વાર જોઈ ગયો પાપી ચંદુલાલ તેના મનના ભાવોને મમજી ગયો અને શરમાઈને મો નીચુ બાલી કંઈ કહેવાને જતો હતો એટલામા હુપીકેશચંદ્રે પુછ્યુ ‘ આજે ભીમસિંહ કેમ આવ્યા હતા ? ’

ન્યાયાધીશ આગળ ચુન્હો માળીત થતા જેમ ચુન્હોગારનુ હૃદય થરથર કપે તમ ચંદુલાલનુ હૃદય થરથર કપવા નાગ્યુ હૃદયના કપની અમર કાયા ઉપર પથરાઈ ગઈ

ભીમસિંહના રાખ્દો તેને યા- આવ્યા તે મનમા બોલ્યો- ‘ ભીમસિંહ તે ખરૂં કલ્પુ હતુ કે ટેટલીક વખત આ બીતોને પણુ કાન હોય છે ’ ચંદુલાલના મનમા શંકા થઈ કે આ હુપીકેશચંદ્ર સંઘળી વાત માલળી હશે સી રીતે સાલળી હશે તેનો ખ્યાલ હજી તેના મનમા આવ્યો નહીં, તેથી હજી પણુ તેનુ હૃદય તેને કંઈ કંઈ ઉલટુ મનવચ્ચા લાગ્યુ હજી પણુ પોતાની વાત છુપાવવાને ચંદુલાલે પ્રયાસ કર્યો પણુ ચુન્હો ગક છે તેથી તે નમ્ર બન્યો અને ધ્રુજતો ધ્રુજતો બોલ્યો ‘ એ તો રાજ્યના કંઈ ડામને માટે આવ્યા હતા ’ બોલતે બોલતે ચંદુલાલના મુખ ઉપર ગેરડા પડ્યા અને તે હુપી-કેશચંદ્રે જોયા

‘ સારે તેમા તમને ભય ગેનો ? ’ હુપીકેશચંદ્ર પુછ્યુ

‘ કાણુ જાણે । ’

ચંદુલાલ તરફ તિગ્ન્કાગ્ની નજરથી જોતો હુપીકેશચંદ્ર મનમા બોલ્યો ‘ પાપીએને સદા ભય હોય જ । ’

આમ વાત ચાલતી હતી એટલામા ધીરેન્દ્ર અદર આવ્યો અને બોલ્યો ‘ ચાલો આપણે ફરવાને જઈએ તમે મારી ઓરડીમા આવો, આપણે જઈએ છીએ ’

બંનેની વાતમા વિશ્લેષ પડ્યો અને હુપીકેશચંદ્ર એકદમ ઉભો

ચંદને ચાલતો થયો એ વખતે તેના મુખ ઉપર ચિહ્નરના ચિહ્ન પ્રસરી રહ્યાં ચંદુલાલે તે જોયા પણ તેની અમગ તેના હૃદય ઉપર જરાયે થઈ નહીં

જતે જતે હુપીકેશચંદ્રના મનમાં વિચાર આવ્યો અને તે મનમાં તે મનમાં બોલ્યો “ Shakespeare, Shakespeare, thou hast well said ‘ Uneasy lies the head that wears the crown ’ ” ઉત્તમ ગાળઓને પણ ગાળ્યારહાર ચિતાનું કારણ થઈ પડે છે તે પછી આના હવકા, સ્વાર્થી અને નીચ કાગભારીઓને તે મહાવ્યથાનું કારણ થઈ પડે તેમાં નવાઈ શી

મનમાં તે મનમાં મોવતો અને ચંદુલાલ તરફ ચિહ્નરની નજરથી જોતો હુપીકેશચંદ્ર પોતાની ઓરડીએ ગયો અને ક્ષણ વાર બેશીને કરવા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો

પ્રકરણ ૩ જી.

સ્વતંત્રતા કે નિરકુશતા

સૂર્યાસ્તનો નમય થયો ભગવાન ગવિન્દ પોતાના રશિ તે સમેટતા સમેટતા, પૃથ્વી ઉપરના ગ્રામ, છોડવાગો, પ્રદેશની ઘટાઓને છોડી આંતેની હુગરીઓ પાછળ ચતાર્થ જવા લાગ્યા એટલા ‘ હુપીકેશચંદ્ર તેચાગ થઈને વીરેન્દ્ર પામે ગયો પોતે નુધરલા છે એ જ જણાવવાને ધીરેન્દ્ર ભુટ, મોજા, પાટલુન, ડોલગ નેડદાઈ વગેરે પહેરતો, પરમા હાથેળ માંડ ગાળતો, હાથેળ પોશાક ધાગણ ડંગો, ઘડીકમાં દુકડી દુકડી મુછા રાખતો, પડીકમાં મુગ્ર તદ્દન ટહોડી નાખતો, ઘડીકમાં ત્રય ડટતી ‘ બીચર્ડ ’—દાઈ ગાળતો, બહારની ટાપટીપ કરતો અને અપ-ટુ-ડેટ ગ્રહેતો વારે વડીએ ભુટ સ્વીપર—દાતણ કરવાને, નહાવાને, ઘરમાં ફરવાને, બહાર જવાને—બુદા બુદા બદલતો હુપીકેશચંદ્ર એની ઓરડીમાં આવ્યો તે ખતે ધીરેન્દ્ર હાથે હળમત કરી, વાળ હોળી, સાબુથી મો વોતો હતો એક નોકરે આવીને કોટ, પાટલુન, ડોલગ તેની આગળ ધયા અને બીજાએ આવીને ભુટ સાફ કરી તેની આગળ મુકયા ત્રીજાએ આનીને કમ્પુતી

નાખીને પાનખીડુ બનાવ્યું અને તે તથા “ સેન્ટ ” તેના ટેબલ ઉપર સુન્યા કપડા પહેરી “ સીગારેટ ” ઝુકતો ઝુકતો ધીરે-દ્ર એક ખુરશી ઉપર બેઠો.

હુપીકેશચદ્રને ઘણો તિરસ્કાર આવ્યો અને તેનું મન તેને કહી રહ્યું “ શુ આ વ્યમન, આ ટાપટીપ, એનું જ નામ સુધારો ? શુ ખુટ, મોઝા પહેગ્વામા અને ટાપટીપ કરવામા જ સુધારો આવી ગયો છે ? ”

હુપીકેશચદ્ર મખત બ્રહ્મચર્ય પાળતો, માદુ જીવન ગાળતો, જમીન ઉપર સુતો અને પાન કે મોપારી પણ ખાતો નહી તેની બ્રહ્મચર્યવૃત્તિને ધીરેન્દ્રનો ઠાક અને વ્યસન ગમ્યા નહી તે બેદ સાથે મનમા બોલ્યો “ વિદ્યા વગર ઉચ્ચ વિચાર ક્યાથી હોય ? બ્રહ્મચર્યના પાલન વગર વિદ્યા આવતી નથી, અને વિદ્યા વગરનો મનુષ્ય વ્યસની અને દુર્ગુણી બને એમા નવાઈ શી ? ”

ધીરેન્દ્રને પણ બે શબ્દો સભળાવવા એમ વિચારી હુપીકેશ ચદ્ર નિરુપહાસી બોલ્યો “ ધીરેભાઈ, ધીરેભાઈ, પુરુષનું સૌંદર્ય પરાક્રમ છે, સેથી કે નેકટાર્થ કે ડોલર નથી ”

સરકારી પુરૂષનો સરકારી બોધ અસરકારી ધીરેન્દ્રના હૃદયને અડચ્યો નહી તે હુપીકેશચદ્ર સામે જોઈને સાબળી ગયો અને મો મલકાવીને પાછો ‘ ચીરટ ’ પીવા મડી ગયો.

હુપીકેશચદ્ર તેની સામે ઉભે ઉભે ચારે તરફ દષ્ટિ ફેરવી ધીરેન્દ્રને સુવા મેમવાના ખડમા ટેબલો, ખુરશીઓ, છબીઓ, વગેરે સઘળો સામાન વિલાયતી હતો એક નાનામા નાની વસ્તુથી તે મોટી મોટી શેતરજીઓ સુધીની સઘળી ચીજો મુબદની ઇશ્રેણ પેટીઓ-માથી બારોબાર મગાવાની અને ડારભારીના વરમા વપગતી એ જોઈને સ્વદેશભક્ત હુપીકેશચદ્રનું હૃદય ચીરાયું અને ભાગતની લુટાની લક્ષ્મીના વિચારથી તે મનમા બોલી ઉઠ્યો “ હાય, હાય !

‘ ધિર, ધિર, હિર આ શરમ છે કેટલી !

શુ એક પણ ચીજ નહીં અહીં બનેલી ? ”

હુપીકેશચદ્રની માનસિક દષ્ટિ અહી તહી ફગવા લાગી તેના મનમા અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થયા ચદુલાલ અને ધીરેન્દ્રના

જીવન—તેમનો પહેરવેશ, ટાપટીપ, રીતભાત—સર્વ તેની નજર આગળ તરી આવ્યા કારભારીનું ઘર, કુટુંબ, સગાસ્નેહીઓ, સૌના આચારવિચાર, હુધીકેશચંદ્રની દૃષ્ટિ આગળ ખડા થયા અને પોતે જાણે કોઈ અન્નપ્રાશ અને અપંગિચિત પ્રદેશમાં ઉભો હોય એવો તેને લાસ થયો તેના મુખમાથી તિગ્ન્કારના હિંગાજ નીકળ્યા

“ જીસ નગરી મે દાન ધરમ નહી,
ઇસ નગરીમે રહેના કયા રે ।

“ ચંદુલાલ, ચંદુલાલ, તારા ધરમા મધાએ મૌદર્ય અને વિલાસના કીડા મની રહ્યા છે તારા ધરમા ન મળે સારા પુસ્તકો, ન મળે મારા માસિકો, કે ન મળે મારા વર્તમાનપત્રો તારા ઘરમા ઉંચી મસ્કારી વાનો સ્વનેય પણુ મલજાતી નથી તારા કુટુંબમા મસ્કારી જીવન નથી અહી હવ રહેવું નકામું છે આ બગલો મને કારાગૃહ ડરતા પણુ વધારે ખગમ લાગે છે અહી ન મળે વિદ્યા, કે ન મળે યાગિચ ”

હુધીકેશચંદ્રની વિચારપગ પગ ચાલી ગઈ ચંદુલાલનું ઘર, પુત્ર, પુત્રી, સ્ત્રી, સગા, તેમના આચારવિચાર, મર્દ ઉપગવી તેની દૃષ્ટિ ખરી, અને તે સમગ્ર ભારતવર્ષ ઉપર પથરાઈ રહી હિંદુ પ્રાચીન ગૌરવ, ધાર્મિક બળ, અને પવિત્રતા તેના મગજમા તરી આવ્યા હુધીકેશચંદ્રની નવદેશપ્રીતિ જગૃત થઈ, અને તેની માથે આધુનિક સમયના હિંદની અવનતિ તેને વણી સાલવા લાગી તે મનમાં જોત્યો “ અફસોસ, નવો યુગ શરૂ થયો પરદેશી સત્તા અને પરદેશી મન્કારોનો મચાર થયા પરદેશીઓએ પાશ્ચાત્ય મ દૃતિ આપણા ઉપર લાદવા માડી ઇંગ્રેજ કેળવણી પાછળ આપણે ગાડા થયા. આર્ય મસ્કૃતિ હણાવા એડી આપણે માની બેઠા કે એ કેળવણીથી જ આપણો ભાવી ઉત્કર્ષ છે એ માન્યતાએ આપણું જીવન, ધર્મ, અને મસ્કારોના પાયા સિથિલ કર્યા એણે ભૂતકાળનું જ્ઞાન અને ગૌરવનો પ્રેમ વિસરાવી, આપણા આચારવિચાર અને ભાવનાઓને નિર્માલ્ય ગણાવ્યા, આપણી વર્ણવ્યવસ્થા છિન્નભિન્ન થઈ, અને પરિણામે આજે સમસ્ત ભારતવર્ષ ધાર્મિક ભાવનાઓને ભૂલી, ભૂતકાળનું જ્ઞાન અને ગૌરવ ત્યજી, પરાયા સંસ્કારનું વિષ રગે રગમા ઉતારી, આત્મમહાને ખોઈ, પરદેશી આચાર વિચાર અને પરાવલબ્ધનમાં સુકિતની ફાગટ આશા રાખી રહ્યું છે ”

આર્ય મનુનિને સુન્ત હિમાયતી, એ મસ્તૃતિના પુનરોદ્ધારમા જ હિંદને આ ઉત્કર્ષ નિહાળનાર હૃષીકેશચંદ્ર, આર્ય મસ્તૃતિના થયેલા પ્રહાનુ ખેદજનક ચિત્ર મનમા પાડુ કરી ગયો અકસોસ ! ઇંગ્રેજ પુસ્તકો વાચીને આપણા નવજુવાનોનું મગજ ચસડી ગયું હિંદ એટલું જગલી અને ઇંગ્રેજ એટલું નેવી અને આફ્રેણીય એમ નુશિક્ષિતો માનવા લાગ્યા ઇંગ્રેજ ભાષા બોલવામા, ઇંગ્રેજ પોશાક પહેરવામા અને ઇંગ્રેજ રીતભાનનું મંડાતુકરણ કરવામા તે પોતાને ધન્ય ગણ્યા લાગ્યા ઇંગ્રેજ ભણવામા કેળવણીની હદ આવી રહી ઇંગ્રેજના જ્ઞાન વગર કેળવણી અધુરી લેખાઈ પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદુઓ સ્વાતંત્ર્ય ભુલ્યા, પોતાની ભાષા ભુલ્યા, હિંદુ રીતરિવાજો ભુલ્યા, આત્મા અને શીલ મરતી વિચારો માટે પૃથક્કાળ ભુલ્યા, પોતાનો ઇતિહાસ ભુલ્યા, તેમનું વિદ્યાભિમાન ગુડ, ક્લાસિકલતા ગઈ શારીરિક નક્તિનો ભાગ થયો, અને ભૂતકાળના વૈભવનો આગ જતો ગયો અધમ અનુકરણ કરનારા તે પાની ગયા અન્સામ ! જે વિજિત પ્રજા પોતાની મસ્તૃતિ છોડીને વિજેતાની મસ્તૃતિ એટ જણીને નીકળે તેણે કમીથી સ્વતંત્ર થવાની આગ મળ્યાં જાગે છે । ’

હૃષીકેશચંદ્રના હૃદયમા તીવ્ર વર્ષના થઈ આવ્યે મસ્તૃતિનો વધ તનાથી ખમે ગડગો નહીં પાશ્ચાત્ય મસ્તૃતિના પ્રયાગમા કુલાઈવતું નાગર્ય, ફેન્ડી જની નિમ્નતા અને મૅડાલેની યુક્તિ તેને પ્રત્યક્ષ દેખાવા લાગે નવા યુગના નેતાઓની નીર્મિતમા સામ દામ, ભેદ, અને દડ તેને નજરે પડ્યા ઉડા નિશ્વાસ મુકીને હૃષીકેશચંદ્ર મનમા બોલ્યો અકસોસ ! નવો યુગ શારીરિક અને બૌદ્ધિક સામર્થ્યનો દોગ બતાવી અને પોતાની આધિભોનિક સુધારણાનું પ્રદર્શન કરી, આર્ય મસ્તૃતિને હણનાના અને બોળી બિચારી હિંદુ પ્રજાને આત્મા વશ કરવાના ઉપાય રચી ગયો છે ”

એ ઉપાયોમા ભાગતવર્ષની દુર્દશાના ભણુજારા હૃષીકેશચંદ્રને વાગી રહ્યા તીવ્ર લાગણીની છાયા હૃષીકેશચંદ્રના મુખ ઉપર છવાઈ ગઈ તે ગદગદીત થયો તેના હૃદયમા શોકાગ્નિ પ્રગટી રહ્યો વધારે ઉંઠે વિચાર કરીને તે પાછો બોલી ઉઠ્યો “ યજ્ઞ આવા ઉપાયોથી ગાંધના આત્માની અદ્ભુત સળગતી નૈસર્ગિક સ્વાતંત્ર્યજ્યોતિ કદિ

હોલાતી નથી અમારો પ્રાચીન ઇતિહાસ વૈભવશાળી છે અમારી મસ્તૂતિ તદ્દન નિરળી અને ઉચ્ચ છે ભારતવાસીઓ ! નવા યુગથી ચેતતા રહેજો જે ભાવનાથી આપણને આપણા ભૂતગળનું મંગળ થાય, જે વસ્તુથી આપણે હિંદુ દષ્ટિથી જોઈ શકીએ અને આપણી મસ્તૂતિ ભિન્ન અને ઉચ્ચ છે એવો ખ્યાલ પોષી શકીએ, અને જે વસ્તુથી આપણી હિંદુ મસ્તૂતિ, ભાવનાઓ, શ્રેષ્ઠત્વ સ્વાતંત્ર્ય, અને ગત વૈભવનું ભાન મસ્તૂતિમાં જાગૃત રહે તે બધી વસ્તુઓનું મગ્ન ક્ષણ કરી આર્યત્વને જાળવી રાખીએ એ આર્યત્વના પાલનમાં જ હિંદોનો ઉદ્ય છે, એવું છે, ક્યાં છે '

એટલામાં બહાર ઘોડાગાડી આવીને ઉભા રહી અને મદાર ગયા અને ગાડીમાં બેઠા હુપ્પીશયકે કહ્યું ' હવે ચાલ્યા છો ' પણ 'પ્રીન્ડ્ર બોલી ઉઠ્યો " ઉભા રહો, ઉભા રહો મ નિન પણ આવે છે '

ચંદુલાલના યગમાં સુધાગના વિચાર ફલાયલા હતા ગમ તે માણસ પરાણા તરીકે આવે તોપણ તેની સાથે તેના ધર્મની સ્ત્રીઓ છુટવી બોલે ચાલે, અને માંજે કગવાને પણ જાન્ય અતિથિની માથે તે બળી જાય, હળી જાય, અને એના મનમાં આવે નહીં કે વગના બધા અતડા છે એમ તેની સાથે વતે અતિથિ કપડે તત જગા ઠીક રહેતો હોય, ફેશન પ્રમાણે અપ-ટુ-ડેટ હોય, તેની ગીતમાત સબ્ય હોય, સુધાગની કેળવણીની વાતો કગતો હોય, વર્તમાન-પત્રમાં ચર્ચાતા વિષયો ઉપર કઈક વિચારો દર્શાવતો હોય સ્ત્રીઓ સાથે હાલતો હોય, બળતો હોય, તેમની સાથે મન્યતાથી વતનો હોય, ડૉન્સ-સની કે ડૉન્ક-સની માહિતી આપતો હોય, જુનું એટલું ' નૉન્સ-સ, " કહી પોતે સ્વતંત્ર વિચારનો છે એમ જણાવતો હોય, તોપણ તેનું કુળ, વિદ્યા કે ચાગિય, ન્યાત કે જાત, કંઈપણ જોયા વગર, તેનો પુરેપુરો પગિય થયા વગર, અને તેની ચાલ ચલગતનો ઉડો વિચાર કર્યા વગર તેને ચંદુલાલનું કુટુંબ એક સદગૃહસ્થ તરીકે આલેખતું, અને તેની સાથે ઘણી છુટથી વર્તતું, હળતું, બળતું

આવા અપરિચિત પુરૂષોને કુટુંબમાં દાખલ થયા દેવાનો રિવાજ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાં પ્રચલિત છે તેના અનિષ્ટ પગિણાઓ પણ ત્યાં નજરે આવે છે તેના બચક પરિણામો મોટાડ જઈ

આવેલા હિંદીઓદારા આર્થ પ્રબળે પણ ચાખ્યા છે છતાં પણ અકસોસની વાત એ છે કે સુધારાના શિખર ઉપર ચઢેલા કેટલાક કુટુંબોમાં એ રિવાજ દાખલ થયેલો છે એવા અપરિચિત પુરુષોને લીધે હિંદમાં કેટલા બિચારા માફ, ભોળા અને કુમળા હૃદયના કુટુંબો આડે માર્ગે દોરવાયા હશે ! કેટલાનું મદાનું મુખ હણાયુ હશે ! કેટલાની કીર્તિ ઉપર ઝલકતો કાળો ડાઘ લાગ્યો હશે ! ચંદુલાલનું કુટુંબ એ ભયકર પરિણામોને ભોગવતું, પણ મુઠ્ઠેલા કહેવડાવવાની લાલ્લમાં સાગમાગતો વિચાર બાળુએ મુકતો અને દીર્ઘદષ્ટિ વાપર્યા વગર આખું કુટુંબ સુધારાના પ્રવાહમાં અને પાશ્ચાત્યોના ખોટા અનુકરણમાં આગળને આગળ વલ્લ જ જતું

હૃષીકેશચંદ્ર અને ધીરેન્દ્ર એક ક્ષણવાર થોભ્યા એટલામાં મદકલિકા આવી પહોંચી મધ્યધનુષના અનેક રંગથી રંગાયેલી જાણે કે તે તેના મનના અવનવા અને અનેકવાર મસ્લાતા રંગ દાખવતી હોય તેવી માડી નેણે તેના શરીર ઉપર ધારણ કરી હતી માથે વાળના ગુચ્છા ગાંખી માથું અડધું-લગભગ મધુ-ઉધાડું તેણે ગમ્યું હતું અને હાથ તરફ નજર કરતા, આજકાલની ફેશન પ્રમાણે, માડી અને બાળુએ બલા ઉપર ચઢારી દીધેલી માનમ પડતી હતી એક 'ટાઇટ' પોવનું તેણે પહેરેલું હતું તેની માડીનો એક પાતળો છેડો જમણા બલા ઉપર થઈને એ નતનપુટની વચ્ચેથી જાણે કે એ કુશળીઓની વચ્ચે થઈને એક નાનો પાતળો સરિતાનો પ્રવાહ વહેતો હોય તેમ, ડૂબના ડાઘા ભાગ તરફ જતો દેખાતો હતો સ્ત્રીના સૌભાગ્ય ચિહ્નમાં કપાળમાં માત્ર એક નાની દીપકી હતી અને હાથે એકેક ડાચની અને એકેક સોનાની બંગડી હતી મડમોનું અનુકરણ કરીને તેણે કાને કપ પણુ આબૂષણ પહેર્યું નહોતું તેના પગમાં મોજા અને ઉચી એડીવાળા જુટ હતા સમય સાચકાળનો હતો પણ ફેશનમાં ખામી ન આવે એમ જાણી તેણે એક હાથમાં છત્રી ઝાલી હતી

મદકલિકાની પાછળ પાછળ એક સિપાઈ આવતો હતો ગાડી પાસે તે આવી એટલે સિપાઈએ પોતાના હાથનો જરા ટેકો આપ્યો અને તે ગાડીમાં બેઠી

ચંદુલાલના બગવાની પાછળ થઈને એક ધોરી રસ્તો કેટલાક

નાના નાના ગામડાઓ તરફ જતો હતો. ગાડી તે રસ્તે ચાલી. આગળ જતા જમણે હાથે એક નાની નેળમા થઇને જતા આપે દેખાતા મુદ્દુ હુગરોની હારે નજીક નીકળવાનો માર્ગ હતો. થોડોક રસ્તો ગાડી જાય એવા હતો અને પછી નેળ માઢી ને સાઢી થતી મોટા કાતના અને બેખડોમા થઇને આગળ જતી હતી. આખરે તો ફક્ત એક જ માણુમ ચાલી શકે એની પગથી આવતી હતી અને તેની બંને બાજુએ મોટી બેખડો આવલી જણાતી હતી એ બેખડો ઉપર થોડુ થોડુ વામ ઉગેલુ હતુ એટલે જમીન હરી-યાળી લાગતી હતી, અને ત્યાં થઇને ગામડીયાઓ આવજન કરતા હોવાથી સ્પષ્ટ સમજાય એની બીજી પગથીઓ તેના ઉપર પડી ગહલી જણાતી હતી. બેખડોની ટોચે નાના નાના છોડવા હતા એ બેખડોની વચ્ચેમાની પગથી એક હુગરની તળેટીમા આવેલા એક સુદર વહેળા આગળ જઇને અટકતી હતી.

જ્યાસુધી ગાડી આવી શકી ત્યાસુધી ગાડીને આણી અને પછી ધીરેન્દ્ર વગેરે સર્વ મહાનાએ ગાડીમાથી ઉતરી પડીને પગે ચાલવા માડ્યુ વાનો કરતા કરતા તેઓ ચાલતા હતા. ધીરેન્દ્ર એ ત્રણુ ડગલા પાછળ ચાલતો હતો અને હુધીકેશચંદ્ર અને મદકલિકા જરા પાસે પાસે ચાલતા હતા. આખરે તેઓ પેલા વહેળા નજીક આવી પહોંચ્યા.

પર્યાંતના એક નિર્માળ ઝરણુમાથી સાપના લીસોટા જેવો પાતળો થઇને તે મુદ્દર વહેળો નીકળી આવતો હતો અને તેનો પ્રવાહ નીચે પડતા વામને સ્પર્શ કરતો, આસપાસ ઉગેલા છોડવા-ઓમા પથરોતો અને તેમના રાતા, પીળા, પુષ્પને રક્તચ્ચળ ઉપર ધારણુ કરતો બળબળ અવાજ ઉપજાવતો, નાચતો, કુદતો આગળ વહેતો હતો. આસપાસની હરીયાળી જમીન અને વનશ્રીની શોભામા એ નાનો પણુ સુદર વહેળો ત્રણો ઉમરો કરતો હતો. વહેળાનુ પાણી જથામા થોડુ હોવાથી વધારે આગળ જતુ નહોતુ પણ જરા આગળ જતા જમીન પુષ્કળ રેતાળ હોવાથી જેમ કોઇ સરિતાનુ પાણી રણુમા સમાઈ જાય તેમ ત્યાં ને ત્યાં રેતીમા સમાઈ જતુ એ શોભાને નિહાળતા સૌ થોડીક વાગ ત્યાં જ ઉભા રહ્યા.

મમય આયકાળનો હતો પ્રદેશ નિર્જન હતો. આસપાસની

નનલીલા નૃષિસાધ્ય વિસ્તારી રહી હતી એ જોઈને વાત્સીકિ અને કાળીદામ વર્ણવેલા ઋષિઓના પવિત્ર અને શાત આશ્રમોની સ્મૃતિ હૃષીકેશચંદ્રના મગજમાં ચર્ચા આવી અને ઋષિઓના તપોવનના અદ્ભુત ચિત્રોના વર્ણનો તેની નજર આગળ સાચાત્ તરી રહ્યા.

આવી સ્થિતિમાં હૃષીકેશચંદ્ર ઉભા હતા પણ મન્દકલિકાના મગજમાં કંઈક જીદા જ પિચાડ ચાલતા હતા હૃષીકેશચંદ્રની વિદ્યા, મન્યતા અને પ્રતિભા ઉપર વિચાર કરતી, તેના તેજમાં અગ્નિ, તે તેના ગૌરવર્ણ, તેજસ્વી ચહેરા અને મુખાકૃતિને ધારી ધારીને નિહાળી રહી તે સ્તબ્ધ બની એક જ ચ્ચજે ક્ષણવાર ઉભી રહી હૃષીકેશચંદ્રને ધારી ધારીને જોતા તેના મનમાં અનેક વિચાર ઉપજ થયા તેની અનેક દશાઓ પવટાઈ અનેક રંગે તે ગાવા લાગી. કંઈ કંઈ તાલાવેલી તેને ચર્ચા નિજન પ્રદેશ તેમાં મલાયડ બન્યો. હૃષીકેશચંદ્ર જોડે પોતાનો વિવાહ થવાનો હતો એ વાત એને સાહસી આવી પિતાએ એ રત્નને ખોયું એ વિચારથી તેનું મનતક ભમ્યું. ઉડો નિસાએ ન ખાયો મન્દકલિકા ઉડા નિચારમાં પડી તેને રૂબે રૂબે હૃષીકેશચંદ્રના વિચાર વ્યાપી ગયા મન્દકલિકા જરૂર જોઈ બની ઉભી રહી સાયંકાળના સમયે તેમાં ઉમેરો કર્યો મનગણ તેના મનતક, રાગી અને હૃદયને ડોલાવી તે ઉપર માત્રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. હર્ષી અને ભય ટળ્યા મનચિન્તા ગરીબ ઉપર રોમાંચ થયો મન્દકલિકા તરફ દૃષ્ટિ કરતા હૃષીકેશચંદ્રે તે જોયો હૃષીકેશચંદ્ર ચેત્યો, નવગૃત થયા સાવર થયો શિવ, શિવ, મુખે બોલીને તેણે ધોરેન્દ્રને મમ પાડી અને એકાંતને ટાળવાનો પ્રયત્ન આપ્યો.

શીન્દ્ર ત મહાગાનુ પાણી લેતા ગેતીમાં નમાતું હતું તે જોવાને વગલગ પાએક માઈલને ૭૮ ગયો હતા તેને પાછા આવતા વાગ લાગી હૃષીકેશચંદ્ર મનને ટકાવે કરી દીધું તેના હૃદયકમળની પામડીઓ ઉપરી ગઈ, અને પવિત્રતા પી પુવામ તેમાંથી નીકળી આમપામ પ્રમગી ગઈ માતાએ પોતાના સ્તનપાનમાં પાએલી ધામિકતા સવિત્રતા, અને અભયયનો ઉપદેશ હૃષીકેશચંદ્રની દૃષ્ટિ આગળ, તેની અને મન્દકલિકાની વચ્ચે જાણે પડે એ થઈને ઉભા રહેતા હોય તેમ, ખડા થયા લાગ્યા શાન્દિની સાહસી શાન્દિ-ચીનું પાનિત્ર્ય મન્દકાગી હૃદય, તેજસ્વિતા નીનિમય શીન્દ્ર, તેની

સ્મૃતિમાં તરી આવ્યા નવરોજના મળામાં પોતાનું મુખ જોવા ઇચ્છનાર ઔરંગજેખની છાતી ઉપર કટાર લાદને ચઢી બેસનાર શરવીંગ લાલખા સાબરી હુધીકેશચંદ્રે મદકલિકા તરફ ધિક્કારથી જોયું અને તે મનમાં બોલ્યો “કટલી અધી અધોગતિ ! ભારત-વર્ષ ! જે ભૂમિમાં પોતાનું માત્ર મુખ જોવાને આવનાર ઔરંગજેખ બાદશાહ જોવાને પણ કટાર માંવાને તૈયાર થનાર લાલખા જેવી વીરાડગનાઓ અને પોતાના પાતિવ્રત્યના પ્રભાવથી ગરબુ જેવા મમર્થ પુરુષને પણ અગોઠ વાટિકામાં પગ પણ નહીં મુકવા દેનાર સીતા જેવી સતીઓ એક વાગ રમતી હતી, તે ભૂમિમાં આજે પરપુરુષ માથે એકલી કરવા જવાને તૈયાર થનાર મદકલિકાઓ જ્યાં તે લાનજર પડે છે જે ભૂમિમાં ગહને નિપાવનારી પવિત્ર ગૃહિણીઓ, ગાર્ગી જેની પ્રજ્ઞાચાંચુઓ, મૈત્રેયી જેની અધ્યાગનાઓ, અરુણી અને અનનુયા જેની ઋષિપત્નીઓ, અનેક તપસ્વિનીઓ, તેમજ તારા અને મદોદરી જેની મતીઓ પેર પર દખાતી હતી તે ભૂમિમાં આજે મતીત્વ, સયમ, દત્તપ દત્તિહામના પાનામાં જ રચું છું મુધારો કરવાની અને બોલવાની ડટામાં જ સમાયો છે અફસોસ !”

મનોહરલાલ વળી યાદ આપ્યો અને ખવડા નિગડોથી હુધી કેશચંદ્ર મદકલિકાની પામેથી આવો ખગ્યો

મદકલિકાના વિકારને શમાવવાની યુક્તિ હુધીકેશચંદ્રે આપી તે બોલ્યો “મદકલિકાજીને, ચાલો આપણે જઈએ ”

જીને કહીને બોલાવવાથી મદકલિકા કઈક શરમાઈ તેને તેનું ભાન થયું હુધીકેશચંદ્રે તેનો મનોવિકાર જાણી ગયા એમ મમજીને તે બેવડી રાગમાઈ ગઈ તેના મનનો વિકાર શમવા લાગ્યો

તેના વિકારને પુરેપુરો શમાવવાના અને તેને કઈક શિખામણ દેવાના ઇગદાથી હુધીકેશચંદ્રે જુદી જ વાત કહાડી તે બોલ્યો “મદકલિકા, મનોહરલાલ પાસે તમે કંઈ શિખતા નથી ”

મદકલિકા વધારે શરમાઈ ગઈ હુધીકેશચંદ્રે ફરીથી કહ્યું ‘મદકલિકા, હું તમારો ભાઈ છું, માગથી રાગમાગો નહીં ખુલા હૃદયથી વાત કરો ”

મદકલિકાએ હજી પણ કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહીં તે વધારે

વધાર શરમાવા લાગી અને પોતાની જાતને તેણે અધમ ગણી તેના મનમા ઘણો પશ્ચાત્તાપ થઇ રહ્યો

હુપકિશયંદ્ર આગળ બોલ્યો “ મનોહરલાલ જેવા રત્નને તમે ઓળખતા નથી અહાહા, તેમની વિદ્યા, ગૌરવ તેમનો વિવેક અને ઉચ્ચ વિચાર ! તેમનું જીવન સાદું છે, પણ ઉચ્ચ વિચારોથી ભરેલું છે સાધુ જેવું તે જીવન ગાળે છે તેમનામા બાહ્ય ટાપટીપ નથી પણ ખૂબ, બાહ્ય ટીપટીપને થું મોહો છો ‘ જગતમા વિદ્યા અને શીક્ષ એ જ ખરી વસ્તુઓ છે એજ આખરે મનુષ્યને તારે છે. તે વિદ્યાને ગ્રહો, ઉડા ચારિત્ર્યવાન થાય, અને તમાગ ફેહનું સાર્થક કરે ”

જેમ મત્રવિદ્વાના મત્રથી મર્પનું ઝેર ઉતરી જાય તેમ હુપકિશયંદ્રના શબ્દોથી મદ્દલિકાના વિકારનું ઝેર ઉતરી ગયું અને તે કંઈક શરમાતી પણ હિમત ધરીને ઉદ્ધામથી બોલી “ હુપકિશલાઇ, આજે તમે મને અયોગ પાપમાથી બચાવી છે તમે મારા ભાઇ છો, ગુડ છો, તમે ઉચ્ચ મન્ડાગવાળા ઝાઇ મહાપુરુષ છો તમારી જગ્યાએ જો બીજો કોઇ હોત તો મારી દુર્દાના થઇ હોત અને હું ગૌરો નગર પડી હોત ” એમ કહેતી કહેતી મદ્દલિકા હુપકિશયંદ્રને પગે પડવા લાગી

“ તમાગ પતિને પગે પડા એ માધુ મનોહરલાલને ચરણે નમો સ્ત્રીને પતિ શિવાય બીજો દેવ નથી મનોહરલાલ તરફ ભાવ અને લાગણી દર્શાવીને હુપકિશયંદ્રે કહ્યું

“ હુપકિશલાઇ, આજે તમે જ મને ઉગારી ૨ આજથી મારી દશા બદલાઈ છે એમ સમજજો પ્રભુએ જ તમને મારે પેર મોકલ્યા અને પ્રભુએ જ આ ઘડી આણી ” પ્રભુને કોઇ પણ દિવસ નહીં મલાગનારી મદ્દલિકા આજે પ્રભુનો પાડ માનીને બોલી

‘ મેં તો મારી ફજ્જ બજારી છે ” હુપકિશયંદ્ર જનાબ આપ્યો

“ પ્રાચીનગાળમા એક મરો નગર અર્જુન થયો કે જે ઈંદ્રની અસંગથી પણ ચલ્યો નહીં આધુનિક મમયમા બીજા અર્જુન તમે જ નીવડયા ”

“ મદ્દલિકા, વિદ્યાનું ફળ સયમ છે સયમ નગરનો મનુષ્ય મનુષ્ય નથી પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની અધ્યાત્મવિદ્યાએ મને સયમ શિખવ્યો છે ” હુપકિશયંદ્રે કહ્યું એ વખતે તેના શુદ્ધ ચારિત્ર્યના

પ્રભાવથી તેના શરીર, હૃદય, અને મુખ ઉપર પવિત્ર ભાવનાઓનું દિવ્ય તેજ પ્રકાશી રહેલું મદકલિકાએ જોયું

“ ધન્ય છે, હુપીકેશભાઈ ! યોદ્ધાઓ અનેક મગ્રાઓ છો છો પણ ખરો યોદ્ધો તો એ જ છે કે જે સ્ત્રીની મોહનળમા કમાતો નથી ” મદકલિકા ઉદ્ધામથી બોલી

“ ખરી સ્ત્રી પણ તે જ છે કે જે પતિ સિવાય અન્ય પુરુષને પોતાનું મુખ બતાવતી નથી ” જાણે ટાણો માગતો હોય તેમ હુપી-કેશચંદ્ર બોલી ઉઠ્યો

“ તમે જ મને ઉગારી, તમે જ મારો ભવ મુધાર્યો છો તમારી આભારી છું ” મદકલિકા ડરગરી પડી

“ મને વચન આપો કે આજથી જ આ મુધારાના ચિન્હ-ટાપટીપતે તમે દૂર કરશો અને મનોહરલાલના પવિત્ર ચગણુને પૂર્ણ ભાવથી સંવશે. રૂપના ગર્વમા અને કેશનની પ્રજ્ઞમા તમે ન મેળવી વિદ્યા, ન મેળવી આનંદ, કે ન ધન્ય ચારિત્ર્ય ”

“ શ્રીરામચંદ્રજીએ જેમ શત્રુઓની અહમ્યા બનાવી તેમ તમે આજે આ શુભાની, નાસ્તિક, અને મુધારાના ખોટા માર્ગે ચલેલી મદકલિકાને સાદી, નિરભિમાની અને ધાર્મિક બનાવી છે. હુપીકેશભાઈ, હજી હું કોઈ દિવસ અપવિત્ર થઈ નથી એ (મનોહરલાલના) પવિત્ર ચરણકમળ પૂજવાનો અધિકાર મેં ખોસ્યો નથી ” પોતાની પવિત્રતાને જાગૃત કરતી મદકલિકા બોલી

“ તમારે જાનેનું ડર્યાણુ થાવ ” હુપીકેશચંદ્રે આશિર્વાદ આપ્યો

“ હુપીકેશભાઈ, પવિત્રતામાં રહેલું ગુણતન, અડગ નિશ્ચય, અને શુદ્ધ ચારિત્ર્ય તમે આજે દાખવ્યા છે ભાગ્યવશમા આના શુદ્ધ ચારિત્ર્યવાળા રત્નો સદાએ ઉત્પન્ન કરતો એવી પ્રણુને મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે તમારા જેવા રત્નો પાસે ત્યારે જ ભાગ્યનો ઉદય થશે ”

પારસમણિના સ્પર્શથી જેમ લોહું મુવર્ણુ થઈ જાય તેમ હુપીકેશચંદ્રના ચારિત્ર્યના પ્રભાવથી શુદ્ધ થઈ રહેના મદકલિકાના અત કરણુમાથી આ ઉદ્ગારો નીકળ્યા

હુપીકેશચંદ્ર બહુ ગભીરતાથી જવાબ આપ્યો “ મદકલિકા, આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓની અધ્યાત્મવિદ્યાથી મારે હૃદય અવકૃષ્ટ

હે માને માગાપે નાનપણથી જ તે મને આપી છે એ વિદ્યાથી જ હું પવિત્ર, અડગ નિશ્ચયી અને નિર્ભય બન્યો છું અફસોસ ! એ અધ્યાત્મવિદ્યા આજે હિંદુમાથી ધસાતી જાય છે એ અધ્યાત્મ વિદ્યાનો પુનરોદ્ધાન થશે ત્યારે જ ભારતના સ્ત્રીપુરુષો નીતિને શિખરે ચઢશે અને તેમણે ઉદ્ધાર થશે

“ મદનદાસ, ભારતના પુરુષોમા આજે શાશ્વત્વ, હોશી-આરી અને બળ નથી સ્ત્રીઓમા ઉંડુ ચારિત્ર્ય કે નીતિ જણાતા નથી અધ્યાત્મવિદ્યા વગર તે આવશે નહીં તે હશે તો જ તેઓ સુખી થશે રૂપ, રંગ કે વિલાસ તેમને સુખી કરશે નહીં ભપકાદાર કપડા પહેરીને ફેશનગ્રામ હરવું ફરવું, એમા તમારૂં ભૂષણ નથી એમા તમારૂં ડ્રેસાણુ નથી ઉંડુ ચારિત્ર્ય તમારૂં ભૂષણ છે એમા જ તમારૂં ડ્રેસાણુ જે વલવ, વિલાસ અને મોજશોખ, મનુષ્યને આડે માર્ગે દોરનારા છે પવિત્રતા અને સાધુતા તેનું શ્રેય સાધનારા છે મનુષ્યનું ખરૂં જીવન શીત્ર, સાધુતા, સયમ, અને પવિત્રતામા રહવું છે

“ અદ્વૈતા, આ આજકાલની તમારી ફેશનમા અનેક જણુ ખુવાર થઈ ગયા છે અનેક કુટુંબોના ઘર હરાજ થયા છે અનેક લીખ માગી છે અનેકની પેઢીઓએ દેવાળા ઝહાડ્યા છે તેણે દેશને લિખારી કરી ગુલામીની બેડી પહેરાવી છે એ ફેશનને લીધે તમે નાજુદ અને બીમાર થઈ ગયા છો ફેશનદાર ડ્રેસા પહેરવામા જ તમારી હોશીઆરી આવી રહી છે તમારામા ન મળે ઉંડો વિચાર, લાગણી કે ભાવના સ્વાતંત્ર્યને નામે તમે સ્વચ્છદને સેવા છો ઉંડા સયમ વગરનું જીવન સુઝાન વગરના વહાણુ જેવું છે, સુઝાન વગરનું વહાણુ જેમ પવનના સપાટાથી આમ તેમ ધસડાઈ જાય છે તેમ દૈનિક સયમ વગર તમે બોગ વિલાસમા ગમે તેમ ધસડાવ છો ”

હુપીકેશચંદ્ર આ પ્રમાણે બોલતો હતો એટલામા ધીરેન્દ્ર પાંજે આઓ અધ્યાકાળનો સમય વ્યતીત થઈ ગયેલો હોવાથી ત્રણે જણુ એકઠા થઈને પાંજે રૂંધા ગાડી થોડે દૂર ઉભેલી હતી, ન્યાસુધી તેઓ ચાલતા ગયા અને પછી માડીમા એસી ઘેર આવ્યા

પ્રકરણ ૪ થુ.

બિચારી વિધવા

હુધીકેશચંદ્ર ચંદુલાલને ઘેર પાછો આવ્યો. ધરમા પેમતા જ એક ડરણાજનક દેખાવ તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એ દેખાવ જોઈને તે ત્યાં ને ત્યાં જ ચાલ્યો. અને તેના દયાળુ હૃદયમાં અનેક ઉથલ પાથરો થઈ રહી ચંદુલાલની લક્ષ્મી ગાનતાન અને મોજગોખમા લુટાતી પણ તેના નિરાધાર સગાસ્નેહીગો તેમની એક રાત્રી પાછ પણ પામતા નહીં. તેના એક પિત્રાઈ ભાઈની વડુ જીવકોર ખાવા-પીવાના કંઈ પણ સાધન વગરની અને નિરાધાર હોવાથી તેને ઘેર આવીને પડી હતી, પણ તેનો ભાવ ત્યાં પુછાતો નહીં અને મદાધ પિતાની ગર્ભિષ્ટ દિકરી મદનલિકા તેને જીણકા લપડા કરતી અને રીજીણની પેઠે તેની પાછળ પડતી નોડર ચાકર ધરમાથી નહાશી ગયો હોય ત્યારે આ જીવકોર અને તેની દિકરી લલિતા ધરતુ પાણી ભરતા, વાસણુ માજતા અને ધરનો ખીજો ધધો પણ કુટતા આટલુ છતાં પણ તેમને જોઈએ તે ખાવાનું કે પહેરવા ઓઢવાનું ભાગ્યે જ મળતું કૃષ્ણલક્ષ્મી તેના તરફ કંઈક દયા બતાવતી પણ મદનલિકા તેના ખગળ વર્તનથી અને ભુજારાથી માનું પણ સાદું વાળતી.

હુધીકેશચંદ્ર ધરમા પેઠો તે વખતે જીવકોર અને લલિતા એક ખુણામાં બેઠા બેઠા કંઈક વાત કરતા હતા. જીવકોરનું મો દયામણુ થઈ ગયેલું હતું અને તેની આખામાંથી આનુ નીળતા નજરે આવતા હતા લલિતા નાની હતી તેથી તેને કાંઈ કોઈ વસ્તુનું મન થતું અને તે એકાંતમાં તેની માને કહેતી. આજ લલિતા તેની માને કહેવા લાગી “મા, આજે મેંજો ભગવાનો છે, હું ત્યાં જઈશ.”

“બેટા, તને કાણુ લઈ જશે ?” જીવકોરે પુછ્યું અને તેનું મુખ વધારે ઉતરી ગયું.

“મા, અહીંથી કોઈ આડોશી પાડોશી જવાનું હશે, તેમની જોડે જઈશ પણ તું મને સારો ચણીઓ અને ઓચણુ આપ.”

એ સાંભળીને જીવકોરનું હૃદય ચિરાયું, અને તેણે આખમાં આસુ લાવીને કહ્યું “બેટા, હું તે કયાથી લાવું ? જે હોય તે પહેરીને જજે.”

આમ બોલતે બોલતે જીવકારે ઉડા નિસાસો મુક્યો દિકરીની ઇચ્છા પુરી પાડનાની શક્તિ નહી હોવાથી માનુ હૃદય કંકળી રહ્યું આ વખતે એના મનની સ્થિતિ કેવી હશે ? પશ્ચર જેવા હૃદયને પણ પીગળાની નાખે એવી એ ડરણાજનક સ્થિતિનો ચિતાર આપવો અશક્ય છે હિંદુ મહાગ્રમા રીયાની અને કચડાતી વિધવાઓની સ્થિતિ જોણે જોઈ હશે તેને જ એનો ખ્યાલ આવી શકશે

આની ત્યાજનક સ્થિતિ જોતું જોતું ચંદુલાલના વરતું સૌ કોઈ ત્યા થઈને ચાલ્યું જાય પણ કોઈ તેને પુકે નથી, કે તેની ઇચ્છા પુરી પાડે નહી

હૃષીકેશચંદ્ર ત્યા થઈને જતો હતો તેની દૃષ્ટિ જીવકાર તરફ ગઈ અને તેનું દયામણ મુખ તથા આસુથી ભરેલી આંખો જોઈને હૃષીકેશચંદ્રને ઘણી દયા આવી ચંદુલાલના ઘરમા જીવકારને ઘણી હાડમારી ભોગવતી પડતી હતી તે મહારીને બહુ ખેદ માથે તે મનમા બોલ્યો “ હિંદુ મહાગ્રમા બિચારી ગરીબ વિધવાઓની આવી દયા ! તેમને ન મળે પુરૂ ખાવાનું કે પહેરવાનું, અને વળી અપમાન થાય તે તો જુદું બિચારી રાતદિવસ વૈતક કુટે પણ એની દયા કોઈ ન જાણે અકસોમ ! ”

આવા તિગ્ગારને પાત્ર થઈ ગયેલા હિંદુ મહાગ્ર ઉપર નજર નાખતો અને વિધવાઓની દુખ્ખાયક સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરતો હૃષીકેશચંદ્ર આગળ ચાલ્યો પણ તેના મનમા એના જોઈ બિચારો ઘોળાયા કર્યા માનસિક વ્યથાથી તેનું ચિત્ત ચિરાયું અને વિધવા જોના દુઃખથી તેનું હૃદય દ્રવી રહ્યું આની દુખ સ્થિતિ નિહાળીને ક્યા મર્જનનું હૃદય ન દ્રવે ”

હૃષીકેશચંદ્રને હિંદુએ ઉપર ધિક્કાર આપ્યો અને તે આગળ ચાલતો ચાલતો ખેન સામે મનમા બડમડ્યો “ હિંદુઓ, તમે દામો રૂપઆ જમણવાગેમા અને મોજગોખમા ઉડાવો છો, પણ ગરીબ બિચારી વિધવાઓનું તમારાથી પુન થતું નથી તમે મોટા ટીલા ટપકા કરો છો, અને આત્મવતસર્વભૂતેષુની વાતો કરો છો પણ ક્યા છે એ પ્રમાણે તમારી ન્તિ ‘ બિચારી વિધવાઓ તો અનેક કષ્ટ વેડીને તપ કરે છે, પણ તમે તેમના ઉપર કષ્ટ નાખી પાપના પોટલા બાધો છો એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત ક્યા વગર તમારો હૃદય નથી જે મ નક્કી માનજો ”

અ દુલાલને પેર જીવંકાર અગતોડ પેનર ડગતી એ હુપીકેરા
અદ્ર જોતો, અને તેનું વાગેવડીએ અપમાન થતું તે પણ એની
નજરે આવતું જીવંકાર કોણુ છે, અને તે ની ગીતે અહીં નહવાને
આવી તે જાણવાની હુપીકેશચદ્રને ઉતઠા થઈ પણ અજાણ્યા
ગામમાં કોને પુછવું, શી રીતે જાણવું, વગેરે વિચાર એના
મનમાં ઉત્પન્ન થયા એક એ દિવસ એમ તે એમ ચાલ્યા ગયા
એટલામાં એક દિવસ અ દુલાલનો નોકર ગમે કંઈ દામ માર
હુપીકેશચદ્રની ઓરડીમાં આવ્યો તેને તેણે પુછ્યું અને તેણે બંધી
વાત કહી તેના સાર નીચે પ્રમાણે હતો :

અ દુલાલને ગરબડદામ ડરીને એક પિટાઈ ભાઈ હતો જેને
એક જ માથાપના વશજો હતા પણ બંને વચ્ચે આમમાન જમીન-
નો ફેર હતો અ દુલાલ ઉદાર દીલનો તો નહોતો પણ ન્યાતજ્ઞતા-
માં અને રાજ્યમાં પોતાનો મોભો સાચવવાને તે મોટો ખર્ચ
કરતો મોટાઈ એને બહુ જ ગમતી જેમાં પોતાના વખાણુ વાચ
એવી વાતમાં તે પૈસા સામું જોતો નહીં તેની વહુનો પણ સ્વભાવ
ડોળી હતો અને તેની ઝિક્કરી તો મોટાઈમાંથી હાથ ટલાડતી જ
નહોતી એના ઘરમાં મર્વે મોટાઈની વાતો ડગતા, બડાગો મારતા,
અને મોટાઈનો ડોળ ધાનતા

ગરબડદાસ તેથી ઉલટાજ સ્વભાવનો હતો માપના પતા
તેની પાસે આવ્યા હતા, પણ તે પમામાંથી એક પાઈ પણ નડામી
તે ખર્ચતો નહોતો પોતે, પોતાની સ્ત્રી અને ડોઢરી, ખાત્ર, પીએ,
અને પહેરે ઓઢે એટલામાં જે ખર્ચ થાય તેટલો જ ખર્ચ તે
કરતો અને ઘણી જ કંડસરથી તે પોતાનું ધર ચલાવતો અને
આખીને બેશી ગહેનો ન્યાતજ્ઞતામાં તેની ગણતરી કબુલમાં થતી
ગરબડદાસે પોતાના ઘરનો ઉમંગે કાદિ ઉડાડ્યો નહોતો, અને પરદેશ
બોગવ્યો નહોતો, તેથી તેની સુદ્ધિ ઘણી મકુચિત થઈ રહી હતી
એક મસ્કૂત કવિએ કહ્યું છે કે દેશાદ્રન અને પડિતમિત્રતા સુદ્ધિને
વધારનારા છે, પણ ગરબડદાસે તો પોતાના ગામની ભાજોળ
પણ ભાજ્યે જ જોઈ હશે એથી ડરીને તેના વિચાર વરકુડડી જેવા
થઈ રહ્યા હતા આખો દિવસ તે ધગની જ વાતો કરે તેની દષ્ટિ ડગતી
બહાર જાય જ નહીં

એથી કરીને ગરબડાસનુ મન વધારે મનુચિત બન્યુ સાકડા વિચારોએ તેના હૃદયમા સામાન્ય ચલાવવા માડ્યુ કેમ કરીને પૈસો બચાવવા, તેને એકઠો કરવો, મલાળવો, એના એજ વિચારો તેના મનમા ઘોળાયા કરે એવા વિચારો સિવાય બીજા વિચારો એના મનમા આવે નહી, અને આવે તો તે તેને ગમે પણ નહી બીજા તેવી વાતો કરે તો તેઓ બીજાનુભવી છે એવુ ઠરાવવા તે પ્રયત્ન કરે ગામમા, ન્યાતમા, જાતમા, સુધરાધમા અથવા કોન પણ જાહેર કામમા ભાગ લેવા એને પમદ પડે નહી કારણ કે તેમા પૈસાનો સવાલ આવે એ તો બધા ફાફા છે, ધતીગ છે, મોટાઓની ઉગ્મણીઓ છે, એમ કહીને તે મન વાળે

સામાન્ય રીતે એમજ બને છે કે મનુષ્ય મસારમા, બ્યવહારમા, ન્યાતમા, જાતમા, અને જાહેરજીવનમા, પોતાનો જોષતો હિસ્સો આપતો રહે છે, ત્યારે જ તેની માન પ્રતિષ્ઠા જળવાય છે અને તેને ઘેર સૌ જગુ આવવુ રહે છે જાહેરજીવનથી મનુષ્યનુ જ્ઞાન વધે છે, તેનુ હૃદય, મન, અને આત્મા વિદામને પામે છે, અને મનુષ્ય મનુષ્ય તરીકે પૂર્ણાંગે ખીલી રહે છે જાહેરજીવન વગરનો મનુષ્ય ધીમે ધીમે પશુત્વને પ્રાપ્ત કરતો જાય છે એથી કરીને પરિણામ એ આવ્યુ કે ગરબડાસનુ મન સ્વાર્થી અને સાડકુ બની રહ્યુ ન્યાત-જાતના માણુમો, ગામના લોકો, અને બીજા લાગતાવળગતાઓએ ગરબડાસની ન્યાર્થની જ વાતો સાભળીને તેનાથી દુઃખ જ રહેવા માડ્યુ અધિકારીઓ તો તેમ કરે એમા નવાઇ જ શી ! બહુ થયુ ત્યારે ઘરના મેરી છોકરી પણ તેને ગાઠવા ન માડયા આવી કુવામાના દેડા જેવી અવસ્થા ભોગવતે ભોગવતે ગરબડાસ આખરે મારો પડ્યો અને મરી ગયો

ગરબડાસની વહુ જીવકોર સ્વભાવે ભોળી હતી તેનામા ઝાઝી અકકલ નહોતી તેમા વળી આવો ગરબડાસ જેવો પતિ મળ્યો હતો એટલે એના વિચારમા અનેક વહેમ અને સાકડાપણુ પેશી ગયા હતા પણ ન્યાતજાતમા સારૂ દેખાય તે માટે જીવકોર અમાસ, બારશ, કે વ્યતીપાત હોય ત્યારે બ્રાહ્મણને પાછ પૈસો આપે અને વખતે શીધુ પણ બધાવે ગરબડાસ ધણુએ વારે પણ 'એ તો એટલુ કરવુ પડે, ચાલે નહી ન્યાતજાતમા રહેવુ, ન કરીએ તો ખોડુ દેખાય,' એવી એવી અનેક દલીલો જીવકોર લાવે અને કરતી

હોય તે ક્યેં જ નય ગરબડદાસનો જીવ બળી નય પણ કોને જો

જીવકારનું જીવન સાદું હતું તેને કોઈ જાતનો શોખ કે વૈભવ જોઈતો નહોતો પણ ન્યાતજાતમા પોતાની આબરૂ, પ્રતિષ્ઠા વધે, પોતાનું સારૂ બોલાય, તથા વખાણ થાય, તેને માટે લાખો રૂપિયાનો વ્યય થઈ જાય, પત્ની તે ગમે તો નજીવી બાબત હોય, તોપણ શું થયું, એ વાત જીવકારના મનમા સંજોડે ઠસી ગઈ હતી તે જે કંઈ કરતી હતી તે એવા વિચારથી નહીં કે ન્યાતજાતનું ભલું થાય, કે તેના કલ્યાણના માર્ગે યોગ્ય, પણ ચાર ઐરા એઠા મળીને પળવાર તેના વખાણ કરે “ જોયું ને પેલી જીવકારે કેવું વાવ્યું, એની સામુના બારમાને દહાડે કાણે આવેલાને ચુરમું અને ઉપર ધી જમાડ્યા, એવું કોણ કરે ?” એવા એવા શબ્દો જીવકારને કાને પડે એટલે પોતે કૃતકૃત્ય થઈ એમ તે માનતી તેને મન ન્યાત આપું જગત હતું ન્યાતના ચાર ઐરાએ જે સારૂ માન્યું હોય તે તેને મન સારૂ જ ગણ્યું પાટી ઉપર ધૂળ કોઈ દિવસ નાખી ન હોય, ધરનો ઉમેરો કદિ છોડ્યો જ ન હોય, ગામની ભાગોળ પણ જોઈ ન હોય, અને જેનું મન મર્વદા રસોડામા જ રોકાયલું હોય, એવા બેગનો વિચાર તે જ જીવકારનો વિચાર, તેમના વિચારે તે ચાલે, અને ઉપરથી બ્રહ્મા ઉતરે તોપણ તે વિચારમાથી તેને ડગારી શકે નહીં

જીવકારના માનસિક વાતાવરણનો ચિતાર સાબળીને હૃષીકેશ-ચન્દ્રનું હૃદય કંકળ્યું તે મનમા બડબડ્યો “ આપણી સ્ત્રીઓમા કેટલું અજ્ઞાન ધર ધાલીને બેઠું છે । તેમની આગળ સાક્ષરોની વાત ન પોસાય, પણ તેમના જેવા અજ્ઞાની ઐરાના જ્ઞા પ્રમાણે જ તેમનું વર્તન થાય અજ્ઞાનમા અને અધકારમા, આર્ય સ્ત્રીઓ ડુબેલી છે દિવસ કયા ઉગે છે અને કયા આથમે છે તેની તેમને ખબર જ નથી જે આર્યભૂમિમા વિદુષીઓ અને વીરાગનાઓ અહીં તહીં ફરતી નજરે પડતી હતી, ત્યાં આટલો બધો અધકાર બાપી રહ્યો છે ત્રીસ કરોડની પ્રજામા ગણ્યા ગાઠ્યા સારા ઉદારણો મળી આવે તેનો શો હિમાય ? વિદુષીઓ અને વીરાગનાઓ ઉત્પન્ન કરનાર પ્રજાઓમા પ્રાચીન આર્ય પ્રજા જગતના ઇતિહાસમા પ્રથમ પદે બિરાજે છે આજે તે પ્રજાની સ્ત્રીઓની આવી અધમ દશા । અફસોસ । ”

આધુનિક પુરુષવર્ગ ઉપર હૂધીકેશચંદ્રને તિરસ્કાર આવ્યો. સ્ત્રીઓની આવી અધમ સ્થિતિને માટે હાલનો પુરુષવર્ગ જવાબદાર છે એમ તેનું મન તેને ડહી ગ્લુ જગતમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતી પ્રજાઓનો ઇતિહાસ તેની માનસિક દૃષ્ટિ આગળ ખડો થયો અને તે ઇતિહાસના પાના એક પછી એક ઉકેલતો હૂધીકેશચંદ્ર વિચારપર-પરામાં ગુથાઈ ગયો થોડીવાર પછી તે મનમાં બોલ્યો “ ઇંગ્લાન્ડ અને અમેરિકાના પુરુષો આ બાબતમાં ઉદારતા અને હૃદયની વિશાળતા દર્શાવી સ્ત્રીઓને શિક્ષિત બનાવી વરમાં, નસાગમાં, અને સ્વદેશકાર્યમાં તેના મીઠા ફળ આપે છે આર્યપ્રજા ‘ ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ’ એવા સિદ્ધાંતને વળગી ગઈ, સાડકા વિચારરૂપી અધકારમાં જ ગોથા ખાય છે, અને સ્ત્રીઓને અભણ રાખી કુટુંબ કલેશ, વૈમનમ્ય વગેરે દુખોને સેવે છે સ્ત્રીઓના અજ્ઞાનને લીધે તેમનો પૈસો નજીવી બાબતોમાં ખર્ચાય છે, અને સ્ત્રીઓનો નવરાશનો વખત ઈર્ષ્યા અને કુથલી કરવામાં જ ગળાય છે ”

“ અફસોસ ! તેમને અભણ રાખી પુરુષો તેમના ઉપર રાજ્ય કરે છે ”

હૂધીકેશચંદ્રની વિચારપર પરા આગળ વધી ‘ આ અધમ દશામાંથી સ્ત્રીઓને મુક્ત કરવાનો માર્ગ કયો છે ? ’

“ કેળવણી ! ”

“ પણ કેળવણી કેવા પ્રકારની ? શું સ્ત્રીઓએ ખી એ અને એમ એ થવું ? એ ડીઝીઓયી જ શું એમનો ઉદ્ધાર થશે ? ”

“ નહી, નહી એ તો હિંદુ સ્ત્રીઓને માત્ર યુરોપીયન પોશાક પહેરાવવા જેવું છે પરદેશીઓનો પોશાક પહેરવાથી જેમ આપણામાં તેમનું શારીરિક બળ આવી શકતું નથી તેમ તેમની કેળવણી લીધાથી આપણામાં માનસિક બળ આવી શકતું નથી અને આપણું ચારિત્ર્ય ખીલતું નથી ”

હૂધીકેશચંદ્રનું મગજ ચગડોળે ચઢ્યું સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રશ્ન તેના મનમાં, બુદ્ધિમાં અને આત્મામાં ઘેબાઈ ગયો તેના શરીરના રૂવે રૂવે તે વ્યાપી રહ્યો, અને તે ઘણા આવેશમાં આની જાંઘને ગભીરતાથી બોલ્યો “ ભારતવર્ષનું સ્ત્રીત્વ ડરમાય છે—કચડાય છે પરદેશી માળીઓ અને પરદેશી જળના મિચનથી એ સ્ત્રીત્વ રૂપી વૃક્ષનો વિનાસ અસ્વાભાવિક થઈ રહે છે પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી

આર્થ સ્ત્રીની સ્વાભાવિક ભાવનાઓનો હ્રાસ થાય છે, તેના જીવનનો પ્રવાહ નિશ્ચેતન બને છે, અને તેના પુણ્ય મસ્કાર સજીવન રહેતા નથી.

“ સ્ત્રીઓની ધાર્મિક ભાવનાઓ જન્યુત થાય, તેમની રસવૃત્તિ ખીલે અને તેમના હૃદયમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ રેડાય, એવી મસ્કારી કેળવણી તેમને આપો અને એમનામાંથી ગાર્ગીઓ અને સીતાઓ ઉત્પન્ન કરો. પ્રાચીન ભારતની વિદુષીઓ અને વીગમનાઓના ચારિત્ર્ય એમના મનમાં ઠસાવો અને એમને ગૃહજીવનની અધિષ્ઠાત્રીઓ બનાવો. એથી જ એમનો ઉદ્ધાર થશે ભાગ્યવર્ષને સભાઓને શોભાવનારી સ્ત્રીઓ જોઈતી નથી, પણ ધરને દીપાવનારી ગૃહિણીઓ જોઈએ છે.”

“જે સ્ત્રીત્વ કુલ જેવું સુકુમાર છે, જેમાં સતીની અડગતા અને ધૈર્ય છે, વ્યવહારિક બુદ્ધિ છે, જ્ઞાનપિપાસા છે, ઉચ્ચાભિલાષો છે પણ પુરુષને પડખે રહેવાનું ડહાપણ છે, અને દુઃખ મહન ડરવાની શક્તિ છે, એવા સ્ત્રીત્વને જન્યુત કરો-એમાં જ ભાગ્યવર્ષ જય છે.”

હુધીકેશચંદ્રની વિચારમાળા આગળ વધી વિચારમાં ને વિચારમાં તેણે દયાની લાગણીથી જીવકોર તરફ જોયું, અને તેની દુઃખી અવસ્થાના ચિતાગ્રથી તેનું હૃદય પીગળ્યું. રામો જીવકોરની હકીકત કહેતો હતો તે હુધીકેશચંદ્રને વિચારમાં મગ્ન થયેલો જોઈને અટક્યો અને બોલી ઉઠ્યો. “ ભાઈમાહેજ, રબ્બ લઉં છું વળી પાછો આવીશ ”

હુધીકેશચંદ્રની વિચારમાળા અટકી અને તે જાણે ઉપમાથી જાણે હોય તેમ બોલ્યો.

“ રામા બેશ, બેશ, વાત તો પુરી કર ”

“ તમારું ચિત્ત કોઈ બીજા કાર્યમાં પરોવાયલું હોય એમ લાગે છે, તો વળી હું ફરી આવીશ ત્યારે કહીશ ” રામાએ જવાબ આપ્યો.

હુધીકેશચંદ્ર જરા શરમાયો અને માવધાન થઈને ટટાગ બેઠો. રામાએ આગળ હકીકત કહેવા માડી તે બોલ્યો. “ ભાઈમાહેજ, હવે તો એ જીવકોરની ફરિયાદ વધારે મારી થાય છે ”

હુધીકેશચંદ્ર ઉઠો નિમાસો નાખ્યો અને બોલ્યો. “ અફસોસ ! આર્થ સ્ત્રીઓના અજ્ઞાનથી તો અવધિ અજ્ઞાન જ તેમના દુઃખનું કારણ છે ”

રત્નાચ્ચ ગાકીની હકીકત કહી તેનો માર નીચે પ્રમાણે હતો

ગરબડદાસ ગુજરી- ગયા તેની પાછળ જીવકાર એક બે દિવસ ખરી લાગણીથી અને પછીથી લોડમા દેખાડો કરવાને ધણુ રોષ, કંકણી, તેણે માથા કુટયા, તમ્મર ખાઈ ખાઈને તે નીચે પડી જાય, બે ઐરા ઝાલીને ઉઠાડે ત્યારે ઉભી થાય, અને મોટેથી આકૃદ કરે બધા ઐરા વેરાઈ જાય, અને પોતે નિરાતે ડરમા એકલી બેસે ત્યારે તે મનમા વિચાર કરે “ હવે તો મરેરતો સાડવગ્મના તો થયા, રોજ ધરમા ચોટી રહેતા હતા, અને ક્યક્ય કર્યા કરતા હતા, હવે તો એ ના મરે તો શુ હું નાની બાળક મર ? ”

આમ વિચાર કરતી હોય અને એટલામા જો કોઈ કહેવાને આવે કે ફલાણુ કુટવાને આવે છે તો જીવકાર એકદમ દયામણુ મો કરી, એક ખુણે બેસી, મો ઉપર છેડો નાખીને મોટું આકૃદ કરવા મડી જાય અને પાછા છાતી ને માથા કુટવાનું શરૂ કરે આમ ઘણા દિવસ ચાલ્યા ગયા ગરબડદાસનું દસમું થયું, અગીઆર- મુ, બાઝુ, તેરમું, કરવાનો વારો આવ્યો અને જીવકારે વાહવાહ મેળવવાને ગરબડદાસની જેટલી દોલત હતી તેટલી બધી વાવરી નાખવાનો વિચાર કર્યો વહુનું સીમત અને માબાપનું કે પતિનું ખારમું ફરી ફરીને આવે છે કે શુ ? આવા આવા વિચાર કરનારા ન્યાતના અનેક ઐરા જીવકારની આમપાસ કરી વળ્યા અને તેને ઘણી િ પુરેપુરી મીલકત વાપરી દેવા સુધીની પણ સલાહ આપવા લાગ્યા સાદી, મોળી, જશની લોભી, પણ મૂર્ખ જીવકારે વિચાર કર્યો નહી કે પછીથી એની શી વલે થશે ' ગણે આવનાર સૌ ન્યાતીલાઓને ઉત્તમમા ઉત્તમ પકવાન કરી કરીને જમાડવામા આવ્યા ન્યાતીલાઓ, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, કાણે આવે ત્યારે મોટેથી રડે અને એટલું તો આકૃદ કરે કે ગણે એમના ગોકની સીમા કે હદ હશે જ નહી પણ ખીજ જ ક્ષણે ‘ જમવાને ચાલો ’ કહેતા તરતજ સૌ ડખોડમ પકવાનના પીરશેલા લાણા ઉપર બેસી જાય અને ખાર દિવસના ભૂખ્યા હોય તેમ પડવાનનો ધાણુ વાળી નાખે સ્ત્રીઓ પોતાનું સધળું જોગ કહાડી કહાડીને કુટતી જાય, અને જેમ જેમ પરવારે તેમ તેમ એક પછી એક રસોઈખાનામા જમવાને જતી જાય અને સૌ દહાડાનો ખ ખ વાળી નાખે

કેવો દુષ્ટ રિવાજ ! માણુમનુ માણુસ જાય અને તેની પાછળ રહેલા માણુસ લિખારી થાય ! મરણની ન્યાતોમા આવો નકામો ખર્ચ જે ડરવામા આવ છે તે નહી કરતા સારે માર્ગે જે તેનો વ્યય થાય તો દેશમા હજારો ગરબાના હિસા થાય, બૂખ્યા તગર્યાને રોજી મળે, ન્યાતની જાતની, ગામની તથા દેશની આપાદી થાય, તેમાથી કેટલીક સમાજો અને મડળો હિસા થાય, અને ન્યાતમા અનેક ગરીબો, લુલા, લગડા, પાગળા, નિરાધાર વિધવાઓ, વગેરે હોય તેમનુ પોષણ થાય ! ન્યાતવગરમા ફક્ત એક ગાતનુ વાળુ જ થાય, પણ તે પૈસા વડે નિઃશ્રમીને ઉદ્યોગનુ સાધન કરી અપાય, અને નિરાધારને આપા જન્મારના પોષણનુ સાધન મળે ! વરાઓમા વપરાતો પૈસો ગરીબોના દુખ ટાળવામા વપરાય તો દેશને કેટલો બધો ફાયદો થાય ! પણ અજ્ઞાનમા હુખી ગયેલી આ પ્રજાને પોતાના ભવિષ્યનો જ વિચાર નથી હોતો તો પછી દેશનો વિચાર તો હોય જ ક્યાથી ?

જીવકોરે ગરબડદાસની ઉત્તરક્રિયા કરી લોકોએ વાહવાહ કહી બહુ સાર વાવર્યુ એમ મો ખોળ્યા સૌએ જીવકોરને જશના પોટલા બધાળ્યા જીવકોર કુલીને ફાળકો થઇ પોતે કૃતાર્થ થઇ એમ તેણે માન્યુ લોકો તો ચાર દહાડા વાહવાહ કહીને બધ પડી ગયા, પણ બિચારી જીવકોર પાસે તો એક કોડીએ રહી નહી જેમ જેમ દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ ગરબડદાસના મૃત્યુની અને વગની વાતો વિસારે પડવા માડી, પણ બિચારી જીવકોરને તો ખાવાના પણ સાસા થઇ પડે એવો વખત આવવા માડ્યો ઘરમા કોઈ કમાનાર રહ્યુ નહી ગરબડદાસનો બધો પૈસો તેની પાછળ વપરાઇ ગયો જીવકોરની માડી વલે થવાના દિવસ આવ્યા જે લોકો તેના વખાણુ કરતા હતા, અને ન્યાતવરા કરાવવામા ઉત્તેજન આપતા હતા અને તેની વાહવાહ બોલતા હતા, તેના તે જ હવે કહેવા લાગ્યા “લાન નહોતુ ! આપણે ખાવા જેટલુ તો રાખીએ જ રતો ! કોઇ તો કહેશે કે કુવામા પડો પણ કુવામા પડાય કે !”

આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ વીતી ગયા એ ચાર વર્ષ તો જીવકોરે જેમ તેમ કરીને દહાડા કહાડ્યા અને હવે તો અનના પણ સાસા પડવા માડ્યા કેટલાક તેને આપવા લાગ્યા

“હશે ! તુ ઝોઢી બધુ ખાઇ ગઇ છુ તાગ ધણીની પાછળ તે વાવર્યું છે ને ! આવ્યુ ખરચ કહાડીએ તો એમજ હોય ! ભગવાન તેનુ ક્ષણ આપશે ! ”

બિચારી જીવકારને આથી કંઈક દિલાસો મળતો, અને તે થોડી વાર હિંમત ધરતી પણ આવો લુખો દિલાસો ક્યાસુધી ટકે ? જીવકારને દંછણા દળવાનો વારો આવ્યો દંછણા દળતે દળતે જીવકારને ઘણા વર્ષ વીતી ગયા આખરે શરીર પણ ટકવા માડ્યુ નહી નિસાસો નાખતે નાખતે તે એકવાર બોલી “આમ તે કેટલા દિવસ આલશે પ્રભુ મને દુખી જ રાખશે ? મેં તે એવુ શુ બગાડ્યુ છે ? મેં કગ વરા કર્યો, બ્રહ્મભોજન કરાવ્યુ અને દાન ધર્મ કર્યો ! પ્રભુએ મારી આવી જ વખત આણી ! ” આમ પોતાના મન સાથે તે બોલતી હતી એવામા બહાર એક ટહેલીઓ આવ્યો તેણે ટહેલ નાખી

“આપશો તેવુ પામશો, ભાઇ રામ રામ છે

“વાવશો તેવુ લાણુશો, ભાઇ રામ રામ છે

“કગશો તેવુ પામશો, ભાઇ રામ રામ છે ”

જીવકારને જાણે કે પોતાની ભૂલોનુ ભાન થતુ હોય તેમ પાછી તે બડબડી “શુ મેં મારો પૈસો ખોટે માર્ગે વાપર્યો છે ? ” તેનુ હૃદય તેને સમજાવવા લાગ્યુ નેતે મનમા બોલી “ખોટે તો નહી-પણ-પણ-વગર સમજ્યે તો ખરોતો ! મેં આગળ પાછળનો વિચાર કર્યો નહી. લોકોએ મને કુલાવી અને હુ ખોટી કુલાઈ આગળ ઉપર માફ શુ થશે તેનો વિચાર મેં કર્યો નહી નહી તો આવા દહાડા આવત નહી આવા દહાડા કેમ જશે ? શી રીતે આવા દહાડા કહાડશે ? સૌ તો ખાઇ ખાઇને પોતાને ઘેર વેગઈ ગયુ, અને મારે કરમે તો આ વટી આવી ! ”

ઘટી ખેચીને પેટ ભરતુ એ જીવકારને ઘણુ જ કંઈક લાગ્યુ ‘હવે ક્યા જઉ ? શુ કરે ? ’ આમ અનેક ભાજગડો એના મનમા થઇ રહી ‘કોને વેર જઇતે પડુ ! જતા પગ રી રીતે ઉપડે ? હાથે કરીતે જ આ દુખ વહેર્યું ! ’ ઉંડા નિસાસા નાખીને જીવકાર પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગી જીવકાર આમ અનેક વિચારો કરતી અને ન્યાતના ચાર ઘેરા ભરાઇને બેસે એટલે પરાણે પરાણે પણ

એનાથી એના વિચારો કહેવાઈ જતા ન્યાતના સૌ મૈરા તમાશો જોયા કરતા અને વખતે “તને ભાન નહોતું” કોઈનો શો વાક ! કોઈ હાથ પકડીને કરાવવા આવે છે ?” એમ અનેક મહેણા તેને ઉલટા મારતા અને દાઝ્યા ઉપર ડામ દેતા.

કેટલાક તેના જેવા જ મૂર્ખ વચ્ચે બોલી ઉઠતા “મારી બાઈ, આમ શું બોલો છો ? એ તે ક્યાં વગર આવે ! ગમે તેમ થાય ! પૈસો તો આવી મળશે ! ઘટી ખેતરી પડે તોયે શું થયું ! ધણીની ક્રિયા કંઈ ફરી ફરીને આવવાની છે ? એ બાપડો પામે શું ?” જીવકાર સૌનું કહેવું સાંભળતી આવો પોટો દિલામો તેને હવે ઝેર સમાન લાગતો અને તે પોતાના જ્યને માટે પશ્ચાત્તાપ કરતી મનમા ને મનમા સોરાઈ જતી.

આખરે તેણે ચંદુલાલને ઘેર જઈને રહેવાનો પ્રિયાર કર્યો, પણ તેના મનમા આગળ “ચંદુલાલને ઘેર જઈને પડું ! દીયેર તો ઠીક છે, એમનો મલ્લાન પણ મારો છે, પણ-દેગણી ! કપાતરનો ઝકડો ! અને પેલી નખ જેવડી મદદલિલ ! એના ગર્વનો તો પાગ જ નથી બિચારા ભાઈડાઓને તો ઝઈ નહીં, પણ એ માફિકરીને તો રોજનું એક માણુમ માગ્યા જોઈએ એમની આગળ નીચી મુઠી ઘાલીને જેમવું ! હાજી, હા, કરવું !” આ વિચારો જીવકારથી સહન થઈ શક્યા નહીં, અને તે બોલી ઉઠી “ગમે તે! ડગીશ, બીજા માગીશ, પણ એને ઘેર તો નહીં જ જઉં”

સમય સમયનું દામ કરતો હતો વરસ એક પછી એક ચાલ્યું જતું હતું જીવકારનું શરીર પણ તેની સાથે જીર્ણ થતું હતું બૂખ, તરમ, ઓછા થવાને બદલે ઉમટા વધતા હતા મોટા પવનમા સુનારીને એક ફાટલી ગોદડી ઉપર પડી રહેવું પડતું હતું, અને તેથી તેના પાસા ધસાઈ જતા હતા દાળ, ભાત, ઘઉંની રોટલી, રાક, અને કોઈ કોઈ દિવસ ભજ્યા તથા રોજ દુધ, દહીં સાથે જમનારીને સુકા રોટલા ચાવવા પડતા હતા, અને તે પણ પુરા મળે કે ન મળે ! કારણ કે દધાણુ દળાય અને મહેનત થાય તેના પ્રમાણમા પૈસા મળે, પણ લગભગ વૃદ્ધાવસ્થાની અણી ઉપર આવેલી, અને કોઈ દિવસ પાણીની કસત્રી પણ નહીં ભરેલી, એવી જીવકારની સુકામળ કાયાથી પુરૂં પૈતર પણ હવે થઈ શકતું નહોતું પોતાનું પેટ

ભરવુ અને સાથે છોકરીનુ પણ ભરવુ ! વળી લલિતા નિવસે દિવસે મોટી થતી જતી હતી જીવકોર તો એકાદ બે લુગડાથી ચલાવે, પણ નાની બાળક છોકરીને માટે તો ડાઘ કાઘ નવુ અને નવતર નેપથ્યે

આમ ન્યાતીલાઓની સલાહથી અને જીવકોરની મૂર્ખાઈથી ગરબડદાસની દોલત ધૂળધાણી થઇ ગઇ અને જીવકોર દમણા દળતી થઇ તેની કાયા ચાલે નહી ન્યાતીલાઓએ તેને ભીખ માગતી કરી હિંદુ સમાજમા આની ગીતે કેટલા કુંડુઓ દુખી થતા હશે ! કેટલા નિરાધાર બનતા હશે !

ન્યાતના કેટલાઠ માણસોએ ચંદુલાલને ડહાન્ય કે તમે જીવકોરને તમારે વેગ તેડી જાવ મદકલિકાએ આગળ વળીને બાપની વતી જવાબ વાળ્યો “ અમે શુ કરીએ ? પૈમો ઉગડતા ભાન કેમ ન ગાન્યુ ? ”

આખરે કંઈક ન્યાતીલાઓના આગ્રહથી અને ડાઘડ પોતાના ભાગની વહુ છે એમ કરીને ચંદુલાલે જીવકોરને પોતાને ઘેર આવીને રહેવાનુ હેતુ જીવકોરે પ્રથમ તો લોડલાજને લીધે આનાકાની કરી પણ ડાઘકે એવુ ન્હાનુ મળ્યુ એટલે ‘ ભાવતુ હતુ અને વૈલે ડાઘુ ’ એ કહેવાન પ્રમાણે તે ચંદુલાલને ઘેર રહેવાને ગઇ થોડા નિવસ તો જાણે કે કાઠ પરોણા આવ્યો હોય તેમ તેની બરખાશ ચંદુલાલના કુંડુબના માણસોએ લેવા માડી, પણ પછીથી તો ‘ શેઠ આવ્યા તો ડાઘે નાખો વખારે ’ એવી વલે જીવકોરની થવા માડી વખત જેમ જેમ જતો ગયો તેમ તેમ તેથી પણ વધારે ખરામ વલે જીવકોરની થઈ રહી ચંદુલાલનો રસોઇઓ ન્હાસી જાય તો બિચારી જીવકોરને રાધવુ પડે નોકર વકાય તો વાસણ વસવા પડે અને તેની દેગણી ફેરે ફરે ડાઘે તો તેની ના તેનાથી કહેવાય નહી વખતે તે કુવા ઉપર જઈને પાણી ભરી લાવે, વખતે તળાવે જાય, લુગડા ધુવે અને પાણીનુ બેડુ પણ ભરતી આવે આટલુ ડગતા પણ મદકલિકા છણુડા લપકા કરે તે તો જુદુ

હૂપીકેશચંદ્રે આ સઘળી બીના સાબળી અને તેનુ હૃદય વિધવાઓના દુખથી વિધાયુ મદકલિકાના ગર્વ ઉપર અને અત્યંત નિરક્ષર આવ્યો અને તેના મનમા વિચાર થયો કે ન્યા લક્ષ્મી છે ન્યા ન્યા કે ભાઈ ભાડુ પ્રત્યે રનેહ નથી તે મનમા બડબડાયો

“ ચ દુલાલના લાખો રૂપિયા મોજશોખ અને નાચરગમા વપરાય છે, અને ધીરેન્દ્ર તેની લક્ષ્મીને બહોળે હાથે ઉરાડે છે, પણ તેનાથી આ એક જીવકોરનું પુર કરી શકાતું નથી અફસોસ ! ચ દુલાલ તારા ધરમા દયા નથી, નીતિ નથી ધનવાનોના હૃદય ધનથી જડ બને છે અને તેમનામા કોઈ પણ પ્રકારની લાગણી ગહેતી નથી એવાઓને તો ધીરેન્દ્ર જેવા જ દિકારાઓ હોય ! ધિક, ધિક ”

ખીજે દિવસે રાતે હુપીકેશચંદ્ર બગવાની અગામીના કોરો ઉપર હાથ મુકીને ઉભો હતો ચંદ્રમાનુ અજવાળું સર્વત્ર પથરાયું ગયું હતું સામે જરા દૂર એક નદી ખળખળાટ કરતી વહી જતી જણાતી હતી તેના આખા કિનારા ઉપર તે નજર ફેરવતો હતો લગભગ સાડા અગીઆર બાર વાગવાનો સમય થયો હતો, અને કિનારો નિર્જન દેખાતો હતો એવી વેળાએ કોઈ સ્ત્રી એકલી નદીના કિનારા તરફ જતી તેની નજરે પડી એટલી મોડી ગતે એ રસ્તે કોઈ બીખારણું પણ જતી તેણે કોઈ દિવસ નહોતી જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યો આટલી ગતે, એકલી, આ સ્ત્રી ક્યા જતી હશે ! એવી એને શકા થઈ તેણે તરત રામાને બોલાવ્યો અને તેને સાથે લઈ તે તરત બગલાની બહાર નીકળ્યો પેલા સ્ત્રીનું તેના તરફ વ્યાન જ નહોતું તે નીચું જોઈ, ત્વરીત વેગે આગળ વધતી હતી તે એક યજ્ઞ એકાંત રસ્તા ઉપર આની નદીને કિનારે કિનારે તે જવા લાગી એક મ્થળમા તે ઉભી રહી હુપીકેશચંદ્ર તેની પાછળ થોડેક દૂર હતો પેલી સ્ત્રી એક ઉંચા ટેકરા ઉપર ચઢી નદીનું પાણી ઝાડીમાંથી આવતું હોવાથી વમળ ખાતું, અને ઉંઝાળા મારતું, ખળખળાટ કરતું વહી જતું હતું હુપીકેશચંદ્ર પેલી સ્ત્રીના મનોભાવને સમજી ગયો અને તરત તેની પાસે દોડ્યો પણ અફસોસ ! તે એક પળ મોડો પડ્યો પેલી સ્ત્રીએ નદીમા ઝપલાવી દીધું ! છેલ્લી પળે તે બોલી “ હાય, મોઈ હું વિધવા ”

હુપીકેશચંદ્રે તેના છેલ્લા શબ્દો સાંભળ્યા “ હાય, મોઈ હું વિધવા ” એ શબ્દોએ તેના હૃદયને ચીરી નાખ્યું “ મારી વિધવા બહેનોની આ સ્થિતિ ! આ દશા ! ” એમ તેના મનમા થયું નદીમા પડેલી સ્ત્રી પાણીમા વલખા મારવા લાગી પથ્થર અને ઝાડ સાથે તે અફળાઈ રહી

“ રામા, જુવે છે શું ? એને બચાવ ” હુપીકેશચંદ્રે ખૂમ પાડી

રામો આમો બન્યો રાતનો વખત હોવાથી તેની હિંમત ચાલી નહીં એકદમ હુપીકિશય દ્રે ધોતીયાનો કચ્છો માર્યો અને તે પાણીમા કુદી પડ્યો મહામહેનતે પાચેક મિનિટમા હુમનારીને ચોટલો પડી તે ઉપર આવ્યો રામાએ તેને મદદ કરી અને બને જણાએ મળીને એ ખેલાન સ્ત્રીને બહાર કહાડી

“ રામા, ચાલો આપણે હવે એને બગલે ઉચકી જઈએ ”

હુપીકિશય દ્ર કહ્યું

“ ભાઈમાહેળ, એ તો ના બને ડારભારીસાહેબ જાણે તો તમને ને મને બંનેને ધરમાથી કહાડી મુકે ” રામાએ જવાબ આપ્યો

“ અત્યા એમ કેમ બોલે છે ? આટલું એક માણુમ એમના ધરમા નહીં મમાય ? ”

“ સાહેબ, એક શુ, અડધુ પણ નહીં સમાય ”

“ આટલો બધો ખગચ રાખે છે ને ? ”

“ ખચ રાખે છે, પણ તે પેટે ખાવાને, બીજાને આપવાને નહીં એમને ઘેર બીજો એક કપરધિગ પાણુ પામે નહીં ”

હુપીકિશય દ્ર પેલી સ્ત્રી સામે જોઈ રહ્યો તેના મનમા દયા આવીને તે બરબડ્યો “ આપણી હુખી વિધવા બહેનો આવી રીતે જીવના અત લાગે એ કેવું શોડજનક ! અફસોસ ! આપણી સમાજને હજી સાન નથી, હૃદય નથી, કે ભાન નથી ”

એટલામા પેલી વિધવા ધીમે ધીમે શુદ્ધિમા આવી તેણે પોતાની આખો ઉઘાડી પાસે બે પુત્રો ઉભેલા છે એમ તેણે જોયું તે એકદમ ધીમેથી બોલી “ હાય, મોઢ હુ અભાગણી ! ભાઈ, તમે શુ કરવા મને બહાર કહાડી ? મને મરવા દો મારા જીવવાથી જગતને શો લાભ છે ? મગવામા જ મને સુખ છે ”

હુપીકિશય દ્રે જરા વધારે ખારીફીની નિહાળીને તેની સામે જોયું તેણે તેને ઝાળખી તે જીવકોગ હતી અદુલાલના ધરમા થતું અપમાન સહન ન થવાથી તે ચાલી નીકળી હતી પોતાની બાળખીની સલાહ લેવાનું તેણે પ્રભુને સોંપ્યું હતું

જીવકોરના શબ્દોમા ગભીરતા અને કરુણભાવ હતા. હુપીકિશય દ્રનું હૃદય પીગળ્યું તેને કંઈ કંઈ થઈ ગયું હિંદુ સમાજમાં વિધવાઓની દયાજનક સ્થિતિની વાત તેણે સાંભળી હતી આજે

નજરે જોઇ આવી કટલી પુષ્પકળીઓ સમાજના પ્રચલ પ્રહારથી કચરાઇ જતી હશે તેનો વિચાર કરતા તેને કમકમાટ આવ્યો.

જીવકાર હુ ખમા કુખી ગઇ હતી તે ભયભીત ચહેરે હુષીકેશયદ્ર સામે જોઇ રહી, અને ફરી બોલી “ મારે જીવને શું કરવું છે ? ”

હુષીકેશયદ્રે જવાબ આપ્યો “ તમે ગભરાવ નહી જીવવામા જ તમને સુખ છે ’

“ હું પેર આવીશ તો બમણી ફળેત થઇશ, અને બમણું હુ ખ ભોગવીશ ”

“ જાહેન, તમે ચિન્તા ન કરો હવે તમે નિર્ભય છો ”

હુષીકેશયદ્રના બોલમા પ્રેમભાવ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવતો હતો, તેથી જીવકાર ડાહડ શાત થઇ, અને બોલી

“ ભાઈ, તમે મારે માટે, આ અભાગણી માટે શા માટે શ્રમ વેઠો છો ? ”

“ એમ ન બોલો હું તમારો ભાઇ છું તમને ઉગારવાને અને સુખી કરવાને જ પ્રભુએ મને અત્યારે અહી મોકલ્યો છે ”

જીવકાર સમજી કે તેની સામે કોઈ દૈવી યુવાન ઉભો છે તે પાછી બોલી “ તમે ઘેર જઈને સુઇ જાવ, ભાઇ હું મારે લાગ્યું ભોગવી લઇશ ”

“તમે મારી સાથે ચાલો હું તમને સાથે લીધા વગર જનાર નથી”

“ મારાથી ચાલી શકાતું નથી મને વાગ્યું છે, અને મારે આખું શરીર પથ્થરમા અથડાઇ અથડાઇને કચર થઇ ગયું છે”

“ હું તમને ઉચકી લઇશ ”

જીવકાર આભારની લાગણીથી દબાઇ ગઇ હુષીકેશયદ્ર અને રામાએ તેને થોડે સુધી ઉચકી લીધી પછી તે ધીમે ધીમે ચાલીને ઘેર આવી

હુષીકેશયદ્ર પોતાની ઝોરડીમા જઈને સુઇ ગયો પશુ તેને ઉઘ આવી નહી તેના મગજમા અનેક વિચાર પસાર થતા હતા વિધવાઓ આવા આપઘાત કરે અને સમાજ જોયા કરે એ બનાવ હુષીકેશયદ્ર જેવા ફળવાયલા અને મરકારી હૃદયને ધણો ધાતકી લાગ્યો કીડી અને કુતરાને બચાવવા માટે લાખો રૂપિયાનો ભોગ

આપનારા દયાળુ હિંદુઓ વિધવાઓની આવી દશા સામે આખ આડા કાન કરે એ જોઇને તેને હૃદયમાં અત્યંત ખેદ થયો

હૃષીકેશચંદ્રની આખોમાં ઝળઝળીયા આવી ગયા તેને ઉધ આવી નહીં તકીયા ઉપર મો ઉધુ બાલીને તે આખી રાત પડી રહ્યો

સવારમાં તે ઠહેલો ઉઠ્યો અને બહાર નીકળ્યો જીવકોરની પાસે ગયો તે હજી ટાઢથી ધુજતી, શરીરના અવયવોને દાગતી એક ખુણે પડી ગઈ હતી હૃષીકેશચંદ્રે તેની સાગવાર માટે તરત આપતા ધંધાજ લીધા તેણે દાક્તરને જોલાવ્યો અને તેની સલાહથી જીવકોરના શરીરને ખૂબ શેડયુ જીવકોર ડછડ ટટાડ થઈ

હૃષીકેશચંદ્રે હવે તેને ધીમેથી પુછ્યું “જહેન, આપનાત ડરીને જીવનનો અંત લાવવાનું કારણ શું છે ?”

જીવકોરની આખોમાં ઝળઝળીયા આવી ગયા તેણે ઉડો નિમાસો નાખ્યો

“ મારી આગળ ડહેવાને હરકત નથી ”

“ હા, તમે મારા ભાઈ છો ”

“ ત્યારે ડહો ”

“ ભાઈ, આ ઓશીયાળો અવતાર હવે મહેવાનો નથી ”

“ તમારે માખ્યાપ નથી ? ”

“ ના, ભાઈ, નથી ”

“ ભાઈ, જહેન, કોઈ નથી ? ”

“ તેતો છે પણ આજના વખતના ભાઈ, જહેન— કોઈ કોઈનું નથી ” જોલતે જોલતે જીવકોર રડી પડી

“ હવે ગભરાશો નહીં ”

“ હવે ગભરાવાનું શું ? બહુ દુખીયાને દુખ શું ? અમે જીવ્યાં તોયે શું ? અને ન જીવ્યાં તોયે શું ? ”

“ એમ ન જોલો જહેન તમે નિષ્પયોગી છો એમ મમાજ લલે માને, પણ હું તેવું માનતો નથી ”

“ મારે લીધે તમે કષ્ટમાં આવી પડશો આ વગના તમારે માથે જોટા આરોપ મુકશે ”

“ મને તેની પરવા નથી ”

જોલતે જોલતે હૃષીકેશચંદ્રે જીવકોર તરફ જોયું અને તેની

દયામણી સ્થિતિ જોઇને તેનું હૃદય ચિરાયું મસારસુધાગમ આગળ વધતું અને રાજકિય સુધારા માગતું હિંદુસ્તાન હજી સાસારિક ક્ષેત્રમાં કેટલું સડાવાળું છે તેનો વિચાર તેના મનમાં ખડો થયો. પ્રાચીન આર્યાવર્તની ઝાંખી કલ્પના મગજમાં તરી આવી અને તે મનમાં બડબડ્યો “કન્યાવિક્રય, બાળલગ્ન, અને વૃદ્ધવ્રતથી હિંદુ મમાજનું સત્યાનાશ વળે છે ગાળી, સીતા, દમયંતી કે દ્રૌપદી તો હવે ઇતિહાસના પાનામાં જ જોવાની ! રામ, યુધિષ્ઠિર, નળ, અભિમન્યુ, અને ભીષ્મપિતામહના તો હવે સ્વપ્ના જ રહ્યા !”

હૃષીકેશચંદ્રે દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખ્યો. પછી જીવકારને દિલાસો આપવાને તેણે કહ્યું “બહેન, તમે મુઝારો નહીં હવે તમારી સ્થિતિ સુધરી એમ સમજજો.”

“ભાઈ, મને આ ધરમાંથી હવે છોડાવો હું અહીં બહુ દુઃખી છું.”

“હું તમને તમારા ગુજરાનનું સાધન કરી આપીશ.”

“ભાઈ, પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરે.”

કસાઈને ઘેરથી જેમ ગાય છોડાવવાની હોય તેમ જીવકારને છુટી કરવાને હૃષીકેશચંદ્રે હૃદય ઉચ્છલપાચલ ચર્ચા કરી તે દિવસથી તે જીવકાર તરફ પક્ષપાતથી જોવા લાગ્યો. તેના પક્ષપાત જોઇને કૃષ્ણલક્ષ્મીની આખમાં ઝેર આવ્યું. તેને મોઝે તો તેનાથી ઘણું ઓછું શકાય નહીં પણ આગળ પાછળ તે બડબડવા લાગી “એ ગડની પાસે એ કેમ આવજી કરે છે ? નક્કી દાળમાં કંઈ કાળું હશે.”

હૃષીકેશચંદ્રે પવિત્ર હૃદયથી જીવકાર સાથે વાત કરતો. તેને તે એક દુઃખી વિધવા બાળીને નિઃસ્વાર્થભાવે મદદ કરતો. પ્રભુના એ એક જીવને બચાવવાની ખાતર તેણે પોતાનો પ્રાણ જોખમમાં નાખ્યો હતો. ચંદુલાલના ધરમાં એની બહાદુરી માટે કોઈએ શાખાશી આપી નહીં, તેમ તેની દયાળુતાના કોઈએ વખાણ કર્યા નહીં. ઉલટું તેના કાર્ય તરફ સર્વે શકાની નજરથી જોઈ રહ્યા. જીવકાર સાથે વાત કરવામાં તે ભયકર ગુંહો કરતો હોય તેમ મનાયું પણ હૃષીકેશચંદ્રે એથી ડગ્યો નહીં. ચંદુલાલના ધરમાં તેણે અનેક પ્રકારની નિંદા સહન કરી પણ જીવકારને ત્યાંથી છુટી કરવાનો વિચાર તેણે ત્યજ્યો નહીં. કૃષ્ણલક્ષ્મીને પવિત્રતાનું ખોટું અભિમાન હતું.

જીવકાર તરફ હુપીકેશચ દ્રનો પક્ષપાત જોઈ તેણે એક વાગ ધીરેન્દ્રને કહ્યું “આવો બ્રહ્માચાર મારા ધરમા નહીં ચાલે ।” તેણે જીવકારની ઉમ્મરનો પણ વિચાર કર્યો નહીં

“બા, એમા બ્રહ્માચાર શેનો ? વિધવા સાથે વાત પણ ન કરાય ? વળી કાકીની ઉમ્મર તો જો ।”

“તુ છેક જ ફાટી ગયો છે ”

“એ બિચારી દુ ખી છે, તેને કોઈ મદદ કરે તેમા ખોટું શું ?”

“એ તો જઈને નદીમા પડી હતી, તેને પાછી કાણે કહાડી ?”

“હુપીકેશચ દ્રે ।”

“શું કરવાને કહાડી ? મોઈ, એને મરવા દેવી હતી ને ।”

“કોઈનોયે જીવ બચાવવો એ તો પુણ્યનું કામ છે ।”

“પણ હુપીકેશચ દ્રને શું ? એ કંઈ એમની સગી છે ?”

“સગી કેમ નહીં ? આપણે બધા એક જ પ્રભુના બાળકો છીએ ”

“તારૂં કહાપણુ રહેવા દે એવા સગા તો બધાયે થાય ”

“ત્યારે બધાનેયે એ મદદ કરશે ”

“કોઈની નહીં અને એની એમને દયા કેમ આરી ? નક્કી એમા કંઈ ખોટું છે ”

“બા, તમે વહેમી છો ”

“જા, જા તમે ઇચ્છે જાણ્યા એટલે તમારે કંઈ ધરમ કે આચાર વિચારની દરકાર નહીં પણ મારા ધરમા એવું ચાલશે નહીં હવે મારા ધરમા એ રાડને એક પળ પણ રહેવા નહીં દઉ ”

જીવકારને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ ચોધાર આસુએ રડી પડી અને ગદગદ કંઠે ખેાતી ‘હવે મારો બેલી કાણુ ?’

“બહેન, તમે ગભરાશો નહીં ગરીબનો બેલી પ્રભુ છે એની મરજી હશે તો મારા પ્રાણના ભોગે પણ હું તમારૂં રક્ષણ કરીશ ” હુપીકેશચ દ્રે તેને દિલ્લાસો આપ્યો

આ સાચા આશ્વાસનથી જીવકાર કંઈક શાંત થઈ ગામમા સ્ત્રીઓ-ને માટે કાતવા, ભરવા, ગુથવા, તથા સીવવાનું શિખવાનો વર્ગ હતો હુપીકેશચ દ્રે જીવકારને ત્યાં મોકલવાની ગોઠવણ કરી પણ જીવકાર એ વર્ગમા જાય તો કૃષ્ણલક્ષ્મી તથા મધુલિકા એને બેઠી બેઠી ખાવા કેમ દે ? એ વિચાર એના મનમા સાથ્યો બે ચાર શેડી-

યાઓને ઘેર જમને તેણે જાતે એ વિધવાને માટે લીખ માગી અને તેને ગુજરાનનું સાધન કરી આપ્યું જીવકાર પાછી પોતાને ઘેર રહેવાને ગઇ, અને સ્ત્રીઓના વર્ગમાં કાતવા, ભરવા, સીવવાનું શિખી બે પૈસા કમાતી થઇ અને સ્વતંત્રપણે માનભર્યું જીવન ગાળવા લાગી.

હુપીકિશચંદ્ર તરફ આભારની લાગણીથી તે દયાઇ ગઇ અને એક દિવસ તે મળ્યો ત્યારે તે બોલી “ ભાઈ, તમારો બદલો હું શી રીતે વાળું ? એટલું જ કહું છું કે પ્રભુ તમારે કટયાણું કરે ! ”

કસાઇને વેરથી ગાયને છોડાવીને જેમ હર્ષ થાય તેમ આ વિધવાને છુટી કરવાથી હુપીકિશચંદ્રના હૃદયમાં અત્યંત આનંદ વ્યાપી રહ્યો સારા કામનું ફળ એ જ હોય ! પણ તે દિવસથી ચંદુલાલના ધરમાં ગહેવું તેને ભારે થઈ પડ્યું તેણે જલદીજ વીરપુર છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો

પ્રકરણ ૫ મું.

પ્રેમ કે વિષયવાસના ?

વાચનાગ । હવે ચાલો આપણે બેઠાંએ કે કારભારી ચંદુલાલનો ફિકરો ધીરેન્દ્ર શું કરી રહ્યો હતો

ધીરેન્દ્ર વિષયના કીચડમાં જ પોતાની સમગ્ર શક્તિઓને પ્રકાશ પમાડવાનો સુયોગ સાધતો કામવિહાર, વિષયવાસના અને હ્રુદ્ સંગલિપ્સાના મોહથી તે મુઠ બની ગયો હતો પવિત્ર પ્રેમનો આદર્શ વિસરી જઈ અધમ ભોગ તૃષ્ણાને તે પ્રેમના નામથી ઓળખતો હતો તેની વહુ ઉષા કેટલાક દિવસથી પીયેર ગઇ હતી વિષયવાસનાને પ્રેમ સમજનાર ધીરેન્દ્રે વિરહવ્યથાનો ડાળ કરીને તેને અનેક કાગળો લખ્યા અને તેને એકદમ વીરપુર તેડાવી

પતિની આજ્ઞાનું પાલન કરીને બિચારી ઉષા એકદમ આવી અને પતિદેવની સેવામાં હાજર થઇ ગઇ

ઉષાએ જ્યારે પોતાના સાસરાના ધરમાં પ્રથમ પગ મુક્યો ત્યારે તેના મનમાં નિગત વળી હતી કે ન્યાતગતના મહેણાના અસહ્ય તાપથી તે હવે મુક્ત થઇ અને તેના ભાગ્યનો ઉદય થયો બોળી

બિચારી ઉધા ! સમાજ એક સર્વવ્યાપી, સર્વશક્તિમાન પ્રાણી છે તે કયા વેશમાં, કોને અને કેવું દુઃખ દેશે તેની કલ્પના મોટા બુદ્ધિશાળી માણસો પણ કરી શકતા નથી તો પછી ઉધાના જેવી ખીનઅનુભવી બાળાને તેનો ખ્યાલ શી રીતે આવી શકે !

પોતાના સઘળા પ્રયાસ નિષ્ફળ થયા અને મગજ માફક વહુ મળી નહીં, એ વાત કૃષ્ણલક્ષ્મીના મનમાં હજી વોળાયા જ કરતી હતી પણ વાક કોનો કહાડે ? એ સર્વનું કારણ ધીરેન્દ્ર છે એમ તે સમજતી હતી, પણ પોતાના દિકરાને તે શું કહે ! અર્થાત્ કૃષ્ણલક્ષ્મીના સઘળા કોપનો ભોગ બિચારી ઉધા વગર ખીન્ન કાણ થઈ પડે ! ખરૂં છે કે **દેવો દુર્બલઘાતક** ।

મદકલિકા એ કામમાં તેની માને મદદ કરતી પિતાની અથાગ લક્ષ્મી, પોતાની જીવાની, માઆપનો વાત્સલ્યપ્રેમ અને સ્ત્રીજાતિનો સ્વાભાવિક ગર્વ, આવા આવા અનેક કારણોથી મદકલિકા ગુમાની બની ઉદ્ધત જેવી જણાતી હતી એકની એક છોકરી એટલે કામ દિવસ ઝડુ શબ્દ સાભળવા વારો એને આવતો નહીં અને આખા વરમાં ‘ખહેન, ખહેન,’ થઈ રહેવાથી તે લાડધેલી થઈ, ધરતી ઉપર પગ મુક્યા વગર જાણે કે તે અક્કર જ હીડતી હોય એમ તેનું હાલવું ચાલવું થઈ રહ્યું હતું પિતાની શ્રીમતાઈના તાપમાં તપી ગયેલું તેનું મગજ જાણે કે કામને હિસાબમાં ગણતું ન હોય તેમ તેની આખો સદાએ ધુમરાયલી ગહેતી અને તે કામના સામું પુરેપુરું જોતી પણ નહીં મદકલિકા રૂપવાન નહોતી તેથી તે રૂપવાનની ઇર્ષ્યા કરતી અને મપત્તિના ગર્વથી ગરિબ તરફ કરડી નજરે જોતી

ધીરેન્દ્રલાલની વહુ કેવી છે તે જોવાને આડોશીપાડોશીની સ્ત્રીઓ આવતી એ જોઈને મદકલિકાનું મો ફરી જતું, અને તે ગહેતી ‘અરે, એમાં તે શું જોવાનું છે એનામાં તે શું રૂપ છે, શો ગુણ છે ? કાણ જાણે શું એ જાદુ કર્યું નહીં તો આવી શુર્પનખાને મારો ધીરેન્દ્ર તે કેમ પમદ કરે ! એક માત્ર એની ગોરી ચામડી છે, એટલું જ ! આખરે ગામડીયાની છોકરી ! સાત તાડ ઉંચી અને બેશ જેવી જાડી લકઠ ! ગામડાના માણસોમાં રૂપ કેવું અને ગુણ કેવો ! ”

કૃષ્ણલક્ષ્મી રહી રહીને અકકકા શબ્દ બોલતી અને મદકલિકાને ટેકા આપતી મદકલિકાની રૂદ્રમૂર્તિ જોઈને અને તેના મહેણા સાંભળીને ઉપાનુ કામળ હૃદય ભયથી થરથર ધ્રુજતું “ઉપા ગામડાની” એ મુઠ્ઠા ઉપર તેની સાસુ અને નણુ દની વધારે કટાક્ષ હતી કામળ માથાની મળી હોત તો તેણે સામો બેધડક જવાબ આપ્યો હોત. પણ બિચારી ઉપા મનમાં વિચારતી “આ ધગમાં મારે આખો જન્મમારો ઝહાડવાનો છે, મારે હજી હમણા જ સાસરે આવવાનું થાય છે” આ અને એવા એવા અનેક વિચારોથી તે દબાઈ જતી થોડા સમયમાં તેની ખાત્રી થઈ કે અહીં પણ નણુદ અને સાસુના રૂપમાં સમાજ મૂર્તિમાન થઈ રહેલી જ છે અહીં પણ દોગ ગી દુનિયા તેની આગળ ખડીને ખડી જ છે

ઉપાના સદ્બાળ્યે તેને માટે વાત કરવાનું અને નિરાતે બેસવાનું ટેકાણું ઇશ્વરે હજી એક રાખ્યું હતું ધીરેન્દ્રલાલ તેની તરફ અત્યંત પ્રેમથી અને પક્ષપાતથી વર્તતો હતો નવપરિણતા વધુ અપ્સરા જેની છે એ જોઈને તે પ્રેમધેલો બની રહ્યો હતો મોહ પાતમાં ફસાયેલો ધીરેન્દ્ર તેની સાથે અનેક વાર હાસ્યવિનોદ કરતો અને તે વેળા આસપાસ કામળ ઉભુ છે કે નહીં તે જોવાનું પણ ભુલી જતો બહાર જતી વખત ઉપાને તે “ગુડ મોર્નિંગ, ગુડ ઇવનિંગ” વગેરે કહેતો કદી તેનો હાથ પકડી “રોકલેન્ડ” પણ કરતો કામળ વખત તેના મો સામું જોઈ મો મજાગવતો આની અમર્યાદાશીલ વર્તણૂક કૃષ્ણલક્ષ્મીને પમદ પડતી નહોતી, તથાપિ “બાળક છે, વહુ નવી આવી છે, બે દિવસ હોસ પુરી કરશે, કાલે ઉઠીને ભણવાને પરગામ જશે એટલે બધું ભુલી જશે,” એવા વિચાર કરીને તે જોયું ન જોયું કરતી હતી

એક દિવસ પોતાની ઓરડીમાંથી એકદમ બહાર આવીને ધીરેન્દ્ર કહેવા લાગ્યો “મા, મા, આ રૂપાના સાંકળા તમારે પહેરવા હોય તો આખો દિવસ પહેરી રાખો, પણ જીવાન છોડરીઓને ફરવા હરવામાં હરકત કરે એની બેડીઓ પગમાં શામાટે જોઈએ ?”

કૃષ્ણલક્ષ્મીએ ખડખડ હસ્યા જ કર્યું અને કાંઈ જવાબ આપ્યો નહીં, પણ મદકલિકા પાસે હતી તે બોલી ઉઠી “ખરેખરો વહુ-ધેલો જ છે બાબીને સાંકળાનો ભાર લાગતો હશે ત્યારે ભાઈ તેનો

રસ્તો કહાડવા આવ્યા ગામડામા પહેરી નવરુ હોય ત્યારે કની !
અહી આવ્યા ત્યારે પહેર્યા હશે ! ”

આમ કેટલાક દિવસ વહી ગયા અત્યાર સુધી ધીરેન્દ્રની
શાળા બધ હતી પણ હવે તે ઉધડવાનો દિવસ નજીક આવ્યો તેથી
એક દિવસ કૃષ્ણલક્ષ્મીએ ધીરેન્દ્રને કહ્યું “ ભાઈ, તારી નિશાળ
સોમવારે ઉધડશે ને ? ”

“ હા, મા, હું કાંઈ ભુલી ગયો નથી રોજ સવારમા
હું ચોપડી લઈને બેસતો હતો, પુછી જુઓ એને ! ” ધીરેન્દ્રે
જવાબ આપ્યો

જવાબ આપતા આપતા ધીરેન્દ્રે ઉપાના સામુ જોઈને જરા
હાસ્ય ર્યું ઉપા તેની સામે જ એક ભીતને અડી ગીને ઉભી રહી હતી
તે હસતી હસતી આવીને તેની પામે ઉભી રહી આ વખતે તેનું
વર્તન નાટકની નાયિકા પ્રમાણેનું થઈ ગયું એ જોઈને ધીરેન્દ્રના
મનમા વણી ખુશી ઉત્પન્ન થઈ

કાળીદાસે કે ભવજીતિએ વર્ણવેલા પ્રેમરસનો સ્વાદ આખવાનો
તેને અવસર આવશે કે નહી તેની તેના મનમા પ્રથમ જરા શંકા
ઉત્પન્ન થઈ હતી, ડારણુંકે ઉપાનો સ્વભાવ ધણો મળતાવડો નહોતો
અને તે ભાગ્યે જ લાગાતુટા બે શબ્દ બોલતી હતી ધીરેન્દ્રે તેને
ઈચ્છી પ્રેમકથાઓ વાંચી સભળાવવા માડી, અને બંને વચ્ચે
રસમા લદવદ થઈ રહ્યા આથી ઉપાના મનમા પતિવિષેની ભીતિ
નષ્ટ થઈ ગઈ અને તે વધારે વધારે પ્રકુલ્લ બની પોતાના હૃદયને પતિ
આગળ વધારે વધારે બોલવા લાગી એ પ્રમાણે એમના સંઘળા
દિવસ હવે વ્યતીત થતા હતા, એથી હવે ઉપાએ ધીરેન્દ્રના હાસ્યને
અનુરૂપ ઉત્તર આપ્યો અને એકદમ ફેડીને તેના ખભા ઉપર પોતાની
કામળ આગળાનો સ્પર્શ કરી તે ચાલી ગઈ

કૃષ્ણલક્ષ્મીએ પાછું બોલવા માડ્યું “ તું તારા અભ્યાસમા
લક્ષ આપતો નહોતો એમ મારે કહેવું નથી પણ ઉપાને એના
બાપે તેડાવી છે અને મેં કહાવ્યું છે કે ધીરેન્દ્રની નિશાળ ઉધડશે
એટલે એને મોકલીશું ”

“ એટલી બધી શી ઉતાવળ છે ? ” ધીરેન્દ્રે ઘણી અધીરાઈ-
થી જવાબ આપ્યો પ્રેમરસમા નિમગ્ન થયેલા તરૂણના સ્વપ્નામા

પણ આવ્યું નહોતું કે એને ક્ષણવાર પણ ઉપાથી છુટા પડતું પડશે તે ઇચ્છા નવલકથાઓ વાચતો તેથી વહુ સાસરે આવ્યા પછી પીયેર ચાર દિવસ જઈ આવતી હશે એવો ખ્યાલ તેના મનમાં કદી પણ આવ્યો નહોતો, આથી કૃષ્ણલક્ષ્મીનું બોલવું તેને મુખાંધ-ભરેલું લાગ્યું અને સાયકાળનો વખત થયો એટલે તે લાયબ્રેરીમાં ચાલ્યો ગયો.

લમ થયા પછી તેણે આ પહેલી જ વારની લાયબ્રેરીની મુલાકાત લીધી હતી ત્યાં જઈને તે અનેક પ્રેમકથાઓના પાના ઉથલાવી ગયો પણ કોઈ જગ્યાએ વરવધૂ છુટા પડ્યાનું વર્ણન તેના વાચવામાં આવ્યું નહીં તે નિરાશ થયો અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો “ હિંદુ લોકો કેવા મૂર્ખ છે ” શું મનુષ્ય પરણતો હશે તે આમ જુદા પડવાને માટે ! અનેક પુસ્તકો વાંચ્યા પણ સ્ત્રી પીયેર ગયાની વાત એકમાં પણ આવી નહીં માં શું ગાડી હશે ! એ સમજતી નહીં હોય ! ”

ઝાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં વિચરનાર ધીરેન્દ્રે ઉપાને પીયેર નહીં મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો તે ઘેર ગયો વિચારમાં ને વિચારમાં તે સુષ્પ્ત ગયો, અને આખી રાત પથારીમાં આળોટ્યો, પણ તેનાથી સ્વપ્નપણે ક્ષણવાર પણ ઉઠાયું નહીં ઉપાનો વિગ્ધ તેને અત્યારથી જ સાલવા લાગ્યો.

સવારના પહોર થયો અગીઆર વાગ્યે સ્કૂલ ઉઠવાની હતી. એકદમ જમવાનું આગેપી લઈ બગલમાં પુસ્તક મારીને ઉપાને ‘ગ્રુડ મોર્નિંગ’ કહી હસતો હસતો તે સ્કૂલમાં ગયો વર્ગમાં જઈને એઠો એટલે એનું મન અભ્યાસમાં જરા પરોવાયું સાયકાળ સુધી પોતાનું ઘર પણ એને સામર્યું નહીં પણ નિશાળ છુટી એટલે ‘ક્લાસ’માં મનેલી સઘળી ખીના ઉપાને કહેવાને ઉત્સુક થતો થતો તે ઘેર આવ્યો અને પોતાની મેડીમાં પેઠો જુએ છે તો ત્યાં કોઈ મળે નહીં તેણે ઉપાની પેટી પલ્લવ તળે દોરી નહીં ગસોડામાં બેસ્યું તો કૃષ્ણલક્ષ્મી સઘળું કામકાજ કરી રહી હતી કંઈ પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર ધીરેન્દ્ર પોતાની મેડીમાં પાછો ગયો પલ્લવ ઉપર પડ્યો અને ઉંડો નિદ્રાસ નાખી આમતેમ આળોટવા લાગ્યો.

ધીરેન્દ્ર ઘેર આવશે એટલે એને જરા આશ્ચર્ય લાગશે એમ કૃષ્ણલક્ષ્મીના મનમાં આવ્યું હતું પણ તે આમ નિરાશ થઈ જશે એમ તેનું માનવું નહોતું તે દિવસ ગયો બીજો દિવસ આવ્યો બીજો દિવસ પણ ગયો આમ અનેક દિવસ ચાલ્યા ગયા તે રોજ નિશાળે જાય ખરો પણ નિશાળેથી આવ્યા બાદ તેનો સઘળો વખત ઉપાના વિચારમાં જ જતો અભ્યાસ અભ્યાસને ઠેઠાણે રહ્યો અને ધીરેન્દ્રનું મન સસારસુખની અભિલાષામાં વધારે ને વધારે લપટાવા લાગ્યું

કૃષ્ણલક્ષ્મીને આથી કાળજી ઉત્પન્ન થઈ તેણે ધીરેન્દ્રને ધણુ-એ કહી બોલ્યું, સખત શખ્તે કહીને એના જ્ઞાન ઉવાડ્યા, પણ ધીરેન્દ્રની વૃત્તિમાં બીલકુલ ફેરફાર થયો નહી કૃષ્ણલક્ષ્મીના મનમાં મોટી ચિંતા થઈ હવે શું કરવું ? ઉપાને પીયેર મોકલી તેથી આમ થયું હતું ! હવે શું એને પાછી બોલાવવી ? લેણા શું કહેશે ? એને પાછી ન બોલાવીએ તો આ બાળક વગવધૂના મનમાં શુએ ભરાઈ જશે ? આમ અનેક તર્કવિતર્ક કૃષ્ણલક્ષ્મીના મનમાં થવા લાગ્યા શું કરવું તે એને સુઝે નહી, અને રોનું સુઝે ' સોળ સત્તર વર્ષના પુત્રનું લગ્ન કરવું અને પછી તેને નિશાળે મોકલી અભ્યાસમાં લક્ષ્ય અપાનવાને અનેક સાધનો યોજવા એ કુદરતની વિરૂદ્ધ જર્તવા જેવું છે

આખરે જેમ અનેક શ્રીમતોને ઘેર બને છે તેમ ધીરેન્દ્રે પોતાનો અભ્યાસ છોડી દીધો દ્રવ્યલાલસા તેને હતી નહી પણ તેની રૂપલાલસા હવે ધીમે ધીમે વધવા લાગી ઉપાના સૌદર્યથી જ તે તેના તરફ આકર્ષિતો હતો અને જ્યાં સુધી તે તેનામાં રહ્યું ત્યાં સુધી તેના તરફ તે પ્રેમથી વર્ત્યો ઉપાનું મુખ તેને ગમતું હતું પણ તેનું નામ તેને ગમતું નહોતું નવલકથાઓમાં આવેલા તરેહ તરેહના નામોથી પરિપૂર્ણ થઈ રહેલા તેના મગજને તે બીલકુલ પમદ પડતું નહોતું “ છટ નૌ-સન્સ, આવું ધરકું નામ શું ? ” એમ કહીને એકવાર તે પોતાની જાહેનની પાસે દોડતો ગયો અને કહેવા લાગ્યો “ તારી બાબીનું આપણા ધરનું નામ શું ? રલા પાડીશું ? ચિત્ર-લેખા ? ” આમ અનેક સુદર અને મનોહર નામ બોળી કહાડવાની તેની કલ્પના થઈ પણ એ તેની કલ્પના ક્યારે પૂર્ણ થઈ હશે તે તો ઈશ્વર જ જાણે ! વળી “ એના માબાપે એને કેાદ દિવસ નિશાળે મોકલી છે કે એને ઠાઠજ રાખી છે ! ” એમ કહેતો કહેતો ઉપાના

અભણપણને માટે તે ફરીયાદ કરવા લાગ્યો, અને આખરે નિશ્વાસ નાખીને બોલ્યો “ શુ કરીએ, હિંદુ સંસારમા જે મળ્યુ તે ખરૂં, કુભારના ધરનું હાટલુ છે કે બદલી લાવીએ ? ” આમ જાણે કે તે મહાપડિત હોય અને ઉષા અભણ હોય તેમ ઉષાના ગુણ અને જ્ઞાન પણ પોતાને જાણે તેવા નથી એમ તે સૌને જણાવવા લાગ્યો.

આ સંસારમા મોટા મહત્ત્વના કાર્યો કરી ધન, સપત્તિ, કીર્તિ આદિ મેળવી પોતાના નામને અમર કરી ગયા છે તેઓને તો ધન્ય જ છે જે સામાન્ય ભુદ્ધિના હોષ મહેનતવડે સામાન્ય જન-મહાનુભાવ શાત અને ઉદ્યોગી જીવન ગાળી, પ્રમાણિકૃત્તિથી સંસારના હમેશના ઋત્વિય સાધનમા પોતાનો ફાળો ભરી ગયા છે અને આમ વ્યવહારીને ઋત્વિયનો આદર્શ દર્શાવી ગયા છે તેઓને પણ ધન્ય છે પણ જે ભાગ્યના બળે જ પદવીને પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે, કે ધન, સપત્તિ ઇત્યાદિકને મેળવી રહ્યા છે, તે તો આ સંસારમા હાસ્યાસ્પદ થઈ રહે છે તેઓ કહે છે તેમ તેઓ ધારે તો ઘણુંએ કરી શકે, પણ તેમનું ધારવું જ ક્યા ? ડહેવત છે કે “ મીયા-ભાઈની ખિલ્લી ધારે તો તો વાધને મારે, પણ મીયાભાઈની ખિલ્લી ધારે જ શેની ? ”

ધીરેન્દ્ર સબધી તેના સગાસબધીઓનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો કે તે અતિતીવ્ર ભુદ્ધિવાળો છેકરો નીવડશે અને તે ધારણે તે કરશે નહાનપણથી પણ તેના શિક્ષકો તેની કુશાગ્ર ભુદ્ધિની પ્રશંસા કરતા હતા પણ મોટાનું છેડરૂં એટલે ‘ ભાઈ, ભાઈ, ’ થતું, અને ડઠક શિક્ષકોની ખોટી પ્રશંસાથી ધીરેન્દ્રને લાલ થવાને બદલે હાનિ જ થતી એ ખુશામતરૂપી ઝેરના મિશ્રણથી તેના મગજમા એક જાતનો વિકાર ઉત્પન્ન થતો અને તે તેની ઉદ્યોગ વૃત્તિને શિથિલ કરી નાખતો મૂર્ખ પોતાની મેળે જ ડાહ્યો બની જાય છે અને દિવસે દિવસે આવસ્યના ધરમા પ્રવેશ કરતો જાય છે, તેમ ધીરેન્દ્ર પણ પોતાને ડાહ્યો ગણતો પ્રમાદનું પુતળું બન્યો જતો હતો.

આ મહામાયા, મહાશક્તિ આળસમાઇનું સાત્રાજ્ય એટલે દરજ્જે વ્યાપી રહ્યું કે ધીરેન્દ્રના મનમા આરભેલું ગર્વ છોડી દેવાનો મનસુઓ થયો અને ધીમે ધીમે કોઈ કાળે કંઈ નીકરવા ઇચ્છાને પણ તે માડી વાળવા લાગ્યો. તેના વિષે બધાયેલો લોકોનો

ઉચ્ચ અભિપ્રાય અને મોટી આશાઓ પણ ફળ પ્રાપ્ત કર્યા શિવાય તેમના મનમાં ને મનમાં જ શમી ગયા સૌનું ધારવું હતું કે ધીરેન્દ્ર ખી એ કે એમ એ થશે અને અમર કીર્તિને પ્રાપ્ત કરશે પણ ઇંગ્રેજ છઠા ધોરણની પરીક્ષામાં પણ તે પામ થયો નહીં અને સીપારસથી ઉપલા વર્ગમાં ચઢીને મેટ્રીકમાં આવીને તેણે અભ્યાસ છોડી દીધો લોકોનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે ધીરેન્દ્ર નોડરીમાં દાખલ થઇ નામના કરી બુદ્ધિશાળી ગણાઇને મોટે હોદ્દે ચઢશે ! પણ ધીરેન્દ્રને નોડરીનું મોટું જ ગમ્યું નહીં

સામાન્ય નિયમ એવો હોય છે કે વગર ભણેનારો ભણેનારોની કિંમત ઓછી કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે સ્વાભાવિક રીતે જ અભણની નજર વિદ્વાનના છિદ્ર ખોળવા તરફ જ હોય છે એકાત્માં શાત ચિત્તથી વિચાર કરતા તેને પોતાની લઘુતા સમજાય છે, પણ ચાર માણસમાં પોતાનો કક્કો ખરો કરવાને સ્વમુખે આ લઘુતા કબુલ કરાતી નથી આથી અસાધારણ વિદ્વાન કે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો તરફ ધીરેન્દ્ર તિરસ્કારની નજરથી જોતો ગંગણું કે તેમની સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરાવું નહોતું તેમ છેડ શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા ગમાર ગામડીયા તરફ પણ તે ધિક્કાર દર્શાવતો કારણ કે તેઓ આગળ “આધળામાં ગણો રાજ્યો” એ કહેવત પ્રમાણે તે ઉચ્ચપદ ભોગવતો હતો આથી જો તે કાળને માન આપતો હોય અગર ચડાતો હોય તો તે પોતાની જાત જ હતી પોતાની જાતને જ તે વખાણતો, મોટી મોટી બહારો મારતો, અને પોતાની જાતને જ તે માનના શિખર ઉપર ધરતો મર્જ પોતાની જાતનેજ નિદાન ગણે છે

સ્વલ્પ છોડ્યા પછી તેણે શો ધધો ગંગા માડ્યો ? અહ ભાવથી પોતાની ખ્યાતિ વધાવવાને અનેડ રીતે પ્રયાસ કરવાના શરૂ થયા ફલાણા, હે, તેનામાં તે શી અક્ષત છે ? હું ધારૂ તો એને ક્યાએ હઠાવી દઉં ! એની જગ્યાએ હું હોઉ તો આમ કરૂ, ને તેમ કરૂ ! ફલાણૂ કરૂ, ઠીકણૂ કરૂ !” આમ પોતાના ખુશામતીયા દોસ્તદારો પાસે બહારો હાડવાની શરૂઆત થઇ ધીરેન્દ્રલાલ પોતાના મનોમય સ્વરાજ્યમાં એડ પણ ડીઝી કે પદની પ્રાપ્ત કર્યા વગરના રહ્યા નહીં કેંડ ગ્લોસ્ટન અને રાનડે જેવાની પણ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત ગંગાની શક્તિ પોતાનામાં છે પણ “શુ કરૂ, મને કાઇ

વિલાયત જવા હેતુ નથી ” એમ સૌને તે દર્શાવવા લાગ્યો. અલભ્ય માનવી આમ પોતાની જાતને ઉચ્ચ દરજ્જે સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરતે અહલાવ અને મૂઢતામાજ આરૂઢ થઇને દેવો બેસે છે તેનો આમેહુમ ચિતાર આ ધીરેન્દ્રલાલ અને તેની મડળીના માણુઓ સૌની આગળ ખડો કરતા હતા.

પોતાની મડળી સાથે જ્યારે જ્યારે ધીરેન્દ્ર બેસતો ત્યારે તે પોતાના દિવાનખાનામાજ બેસતો આ દિવાનખાનુ તરેહ તરેહવાર ‘ કરનીયર ’થી અલકૃત કરવામા આવ્યું હતું અહીં બેશીને ધીરેન્દ્ર આખા જગતની કથાના પાના ઉથલાવતો તેના સપાટામા જે આવ્યું તે પછી ગમે તે ડીઝી, પદવી કે કીર્તિવાળું હોય પણ તેના સપાટા-માથી સાજુસમુ ઘેર જવા પામતું નહીં પોતાની મડળીમા ધીરેન્દ્ર પ્રમુખપદે બિરાજતો હતો, અને મુખાંધમા સૌના ઉપર સરસાઈ ભોગવતો હતો, કાગજુ કે તેના મિત્રો તો માત્ર તેની સોખતમા બેસના ઉઠતા પણ ધન દોલત તો ધીરેન્દ્રનાજ હુટાતા પોતાના દિવાન-ખાનામા ધીરેન્દ્ર તેને માટે એક ખાસ ટેમલ અને ખુશી રાખતો. તે ખુશી ઉપર હમેશા બેસતો, ટેમલ ઉપર પોતાના બને હાથ નાખતો અને સામેજ મુકેલા તડતામા તે વારવાર પોતાનું મુખાર વિદ જોયા કરતો અને મુછને મરડતો વારવાર તે પોતાની દૃષ્ટિ ઉંચે ને ઉંચેજ નાખતો હતો કારણ કે નીચે જોવું એ એની જાતને અપમાનભરેલું લાગતું હતું.

આવા હુપદની ટોચ ઉપર ચઢેલાની પાસે કાણુ બેઠું હોય ? અલભ્ય અને અભિમાનીને સોખત કોની હોય ? આલસ્ય, પ્રમાદ અને તમોગુણની જાણે કે મર્તિજ હોય તેવો દેખાતો, તમોગુણને લીધે શ્યામ વર્ણનો, અને શ્યામ રંગને પસંદ કરતો હોવાથી શ્યામ વસ્ત્રનેજ ધારણ કરીને તેનો એક પ્રમાદચક્ર નામનો દોસ્તદાર તેની પાસે બેઠો હતો. તે શરીરે પાતળો હતો, જાણે ધણી ઢામવાળો હોય તેમ તેના હાથમા એક ‘ ડાયરીયુઝ ’ હતી, તેમા આજે તેણે શુ કામ કર્યું તે એ લખતો હતો અને પાછલા દિવસોમા શુ શુ કામ કર્યું તે જોવાને પાછલા પાના ઉથ-લાવતો હતો, પણ ધણી પાના કોરા ને કોરાજ એની નજરે પડતા હતા તેની આખો ઘેનથી ધુમરાયલી દેખાતી હતી દુનિઆની ચિંતા

કે ફિકરનું એક પણ ચિહ્ન તેના મુખ ઉપર દેખાતું ન હતું ‘જગત મિથ્યા છે, ઉપાધિ શામાટે જોઈએ,’ આવા આવા વેદાન્તના વિચારોથી કામકાજ કરવાનું માડી વાળી આત્મચિંતનના ડોળમા તે ફર્યા કરતો હતો

પ્રમાદ્યદ્રવી પાસે, મિચારાથી બેઠા રહેવાય તેમ નહી હોવાથી ગાદી તકીયા ઉપર પડેલો, મોટા પેટવાળો, કદરૂપો અને પાતળી ગરદનવાળો રામુભટ બેઠો હતો તેના હાથમા એક તપખીરની ડાબલી હતી તેમાથી વારે વારે એ તપખીર સુવતો હતો અતિશય ખાધેલું હોવાથી તે વારે વારે ઓડકાર ખાતો હતો અને આસપાસ દુર્ગંધ પ્રસારતો હતો તેનું શરીર ઉગ્રાકુળ હતું કારણકે તાપને લીધે તે કપડા પહેરી શકતો ન હતો વળી પોતાની પાસે તેણે એક ચમચી રાખી હતી તેમાથી વારે ધડીએ તે પાનનો ઝકડો કહાડતો, પાન કરતો, ખાતો, અને તમાકુનો મોટો ચપટો ભરી તેનો ફુચો મોઢામા મારતો હતો કાષ્ઠપણ કામ કરવાને માટે તે લાયક નહોતો, કારણકે ખાવામાજ તેણે આખો જન્મારો ગાળ્યો હતો

તેની સાથેજ શરીરે ઠી ગણ્યો, ટુકડો ગરદનનો, હાથ હા કરનારો, હે તેમા થુ! એમ વારવાર વદનારો, એક સ્વાર્થી શેઠીયાનો છોકરો, “પૈસો મારો પરમેશ્વર” એ જાપ જપવામા બાપ નરતા પણ સવાયુ કરનારો, સ્વાર્થદત્ત નામનો ધીરેન્દ્રનો ત્રીજો મિત્ર બેઠો હતો એ સ્વાર્થદત્ત ઉપર ઉપરથી તો કપડા-લત્તાનો ડોળ રાખતો અને કદિ કદિ મોજશોખ મારતો પણ જણાતો હતો સદાસર્વદા તેનું મન પૈસાની ચિંતામાજ મગ્ન રહેતું વિદ્યા, નીતિ કે સ્વદેશભક્તિની વાત તેને ખીલકુલ પસંદ પડતી નહોતી સગા બહાલા કે ખીજા મિત્રનું મોઢું તેને ગમતું નહીં નવું દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાના કે જે પાસે હોય તેનું રક્ષણ કરવાના વિચારમા ને વિચારમા તેનું ચિત્ત પરોવાયલું રહેતું તેથી તે થોડુંજ બોલતો અને કાષ્ઠ વિચારવંત પુરૂષ હોય તેમ સર્વને દેખાતો હતો.

સ્વાર્થદત્તની જોડે શરીરે પાતળો, ઝીણી ઝીણી આખોવાળો, ખુન્નસથી ભરેલો, ખીજાનું સુખ જોઈને બળતો, વખતે પોતાના મિત્રોની પણ અદેખાઈ કરતો, જેનું નામ અશ્વદાસ હતું, પણ તેના સ્વભાવને લીધે તે ઈર્ષ્યાદાસ કહેવાતો હતો તે ધીરેન્દ્રનો ચોથો

મિત્ર બેઠા હતા કાંઈપણ જાતના સદ્ગુણને કે શુભ કામને તે ધિક્કારતો, સદ્ગુણી અને શુભ કામ કરનારાઓને તે દુનિયાના દુસ્મન ગણતો અને કહેતો કે તે દુનિયાને બાયલી બનાવી મુકે છે તે ઉદારને માથે હિડાઉપણાનો આરોપ મુકતો, ધર્મીઓને દબી ગણતો, સન્નજનને મુજબ કહેતો અને એમ દરેકનામા કાંઈ ને કાંઈ પણ ખોટાખોટા કહાડ્યા વગર તે ગહેતોજ નહીં

ધીરેન્દ્ર આ મહામડળના નેતા, સલાહગર અને અધ્યક્ષ તરીકે આલેખાતો હતો આખો દિવસ તે એ મડળીમા બેસતો અને હંફા મશ્કરીમા બધો વખત ગાળતો પણ તેનું મન વિષયનો ફીડા બની રહ્યું હતું તેથી ઉપા વારે ધડીએ તેને યાદ આવતી ધીરેન્દ્રે તેને ફરીથી પાછી તેડી લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક દિવસ તેણે પોતાનો વિચાર ધરમા જાહેર કર્યો

પ્રકરણ ૬ છું.

મોટાનુ છાંરૂ

અરવિદલાલને ઉપા એકની એક છોકરી હતી જેમા ગણે તેમા ઉપા જ એટલે ધીરેન્દ્રનું માન સાસરામા પણ જોઈએ તેટલું હતું ઉપા પોતાને પીયેર ગઈ ત્યાર પછી વારવાર અરવિદલાલ જમાઈરાજને તેડાવવાને કાગળો લખતા હતા તેથી સસરાનું મન મનવવાને, પણ ખરું જોતા તો સાસરે રહી, તાકડધિત્રા કરી, મોજશોખ માણી, ઉપાને વીરપુર તેડી લાવવાના ધરાદાયી ધીરેન્દ્ર મનહરપુર જવાને નીકળ્યો, અને બે ત્રણ દિવસે અરવિદલાલને ઘેર જઈ પહોંચ્યો

સાસરાના ધરમા પેસતા જ તેના સાસુ તેની દષ્ટિએ પડ્યા સાસુ યશોદા એક ન્હાવાની ઓરડીમા બેસીને સ્નાન કરતી હતી સાયકાળનો વખત હોવાથી ત્યાં કાંઈ પણ મનુષ્ય આવવાનો સંભવ ન હતો તેથી ઓરડીના બારણા બંધ કર્યા વગર તે ન્હાતી હતી સ્નાન કરતી વખતે ધણ ખરું સ્ત્રીઓના વસ્ત્રાદિક ધણા અવ્યવસ્થિત હોય છે, અને તેથી તે વખતે કાંઈ પણ પુરુષની દષ્ટિએ પડતા

તેમને ઘણી લાજ આવે છે એવી કરીને સમજી પુરૂષ તો એવા સ્થળમા ડોકીયુ પણ ભાગ્યે જ કરે છે પણ વગર નિશાળે અને વગર કાલેજે પડિત ગણાવાનો ડોળ કરતો ધીરેન્દ્રતાત ઘેર પુરાણી મહારાજ કયા કહેતા હતા તેમથી બે ચાગ વાડ્યો શિખી લાગ્યો હતો તે વાક્યોનો ઉપયોગ અહી શ્વશુરગૃહમા કરીને વિવેકી અને ડાહ્યામા અપવાનો યત્ન તે કરવા લાગ્યો સાસુ કેવી સ્થિતિમા છે તેનો પુરેપુરો વિચાર કર્યા વગર સાસુને જોતાની સાથે જ, પુરાણી યુવાનુ વાક્ય, **दृष्टमात्रं नमस्कुर्वीत श्वश्रू श्वशुरमेव च,**— નભારીને નહાવાની ઓગડીમા પેશી સાસુને સાશાગ પ્રણામ કરતો કરતો તે તેની સામે જઈને ઉભો રહ્યો જમાઈગજો શાસ્ત્રાચારુ યથાર્થ પાલન કર્યું. શાસ્ત્રાચારુ એટલે દેશ, જાળને શામાટે જોવા જોઈએ ? સાસુ ગભરાઈ ગયા અને પોતાના લુગડાને આમતેમ મોકારવા લાગ્યા તેમને ઘણો ગુસ્સો આવી ગયો પણ શુ કરે ? આ પ્રમાણે જમાઈ-રાજે સાસરે જઈને પહેલી સલામી આપી

સાસુને નમસ્કાર કરીને ધીરેન્દ્ર આગળ ચાલ્યો એક મોટા દિવાનખાનામા જ્યા તેના સસરા વગેરે ભરાઈને બેઠા હતા ત્યા તે ગયો બધા નીચે જમીન ઉપર એક સાદડી પાથરીને બેઠા હતા જમાઈરાજે મનમા વિચાર કર્યો “કયા બેસવું ?” બધાની જોડે નીચે બેસે તો દરજ્જે હલકા થઈ જાય પુરાણી યુવાનુ વાડ્ય સાભરી આવ્યું **उच्चैः स्थानेषु पूज्यन्ते** અર્થાત્ ભારે સન્માન મેળવવાને ઉચી જગ્યાએ બેસવું જોઈએ ધીરેન્દ્ર આમ તેમ જોવા લાગ્યો કોઈ ઉચુ સ્થાન તે શોધવા લાગ્યો શાસ્ત્રીમહારાજને કયા કહેવાનું એક લાકડાનું સિંહાસન પડ્યું હતું તેના ઉપર જઈને તે બેઠો

તેના સસરા ઉભા થઈને “નમસ્કાર, નમસ્કાર” કહેવા લાગ્યા “કેમ, બીરી મડળી ખુશીમા છે ને ? અહી આવોને, ત્યા કેમ બેઠા ?” અરવિંદલાલ બોલ્યા

પોતાને યોગ્ય સન્માન મળ્યું એમ સમજી ધીરેન્દ્ર નીચે આગ્યો અને સસરાની જોડે બેઠો બીજો દિવસે મિજબાનીની તૈયારી થઈ જમાઈરાજને કંઈ વસ્તુ વધારે ભાવે છે અને કંઈ વળ્યું છે તે પુછવામા આવ્યું

જમાઈરાજે પાડિત્ય ફર્શાવવા માડ્યું “ભાવે ન ભાવે એવું તો કંઈ જ નથી પણ-અ-અ-અ-સર્વ પદાર્થને એરડીયાનો વધાર દીધો હોય તો ઠીક ! કારણ કે બિષગાચાર્ય વન્વતરીએ કહ્યું છે કે **પરહતૈલં વાતઘન** એરડીયું મહાન વાતનાશક છે ” જમાઈરાજ ઠાવકા બની ડોળ કરીને બોલ્યા

મિજબાનીનો સમય થયો અને તે પુરી થઈ ત્યાર પછી મુદ્દામ શણગારેલી એક મેડીમા જમાઈને ખેસાડવામા આવ્યા થોડીક વાર થયા પછી તેમની તરણ રૂપવતી પત્ની ઉપા ત્યા આવી સાસરે આવવાનું જે મુખ્ય કારણ હતું તે ધીરેન્દ્રને મળ્યું એટલે હવે તેમની બનેલી વાતોનો પાર રહ્યો નહીં

આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા ધીરેન્દ્ર સાસરાના ધરમા સ્વર્ગ તુલ્યસુખ મેળવવા લાગ્યો જ્યા ત્યા પોતાની વડાઈ દેખાડવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ જુદા કયા સુધી નભે ? તે અહીં આવ્યો તે દિવસથી જ તેની જુદીની કિંમત તો થવા માડી જ હતી જેમ જેમ વધારે દિવસ ગળાયા અને વધારે વધારે લોકોના સહવાસમા અવાયુ તેમ તેમ તેની કિંમત વધારે વધારે ઓછી થવા લાગી

સુશીન, વિવેકી અને પાતિત્રત્યમા જ સર્વ સુખ સમાયલું છે એવું માનવાવાળા ઉપાને મન હતું પોતાનો સ્વામી મર્વ સ્ત્રી-ઓના સ્વામીઓમા ઐશ છે એમ ભાસ થતો હતો એ બાબત વિષે તેના બોળા હૃદયમા લેશ પણ સંદેહ નહોતો પણ બિચારી ઉપા શું કરે ? તેનો આ સ્વામીગર્વ બહુ ટકી શક્યો નહીં ગામમા આવા પ્રતીણ પતિને પણ સર્વથી ઐશ ન સ્વીકારતા તેનો ઉપહાસ કરનારા દુષ્ટ પ્રાણીઓ આ પાપી મસાગમા શું ઓછા હોય છે ? પતિપૂજન, પતિભક્તિ, અને પતિપ્રશસાર્થી પર્વતની ટોચ ઉપર સ્વામીને ખેસાડી, તેની કિંમત નહીં સમજી શકનાર મૂઠ લોકોના કટાક્ષ-વચનોની સામે જે તે પતિપ્રશસાર્થી વિજય મેળવી શકી હોત તો તો ઉપાના જેવી આ મસાગમા ખીણ કોઈ ભાગ્યશાળી નહોત ? પણ અફસોસ ! તેવું કહ્યું કોણ માને-કોણ સાંભળે ! લોકો તો નજરે જુવે તેવું બોલે, કાણને કાણો જ કહે ! એથી, ધીરેન્દ્ર ઘણાંએ બહુગા કુંકે પણ, બિચારી ઉપાને મન પતિદેવની કિંમત ધીમે ધીમે ઓછી થવા લાગી.

આમ ઝોતી ત્યો આશાલતા ઉપર કુહાડીનો ધા થવાથી, અને લોકોનો તિરસ્કાર દિવસે દિવસે વધતો જતો હોવાથી બિચારી ઉધાને શરમ આવવા માઝી તેનાથી રહેવાયુ નહી તેણે ધીરેન્દ્રને કહેવાનો મનમા વિચાર કર્યો હિંદુ બાળા, પતિને કેમ કહી શકે ? પતિદેવ કરતા વધારે ડાહ્યા કેમ થનાય ? અનેક તર્કવિતર્કોએ તેના મસ્તકને ઘેરી લીધુ આખરે એક દિવસ રાત્રે તો બહીતે બહીતે તેણે ટહી દીધુ “ તમે મેટ્રીડ, બેટ્રીડ, થયા હોત તો ધણુ સાડ થાત ! ” આગળ લણવાની વાત તો બિચારી શુ કરે ! જવામ મા પતિદેવ ગાજી ઉઠ્યા અને બોલ્યા “વાહરે અક્કલ, પરીક્ષા આપ વાથી જ કે માત્ર છાપ મેળવવાથી જ મનુષ્યની કિમત બઢતી હશે ? આપણા ગામમા એક એમ એ થએલો આવ્યો છે પણુ તે ખરેખરો “ ૬ ” જ છે એને નથી બોલતા આવડતુ કે નથી ચાલતા આવડતુ બોલશે તો બાણે બિલાડી લપ લપ ખાવા બેડી, ચાલશે તો બાણે કે ઉટ ચાલ્યુ, ચાડે અગે વાકો ચુકા થઇ જાય છે આ તમારા લણેલા ! એમનામા બે બોલ બોલવાની પણુ શક્તિ નથી ગાડી, તને વળી આ પથરો કાણે આપ્યો ? મારા બાપા કયા લણુવા ગયા હતા ! એમણે દિવાનગીરી કરી કે નહી ? ”

પતિનુ વાઙ્માતુર્ય સાંભળી ઉધા બિચારી સજ્જડ થઇ ગઇ. તે ટઇ વધારે બોલી શકી નહી

કેટલાક દિવસ આમ ચાલ્યા ગયા પછી એક દિવસ એવો આવ્યો કે પોતાનુ માન જતે જ વધાગનાર આ જમાધરાજને અપમાન થવાનો પ્રમગ બન્યો સસરાને ત્યા પડયા પાથર્યા રહી, મોજશોખમા દિવસ નિર્ગમન કરવાનુ ધારી બેઠેલા ધીરેન્દ્રનો ભાવ હવે ધીમે ધીમે ઝાંછો પુછાવા લાગ્યો રોજનુ થયુ, કઈ કામકાજમા અર્થ આવે નહી, અને બધાને તેની તહેનાતમા હાજર રહેવુ પડે એને તેને ઝાંછુ આવશે એમ ધારી અરવિદલાલ અને ચશેદા ટઇ બહાર પણુ જવા આવવાનુ વેગળે મુકી તેની બરદાશ રાખ્યા કરે સાસુસસરો આ પ્રમાણે કરે પણુ બાહુતી નોકરોને અતરનો ઉમળકો શી રીતે આવે ? તે તો માથે આવેલી વેડ જ્યા ત્યા કરીને ઉતારે ધીરેન્દ્રના મનનુ ધાર્યુ થવા માડ્યુ નહી નોકરો મોઝે-હા-જી-હા-કરે, પણુ પાછળથી તેની નિદા કરે એ અવ-

ગણના રૂપી ધુમાડો મનમાં ને મનમાં ધુધવાઈ રહ્યો હતો એટલામાં સસરાએ જ તેનું અપમાન કર્યું એમ ધીરેન્દ્રના મનમાં લાગ્યું.

એક દિવસ અરવિદલાલને ડાઘ કામચર પરગામ જવાનું હતું તે જલદી ન્હાઈને જમવાને પાટલા ઉપર બેઠા અને નોકરને ધીરેન્દ્રને નહવગવવાનું કહ્યું ધીરેન્દ્ર ન્હાવા તો બેઠો પણ સસરાને ઉતાવળ છે તેનો વિચાર કર્યા વગર રોજની માફક શરીરે સાણ ચોળ ચોળ ડરવા લાગ્યો કલાડના કલાક વીતી ગયા અરવિદલાલ આખરે થાકીને જમીને પરગામ ચાલ્યા ગયા.

આ બનાવથી જમાઈરાજ લાલચોળ થઈ ગયા ગામડીયા ગમાર જેવા સસરાને હાથે આવું મોટું અપમાન ! એ કેમ સહન થાય ! ધીરેન્દ્રે જેવું તેવું ખાઈ લીધું, અને પછી પોતાની મેડીએ જઈને એકદમ ઉપાને બોલાવી નળજો ધણી બૈયર ઉપર શરો, એ કહેવત પ્રમાણે પ્રથમ તો ઉપાને તેણે બે ચાર ચોપડાવી દીધી, પછી અરવિદલાલની સાથે પેઢી ઉથલાવી નાખી. નિર્દોષ પત્નીને ખૂબ ધગકાવી, ગડાવી, પોતાનું વેગ વાળ્યું પછી મો ન્હાઈને, કાઢની સાથે બહુ બોલવું નહીં, વગેરે ઢાંગ કરીને ધીરેન્દ્ર ઉપાને લઈને પાછો વીરપુર આવ્યો અને પાછો હમેશની માફક પોતાના મર્ખ દોસ્તદાસોની સાથે ઠઠ્ઠામશ્કરીમાં સમય ગાળવા લાગ્યો.

કોઈ કોઈ વાર મદકલિકા આ મડળીમાં આવીને બેસતી અને તેની ઠઠ્ઠા મશ્કરીમાં ભાગ લેતી આજે સર્વે રોજની માફક ભરાઈ-ને બેઠા હતા અને હસાહસ કરીને આનંદ કરતા હતા ધીરેન્દ્ર ડાઘ કામચર મેડીએ ગયો હતો એટલામાં મેડીના દાદરેથી ધબ ધબ થતો અવાજ સંભળાયો, અને કોઈનીએ ઉતરવું હોય તેવું જણાયું સૌની દષ્ટિ તે તરફ બેચાઈ મદકલિકા ઉઠ્યા થઈને જેવા લાગી સૌએ તે તરફ પોતાની નજર વાળી રાખી લીલાવતી નામની એક સ્ત્રી મેડી ઉપરથી નીચે ઉતરતી જણાઈ મદકલિકાએ તેને ઝાળખી તેની આખમાં ઝેર આવ્યું તરત તે ઉઠી અને એક નોકરને બોલાવીને તેણે કહ્યું “ જો, મેડી ઉપર કોણ કોણ છે ? ભાઈ મેડી ઉપર શું કરે છે ? ”

નોકરે મેડી ઉપર જઈને જોયું અને નીચે આવીને કહ્યું “ ભાઈ એકલા છે, અને આરામ ખુરશી ઉપર બેઠા છે ”

મદકલિકાનો મિળજ ખસી ગયો તેના વિશાળ નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ થઇ ગયા “ રાડ, કુલટા, અત્યારે કેમ આવી હશે ? ”

નીચે બધા વાતો ડરવામાં લીન હતા અને મેડીએ ધીરેન્દ્ર એકલો છે એ જોઇને દીલાવતી લાગ સાધી, એકાત ખોળી, મેડી ઉપર ચઢી ગઇ હતી, અને બધા વેરાય તો નીચે થઇને ચાલ્યા જઈ એમ વિચાર કરતી ઉપર ખેંચી રહી હતી પણ ઘણીવાર થઇ તોપણ કાંઈ વેરાયું નહીં તેથી આખરે ધૃષ્ટ બની તે ઉતાવળી ઉતાવળી દાદરે થઇને ચાલી ગઈ હતી

હુષીકેશચંદ્ર ચ દુલાલના ઘરમાં આવ્યો અને ચ દુલાલ તેની વિદ્યા અને આરિગ્યથી બરાબર વાકેફ થયો ત્યારથી તેણે ધીરેન્દ્રને તેની સોમતમાં ગમવાનો વિચાર કર્યો હતો હુષીકેશચંદ્રની સોમત અને શિખામણથી ધીરેન્દ્ર કાંઈ કાંઈ વાર પોતાના હલકા દોસ્ત-દારોથી દૂર રહેતો અને દીલાવતીને પણ કેટલીક વાર મુખ બતાવતો નહીં તેના દોસ્તદારો તથા દીલાવતીથી તે ખમાતું નહીં તેથી સર્વે હુષીકેશચંદ્રનું ભુકું ખોલી ધીરેન્દ્રને તેનાથી વેગળા કરવાનો પ્રયાસ કરતા આ વખતે દીલાવતી ધીરેન્દ્રને સમજાવવા અને હુષીકેશચંદ્ર વિષે ખોટું ખોટું ભગવવાને આવી હતી મદકલિકાને પણ ફજેત કરવાના તે પ્રયામ કરતી અત્યારસુધી તે કાંઈની નજરે ઝાંઝી પડતી નહીં પણ આજે તે પડી તેથી સૌના મનમાં કંઈ કંઈ શકાઓ થવા લાગી સૌ વિચારમાં પડ્યા

મદકલિકા વધારે ઉંચી નીચી થઈ તે ઘરમાં ગઇ અને તેની મા કૃષ્ણલક્ષ્મીને તેણે સઘળી હકીકત કહી એણે એ વાત કહી તે વખતે ત્યાં રૂપાળી નામની કામ કરનારી બેઠી હતી તેણે વચમાં ટાપશી પુગી “ બહેન, જવા દોને વાત ! એ તો કંઈ આજનું છે ? અમે તો રોજ જોઇએ છીએ પણ અમે નોકર ચાકર શું બોલીએ ? ”

કૃષ્ણલક્ષ્મી અને મદકલિકા આભા થયા “ રાડે તો મારા છોકરાને બગાડ્યો ! ” કૃષ્ણલક્ષ્મી બોલી ઉઠી

“ રાડને આટલા બધા વચ્ચે આવતા શરમ ન આવી ? ” મદકલિકાએ કહ્યું

“ નકારાને લાજ શી ? બહેન જવા દે ને એ વાત ! પણ ધીરેન્દ્રે એણે આવો બગાડી મુક્યો ? ”

‘ બા, એ તો પેલા હુધીકિશયદ્ર આવ્યા છે તેમને લીધે કંઈક પાશરો રહ્યો છે, અને એ લીલાવતી પણ હમણાનું ઝાઝું આવતી નહોતી ’

“ ત્યારે હુધીકિશયદ્રને કહેજો કે બાપા તમે રહેજો અને મારા ધીરને સુધારજો ”

“ પણ એટલા સાડ તો એ રાડ આજે આની હતી ” રૂપાળીએ કહ્યું

“ શા સારું ? ”

“ હુધીકિશયદ્રને માથે ખોડુ આળ મુકીને તેમને અહીંથી ઝહડાવવાને ! ”

“ શું આળ ? ”

“ બા, યુ કહું ? ” રૂપાળી બોલીને અટકી ગઈ

“ હું જાણું તો ખરી ? ”

હુધીકિશયદ્ર ધરમા રહ્યા એ અને જલન એમની માથે બોલે આવે છે, તેથી—

‘ મોન રાડ, માડ નામ દે તો એની જલ કાપી નાખુ ’ મદડલિડા બોલી ઉઠી

“ આવા સાગ માણુમને દોષ દેવો એ કેવું ખરાબ ! શિવ, શિવ ! ” કૃષ્ણલક્ષ્મીએ ખેદ સાથે કહ્યું

“ ગડનો ટાડીયો હવે ધરમાથી ટાળુ ” મદડલિડા ક્રોધ કરીને બોલી અને એની આખો અને બ્રહ્મદેવ ક્રોધ જણાઈ આવ્યો

“ આજે હું એમને બાત કરું છું કે ધીર બગડી ગયો છે તેને કંઈક શિખામણુ આપો ” કૃષ્ણલક્ષ્મીએ ધીમેથી કહ્યું

“ બાપા તે શું શિખામણુ આપે ! એમણે જ એને બગાડ્યો છે હાથના કર્યા હેયે વાગ્યા છે હવે શું શિખામણુ આપે ! ”

‘ હું તો એમને પહેલેથી જ કહેતી હતી કે તમે એને બગાડો છો પણ એ એને સાહેબ લોકની સોમત કરાવે અને એમનો મોજ શોખ મારતા શિખવે ’

“ એમની સોમતથી તો એ બસની થયો આપણે તે સાહેબ લોકની સોમત હોય ! જવા દો ને બધી વાત બાપાનો જ વાડ

છે બાપ તેવા બેટા—વધારે શું કહું ! ” મદદલિજા શુન્સો કરીને બોલી બાપના દુર્ગુણો દિઢરામા ઉતરી આવ્યા છે એ વાતને દિકરી સમજી અને તે એના બોલ અને આખોમા પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવ્યું.

મદદલિજા પાછી બોલી “ બાપાએ એને મુબઇ એકલો રાખ્યો અને ગમે તેમ ફરવા હરવા દીધો તેનું પરિણામ આ આવ્યું ”

“ ખહેન, આજના છોકરા મનસ્વી. એણે ભણવા જવાની હક લીધી, તેથી એને ત્યાં મોકલ્યો ”

“ એ ભણ્યો તો કશુંએ નહીં અને સ્વચ્છદતા શિખ્યો વળી નકારી સોબત લાગી તેથી એનો ભવ બગડ્યો ”

“ અમે તો સાફ કરવા ગયા પણ ઉલટું થયું ”

“ પણ બા, મુબઇમા તે એને એકલો રખાય ’ છોકરું ના બગડતું હોય તોયે બગડે ”

“ છોકરું મોટું થયું અને પરણ્યું પસ્તાયું, હવે એને શું કહીએ ”

“ પણ લાભીનું ત્યાં શું ઢામ હતું ? પણ બા, બાગ, બગીચા-વાળા બગલાઓમા રહેવાનું મુકીને લાભીને પીયેરના ગામડામા પડી રહેવું કેમ ગમે ? એ મુબઇ ગઇ અને મારા ધીરેલાઇને કંઈ ભણવા દીધો નહીં વાક એનોયે ખરોસ્તો ! ”

કૃષ્ણલક્ષ્મીના મનમા વહુનો વાક વસ્યો નહીં કૃષ્ણલક્ષ્મી સમજતી હતી કે હિંદુઓના સસારમા બિચારી વહુનું કંઈ ચાલતું નથી ઉપાશ્વભાવે ગરીબ હતી અને ધીરેન્દ્રને ઘણુંએ કહેતી, પણ સ્વતંત્રતાને નામે સ્વચ્છદમા ઉછરેલો અન નોઢર ચાકરને હાથે બગડેલો ધીરેન્દ્ર એનું કહેતું જરાયે માનતો નહીં અને નકારા પુષ્પોની સોબત કરી ખોટું માર્ગે જતો અને પિતાની લક્ષ્મીને હુટાવતો ચ દુલાલનું ધન જેવે માર્ગે આવ્યું હતું તેવે જ માએ પાછું જતું કુમાર્ગનો પૈસો કુમાર્ગે વપગતો અને વાપગનારની શુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરતો.

માદિકરીની વાત આમ ચાલતી હતી એવામા ધીરેન્દ્ર અને નેના દોસ્તદારો ઘરમાથી બહાર ગયા. ગામની ભાગેળે ચ દુલાલનો એક બગલો હતો એ બગલાની આસપાસ મોટો બાગ હતો અને તેની ચારે બાજુએ નાનો કોટ હતો સ્થળ એકાન્તમા હતું આવા એકાન્ત સ્થળમા ધીરેન્દ્ર અને તેના દોસ્તદારો ભેગા થતા અને મોડી રાત સુધી ગાનતાન અને ગમ્મતમા વખત ગાળતા આજે

રાતે એ બગલામા મોટી મિજલસ ભગવાની હતી તેની તૈયારી કરવાને ધીરેન્દ્ર અને તેના દોસ્તદારો અચારથી તે બગલે ગયા, અને લાગતા વળગતાઓને બોલાવવાને આમ ત્રણપત્રિકાઓ મોકલવા લાગ્યા હુધીકેશચંદ્રને પણ એક પત્રિકા મોકલવામા આવી સાચાંજાનો સમય થયો એટલે એ બહાર ફરવાને નીડળ્યો અને જરા રાત પડી એટલે બગલામા ડોકીયુ ડરી ત્યાં થુ થુ ચાલી રહ્યું છે તે જોઈને જ પાછા ફરવાનો વિચાર ડરી તે બગલાની નજીકમા ધીમે ધીમે ગયો.

લગભગ નવ દસ વાગવાનો સમય થવા આવ્યો તે વખતે હુધીકેશચંદ્ર બગલાના “કપાઉન્ડ” આગળ જઈને ઉભો રહ્યો ક્ષણવારમા એક મોટી બગી સામેથી આવતી તેની નજરે પડી તે બગીને બે ઘોળા જુરસાદાર ઘોડા જોડેલા હતા અને તેની બે બાજુએ બે બે મોટા ફાનસો ભડભડ બળતા હતા હુધીકેશચંદ્ર એક બાજુએ ઉભો હતો તે બગી તેની પાસે થઈને સપાટા બધ બગલાના “કપાઉન્ડ”મા ચાલી ગઈ તેની અંદર બેઠેલા જુવાનોની હસાહસ તેને કાને પડી

હુધીકેશચંદ્ર વિચારમા પડ્યો એટલામા એક બીજી બગી આની પહોંચી તેને કાળા પણ ચળકતા ઘોડા જોડેલા હતા અને તે પણ હુધીકેશચંદ્રની પાસે થઈને તે ભપટાદાર રોશનીવાળા બગીચામા પેડી તે વખતે તેમા બેઠેલી સુદર સ્ત્રીઓનું હારચ બગીચામા સર્વત્ર ગાજી રહ્યું હુધીકેશચંદ્રે તે સાંભળ્યું, તેને ધિક્કાર આવ્યો, અને તે પાછો ફર્યો, પણ ધીરેન્દ્ર ડયા હશે એ જાણવાની ઇચ્છાથી તે ક્ષણવાર અટક્યો

કદમક ધિક્કાર આવ્યો અને કદમક વિસ્મય પામતો હુધીકેશચંદ્ર “કપાઉન્ડ”ના દરવાજા પામે ગયો તે દરવાજા આગળ પહેરો ભગતો એક મજબૂત બાધાનો દરવાજો તેની નજરે પડ્યો અદગની બાજુએ મોટા બાગ બનાવેના હતા અને તે માગની વચમા ચાલવા ને ચારસ પહાણની પગથીઓ હતી વળી જુદી જુદી જાતના ડુન ઝાડ, સ્ક્રીટીડના પુતળા, અને સુદર ડુવારાઓથી બાગને સુરોભિત કરવામા આવ્યો હતો બાગની વચમા એક સુદર અને બલ્ક બગલો હતો તેની બારીઓમાથી નીકળતો રોશનીનો પ્રકાશ આસપાસ

મનન અજવાળુ ફેટી રહ્યો હતો હુપીકિશયદ્રે જરા ઉંચા થઈને
બગવાની બારીઓમા નજર કરી

એકદમ દરવાન બોલી ઉઠ્યો “ તમે કાણુ છો ? તમે અહી
ક્યાગ્ના ઉભા છો તમારે રસ્તે ચાલ્યા જાવ ”

હુપીકિશયદ્રે ધીમેથી પુછ્યુ “દરવાનજી, આ બગીચો કોનો છે ?”

જવાબ આપતા પહેલા દરવાને દાઢી ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને
મુઝીને મગડતો મગડતો બોલ્યો “તમે કોઈ ગામડીયા દેખાવ છો ”

હુપીકિશયદ્રે હસ્યો

વિસ્મય પામીને દરવાન પાછો બોલ્યો “ આ કોનો બગીચો
છે તે તમે જાણતા નથી ”

“ ના, નથી જાણતો ”

“ આ ગામના મોટા મોટા લોકો પણ આ બગલા વિષે જાણે
છે, અને અહી ઘણુખર આવે છે, જાય છે ”

એમ બોલતો દરવાન હુપીકિશયદ્રના સાદા પોશાક તરફ બેધ
ગ્રહી અને તેને ધીરેન્દ્ર અને તેની મડગીના કિમતી અને લપડાફર
વસ્ત્રો સાથે સરખાવવા લાગ્યો કંઈક વિચાર કરીને પાછુ તેણે કહ્યું
“ તમને બગલામા જવાની પરવાનગી નહી મળે ”

હુપીકિશયદ્રે કંઈક હસ્યો અને બોલ્યો “ મારે બગલામા
જવુ નથી ”

દરવાન આશ્ચર્ય પામ્યો અને મનમા બોલ્યો “ ભલભલા
અહી જવાને માટે કાપા મારે છે, અને આ પુરુષને અદર જવાની
ધમ્મકા થતી નથી કેવુ નવાઈ જેવું ”

દરવાને હુપીકિશયદ્રને પાછુ કહ્યું ‘ તમે કોઈ ગામડામાથી
આવ્યા હો એમ લાગે છે આ બગલામા કેવી ગમ્મત ઉડવાની છે
તેનો ખ્યાલ તમને નથી ”

“ તે જાણવાની મને દરકાર નથી ” હુપીકિશયદ્રે બેદરકારીથી
જવાબ આપ્યો

“ તમે કોઈ વિચિત્ર પ્રુપ જણાવ છો ”

“ હા, તેમજ ”

“ હું ધારે છું કે તમે અહી નવા આવેલા છો ! ”

“હા, થોડા વખતથી હું અહીં આવ્યો છું”

“આ બગલામાં તમે કદિ આવ્યા છો?”

“ના, આ તરફ હું કદિ આવ્યો નથી”

“તેમજ હશે કાચુ કે અહીં ગહેનાગ મળ્યા લોકો આ બગલાને જાણે છે અહીં આબરુદાર ગૃહસ્થો, જમીનદારો, વકીલો, વેપારીઓ વગેરે બધાએ ભેગા થાય છે, આ બગલાના માલીકનો કાંડ અને લપકો જોઈને તે અનર્થ રહ્યા છે”

“મારે એ દાંડ અને લપકાની જરૂર નથી”

“ત્યારે તમારા જેવા માણસને આ બગીચાનો માલીક બોલાવે એમ મને લાગતું પણ નથી” દગવાને જગ હશીને ડુંથું

“આજે અહીં શું થવાનું છે?” હુધીકેશચંદ્રે આતુરનાથી પુછ્યું

“આજે અહીં મોટો નાચ થવાનો છે તેને માટે મુબઈની પ્રખ્યાત નટીઓને ખાસ બોલાવવામાં આવી છે”

આજશમાથી આનીને જાણે બાણ વાગ્યું હોય તેમ દરવાનના શબ્દો હુધીકેશચંદ્રની છાતીમાં વાગ્યા તે ધિક્કારથી પાછો હાડ્યો અને રસ્તા ઉપર આવેલી એક બેઠકને અઢેનીને ઉભો રહ્યો પોતાનો એક હાથ તેણે લમણે દીધો અને હુધીકેશચંદ્ર ઉંડા વિચારમાં ગરડ થઈ ગયો “ભારતના ધનિકો! પ્રભુએ તમને લક્ષ્મી આપી છે, તેનો શું તમારે આવો ઉપયોગ કરવાનો છે? ભારત ભૂખ્ય છે, તરસ્યું છે, એને પહેરવાને પુરતા વસ્ત્ર નથી, તેનો કપડાં વિચાર કરો! તમારી ફરજને સમજો, અને સ્વદેશપ્રીતિને જાગૃત કરો”

હુધીકેશચંદ્રની સ્વદેશપ્રીતિ જાગૃત થઈ, દુખની લાગણીથી તેનું હૃદય ચિરાયું અને તેની આખોમાંથી અશ્રુ જમીન ઉપર ટપકવા લાગ્યા, પણ ત્યાં અધારે હોવાથી તે દરવાન તેને જોઈ શક્યો નહીં

સ્વદેશપ્રીતિના વિચાર ઉપરથી હુધીકેશચંદ્રનું ચિત્ત નિર્મોહ ઊંચા તરફ વળ્યું સાસરામાં ઉભાને વેડરી પડતી હાડમારીની દુખ-દાયક વાર્તા તેને કાને આવી હતી અને તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હુધીકેશચંદ્રને અદુલાલના અસરકારી કુટુંબના વર્તનથી થયો હતો ધનવાનોના ધરમાં વહુએને ભોગવવા પડતા કષ્ટોનો ખ્યાલ તેની નજર આગળ તરવરી રહ્યો અને તેમના તરફ દર્શાવાની બેદરકારી

આજે ધીરેન્દ્રના વર્તનથી પુગનાર થઇ ગઇ એક ઉડા નિસાસો મુકીને હુપીકેશચ મનમાં બોલ્યો “ નિર્દોષ ઉધા ! દ્રવ્ય અને હવેલીઓ જો મનુષ્યને સુખી કરતા હોત તો તારી દશા આની ખેત્તનક નહોત ! પણ અદ્રસોસ ! જ્યાં દ્રવ્ય છે ત્યાં વહાવ ખીજો બારણેથી ન્હાસી જાય છે ! ”

હુપીકેશચ દિલગીરીમાં ગરક થઇ ગયો અને ડહાં પણ બોલ્યા આપ્યા વગર મત્તખ્ધ બનીને તે અડધોએક ડબાડ ત્યાં ને ત્યાં ઉમો રહ્યો તેનું મ્હાન મુખ જોઇને પેલા તરવાને ટ્રીથી પુછ્યું “ ભાઇ, તમારે શું જોઇએ છે ? તમે ડબાડનાએ અહીંને અહીં ઉભા રહ્યા છો ”

એટલામાં એક ભપકાનાર બગી સામેથી આવતી જણાઇ તેને સુદઃ ચળવળા બે ડાળા મેડા ત્રેડેલા હતા તેના બે કાનસો ભડ ભડ બળતા હતા અને આમપામ સર્વત્ર અજનાળું કેડતા હતા તે બગી બગલાના ડપાઉન્ડ પામે આની એટલે તેના જાનમ હોવાની નાખત્રામાં આ યા અને તેમાં બેઠેલા પુરૂષો એક પછી એક ઉતરીને બગલામાં ગયા આખરે એક બેભાન પુરૂષને બે માણસોએ ઝાલીને બગીમાંથી બહાર ઉતાર્યા અને તેને ધીમે ધીમે હીઝડીને બગલામાં લઇ જવાનો પ્રયામ તે કરતા લાગ્યા પણ તે પુરૂષ આની શક્યો નહી તેથી આખરે તેઓ તેને ઉચ્છીને અદઃ લઇ ગયા બગલાની બારી-ઝોમાંથી ઝાખો પ્રનાગ બહાર બગીચામાં પડતો હતો હુપીકેશચ દ્રે જંગ ઉઘા થઇને ડોડીયું કર્યું અને તેની દ્રષ્ટિ બરામર તે પુરૂષ ઉપર પડી તેણે તેને ઝાળખ્યો અને બહુ બે થી તે બોલી ઉઠ્યા “ અરે, કાણુ ધીરેન્દ્ર ! અદ્રસોમ ! ”

સાયડાળે ધીરેન્દ્ર ધુનશૂદમાં ગયો હતો અને ત્યાં દારૂના નીશામાં ચકચૂર થઇને પડ્યો હતો તેના દોષ્તદારો તેને બગીમાં ધાવીને બગલે લાગ્યા હતા અને કોઈ જાણે નહી તેમ જાનેમાને તેને બગલામાં યાવી દેવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા

હુપીકેશચ દ્રતી દષ્ટિ તેના ઉપર એનાએક જેની પડી તેનીજ ધિક્કાત્વી પાછી હઠી તેના મનમાં અનેક તર્ક વિતર્ક થઇ રહ્યા “ અત્યારે ને અત્યારે જાઇને ધીરેન્દ્રને ઠપકો દઉ ! અત્યારે જ એના મૂર્ખ મિત્રોને વિખેરી નાખુ અને ધીરેન્દ્રને શિખામણુ દઇ તેના લગ સુધરે તેવું માર્ગે વાળુ ! ” આવા આવા અનેક વિચારોએ

હુષીકિશયદ્રના મગજને ઘેરી લીધું ગમે તેમ થાય પણ બગલાની અદગ જવું તો ખરે એવો નિશ્ચય કરીને હુષીકિશયદ્ર પાછો દરવાજા પાસે ગયો

દરવાજે પાછું ફરીથી તેને પુગ્યુ “ ભાઈ, તમારે નુ ડામ છે તે હું સમજી શકતો નથી ”

હુષીકિશયદ્ર જવાબ આપ્યો “ મારે અદગ જવું છે ”

“ પણ માગ શેઠ તમને આજે મળી શકશે નહીં ”

દરવાજાના બોનવા ઉપરથી હુષીકિશયદ્ર ધીરેન્દ્રની બેભાન અવસ્થા અને મિજલમમા થવાના કામકાજને ડળી ગયો

હુષીકિશયદ્રના સાદા પોશાકે તરફ નજર કરીને દરવાજા વિચાર-મા પડ્યો “ આના માણસને અહીં આવવાનું આમત્રણ ક્યાંથી હશે ? ”

હુષીકિશયદ્રને તેણે પુછ્યું “ આ મિજલમમા આવવાનું તમને આમત્રણ છે ? ”

“ હા, છે ”

“ તમારા જેવા માણસને આમત્રણ ક્યાંનો મલક નથી ”

“ હું ભુલું બોલતો નથી ”

“ તમને આમત્રણ ક્યાં હોય તો તે બહુ નવાઈ જેવું કહેવાય ”

“ ક્યાં છે તમારી આમત્રણપત્રિકા ? ”

“ તે તો હું લાગ્યો નથી ”

“ મને લાગે છે કે મારા શેઠ તમારા જેવા માણસને ભાગ્યે જ મળશે, ”

“ શેઠને મારું નામ કહો તે ના નહીં પાડે ” એમ કહીને હુષીકિશયદ્ર પોતાનું નામ કહ્યું

ધીરેન્દ્રની બેભાન અવસ્થા દરવાજાના મગજમાં તરી રહી ધીરેન્દ્રનો સખત હુકમ હતો કે કોઈપણ અગ્નિપ્રણા માણસને અદર આવવા દેવો નહીં, પણ હુષીકિશયદ્રનો આગ્રહ જોઈને દરવાજા જરા ખમચ્યો અને તેને એક બાબુએ બેસાડીને અદગ વરધી કહેવા ગયો ધીરેન્દ્ર નિશામાં ચકચૂર હતો પણ તેના દોસ્તદારોએ હુષીકિશયદ્રને અદર તેડી લાવવાનું કહ્યું દરવાજા પાછો બહાર આવ્યો અને હુષીકિશયદ્રને અદર તેડી ગયો, અને તેને એક બાબુએ બેસાડ્યો

મિજલસમા આવેલા તેના મિત્રોની વચ્ચે ધીરેન્દ્ર બેઠો હતો. તે બેભાન હતો તેથી તે હુધીકેશચંદ્ર સાથે કંઈ બોલ્યો નહીં અને તેને આવકાર પણ આપ્યો નહીં. તેના મિત્રો પણ દારૂમાં કંઈક કંઈક ચડ્યૂર હતા અને તે પણ પગણે પરાણે એ ચાર શુદ્ધ શબ્દો બોલી શકતા હુધીકેશચંદ્ર સઘળું સમજી ગયો અને તેથી કંઈ પણ ખોટું લગાડ્યા વગર છાનોમાનો એક ખુણે બેસી રહ્યો.

મિજલસવાળા દિવાનખાનાની રોબાથી હુધીકેશચંદ્ર ચકિત થયો તેણે ઘણા મોટા અને સુદર મઝાનો બેસ્યા હતા પણ ધીરેન્દ્ર ના આ બગનાના જેવા કિમતી સરસામાનવાળો મહેલ તેની દૃષ્ટિએ કદિ પડ્યો નહોતો. ઉચામાં ઉચા મુખબંધના કાચ આસપાસ ગોઠવેલા હતા અને તેના ઉપર સોના કપાના નક્શીદાર પતંગ જડી તેમની શોભામાં વધારો કરવામાં આવ્યો હતો. ખામ ચુરોપ અને અમેરિકાથી મંગાવેલા ખીલોરી ઝુમરો ઉપર ટાંગેલા હતા અને દિવાલો ઉપર હોશીઆર કાગીજરોએ ઢબેલી જીણી લવ્ય અને સુદર સોનેરી અને રૂપેરી ગગથી ભરેલી નક્શી વિજળીની રોશનીના ઝળહળતા પ્રકાશમાં વધારે ખીલી નીકળતી હતી. ચાદી અને સોનાનું જ ડામ સર્વત્ર નજરે આવતું હતું અને તે વિજળીના દિવાના પ્રકાશમાં વધારે ઝળકી ઉડતું હતું નીચે કિમતી સોનેરી ડસમથી ભરેલા ગાલીયા ખીલાવેલા હતા અને તેના ઉપર સોના રૂપાથી જડેલી નક્શીદાર ખુરશીઓ અને કાચો મુકેલા હતા દિવાનખાનાની રોબાનો કંઈ પાર નહોતો અને બહાર તેની આસપાસ આવી રહેલા બગીચાની વિજળીકરોશની, અને આરસપહાણની પગથીઓ તથા પુતળા અને કુવારોઓ તેની શોભાને વિશેષ વધારતા હતા. હુધીકેશચંદ્ર આ દિવાનખાનાની શોભાને પહેલીજ વાર બેઠે તેથી તેનાથી તે ક્ષણવાર અન્યથો જેમ સમુદ્રની સપાટી ઉપર મોજા આવે તે જાણ્યો તેમ તેના સમુદ્ર જેવા ઉડા અને ગભીર હૃદય ઉપર એ શોભાએ ક્ષણવાર અસર કરી, પણ જગતના એ તુચ્છ પદાર્થોની અસર ત્યાં ઝાઝીવાર ટકી નહીં તેના જ્ઞાની હૃદયે એકદમ ઉછાળો માર્યો અને આ સસારના આવા તુચ્છ અને નિરસ પદાર્થો ઉપરથી ખર્શીને તે સ્વસ્ત્યર્થના ભાનમાં સ્થિત થઈ રહ્યું. જ્ઞાની અજ્ઞાનીઓની નિદ્રામાંથી જાગ્યો અને સચમી મુનિઓની નિદ્રાનો આશ્રય લેવા લાગ્યો. તે આસપાસ બેઠે રહ્યો અને આવા લવ્ય મઝાનમાં એકઠા થયેલા મનુષ્યોના ચલનવલન

અને આચારવિચારને તપાસી રહ્યો તે વણા આશ્ચર્યથી વિચારમા પડ્યો. “બ્રહ્મ, નારી શી લીલા! આવા ભવ્ય અને મુદ્ગ મહેલોમા વસનારના હૃદય ભાગ્યે જ સુદ્ગ હોય છે”

ધીરેન્દ્રની આસપાસ તેના કેટલાક મિત્રો બેઠા હતા તેની જમણી બાજુએ સુદરલાલ નામનો ખુબસુરત જુવાન બેઠો હતો તેના સુદ્ગ મુખ ઉપર હાસ્ય રમી રહ્યું હતું તેણે ઘોળા બામતા જેવા કપડા પહેર્યા હતા અને માથાના વાળને યુગ્મ રાખીને હોળ્યા હતા તે દેખાવમા ઘણો મુદ્ગ હતો તે કાંઈપણ જાતનો ધધો કરતો નહોતો, પણ આળો ટ્રિવસ ધનવાન કે મત્તાવાન મનુષ્યોની પાછળ પાછળ ફરી તેમની ખુશામત કરતો તે જણાતો હતો મધમાખી જેમ ઘણી જગ્યાએથી મધ એકઠું કરે છે તેમ સુદરલાલ ઘણા ધનવાન મનુષ્યો પાસેથી પોતાને જોઈતી વસ્તુઓ એકઠી કરતો અને કપડેલતે કીકાક રહેતો.

ધીરેન્દ્રની બીજી બાજુએ વીરપુરનો એક પ્રતિષ્ઠિત વક્રીય બેઠો હતો જુદી જુદી જાતની લાખી તાખી વાતો કરવામા તે ઘણો હોશીઆર હતો યુરોપિયનનો પોશાક તે પહેરતો અને તેમના જેવો જ સઘળો ઠાક રાખતો મોટા મોટા યુરોપિયનોને ખાણુ આપવામા તે ઉત્સાહભર્યો ભાગ લેતો અને પગદેરી વસ્તુઓને મગાની ભારત-વર્ષની લક્ષ્મી છુટાવવામા તે પહેલે નબરે બેસતો આી મિજલસોમા તે ભાગ લેતો અને દારૂમા ચડચૂર થતો દારૂની પરીક્ષા કરવામા તે કુશળ ગણાતો તે ઘણો વાચાળ હતો અને યુરોપિયન પોશાક પહેરવા છતાં પણ હિંદુઓના જુના રીતરિવાજોની મહત્તા દર્શાવવાનો ડોળ કરવામા પાછી પાની કરતો નહીં.

હુપીકેશચંદ્રે તેને જાળખ્યો વક્રીલ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલા એ મનુષ્યને વીરપુરની કેટલીક સભાઓમા ભાષણો આપતો અને ધન્ય વાદ મેળવતો તેણે જોયો હતો લોડનાચક હોવાનો તે દાવો કરતો તેણે આપેલા એક ભાષણના શબ્દો હુપીકેશચંદ્રને યાદ આવ્યા અને તે મનમા બડબડ્યો. “દિવસે સભાઓમા સાગ સારા ભાષણો આપવા અને રાતે આવી અધમ મિજલસોમા ભાગ લેવો! દારૂમા ચડચૂર થવું અને ઠોકરો ખાતા ખાતા ઘેર જવું! અફસોસ! બોલવું કંઈક અને ચાલવું કંઈક! ભારતવર્ષ! ભારતવર્ષ! નારા કહેવાતા

લોકનાયકો સૌ આવા જ હશે ! તેમ હોય તો પછી તારે ઉદયની આશા રાખવી વ્યર્થ છે ”

હુષીકેશચંદ્રની સ્વદેશપ્રીતિ જાગૃત થઇ તેની માનસિક દૃષ્ટિ આખા ભારતવર્ષ ઉપર ફરી રહી અનેક વિચાર તેના મનમાં તરી રહ્યા અનેક ઉચિતપાથલો તેના મગજમાં થઇ રહી સત્યવાદી હુરિશ્ચંદ્ર, ક્રુર, અને પ્રહલાદ જેવા મનુષ્યોનું સ્મરણ થયું અને તેમની સાથે હુષી-કેશચંદ્ર હાવના ઢોંગી અને ચારિત્ર્ય વગરના મનુષ્યોને સરખાવતો, અને ઉંડા નિમાસા નાખતો, ભારતવર્ષની અવનતિનો ચિતાર મનમાં ખડો કરી રહ્યો, તેના મ્હાન મુખમાંથી શોકના ઉદ્ગાર બહાર નીકળ્યા, અને તે ગતિના શાન્ત સમયમાં દિવાનખાનામાં બેઠેલા સર્વ મનુષ્યોના કાનમાં અથડાઇ રહ્યા, પણ તે દારૂમાં ચકચૂર થઇ ગયેલા હોવાથી સભળાયા વગર પાછા ફર્યા

અહીં જેમ નવા વિચારના સુધરેલા માણસો એકઠા થયા હતા તેમ જુના વિચારના દબી મનુષ્યો પણ અહીં આવ્યા હતા સૌની પાછળ હુરિશ્ચંદ્ર નામનો એક માણસ બેઠો હતો તે જુના વિચારનો હતો અને જુના વિચારને જાજે તેવા ડપડા તેણે પહેરેલા હતા જુના વિચારને લીધે તે જરા શરમાતો હતો અને સૌની પાછળ બેઠો હતો પણ મદિરાપાનમાં તે સૌથી ચઢે તેવો હતો જુના વિચારને વળગી ગયેલાનો તે દલ દેખાડતો અને ડપાળમાં ચઢતો ત્રિપુડ કરી ધાર્મિક હોવાનો ડાળ કરતો સહજસાજ ધૂંધેજ તે જાણતો પણ ચુરોપિયનોની ખુશામત કરીને તે તેમનો માનીતો થઈ રહ્યો હતો જુના જમાનાના બીલકુલ ફેરફાર થયા વગરના એક ખરેખરા હિંદુના નમુના તરીકે તે પોતાને ઝાળખાવતો અને તેના સ્વતંત્ર વિચારને લીધે કેટલાક ધૂંધેજે તેને માન આપતા ધીરેન્દ્રની મડળીના કેટલાક માણસો હુરિશ્ચંદ્રને સનાતન ધર્મના ટેકા તરીકે ગણતા અને કેટલાક તેની જુની રીતભાત જોઈને હસતા

થોડીક વાર થઇ એટલે સવળા મિત્રો ઉઠ્યા અને વચમાં મુકેલા એક ટેબલની આસપાસ ખુરશીઓ ઉપર બેસી ગયા પામેની એક સહજસાજ અજવાળાવાળી ચોરડીમાંથી એક નોટર બહાર આવ્યો અને તેણે દારૂનો સીસો તથા એક રૂપાનો પ્યાલો આણીને ટેબલ ઉપર મુક્યા સવળા મિત્રોના ખુશાનીના પોતરની વચમાં દારૂનો પ્યાલો એક બાજુએથી બીજી બાજુએ ફરવા માડ્યો

હૂંઈકિશન્ય એક ખુણામા બેઠો હતો ત્યાં ઈઈક અધાર હતો અને ઈઈક સર્વ મડળીની બેઠરકારી અને દાગના થેનને લીધે કાષ તેના તરફ જોતુ નહોતુ

આ વખતે રમેશ નામનો એક યુવાન દાદરેથી આવ્યો અને સૌ સાથે વાત કરવા લાગ્યો રમેશ યુરોપ જઈ આવેલો હતો અને પાશ્ચાત્ય કેળવણીમા બહુ આગળ વધેલો લેખાતો હતો તે ઇંગ્લાડથી સુધારાની અપ-ટુ-ડેડ રીતભાત લેતો આવ્યો હતો અને એ રીત-ભાતથી તે પોતાને સુધરેલો માનતો અને હિંદુઓ તરફ તિરસ્કાર દર્શાવતો તેણે ઉમદા કોટ પાટલુન પહેર્યા હતા અને ગળે 'નેકટાઇ' 'ડાલર' વગેરે વળગાડ્યા હતા તદ્દન નવી તરેહના ચરમા તેણે પહેડા-પા હતા તે બહુ ચીપી ચીપીને બોલતો અને ક્ષણે ક્ષણે ઇંગ્રેજ શબ્દ વાપરતો તેની ઇંગ્રેજ રીતભાત બહુ અન્યથી ભરેલી હતી ઇંગ્રેજ લોકોના કરતા પણ તે વધારે ઇંગ્રેજ રીતભાતવાળો દેખાતો હતો મડળીમાના થોડુ ભણેલા મનુષ્યો તેની રીતભાત અને વર્તણૂક તરફ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા પોતાની મહત્તા દર્શાવતો, ઇંગ્રેજોના વખાણુ કરતો, અને પાછળ પડી ગયેલી ભારતભૂમિના અજ્ઞાન વિષે તિરસ્કારથી બોલતો રમેશ પોતાની ટુકડી અને કૃત્રિમ ભાષાથી સૌનુ મન હરવા લાગ્યો અને સુધારાના પ્રવાહમા પોતે ધણો આગળ વધેલો હોવાનો ડાળ કરી રહ્યો

રમેશના આવ્યા પછી અડધાએક ડલાડ પછી સુદર વસ્ત્રા-લકારથી સજ્જ થયેલી ખુબની પ્રખ્યાત નટી નાય કરવાને આવી પહોચી રમેશ તેને તેડવાને ગયો હતો તે આવી એટલે રમેશે તેને એક ઝોરડીમા બીજી નટીઓની સાથે બેસાડી અને પોતે બહાર આવી સર્વ મડળીને બરાબર બેસાડી નાયની તૈયારી કરાવવા લાગ્યો પાએક ડલાકમા નાય શરૂ થયો અને વીરપુરના ડારબારીના બગલા-મા રાતના બાર વાગ્યે પ્રખ્યાત નટીએના પગના ઠણકારા, તુપૂરના ઝંથુકારા, અને ખુશાલીના પોકારો રાત્રના શાત સમયમા ગાજી રહ્યા

પાસેની ઝોરડીમાંથી નાયને માટે પોશાક પહેરતી બીજી યુવતિ-ઓના આનંદી હાસ્યનો અવાજ આવતો મલળાયો ત્યાં બેઠેલામાના એક જણે એક વાઘ હાથમા લીધું, બીજો દારૂના સીસા સામે આતુરતાથી જોવા લાગ્યો, અને ત્રીજો નટીઓને જોઈને નિર્લજ્જ બન્યો આવી

સ્થિતિમા હુધીકેશચંદ્ર ધીરેન્દ્રને શુ કહી શકે ? તેને અત્યંત ત્રિષ્કાર આવ્યો અને તે એકદમ ઉભો થઈને બગલાની બહાર નીકળી ગયો જતે જતે તેણે એ બગલા તથા બાગબગીચા તરફ નજર કરી અને તે મનમા બડબડ્યો “આવા સુદર બાગ, આવા સુદર બગીચા અને બગલા ! પણ તેમા રહેનારનો આત્મા ? અધમમા અધમ ! બગલામા વસતા અધમ આત્મા કરતા પર્ણકુટિમા વસનાર ઉન્ય આત્મા હજાર દરજ્જે સારો છે પ્રભુ ! તારી ગતિ અજબ છે ! જ્યાં બહારનો વૈભવ છે ત્યાં અદરનો વૈભવ હોતો નથી !”

“ધીરેન્દ્ર, તારા બાગ અને બગલાઓથી હું તને મોટો ગણુતો નથી ધિક્કાર છે તને અને તારા પિતાને કે જેણે તને સુમાર્ગે ચડાવ્યો નહી

‘ હાથના ભણેલાઓ ! આ ઐહિક સુખના સાધનોને ભલે તમે સુધારો ગણો પણ એ તમારી જૂન છે ખરો સુધારો આત્માના વિકાસમા છે આત્મસુધારણા એજ ખરી સુધારણા છે

‘ અકસોસ ! આ ઐહિક સુખના સાધનોને મુવારો ગણી ભારતવર્ષના કેટલાયે કુટુંબો અવળે માર્ગે ચડ્યા હશે ! કેટલાયે અમરતારી બન્યા હશે ”

હુધીકેશચંદ્રની વિચારમાલા ચાલા ગહી એક પછી એક દશ્ય તેની માનસિક દષ્ટિ આગળ તરી આવ્યું અને આખરે અખિત વિશ્વ તરફ નજર નાખીને એદભરી દષ્ટિએ હુધીકેશચંદ્ર બોલી ઉઠ્યો “ પશ્ચિમની ડળાઓથી રેનવે, વિજળી, તાર, વગેરે ભોગવિલાસના સાધન વળ્યા અને મનુષ્યનો દેહ હજપુષ્ટ બન્યો, પણ તેનો આત્મા વિકાસને પામ્યો નહી ઉલટો તે વધારે અધમ બન્યો ભોગેચ્છા, વિષયવાસના અને તુચ્છ દ્રવ્યલાલસા વધ્યા, મનુષ્યની ઇદ્રિયો બહેકી ગઈ, મયમ વિમગ્યો, સાદુ સરકારી જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર ત્યજ્યા, અને મનુષ્ય કેવળ ઇદ્રિયોને વશ થઈ ગયો ”

સાથે સાથે ભારતવર્ષ માલયુ અને સ્વદેશત્રનીતો આત્મા કંકળી ઉઠ્યો “ અકસોસ ! જે ભૂમિમા શંકર, નાનક, કુખીર, અને જુદા જેવા આત્મજ્ઞાનીઓ અહીં તહી વિચરતા ત્યાં આજે આત્મવિચાર કોરણે મુઝાયો અને પ્રજા જડવાદથી જડ બની, વિષય-વાસનાને આધીન થઈ રહી છે

“ભારતવર્ષ કર્મભૂમિ છે, ભોગભૂમિ નથી હે ભાગતવામીઓ, સ્થૂલ દેહની પુચ્છ વાસનાઓને ત્યજી, સુક્ષ્મ દેહને ઘડવો એ વિદ્વાનોનું પરમ કર્તવ્ય છે ”

અગલા તરફથી દષ્ટિ પાછી વાળીને હૂંપીકેશચંદ્ર વિચાર કરતો કરતો ઘેર જવાને નીડળ્યો તેને પાછો આવતો જોઇને દરવાજા ઉપર બેઠેલો દરવાન પાછો બોલી ઉઠ્યો “કેમ તમે પાછા આવ્યા ”

“ મને ડંધ પસંદ પડ્યું નહી ” હૂંપીકેશચંદ્રે વિચાર દર્શાવીને કહ્યું

“ શું તમને ડંધ ન ગમ્યું ? મહામહેનતે મે તમને અદર દાખલ કરાવ્યા હતા ! ”

“ તેને માટે તમારો ઉપગાર માનું છું ”

“ પણ તમે પાછા કેમ આવ્યા તે તો કહો ? ”

“ મને ડંધ પસંદ પડ્યું નહી ”

દરવાને જરા આકુ બોલ્યું અને મનમા બડબડ્યો “ આ તો કોઇ મઠ પુરૂષ જણાય છે ”

થોડીવાર તે હૂંપીકેશચંદ્ર સામે જોઇ રહ્યો અને પછી પાછો બોલ્યો

“ હું ઘણા વરસથી અહી નોડરી કરું છું પણ કોઇને અદરથી પાછો આવતો મે જોયો નથી આજ તમે જ પાછા આવ્યા ”

હૂંપીકેશચંદ્ર સાબળી રહ્યો તેની વિચારમાલા ચાલી ગઈ હતી દરવાનના પ્રશ્નો તેના વિચારોમા અતરાયરૂપ થઈ રહેતા પણ સમ્યક્તાની ખાતર તે તેને ઉત્તર આપતો હતો અને દરવાન પાસેથી ઝટ નહાશી છુટવાનો પ્રયાસ કરતો હતો

એટલામા પાછો દરવાન બોલ્યો “ આવો સુદર નાય, અને આવી સુદર નાયનારીઓ ! પાછા આવવાનું મન કેમ થાય ? ” આશ્ચર્ય દાખવતો દરવાન હૂંપીકેશચંદ્ર તરફ જોઇ રહ્યો

હૂંપીકેશચંદ્રે હજી પણ ડંધ ઉત્તર આપ્યો નહી તેને દરવાન ઉપર પણ તિરસ્કાર આવ્યો અને તે આકુ જોઇને મનમા બોલ્યો

“ લપટ અને વિષયી શેકના નોકરે ચાતરે પણ લપટ જ હોય. સોળત તેવી અસર ”

મનમા વિચાર કરતો કરતો હૂંપીકેશચંદ્ર દરવાજા મુકીને આગળ ચાલ્યો રસ્તામા ચાલતે ચાલતે તેના મનમા અનેક તર્ક વિતર્ક

થયા “ભારતવાસીઓ ! વિષયના કીચડમાં જ તમારી સમગ્ર શક્તિ-
ઓને વાપરી નાખવાનો પ્રયોગ તમે સાધી રહ્યા છો. કામવિકાર,
વિષયવાસના અને ક્ષુદ્ર સગલિપ્સાના મોહથી તમે મુગ્ધ બનો છો
અને માદક પદાર્થોના સેવનથી કામી અને અધમ થઇ રહો છો.
આવા ક્ષુદ્ર કામવિકારને-વિષયવાસનાને શુદ્ધ આર્યો તો ધિક્કારે જ
છે અફસોસ ! આર્યવર્ગ આજે પવિત્ર પ્રેમનો આદર્શ વિસરી ગયો
છે ! તેના સ્મૃતિપટ ઉપરથી ઉત્તમ દાપલ્ય પ્રેમનું અનુપમ ચિત્ર
આજ સર્વાંશે ભુલાઇ ગયું છે એથી જ આજે ભારતવર્ષમાં ઉચ્છૃ-
ન્નતા અને ક્ષુદ્ર વિકારવાસના ફેલાઇ રહ્યા છે આર્યો ! અધમ
ભોગતૃષ્ણાને તમે પ્રેમના નામથી ઓળખો છો અને સર્વત્ર
બ્રહ્માચારનો પ્રચાર કરી સ્વર્ગીય ભારતભૂમિને સ્વહસ્તે નરકાગાર
બનાવી મુકો છો. ”

એક બે વાગવાનો સમય થયો ત્યારે હુપીકેશચંદ્ર પાછો ઘેર
આવ્યો. અદુલાલના બગલામાં સર્વે સુઇ ગયા હતા માત્ર પતિની
રાહ જોતી બારીમાં એકલી બેઠેલી ઉપા જગતી જણાતી હતી તેણે
હીરા, મોતી, અને માણેડના દાગીના પહેરેલા હતા તે બારીમાંથી
બહાર નીચળતા ઝાખા પ્રકાશમાં સહેજ સહેજ ઝળકતા હતા અને
તેના વદનક્રમણ ઉપર ફરી વળેલી ખેદની છાયાને વધારે રપટ કરતા
હતા ઉપા ખેદભરી દષ્ટિએ આમ તેમ જોતી હતી અને ક્ષણે ક્ષણે
ઉંડા નિસામાં નાખતી હતી તે ક્ષણવાર ધરમાં પાછી જતી અને
તગત જ પાછી બારીએ આવીને બેસતી તેને ડઘ ચેન પડતું નહીં
હુપીકેશચંદ્ર તેના મનની વ્યથાને સમજી ગયો તેનું શરીર ક્ષીણ
અને શીકુ જણાતું હતું, અને તેના હાથ સુડા લાકડા જેવા દેખાતા
હતા એવા ક્ષીણ શરીરમાં શોડામિતો ભડકો સળગી રહેલો બારીકી-
થી જોનારની દષ્ટિએ આવતો હતો તેની આવી દુખી સ્થિતિ
જોઈને હુપીકેશચંદ્રને દયા આવી, તેનું હૃદય ખિન્ન થયું, હૈયું ભરાઇ
આવ્યું, અને તેની આખોમાંથી અનુની ધારા વહી રહી ઉપાના
સાથે જોઈને હુપીકેશચંદ્ર વિચાર કરવા લાગ્યો “ ભારતવર્ષની શુદ્ધ
પવિત્ર આર્યો ! તું આ મહા કષ્ટમય તપ તપી રહી છે પતિ ગમે
ત્યા ફરે, હરે, ગમે તેવો નીકળે, પણ તું તો તેને સદાયે પોતાનો
ભરથાર માની, અનેક ઈષ્ટોને વેઠી તેને વળગી રહે છે ધન્ય છે તારા
ધૈર્યને, તારી સહનશીલતાને અને તારી દૃઢ ભક્તિને !

“ યુરોપની ધૃષ્ટ સ્ત્રી હોય તો તે તો ટ્યારનીયે પતિને છોડીને ચાલતી થઈ હોય પણ ભારતની આર્યા ! અગ્નિ અને ચંદ્રસૂર્ય જેવા પ્રભાવશાળી દેવોની સાક્ષીએ થયેલું તારૂં લગ્ન ઐહિક નથી પણ દૈવી છે એ દેવોની સમક્ષ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને અનુસરીને તું પતિ સાથે બધાં રહે છે, અને આ મહા કષ્ટમય તપને તપી રહે છે ”

હુષીકેશચંદ્રના ચિત્તમાં અનેક લાગણીઓ ઉભરાઈ રહી તેનાથી વધારે વાગ ઉપા તરફ જોઈ શકાય નહીં ધીરેન્દ્ર તરફ તેને ધિક્કાર આવ્યો અને તે મનમાં બડબડ્યો ‘ પુરૂષો કેવા કૃતધ્વી અને નિર્દય છે ? જે પ્રજામાં સ્ત્રીઓ તરફ આવું દુર્લક્ષ અપાય છે, તે પ્રજાનો ઉદય શી રીતે થાય ? ભારતવાસીઓ ! સ્ત્રીઓ પ્રતિ તમારો તો અન્યાય જ છે એ પાપમાંથી તમે ક્યારે છુટો ? ”

મનમાં બડબડતો બડબડતો હુષીકેશચંદ્ર મેડીએ ગયો અને રાત્રિ ધણી ગયેલી હોવાથી એકદમ પથારીમાં સુઈ ગયો અને નિદ્રાને વશ થયો

રાતના ચારેક વાગવાનો સમય થયો ત્યારે ધીરેન્દ્ર ઘેર આવ્યો અને છાતોમાંનો મેડીએ જઈને સુઈ ગયો

બીજે દિવસે સવારના નવ દમ વાગ્યા પણ ધીરેન્દ્ર ઉઠ્યો નહીં લગલગ આખી રાતનો ઉબ્બગરો અને દારૂના નિશાની તેના શરીર ઉપર ભારે અસર થઈ હતી બિચારી ઉપા બે ચાર વખત મેડી ઉપર આવી ગઈ અને તેણે એને ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો પણ ફેગટમાં ધીરેન્દ્ર ઉઠ્યો નહીં અને ઉલટી તેણે ઉપાને બે ચાર ગાળો ચોપડાની દીધી આખરે ઉપા થાકી અને નિરાશ થઈને નીચે ગઈ પણ પતિવ્રતાને પતિનો કાપ અમલ લાગ્યો

આવી રીતે કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા ધીરેન્દ્ર મિજલસોમાંથી મોડો વહેલો આવે અને બિચારી ઉપાને લગલગ આખી રાત બેસી રહેતું પડે એને કટાળો તો ધણીએ આવે પણ સધળું સહન કરીને તે કંઈ પણ બોલે નહીં આખરે કટાળાને તેણે એક વાર ધીરેન્દ્રને કહ્યું પણ તેણે તેને ઉલટી ધમકાવી અને વધારે પચાત નહીં કરવાની આજ્ઞા કરી ધીરેન્દ્રની રૂપલાલસા દિવસે દિવસે વધતી જતી હતી અને તે હવે ઉપાને ઝાઝું ચૂસતો ન હતો વીરપુરમાં થતી અનેક મિજલસોમાં તે ભાગ લેતો અને નકારા સોબતીઓની

સોખત કરી ખુશસુરત સ્ત્રીઓની પાછળ ભટકતો અને ધુતગૃહમાં જઈ નિશામાં ચડતૂર થતો એક વાર રાતના ચારેક વાગ્યા પછી તે ઘેર આવ્યો નહીં ધરના માણસોએ બધે જોળાજોળ કરી મુકી ધીરેન્દ્ર એક ઘુતગૃહમાં નિશામાં ચડતૂર થઈને પડેલો હતો તેના મોખતીઓ તેને મુકીને ચાલ્યા ગયા હતા અદુલાલના માણસો તેને જોળતા જોળતા ત્યાં ગયા અને ધીરેન્દ્ર આની બેભાન અવસ્થામાં પડેલો તેમની નજરે પડ્યો તેને ઉપાડીને ગાડીમાં નાખીને તે ઘેર લઈ ગયા અને જાનોમાનો તેને મેડીએ સુવાડી દીધો પણ આખું ગામ જાગી ઉઠ્યું અને કારભારીના દિડરાની વાતો ડરતા કંટા લોકો તેની અનહદ ફજેતી કરવા લાગ્યા.

ચોગની મા જેમ કાડીમાં મો ધાલીને રૂવે તેમ બિચારી ઉપા જાનેમાને રેવા લાગી ઝીણા સ્વરથી થતું તેનું આકંદ આખી મેડીમાં ગાજી રહ્યું પોતપોતાના તાનમાં ગુલતાન થઈ રહેલા અંદુલાલના ધરના માણસો પોતપોતાને સ્થાને જઈને સુઈ ગયા અને નિશ્ચિત થઈને ઉંઘવા લાગ્યા મોટાના ધરમાં કોઈ કોઈને પુછે નહીં અને કોઈ કોઈની દરકાર કરે નહીં.

હૂષીકેશચંદ્રની મેડી ધીરેન્દ્રની મેડી પાસે હતી ધીરેન્દ્રના આવવાથી ધરમાં જે કોલાહલ થયો તેનાથી તે જાગી ઉઠ્યો અને પછી ધરના બધા માણસો સુઈ ગયા પણ તેને ઉઘ આવી નહીં ઉપાનું આકંદ તેને ધાને પડ્યું અને તેના જ વિચાર હૂષીકેશચંદ્રના મનમાં આવ્યા કર્યા પતિની થતી ફજેતીથી ઉપાનું હૃદય ચિરાયું કઈ ડછ વિચાર તેના મનમાં આવ્યા કર્યા ડછ કઈ તાલાવેલીઓ તેને થવા લાગી આખું જગત તેને નિસ્તેજ અને અસાર લાગ્યું આખું વિશ્વ પોતાના દુખના રંગે રંગાય રહેલું તેને જાણાયું તેના હાથ, પગ, આંખો, અને આખા શરીરમાં શોકાગ્નિ સળગી રહ્યો ઉપા ઉડી, આમ તેમ ફરવા લાગી જગતની અસારતા તેના હૃદય ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવવા લાગી દુખ અને અપકીર્તિના વિચારોએ તેને જડ બનાવી તેનો શોકાગ્નિ પ્રજ્વળી રહ્યો અને તેના ધૈર્યને પરાજીત કરી તેને વિવ્હલ કરી મુકી ડયા જલુ, શુ કંગલુ, વગેરે વિચારોએ તેના હૃદયને હતાવી મુક્યું.

ઉપાના મનમાં અનેક વિચાર આવ્યા તેનું મસ્તક ચગડાળે

ઘડ્યું ‘ હવે આ ધરમાથી નીકળીને ગમે ત્યાં જઈને પડું મારે માટે હવે બીજો એકે માર્ગ રહ્યો નથી મેં એમને ધણુએ સમજાવ્યા, ધણુએ વાર્યા, પણ બધું ફાગટમા મારો એકે પ્રયત્ન સફળ થયો નથી હવે તો અહીંથી નહારી છુટું હવે તો એજ ’

જગલના પહાડ, પર્વતો, અને વૃક્ષોમા ભારે વૃષ્ટિ થનાથી તેમાથી નીકળતી સરિતાનો જળપ્રવાહ ઉભરાય અને તેનો વેગ વધે તેમ ભૂતકાળના દુષ્કાંડ વિચારોએ તેના આ સાહસિગ વિચારને પુષ્ટિ આપી અને તેનો વેગ વધાર્યો ઉંધા એકદમ ઉડી અને મેડીના બારણાની સાડળ ઉઘાડવા લાગી જતે જતે તેણે એક વાગ ફરીથી ધીરેન્દ્ર તરફ નજર ડરી અને હિંદની શુદ્ધ આર્યા હજી પણ પતિ તરફનો બહાવ મનમાથી ખસેડી શકી નહીં તે પાછી ફરી, પતિની સામે જોઈ મઠી, અને બોલી “ હું શું કરું મારે તમને છોડીને જવું પડે છે પણ હું શું કરું ”

બે હાથ જોડીને તેણે પ્રભુને અરજ કરી “ હે ભગવાન, તમે મારો આવો વખત આપ્યો દ્વૈપદીની લાજ તમે રાખી અને અનમિલ જવાને પણ તમે તાર્યા હે પ્રભુ, મારી લાજ રાખો હું તો હવે જમ્મશ, પણ આ મારા પતિને સારી ખુદ્ધિ આપજો અને તેમનું ભલું કરજો ”

પોતાના બહાલા પતિની મલાળ લેવાનું પ્રભુને કહેતી ઉંધા એધાગ આસુએ રડી પડી “ હે પ્રભુ, મારો આ વખત આવ્યો ! પણ મારે માટે તે એ જ માગ નક્કી કર્યો હશે મારા પતિ એજ રીતે સુધરીને સુખી થવાના હશે હશે ! પ્રભુ ! એમને સુખી કરજો ”

પોતાના પતિને પ્રભુને સોંપતી ઉંધા બારણાની સાડળ ઉઘાડીને બહાર નીકળી અને ધણ ધણ અવાજ કરતી દાદરેથી નીચે ઉતરી ગઈ

હૃષીકેશચંદ્ર એની મેડીમા જાગતો હતો આજ ધીરેન્દ્રની મેડીમા કંઈક ગરબડ ચાલી રહી છે એમ એના મનમા શંકા થઈ રહી હતી ઉંધા નીચે ઉતરી તે વખતે તેના પગમાંનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો હૃષીકેશચંદ્ર એત્યો અને ઝટ પચારીમા બેઠો થયો, અને બારીએ જઈને જાનોમાનો જોવા લાગ્યો

ઉપાએ ગાડીવાનને બોલાવ્યો અને ગાડી બેડવાનો હુકમ કર્યો પાએક કલાકમા તે ગાડી બેડીને લાવ્યો. ઉપા તેમા બેડી અને ગાડીવાનને અમુક જગ્યાએ લઇ જવાનો હુકમ કર્યો થોડાઓને બેરથી હાડવામા આવ્યા અને ગાડી સપાટાનધ ઉપડી ગઇ

આટલો બધો યોધાટ ચયો પણ ચંદુલાલના ધગના અગોરી માણસોમાથી કોઇ જગ્યુ નહી હુપીકેશચંદ્ર બારીએથી બાંતોમાનો બોલા કરતો હતો તેણે ઉપાને ગાડીમા બેશીને જતી બોધ અને તે એકદમ ભયભીત થઇને મનમા બોલ્યો ‘ ઓ બાપરે ! ઉપા અત્યારે કયા જતી હશે ! નક્કી એ આજે આપરાત કરશે ’

ઉપા કયા જવાની છે તે તેણે બારીમા રહે રહે સાંભળ્યુ હતુ એકદમ નીચે ઉતર્યો અને જે રસ્તે ગાડી ગઇ તે રસ્તે ગયો વીરપુરની પશ્ચિમે થઇને એક મોટા ધોરી રસ્તો જતો હતો તે રસ્તાની બંને બાજુએ ઝાડોની ઘટાઓ આરી રહેલો હતી તે રસ્તે થઇને જુદે જુદે ગામે જવાતુ હતુ થોડાક ગાઉ પછી એ રસ્તો એક ગાઢ જંગલમા થઇને એક નદી તરફ વળતો હતો. દિવસે એ રસ્તે થઇને ગાડા ગાડીઓ તથા ગાય, બકરા, અને બીજા દોર ચરવાને જતા દેખાતા હતા મોટા મોટા વણુઝારાઓ એ માર્ગે થઇને પોંડો લઇ જતા અને ગામના દાણાનો વપાર એ માર્ગે જ થતો પણ રાત પડતી એટલે વાઘ, વરૂ વગેરે હિંમત પ્રાણીઓનો ભય હોવાથી એ માર્ગે એક બકરે સરખુ પણ ફરતુ જણાતુ નહી. ગામની ભાગોળ સુધી અને ત્યાર પછી પણ અડધાએક માઇલ સુધી લોકોનો અવર જવર જરા વધારે હોવાથી ગામની સુધરાઇ ત્યા છુટા છવાયા ફાનમો રાખતી અને રાતના આઠ નવ વાગ્યા સુધી કોઇ કોઇ ત્યા નજરે આવતુ, પણ તે વખત વીત્યા પછી ગામમા તેમજ તેની બહાર એ રસ્તે ચઢતુ સગખુ પણ ઉડતુ જણાતુ નહીં

ઉપાના જુદા પ્રમાણે ગાડીવાને તે નિર્જન રસ્તા તરફ ગાડીને હાકી અને સપાટાનધ ચાલતી ગાડી વીરપુરની ભાગોળ મુકીને એ ધોરી રસ્તે જવા લાગી થોડીવારમા તે એક ગાઢ જંગલના મધ્ય ભાગમા આવી પહોચી અહી ઉપાએ ગાડી ઉભી રખાવી, પોતે ગાડીમાથી નીચે ઉતરી, અને ગાડીવાનના હાથમા એક કાગળ આપીને તે ચાલતી થઇ ગાડીવાન તથા થોડાવાળાઓ તેની પાછળ દષ્ટિ નાખી રહ્યા

હુપીકેશચંદ્ર મેડીએથી નીચે ઉતરીને મગીની પાછળ પાછળ ગયો. પણ બગી દોડતી દોડતી ઝપાટાબંધ ચાલી જતી હતી તેથી તે વધારે પાછળ પડી ગયો અને અધારી રાત હોવાથી ગામના આડા અવળા રસ્તાઓમાં પોતાનો માર્ગ શોધી કહાડવો તેને મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. તે ધણો ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલ્યો, પણ બગી બહુ આગળ નીકળી ગઈ હતી. આખરે તે ગામની ભાગેળ મુકીને આગળ ચાલ્યો અને આગળ એક મોટું મેદાન આવતું હતું ત્યાં આગળ આવીને ઉભો, અને ચારે પાસ દૃષ્ટિ નાખી રહ્યો. આથે ઉભેલી એક બગીના મોટા ફાનસો ભડભડ બળતા તેની નજરે પડ્યા. હુપીકેશચંદ્રને કંઈક હિંમત આવી, અને આશાના ઝિરણુ તેના મનમાં ફુટી રહ્યા. તે પાસે ગયો તેણે ગાડીવાનને પુછ્યું ગાડીવાને સવળા સમાચાર કહ્યા અને ઉપા જો દિશા તરફ વળી હતી તે દિશા તેને બતાવી.

તે દિશા તરફ હુપીકેશચંદ્ર ઉતાવળો ઉતાવળો ગયો. ઉપા અધારામાં જતી હતી ધણી વાર તે ટોકરો ખાતી હતી અને પડતી હતી. આખરે તેને હુપીકેશચંદ્રે પગડી પાડી અને કહ્યું

“ ઉપાબહેન, આવડું સાહસ શા માટે કરો છો ? ”

“ હુપીકેશભાઈ, તમે બધું જાણો છો અને શા માટે પુછો છો ? ”

“ પણ તેથી શું થઈ ગયું ? ”

“ મેં ઘણા દિવસ સહન કર્યું, પણ હવે માગથી સહન થતું નથી ”

“ ડાહી સ્ત્રીઓનું એજ લક્ષણ છે કે વિપત્તિની સામે થવું ”

“ મેં ઘણીવાર તેમ કર્યું પણ હવે આ જીવન મને ધણું અસહ્ય લાગે છે ”

“ આપઘાત કરશો તો આ ભવથી છુટશો પણ આવતા ભવમાં પાછા બંધાશો ”

“ મારે માટે હવે એ જ રસ્તો છે, બીજો રસ્તો નથી ”

એમ બોલતે બોલતે ઉપા રોષ પડી અને હીરા, મોતી અને માણેકના આભૂષણોથી અલંકૃત થયેલા તેના સુદર મુખારવિદ્ ઉપરથી અશ્રુની ધારા ટપકીને નીચે પડી તેણે પહેરેલું ઉમદા વસ્ત્ર અશ્રુથી બીજાઈ રહ્યું અને તેની છાતી આકાશમાં ઝળકી રહેલા છુટાછવાયા તારાના ઝાંખા પ્રદાશમાં અત્યંત વેદનાથી ઉછળતી

જણાઈ તે છાતી ઉપર લટકી રહેલો મોતીનો હાર જાણે હૃદયમાં સળગી રહેલા શોકાગ્નિની જ્વાળાથી દૂર નહાસવાનો યત્ન કરતો હોય તેમ ઉચે ઉઠાવતો દેખાયો.

હુધીકિશચંદ્ર ધીમેથી બોલ્યો “ ઉષાજીને પાછા ચાલો સસાર- મા સુખદુઃખ આપ્યા જન્ય છે ધીરજ રાખો પ્રભુ સૌ સાર કરશે સાહસ ન કરો ”

ઉષાએ જવાબ આપ્યો “હુધીકિશચંદ્ર, તમે મારા ભાઈ છો બહુલ જીવનના ભાઈ, એટલે મારા પણ ભાઈ જ પિતાએ મને લક્ષ્મી જોઈને પગલાવી પણ સાસરામાં હું ડરિ સુખી થઈ નથી આ હીરા, મોતી અને માણેદથી જો કાંઈ સુખી થતું હોત તો આ તમારી ઉષા ક્યારનીયે સુખી થઈ હોત પણ ભાઈ નક્કી માનજો કે સરકારી ગરીબના કુપડામાં જો સુખ વાસ કરીને રહેલું છે તે અસરકારી શ્રીમંતના આવા મોટા બાગ બગીચાવાળા બગવાઓમાં પણ નથી ભાઈ, તમે મારા સાસરાના ઘરમાં આવ્યા અને બધાને સુધા રવાને મથ્યા, પણ એ અમરકારી જીવો અમરકારી શી રીતે બને ? ”

એમ બોલીને પાછી ઉષા રડી પડી તેની આખોમાવી ચોધાર આસુ વહી રહ્યા હુધીકિશચંદ્રથી તે સહન થઈ શક્યું નહીં અને એની આખોમા પણ આસુ આવી ગયા

ઉષા પાછી બોલી “ ભાઈ, તમે શા માટે ખેદ કરો છો ? મને માફ ધાર્યું કરવા છો માફ લાગ્યું હું ભોગવીશ એ ભોગવ જ છુટકો આ તમારી જીવન ઉપાના નસીબમાં સુખ લખાયલું જ નથી ”

હુધીકિશચંદ્ર ઉષાનો ધરાદો સમજી ગયો, અને તેનું હૃદય વધારે ચીરાયું હિંદમાં સ્ત્રીજાતિ ઉપર થતા પ્રહારનું ચિત્ર તેના ચિત્તમાં તરી રહ્યું, અને તે અત્યંત ગોકમાં કુબી ગયો આખરે તે બોલ્યો “ ઉષાજીને, માફ કર્યું નહીં માનો ? ”

“ હું તમારી લાગણીને માટે તમારો ઉપકાર માનું છું ”

“ મે તમારી પાસે કાંઈ દિવસ માગણી કરી નથી આજ જ કરી છે, માટે સ્વીકારો ”

“ ભાઈ, તમારી આગળ મારો શો હિસાબ છે ? હું પામર જીવ, અને તમે મોટા યાત્રી પુરૂષ મને માફ કરો ”

“ ઉષાબહેન, પાછળથી પસ્તાશો, ઘેર પાઠા ફરો ”

“ પરણીને પસ્તાઈ છુ, હવે પસ્તાવાનું બાકી રહ્યું નથી ”

એમ બોલીને ઉષા પાછી ગડી પડી અને તેનું જીભ આક્રમક અધારા અને ગાન સ્થળમા સર્વત્ર ગાળી રહ્યું

હુપીકેશચક્ર તેની સામે બેઠો રહ્યો એના મનમા વિચાર થયો કે ઉષા અસહ્ય વેદનાના ભારથી વિવ્હલ બની છે અને તે હવે તેનું ધાર્યું કર્યા વગર રહેશે નહીં

હુપીકેશચક્ર આમ વિચાર કરતો હતો એટલામા તો ઉષા એકદમ ચાલતી થઈ અને અધારામા અદૃશ્ય થઈ ગઈ હુપીકેશચક્ર ધણી શોકથી તેની પાછળ દષ્ટિપાત કરી રહ્યો અડધોએક કલાક તે ત્યાં ને ત્યાં ઉભો રહ્યો

ઉષા ચાલી ચાલી આગળ ગઈ થોડે દૂર એક નદી વહેતી હતી તેને કિનારે જઈને તે ઉભી રહી ત્યાં ઉભે ઉભે તેને વિચાર આવ્યો અને રોતી રોતી ઉષા મનમા બોલી “ અરેરે, હું તો જઈશ પણ એમની—મારા પતિની શી વહે થશે । એમની સલાહ કોણ લેશે । હશે । કાંઈ દિવસ પણ એ મનમા પસ્તાશે અને મને સલા-રશે । પુરૂષનું હૃદય કંઈ પણ થાય પણ સ્ત્રીહૃદય કદિ કંઈ પણ બને નહીં ગમે નેવા પણ એ મારા પતિદેવ । પ્રભુએ આપ્યા તે ખરા । એમને ત્યજીને જવું । હાય, હાય, જોણે એકવાર હાથ ઝાલ્યો તેને તર છોડીને જવું । ધિક્ક, ધિક્ક, અવતાર । માને પેટ પથ્થર પડી હોત તેણે કીડ થાત ! ”

તેનું મન તેને કહેવા લાગ “ ઉષા, ઉષા, પડ્યું પાનું નભાવી લે ” પોતાના મનમા ને મનમા ઉષાએ ઉત્તર આપ્યો “ હા, નભાવી લેવાનું મેં ઘણુંએ કર્યું, પણ મારા પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયા એ છે તો ભોળા પણ કુમળથી એ ખરામ થયા ”

એક બાળુએ કર્તવ્યપરાયણતાના વિચાર અને ખીજી બાળુએ અત્યંત વેદનાભરી કુખી સ્થિતિનું ચિત્ર, એ બેની વચમા આ પતિ-પરાયણા ઉષાનું ચિત્ર અથડાઈ રહ્યું તેનું મગજ ચગડાળે ચઢ્યું થુ કરવું તે એને સુઝ્યું નહીં વધારે વિવ્હલ બનીને ઉષા રોઈ પડી અને હૃદયને જરા કંઈ કરી પતિને મૃદુ કપકો પહોંચાડવાનો ધરાદો કરી તે મનમા બોલી ઉઠી “ એમનાથી જરાક વાર છુટી પડીશ તો એ

કંઈ ઠેકાણે આવશે ખગ ! એમને પત્રાત્તાપ થશે ! મનુષ્યને માથે દુઃખ પડે છે ત્યારે જ એ સુધરે છે ”

“ અરેરે, પણ મારે આવો વખત આવ્યો, ” એમ બોલતી બોલતી ઉષા પાછી રોઇ પડી હજી પણ તેણે પોતાના પતિને સભાર્યો અને પતિના જ વિચારો પતિવ્રતાના મનમાં, તનમાં, અને મસ્તકમાં વ્યાપી રહ્યા પોતાના મનમાં તે પાછી બોલી “ મારા પતિ ! પ્રભુ તમને સુખદિ આપો ! કાંઈ દિવસ પણ તમે સુધરજો, અને આ તમારી ઉષાને સભારજો મારા પતિ, અનેક મહાસાગરો ઉતરવા સહેલ છે પણ એક આ ભવસાગર ઉતરવો મુશ્કેલ છે, માટે તમારી જાતને સુધારજો અને સુખી થજો તમે સુખી હશો એટલે મારે ઘણું થયું હું તમને છોડીને જહી છું એટલો ગુનહો માફ કરજો ”

આમ અનેક ભાજગદો મનમાં કરતી, પતિના અનેક દોષ છતાં પણ પક્ષપાત અને પ્રેમથી તેના તરફ જોતી, પોતાના સુખના ભોગે પણ પતિને સુખી થવાનું ઇચ્છતી, અને પતિને છોડી જતા પોતાને જ ગુનહોગાર ગણતી, હિંદની પવિત્ર આર્યા ઉષાએ પ્રભુને છેલ્લી અરજ કરી “ હે, પ્રભુ, હું તો જઈશ, પણ મારા પતિની મલાજ તને સોંપુ છું એમને સારે માર્ગે દોરજો, અને એમનું ડાયાણ કરજો ”

પતિવ્રતાના મુખમાથી આ છેલ્લા શબ્દો નીકળ્યા એટલામાં તેનું ચિત્ત હીંગ મોતીના દાગીના તરફ ગયું એકે એકે તમને પણ તેણે કહાડ્યા અને જમીન ઉપર મુક્યા ધીરેન્દ્રે આપેલી હીરાની વીંટી આગળીએ ચળકતી તેની દૃષ્ટિએ પડી પ્રેમની નિશાની તરીકે તેણે તે આપી હતી ઘણા ખેડ સાથે ઉષાએ તેને કહાડી અને બોલી “ પતિના પ્રેમની નિશાની ! તને પણ હવે ત્યજી છું પતિનો પ્રેમ ગયો તો પછી આ નિશાનીનું હવે શું કામ ! પતિનું સ્મરણ કરાવનાર વીંટી ! તને છેલ્લા પ્રણામ ! અમે દપતીની રનેહગાઠ ! પતિ-પ્રેમની સ્મારક ! શાએ ચોઘડીયામાં મેં તને ધારણ કરી હરો કે મારે તને ત્યજવાનો વારો આવ્યો હાય, હાય, આ વખત આવ્યો ! હે, પ્રભુ ! હજી પણ એમના હૃદયમાં ઉતરજો અને એમને સારે માર્ગે દોરજો ! ”

એમ બોલતે બોલતે ઉષાએ હીરાની વીંટીને પણ જમીન ઉપર

ફેફા દીધી અધારી રાતે અધકાગમા જેમ અમિનો અગારો ચળકતો હોય તેમ વીટીનો હીરો એક બાબુએ નાના નાના છેડાઓની વચ્ચે ચળકી રહ્યો અને હજી પણ ઉપાને પતિપ્રેમનું સ્ફુરણ કરાવી રહ્યો તે જોઈને ઉપાનું મન જરા પીગળ્યું તે બે ડગલા પાછી ફરી, અને મનમાં બોલી “હશે, ચાલ પાછી ફર, એ સુધરશે અને મને કોઈ દિવસ સહારશે ”

ઉપાનું મન અસ્થિર બન્યું અને પતિપ્રતાને પતિના સ્નેહની અશાની ઝાખી થઈ રહી

“ ના, ના, હવે એ દિવસ પ્રભુ લાવે ત્યારે ખરો ! ” એમ ઉપાનું મન તેને કહેવા લાગ્યું

એક પાસ પતિસ્નેહ અને બીજી પાસ પતિને સુધારવાની નિરાશા એ બેની વચ્ચે ઉપાનું મગજ અથડાયું તેનું ચિત્ત પાછું ચગડોળે ચડડ્યું પતિનતાનો પતિપ્રેમ તેને પાછી હકાવવા લાગ્યો પતિગૃહમાં વેઠેલી અસહ્ય વેદનાનો વિચાર તેની ઝાયાને થરથર ધ્રુબની રહ્યો અને તેને પાછી ફરતી અટકાવી આગળ ધસાવવા લાગ્યો આખરે ઉપા જડ અને અવિચારી બની. તેણે લુગડાનો કંઠોટો માર્યો, માથાના વાળ છુટા કર્યા, અને “ જય અબે, જય અબે, ” બોલતી તે પાસે વહી જતી નદીના જળપ્રવાહમાં કુદી પડી

ઘેર અધારા જ ગણના અધકારથી ઉપા ડરશે અને પાછી ફરશે એવા વિચારથી હુપીકેશચંદ્ર થોડી વાર સુધી તેની પાછળ પાછળ દષ્ટિ નાખતો ઉભો રહ્યો, પણ ઉપા પાછી ફરી નહી તેથી નિરાશ થઈને તે પાછો વળ્યો જ્યાં બગી ઉભેલી હતી તે જગ્યાએ તે આવ્યો અને જુવે છે તો બગી મળે નહી ગાડીવાનને હુકમ હતો કે તેણે બગી ત્યાં થોડીવાર ઉભી રાખવી અને અડધોએક ડલાક વીત્યા બાદ તેને પાછી ઘેર લઈ જવી ગાડીવાને તે પ્રમાણે કર્યું હતું

હુપીકેશચંદ્ર પાછો ઘેર ગયો અને મેડીએ જઈને સુઈ ગયો પણ આખી રાત એને ઉંઘ આવી નહી

સવારમાં બહેલો ઉઠીને ગાડીવાન કૃષ્ણલક્ષ્મી પાસે આવ્યો અને તેના હાથમાં તેણે ઉપાનો કાગળ મુક્યો કૃષ્ણલક્ષ્મીએ મદકનિકાને બોલાવી અને તેણે તે વાંચ્યો, અને સર્વ સમાચાર કલા કાગળમાં

ઉપાએ પોતાના અસહ્ય દુઃખનું વર્ણન કર્યું હતું અને તે સહન ન થઈ શકવાથી પોતે પોતાને સુઝ્યો તે માર્ગ લીધો છે એમ લખ્યું હતું

કૃષ્ણલક્ષ્મી આખમા આસુ વારીને બોલી “ વહુ ભત્રી તો ખરી ! કેણુ જાણુ કયાયે ગઈ હશે ! અને એણે શુંએ કર્યું હશે ! ”

“ હા, કંઈ આવડ નહી, પણ ભત્રી ખરી ! ” મદદલિંગએ કહ્યું

“ હોય જાહેન, આવડ તો જે હોય તે ખરી ! પણ એ ભત્રી હતી ” એમ બોલતે બોલતે કૃષ્ણલક્ષ્મીની આખમા આસુ આવ્યા

“ એનો વાક એટલો કે એને આપણા ધીરને સુધારતા ન આવડ્યું ” મદદલિંગ ભાઈનો પક્ષ લઈને બોલી

“ પણ એ મિચારી કયા ગઈ હશે ! ”

“ હશે, બા, તું ગભરાઈશ નહી, આપણા ધીરને કંઈ બીજી મળ્યા વગર રહેવાની છે ? ”

ભત્રી સાસુના મનમા વહુને માટે ખેદ થયો પણ ડાહીલુડી મદદલિંગને મન જાણે બીજી વહુ પારણા પાછળ ઉભી હોય એમ આ વાત કંઈ પણ મહત્ત્વ વગરની લાગી

બંનેએ મળીને ગાડીવાનને સહેજસાજ પુછ્યું, પણ ઉપાને કંઈ ઝાઝો લાગ્યો તપાસ કર્યા વગર માદીદરી પોતપોતાને કામે ચાલ્યા ગયા મદદલિંગ સારંગી લઈને બેઠો અને કૃષ્ણલક્ષ્મી દેવની ખૂબ કરાવવાને ગઈ ચંદુલાવને ખમગ પડી એટલે એણે સિપાઈઓને આમતેમ તપાસ કરવાને મોકલ્યા અને થોડીવાર પછી એ કાયમિરિ-મા ચાલ્યો ગયો સિપાઈઓ અહી તહી કર્યા પણ મિચારી ઉપાને પત્તો લાગ્યો નહી

આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા મિચારી ઉપા વિસારે પડી, ચંદુલાવના ઘરમા એ કાઠને સાબરી પણ નહી મોટાના ઘરમા એવું જ હોય !

પ્રકરણ ૭ મું.

ભીમસિંહનું કાવતરું

ખીજે દિવસે સવારમાં વહેલો હુશીકશયદ્ર ઉઠ્યો અને દાતણ-પાણી ફરીને લાયશ્રેરીમાં બેસવાને જતો હતો તે વખતે દિવાન-ખાનામાં તેણે ચંદુલાલ અને ભીમસિંહને બેઠેલા જોયા તેની તે જ મસલત ચાલતી હતી ભીમસિંહે એક બાબુથી નવિનિકાન્ત ઉપર જુકો દાવો મડાવ્યો હતો અને ખીજી બાબુથી તેને મારવાને એક મારો ઉભો કર્યો હતો ભીમસિંહે ચંદુલાલને કહ્યું “ પણ નવિનિકાન્ત કહે છે કે તેના જેવો મોટો અમલદાર એક નાના રાજ્યના નાના દરજ્જાના ન્યાયાધીશ પાસે કેમ ઉભો રહે ? આવા ન્યાયાધીશ પાસે એનો દાવો ચલાવાય નહીં પોલીસીટલ એજન્ટ પાસે કે હાઇકોર્ટમાં તે ચાલતો જોઈએ ”

ચંદુલાલ વચમાં બોલ્યો “ ત્યારે તો આપણા હાથ બંધ થઈ જાય ત્યાં તો કઈ આપણી લાગવગ ચાલે નહીં ”

“ પણ દાવો ચલાવવાનો વખત જ આવશે નહીં ”

“ કેમ વાર ? ”

“ ભાઈસાહેબ, તમે વારે ઘડીયે શું પુછો છો ? એક નહીં ને ખીજો રસ્તો ”

“ ઉહ, ઉહ, હું સમજ્યો, સમજ્યો પણ શું બન્યું છે તે મને જરા ધીમે ધીમે કહો અહીં કાંઈ છે નહીં ”

ભીમસિંહે સર્વ હકીકત કહેવા માડી

નવિનિકાન્ત બ્રિટિશ રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા ઉપર હતો, અને સરકારની સમતિથી તેની નોકરી વીરપુરના રાજ્યમાં ઉછીની આપવામાં આવી હતી બ્રિટિશનો તે વિશ્વાસુ નોકર હોવાથી સરકારની તેના ઉપર રહેમ અને ભાવ હતા તેને રીઝવવો કે ખીજવવો એ બ્રિટિશ સરકારને રીઝવવા કે ખીજવવા બરોબર હતું સિંહને છછેડવા જેવું જ તે કામ હતું પણ ભીમસિંહે તેનો નાશ કરાવવાનું માથે લીધું હતું અને સ્વાર્થથી અથથેલા ચંદુલાલે તે કાર્યમાં પોતાની સંમતિ આપી હતી.

નલિનિકાન્ત સ્વભાવનો માયાળુ, પગ્ગળુ, ન્યાયી, અને સત્યને માર્ગે જ ચાલનારો મનુષ્ય હતો. બ્રિટિશ સરકારના હાથ નીચે નોકરી કર્યાને લીધે તેનામાં બ્રિટિશોની ન્યાયપદ્ધતિ, સત્યશીલ વર્તન, કાર્યદક્ષતા, કર્તવ્યનુ ભાન, અને આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ટેવ, એટલું આવેલું હતું. બ્રિટિશોની રાજ્યપદ્ધતિને તે દેશી રાજ્યો જોડે સરખાવતો અને કહેતો કે દેશી રાજ્યોમાં સત્ત્વ નથી, બ્રિટિશ રાજ્યની પ્રજા વેપારરોજગારમાં ચઢીયાતી છે, તેનામાં જીવન છે, વિદ્યા છે, અને માનસિક પિડાસ છે એક દેશી તરીકે તે પોતાની ફરજ સમજતો અને દેશી રાજ્યોમાં સુધારા વધારા કરી તેમને નમુનેદાર બનાવવાને પ્રયત્ન કરતો.

આવા સુશિક્ષિત, સુશીલ અને દેશાભિમાનની લાગણીવાળા નલિનિકાન્તનો નાશ કરવાને ભીમસિંહે એક ચતુરાસહ નામના ગરાસીયાને રાખ્યો હતો. ભીમસિંહે તેને આ કામ સોંપ્યું ત્યારે ચતુરાસિંહ પ્રથમ તો આ વાત સાલગતા જ ગળગળો થયો અને તેણે ના પાડી, કારણ કે નલિનિકાન્તનું એવું એક પણ કૃત્ય નહોતું કે જેથી ચતુરાસિંહને તેના તગ્ન જરાક પણ ધિક્કાર છુટે. નલિનિકાન્ત જેના સંજ્ઞન, ન્યાયી અને દયાળુ પુરુષનું ખુન કરના તેને જવાનું છે એમ જાણી તેનું હૃદય થરથર કર્યું તેનું મસ્તક ચડકોળે ચઢક્યું. ગમે તેના નિર્ણય હૃદયનો ચતુરાસિંહ હતો પણ આ કાર્યને લીધે ચંદુલાલ તરફ તેને નિરંકાર આવ્યો તેની સાથે આવી મસ-લતમાં ઉભા રહેનાર ભીમસિંહ તરફ તે કંઠી નજરથી જોઈ રહ્યો. ભીમસિંહ અને ચંદુલાલ બંનેનું જાણે આવી બંધુ હોય એમ તેણે ધાર્યું. કારભારીનું તપોબળ પરવાર્યું હોય તેના પાપનો ધડો ભગયો હોય, અને તેનો કર્તિસ્સર્વ જાણે અગ્ન થતો હોય તેમ ચારે દિશામાં તેને અધકાર જણાયો. એકવાર ફરીથી ચંદુલાલ અને ભીમસિંહ તરફ તેણે તિરસ્કાર દર્શાવ્યો અને નલિનિકાન્તને બદલે એ બંનેનું જ ખુન કર એમ તેના મનમાં થઈ ગયું.

ચતુરાસિંહના હાઝા ગગડી ગયા થું કરવું તે એને સુઝ્યું નહીં તેના હાથ, પગ, આખું શરીર, લીલા પડી ગયા એકદમ તે બોલી ઊઠ્યો “મારાથી એ થશે નહીં તમે કાઈબીજાને તે સોંપો.”

ભીમસિંહે તેને ડરાવવા માડ્યો “તને એકવાર કહ્યું એટલે

એ તો તારે જ કરવું પડશે તું કોઈને કહી દે તારે ડોક આપ અને હું આ કામ ખીજને સોંપુ છું બાપલા ! ”

“ બાપલો કહો કે ગમે તે કહે આવા કૂર અને હિચકારા કામ કરવામા કંઈ આપણું શુરાતન બતાવવાનું નથી શુરાતન બતાવવું હોય તો આની જાવ ખુલ્લા મેદાનમા આમ ઉઘતા કોઈને મારવા એ તો બાપલાઓના જ કામ છે ” ચતુરસિંહ બોલી ઉઠ્યો.

એ સાંભળીને ભીમસિંહનું મન જરા પાછું હઠ્યું તે જરા લજ્જામા લેવાયો તેના હૃદયમા ક્ષણવાગ ક્ષત્રીયભાવના ઉત્પન્ન થઈ મેવાડના શરરીગ અને પરાક્રમી રજપૂતો તેની નજર આગળ તરી આવ્યા હાથમા ખડક લઈને રણુમગ્રામની અંદર ધુમનાર ક્ષત્રીય વીરાડ ગનાઓ તેની દૃષ્ટિ આગળ ખડી થઈ ગઈ, અને તે આતુ અધમ કૃત્ય કરવાને માટે ઉભો થયો છે એવા વિચારથી તે ડબકે શરમાયો ચતુરસિંહ ત્યાંથી ગયો ભીમસિંહ અડધો કલાક થોભ્યો વિચારમા પડ્યો પાછી એની અધમ અને કૂર વૃત્તિ તેના મન ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવવા લાગી ખીજે રસ્તો શો લેવો તેના એણે વિચાર કરવા માડ્યો ખીજે કોઈ માણસ ખોળી ડહાડવાને તેણે ફાફા માર્યો “ ખીજે ડાણુ મળગે, કોને ઉભો કડ, લાવ ને હું બંતે જ જઉં ” એવા અનેક વિચાર તેણે કર્યા આખરે અધાઉદીન નામના એક પઠાણને તેણે નજરમા આણ્યો તેને તેણે બોલાવ્યો, અને રાતે નલિનિકાન્તને ઘેર જઈને તેનું ખુન કરવાનું કામ તેને સોંપાવ્યું અધાઉદીને પોતાની બહાદુરી બતાવતે બતાવતે તે હાથ ધર્યું.

વર્ષાઉત્તને શર થયે આઠ દસ દિવસ થયા હતા રાત્રિ કૃષ્ણ-પક્ષની હતી લગભગ બે વાગ્યાનો શુમાર થતા આવ્યો હતો મર્વ જગત ગાઢ નિદ્રામા પડ્યું હતું અધકાર સર્વત્ર વ્યાપી ગયો હતો જાણે કુદરત જ આ અધમ કાર્યની વિરૂદ્ધ હોય નેમ આકાશ વાદળા થી ઘેરાતું હતું, પવન સુસવાટ કરતો જોરથી વાતો હતો, છુટા છવાયા તારાઓ પણ વાદળાથી ઢંઢાઈ ગયા હતા ગામડાની મ્યુનિ-મિપાલિટીના કોઈ કોઈ સ્થળે મુકેલા કાનસો પવન અને ધૂળથી અને ધાસતેલ પુરનારાઓની લુચ્ચાઈથી કેટલાક હોલવાઈ ગયેલા અને કેટલાક તદ્દન ઝાંખો પ્રગટા આપતા નજરે આવતા હતા કોઈ કોઈ સ્થળે તો જાણે કે કાજળની કોટડી હોય, તેમા અધાર હોય,

અને તેમાથી કાળા મગ નીણી ટહાડવાના હોય તેમ મનુષ્યને અધારામા પોતાનો ગરતો શોધી ટહાડવો મુશ્કેલ થઇ પડતો હતો. અધાર અધારાને બાણે છાઇ દેતુ હોય તેમ અધારનુ એક પડ બીજા પડ ઉપર પડી તેને ગાઢ કરી દેતુ હોય તેમ દેખાતુ હતુ કોઇ કોઇ ગવોમા ખાળકુડીનુ અહી તહી પથરાતુ મેલુ કાળુ પાણી અને કીચડ આ અધારમા ઉમેરો કરતા હતા એવા ગાઢ અધારમા સુતેના કાળા કુતરાના સહેજ સહેજ ઘુરકનાથી બાણે કે રાણી અધારી રાત્રિ આ નીચ કૃત્ય મામે ધુગડતી હોય તેમ ભામતુ હતુ અધારનકપી ગાગથી બાણે જમીન, વગ, વૃક્ષ દરેક વસ્તુ લીપાવ રહી હોય, અને આગ્રાશમાથી કાજળની ધારાઓ વર્ષી રહી હોય તેમ રાત્રિ ભયંર અને વિકરાળ લાગતી હતી.

આવા ગાઢ અધારમા પણ પોતાનુ રાઈ કરવાને વજ્રહૃદયનો અપ્લસાઉદીન બહાર નીકળી પડ્યો પોતાનો માર્ગ કરતો કરતો તે નક્ષિનિકાન્તના બગલા તરફ આવ્યો પાછલી બાબુએ થઇને તેણે બગલામા પ્રવેશ કર્યા તેના હાથમા એક ડટાન હતી તે લઇને તે આગળ વધ્યો નક્ષિનિકાન્ત જે ભોલમા સુતો હતો તેમા તે પેડો.

એક મોટા પનગમા નક્ષિનિકાન્ત સુતો હતો તેની ભવ્ય મુખ-મુદ્રા જોતા જ અપ્લસાઉદીન ચમક્યો બાણે કે કોઈ પ્રભાવશાળી ઉમન વૃત્તિવાળો સિંહ સુતો હોય તેવો તેને ભામ થયો તે સિંહની આગળ બાણે એ એક ઉંદરડો હોય તેમ અપ્લસાઉદીનને ભાન થયુ નક્ષિનિકાન્તના મુલાયન અને મુકોમળ અગો તથા કાયા, ગૌર વર્ણ, બહોળુ વક્ષ સ્થળ, અને તેજસ્વી ચહેરા તરફ દષ્ટિ નાખતા બાણે કે અકમળ બાદશાહ જાતે જ સુતો છે તેમ તેને લાગ્યુ તે બહીન્યો કે જો નક્ષિનિકાન્ત જાગશે તો તેને કચડી ન ખાવરો નક્ષિનિકાન્તની વ્યાવૃત્તિ, હેતાળ સ્વભાવ, નિર્દોષ આલ, અને પ્રતિષ્ઠા તથા લાગવગ, અપ્લસાઉદીનની નજર આગળ તરી રહ્યા તે કાર્ષક લયભીત થયો, ડહક શરમાયો, અને ડહક નક્ષિનિકાન્તના તેજમા અગ્નયો ડહક તેના સદૃશ્યોએ તેનુ હૃદય પીગળાવી નાખ્યુ અપ્લસાઉદીન જરા પાછો હક્યો “ આ સુતેલા સિંહને કેમ છછેડાય ! આવા નિર્દોષ પુરુષનુ શરીર કેમ છછેડાય ! ” આમ વિચાર કરતો કરતો અપ્લસાઉદીન આપો જઇને ઉભો તેના કૂચ હૃદયમા પણ આવાત થયો.

“વહુ તો ખુદાના બદા હૈ । ઉસ્કા મુપર ખુદાકા તર કૈસા હૈ ।”
નાલિનિકાન્ત તરફ નજર કરતો અને મનમાં ને મનમાં આમ
બોલતો અલ્લાઉદ્દીન વળી જરા પાછો ખસ્યો તેના ગાત્ર ક્ષણવાર
લાગણીથી શિથિલ થઇ ગયા, અને ડટારી તેના હાથમાંથી છુટી ગઇ.

ડટારી હાથમાંથી છુટી અને એ પગની વચમાં જમીન ઉપર
પડી ખનનન કરતો મોટો અવાજ થયો તેનો એક છેડો પછવાડેની
ભીતને જરા અડક્યો, તે સીધી થઇ ગઇ, અને તેનો ધારવાળો
ભાગ ઉપર આવ્યો.

વર્ષાઉત્તની ઘોર અધારી રાતે જાણે કે એકદમ વિજળીનો
ચમકારો થયો હોય, મહાસાગરની ગભીર સપાળી ઉપર જાણે મોટો
પથ્થર પડતો હોય, મધરાતની અત્યંત શાંતિમાં ચોડીવાળાએતો
મોટો અવાજ સંભળાતો હોય, માધુએને બચાવવાને જાણે આગળ
મા દૈની વાણી થતી હોય, તેમ ડટારીનો અવાજ સંભળાયો.
પ્રભુએ જ જાણે તેને બચાવવાને અને તેનું રક્ષણ કરવાને અલ્લા-
ઉદ્દીનનું ભાન ભૂલાવ્યું હોય, તેને જગાડવાને જ અલ્લાઉત્તનીના
હાથમાંથી ડટારી સગડાવી દીધી હોય તેમ, ડટારીનો અવાજ સંભળીને
નાલિનિકાન્ત જાગ્યો તેણે આમ તેમ જોયું.

પ્રભુની લીલા અગાધ છે સાધુવૃત્તિવાળા, દયાળુ, પરગજુ,
નિરભિમાની અને સાદા, બોળા, મનુષ્યોને ઉગારવાને માટે હુરિ
પોતાનો હાથ લાગો કરે છે મુદ્દામાત્ર દાગિર્ય હણનાર, ડ્રૌપદીના
ચીર પૂરનાર, ક્રુપ અને પ્રહલાદ જેવાના કષ્ટ ત્રાપવાને અનેક શ્રમ
વેડનાર શ્રીહુરિ જ હતા નામદેવના છાપગા ઉપર નળીયા છાનાર,
ગજની કાયા બચાવનાર, ગોરોગાનું પોતું ઝેરીમાં ભરવાને લઈ
જનાર પશુ શ્રીહુરિ જ હતા અનેક ભક્તોને મહત્તમાંથી શ્રીહુરિએ
બચાવ્યા છે અનેક ભક્તોની આફત શ્રીહુરિએ ટાળી છે અનેક
ભક્તોને માટે શ્રીહુરિએ અવનાર લીધા છે એ હુરિજ આ વખતે
નાલિનિકાન્તની વારે ધાયો.

અલ્લાઉદ્દીન ખ્વાસરો બની ન્હાસવા જતો હતો એટલામાં
ઉતાવળ અને ગભરાટમાં તેનો પોતાનોજ પગ ડટારી ઉપર પડ્યો,
તેની ધાર તેના પગમાં પેઠી, અને તેના ન્હાસવામાં મોડું વિધિ આવી
પડ્યું એકદમ તે બેશી પડ્યો અને ડટારીની ધાર પગમાંથી બહાર

ઢહાડવા લાગ્યો જરા જોર ઢરીને કટારી તેણે પગમાથી ખેચી ઢહાડી અને રીસમા ને રીસમા તેને આઘી ફેકી એથી વધારે અવાજ થયો.

એક બાલુએ જેમ શ્રીહુરિ સાધુ પુરૂષોને બચાવવાને અનેક પ્રયાસો કરે છે તેમ બીજી બાલુએ પાપી પુરૂષોને ખાડામા ઉતારવાને કુદરત અનેક રીતે તેની સામેજ વર્તન કરી રહે છે અચાનક પવનનો સુસવાટ બહાર આવ્યો જાણે કંઈ ભય દેખતા હોય તેમ બગલાની આમપાસના કુતરા ભસવા લાગ્યા સિપાઇઓ જાગૃત થયા કોઈ મનુષ્યનો બગલામા સચાર થયો હોય તેમ સૌને ભણકારા વાગ્યા આસપાસની વસ્તુઓએ ભયઢર દેખાવ ધારણ કર્યો સઘળા વાતાવરણમા સિપાઇઓને ભય જેવું જણાયું એક છુટ્ટો જમાદાર ટટાગ થયો અને બીજાને હાક મારવા લાગ્યો “ અમે, જમાવખા ! માનો ન માનો પન કોઈ હગમખોર બગલામે ધુસ ગયા હોવે એસા માલુમ પડના હૈ ”

જમાવખા—હા, સાલે કુત્તે બી વહોત ભસતે હૈ હૈ તો કુચ એસા જમાદાર—માલી ગત બી દૈસી અધારી યોગ હો રહી હૈ ખેશક કુચ તોફાન ચલતા હૈ

જમાવખા—મીયા, હાનેમાને સો જન મમુદ્રમે તોફાન ચલતા હોવે તો બી એસી રાત હો જનની હૈ

આ બનેની વાત સાભળીને પહેલ ઉપર ડોલા ખાતો ખાતો બેઠેલો સિપાઇ ફેડફે બોલી ઉઠ્યો “ જમાદાર, મૈ ને ઉપર બગલેમે કુચ અવાજ સુના થા ”

જમાવખા—કેસી ગાહુ જેસી ખાત કરતે હો તુમ તો ઝોકે ખા રહે થે ! તુમારી લકડી ગીરી હોયગી ઓર અવાજ હુવા હોયગા

જમાદાર—તુમને અવાજ સુના તો મેરેકુ ઉઠાયા ક્યો નહી ?

જમાવખા—મીયા ડર ગયે હોઇગે

ફેડફે—ડરે કયા, મેરે બાવાને એસે તો બાગસે મારકે ફેક દીયે

જમાવખા—તુમારે બાવાને મારકે ફેક દીયે, લેકીન તુમને કયા કીયા ?

કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વગર ફેડફે આકાશ તરફ જોઈ રહ્યો, અને “ સાલા કુચ હૈ તો સહી ! યા અલ્લા ! પરવર દીગાર ! ” એમ કહેતો કહેતો દાઢી અને મુછ આમળવા લાગ્યો આમ ત્રણે સિપાઇઓ નીચે જાગૃત થઈ ગયા

ઉપર બગલામા ફરીથી કટારીનો અવાજ થયો એટલે નલિનિ-
જાન્ત ખેડો થયો અલ્લાઉદ્દીન લગડાતો લગડાતો ન્હામવા ગયો,
પણ નલિનિજાન્ત જાગ્યો છે અને હવે તેનું આવી બન્યું એ વિચાર-
થી તેના ગાત્ર વધારે ને વધારે શિથિલ થયા અને તેનાથી એક
પણ ડગલું આગળ ભરાયું નહીં નલિનિજાન્તે છુમ પાડી અને સિપાઇ-
ઓ “દેખો મેં કહેના થા ને” એમ બોલતા મેડી ઉપર આવ્યા
ગુન્હો હમેશા ગડ છે, તેથી અલ્લાઉદ્દીનના હાઝા ગગડી ગયા ત્યા
ને ત્યાજ તે બેસી ગયો સિપાઇઓએ પાસે આવીને તેને પકડ્યો
અને ફાનસની બતી મોટી કરી તેનું મુખ તે જોવા લાગ્યા

ફેકર બોલી ઉઠ્યો “ફાન, અલ્લાઉદ્દીન ચચા ? ઇસ જખત
તુમ કહાસે ?”

અલ્લાઉદ્દીને રાત્રમાઇને મો નીચું વાલ્યું એટલામા જમાલખા
પાસે આવ્યો અને બોલ્યો “ફાન, અલ્લાઉદ્દીનલાઇ, ઇલા ડાસે
રહડ ગયે ! બિચારે બૂલે પડે હોઇગે ! સાલી રાત કાલી અધારી હૈ તો”

અલ્લાઉદ્દીન એવો તો ઠંડો ગાર થઇ ગયો કે જાણ્યો હોય તો
એક ટીપુએ લોહી ના નીકળે એટલામા જમાલખા રહ્યું “અજ
મશકરીકી બાત છોડ દો”

બધાએ મળીને તેને બાધ્યો અલ્લાઉદ્દીન ખુબ કરગરી પડ્યો
નલિનિજાન્તે તેને ખુબ ધમકી આપીને કહ્યું “માયે સાચુ કહી દે કે તુ
કેમ અહીં આવ્યો હતો ?”

અલ્લાઉદ્દીને સર્વ હકીકત કહી દીધી ચંદુલાલ અને લીમ-
સિંહ બંનેના નામ તેણે આપ્યા અને સધળું કાવતરું તેણે ઉઘાડું
કરી દીધું એટલામા નલિનિજાન્તે ત્યા પડેલી કટારી તથા લોહીના
છાટા જોયા તે વિષે તેણે તપાસ કર્યો, અને અલ્લાઉદ્દીન સર્વ
હકીકત કહેતો અને પોતાનો પગ બતાવતો બોલ્યો “મેગ ગુન્હાકી
સજા તો અલ્લા મેરેકું કર ચુકા હૈ” રાતે ને રાતે અલ્લાઉદ્દીનને
પોલીસને સ્વાધીન કરવાને મોકલવામા આવ્યો

રસ્તામા વળી ફેકરૂં પુછ્યું “ચચા કહો તો સહી, ઇલા
કપલે આના હુઆ ?” અલ્લાઉદ્દીન રહીડાયો અને બોલ્યો “ચચે
તુમારે મર ગયે કયા બાર બાર પુછતે હો જખમારનેકું આયે”

અક્ષાઉદીનને પોલીસને સ્વાધીન કરીને સિપાઇઓ પાછા ફર્યા-
પોલીસે તેને કેદમાં નાખ્યો

રાતે અક્ષાઉદીનને નલિનિકા તને બગલે વિદાય કરીને ભીમ-
સિંહ ઘેર આવીને સુઇ ગયો હતો, અને સવારમાં ઠહેલો ઉડીને તે
અંદુલાલને ઘેર આવ્યો હતો એટલે ગતે અક્ષાઉદીનની શી વલે
થઇ છે તે ભીમસિંહ જાણતો નહોતો. અક્ષાઉદીન પોતાના કામમાં
ફતેહ મેળવીને હમણા આવ્યો એમ રાહ જોતો જોતો તે ઝારભારી-
ને ઘેર આવીને ખેડો હતો પોતે જાણતો હતો એટલી હકીકત
ભીમસિંહ અંદુલાલને કહેતો હતો એટલામાં અતુરસિંહ ઉતાવળો
ઉતાવળો ત્યાં આવી પહોંચ્યો ભીમસિંહ તેને આપેલી આવતો
જોઈને એકદમ ઉડ્યો અને બહાર જઈને બોલ્યો “ અતુરસિંહ,
આટલો બધો ઠહેલો તું ક્યાથી ”

“ ઠહેલા તો કઈ કામ વગર આવ્યા હજી ”

“ કઈ બાતમી મળી ? ”

“ બાતમી મળી અને મળી બાજુ બગડી પણ ગઈ ”

ભીમસિંહના મનમાં મોટો ચિરાડો પડ્યો તેના મુખ ઉપર
ગ્લાનિ છવાઈ ગઈ હૃદયમાં ચિતાનો અગ્નિ ભભુકી રહ્યો આખી
રાત ઉપ નહીં આવવાયી લાલ ચોળ થઇ ગયેલી તેની આખોમાંથી
તેજ ઉડી ગયું અને મનના માલિન્યથી કાળો મેઘ જેવો થઇ ગયેલો
ભીમસિંહ મુગા પ્રાણી જેવો અવાચક બની બોલ્યા ચાલ્યા વગર
અતુરસિંહ સામે જોઈ રહ્યો ક્ષણવાર પછી બંને જણ પડમાં આવ્યા

અક્ષાઉદીન પડકાર્યાની વાત આખા વીંપુરમાં ફેલાઈ રહી
તેની સાથે નલિનિકાન્તનું જીવન કરવાની કાશીશ, અને અક્ષાઉદીન-
નું તેમાં નહીં ફાવતું, વગેરે વગેરે વાતો નગરમાં ચર્ચાવા લાગી
તેમાં અંદુલાલ અને ભીમસિંહનો પણ હાથ છે એમ સૌએ કહેવા
માડ્યું લોકોએ વિસ્મય પામીને અંદુલાલ અને ભીમસિંહ તરફ
તિગ્ગર દર્શાવે! અતુરસિંહ એ સત્રણ સાલળીને ખજા આપવાને
ઝારભારીને બગલે આવ્યો હતો તેણે સામજેલી સર્વ હકીકત કહી
સાલળાવી ક્ષણવાર ત્રણે જણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર એક બીજાની
સામે જોઈ રહ્યા એ વખત તેમના મુખ ભય અને ચિતાથી છવાઈ રહ્યા

બ્યારે ત્રણે જણ એકદમ ચુપ થઇ ગયા, ત્યારે ઝાંચી ત્યાં

તણે જણુ કેમ ચુપ થઇ ગયા હશે એમ વિરમય પામીને હુપીકરા-
ચક્રે પોતાની ઓરડીમાંથી જગ બહાર ડોકે ઢહાડયુ અને તેમના
તરફ નજર કરી જુવે છે તો ત્રણેજણુ મો ઉંઘા વાલી, લમણે હાથ
દબ, શોઝાતુર અને મ્હાન ચહેરે બેઠેલા જણાયા તેમના મુખ
ઉપરથી લાગ્યુ કે અત્યત ચિતા અને લયમા તેઓ કુમેયા છે
દિવાનખાનામાં પણ અત્યત શોઝની છાયા છવાઇ રહેલી જણાઇ
ત્યા એક નાની ટાડણી પડે તો પણ અવાજ મલગાય એવુ સળ
શાત અને ચુપ થઇ ગયેલુ લાગ્યુ

કઈક ખેં પામીને હુપીકશયક્ર પોતાની ઓરડીમાં પાંગે
આવ્યો અને ખુરશી ઉપર પડ્યો પડ્યો મનમાં ખડમડ્યો “ચક્ર-
લાલ ! તમારી અમલદારી અને વૈભવ તમને જ મુખ્યારૂ હજે કલાપી !
કલાપી ! આવા રાજ્યવૈભવને “ખુની લપટા”નું નામ તે ખર
જ આવ્યુ છે હુ તેમને નગડના દાર કહુ છુ ”

“Shakespeare ! Shakespeare ! Thou hast
well said

‘ Some are born great,

‘ Some achieve greatness,

‘ And some have greatness thrust

upon them

“મખ લોકોએ તમને મોટા માન્યા માટે જ તમે મોટા
નહી તો તમારામાં મોટાઇના લક્ષણ શા છે ? માત્ર કાળબળના
તમે પુતળા છો ! ”

“સો રૂપિઆ મળે કે શેઠ મહુડીની કેક રૂહડે ! અધિકારની
કેક જેને લાગે નહી તેજ મનુષ્ય ! ”

“હરિ, હરિ ”

એમ બોલતો, નિ શ્વાસ નાખતો, ચક્રલાલના જ વિચાર કરતો
હુપીકશયક્ર ખુરશી ઉપર બેઠો થયો અને ચક્રલાલના કૃત્યો અને
તેમના બાવી પરિણામો વચ્ચે તેનું મગજ અથડાઇ રહ્યું “ચક્ર-
લાલ, ચક્રલાલ, તુ આ શુ કરવા બેઠો છે ? તને લાજ નથી, શરમ
નથી, ડર નથી શુ આ તારી અમલદારી ‘

“ પ્રભુથી ના કદિ ડરવા, દિલે ધચ્છયુ સદા કરવા,
 નહીં કંઈ દાદ સાલજવા, અમલદારી તમારી શુ ।
 નહીં વિવેક વાપરવા, નહીં શુભ શબ્દ ઉચ્ચરવા,
 દયા કે ધર્મને ત્યજવા, અમલદારી તમારી શુ ।
 ભલે હો રક કે ધનવત, ભલે હો ન્યાયી, સાધુ, મત,
 નથી કોની કદિ પરવા, અમલદારી તમારી શુ । ”

હુધીકેશચંદ્ર વિચારમાં ને વિચારમાં જરા મોટેથી બોલી ગયો
 કંઈક શબ્દો દિવાનખાનામાં બેઠેલા ચંદુલાલના કાનમાં અચાનક
 અથડાયા ભીંમસિંહ રાજ માગીને ચાલતો થયો તેની સાથે ચતુર-
 સિંહ પણ ગયો અને ચંદુલાલ હુધીકેશચંદ્રના શબ્દો ઉપર કંઈક
 વિચાર કરતો, કંઈક પોતાની જાતને નિદનો, અને નિશ્વાસ નાખતો,
 તત્પર બનીને ત્યાં ને ત્યાં જ બેસી રહ્યો એટલામાં નોકરે આનીને
 વરંધી આપી કે જમવાની વખત થઈ છે, પણ ચંદુલાલના ભૂખ
 અને તરમ ઉડી ગયા હતા બળ્યું એ ખાવાનું ને પીવાનું એમ
 બહુબહુતો તે જે ભાવે તે ખાઈ લેવાને ગયો અને હુધીકેશચંદ્ર જોડે
 જમવાને બેઠો એટલામાં મદ્રાસિંહ પોતાને સાસરેથી આવી હુધી-
 કેશચંદ્રને વચન આપ્યા પ્રમાણે તેના પહેરવા, અને રીતભાતમાં
 ધણો ફેરફાર થઈ ગયો હતો એક સાદી પૂલ ગુલાબી રંગની ક્રીશ્મી
 કારવાળી સાડી એણે પહેરી હતી સ્ત્રીઓની આભાવિક લજ્જા હવે
 તેનામાં જણાતી હતી માથે વાળ સાદી સીધી સેથી પાડીને હોળના
 હોય તેમ જણાતું હતું, કારણકે તેના માથાનો ભાગ એટલો તો
 ટાંકેલો હતો કે કવચિત તેની સાડીનો છેડો માથેથી ખસતો ત્યારે
 જ કપાળની ઉપરનો ભાગ સહેજ દેખાતો હિંદુઓના રિવાજ પ્રમાણે
 તેના કપાળની વચમાં રક્તગિદ્ધ જેવો લાલ કુકુમનો ચારલો-સૂર્યાસ્ત
 સમયે સ્વચ્છ આકાશમાં દેખાતા લાલચોળ રવિરાજ મરીખો-વણો
 જ શોભતો હતો ખીજા સૌભાગ્યચિન્હ ગરીર ઉપર નજરે આવતા
 હતા હાથે મોતાની બગડીઓનો ‘ સેટ ’ અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે
 પહેરેલી ટ્રાયની આસમાની રંગની બગડીઓ તેની શોભામાં ઉમેરો
 કરતા હતા પગમાં પહેરેલા ઝાઝગેના ઝમકાર સૌના ચિત્તને હરતો
 હતો તેના હાથની હથેળીઓ, પગના તળીયા, અને હાથપગના
 આંગળાના નખ, મેદી મુઝીને કસુબા જેવા લાલ ટ્રેલા દેખાતા

હતા તેની મુખમુદ્રા ગભીર હતી હુપીકેશચંદ્રની દૃષ્ટિ આપેથી તેના ઉપર પડી થોડા દિવસ ઉપર ફરવા જતે જોયેલી મદકલિકા તેને સાબરી આજની મદકલિકા અને તે દિવસની મદકલિકામાં આસમાન જમીનનો ફેર લાગ્યો આજની મદકલિકા ગભીર અને તે દિવસની અસ્થિર અને ચચળ લાગી

મદકલિકા રસોડામાં આની અને ચંદુલાલ અને હુપીકેશચંદ્ર સામે પાટલા ઉપર બેઠી મદકલિકાને જોઇને હુપીકેશચંદ્ર હપથી બોલ્યો “જહેન, આ તમારો દેખાવ મારા હૃદયમાં ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરે છે આર્થ ભાવનાઓને પ્રદર્શિત કરનારા વસ્ત્રાલંકારોથી તમે અધિક રોબો છો ”

“ભાઈ, હું તમને ઠપકો દેવાને આની છું ”

“મેં રો ગુન્હો કર્યો છે ? ”

“ગુન્હો કરો તેવા નો તમે છો જ નહી ”

“ત્યારે ઠપકો શા માટે ? ”

“તમાગ જોવા શાણા અને મુશિક્ષિત પુરૂષો પણ જુઠા હોય છે એ તો મેં આજ જ જાણ્યું ” મદકલિકાએ હસતે હસતે કહ્યું

“શા માટે એમ બોલો છો ? ”

“તમે એમને વચન આપ્યું હતું અને તમે મારે પેર ફરી જમવાને કેમ ન આવ્યા ? ”

“સંજન પુરૂષને વારેઘડીએ તગ્દી આપી એ મને ઠીક લાગ્યું નહી ”

“ત્યારે તમે કોઈ વાગ જુહું પણ બોલો ખગા ” મદકલિકાએ જુલું અને તે ખડખડ હસી પડી

હુપીકેશચંદ્ર પણ મોં મલકાવતો તેની સામે જોઈ રહ્યો

ફરી પાછી મદકલિકા હસતી હસતી બોલી “ઠીક ત્યારે તમે જુઠા તો થાવ, પણ તમે કોઈ વખત ગાડા પણ થાવ કે ? ”

હુપીકેશચંદ્રે હસતે હસતે જવાબ આપ્યો “હા, તે પણ થઈએ, કેરી ચુસતા, છોકરૂં રમાડતા, કુદરતને નિહાળતા, ઝાડપાન અને વેંચાથી ભરેલે રસ્તે ચાલતા અને પોતાની પત્ની સાથે વાત-ચીત કરતા, વિદાનો પણ ગાડાતૂર જોવાજ જાણુવા ”

સૌ ખડખડ હશી પડયા ચ દુલાલ પણ પોતાની ચિતા ક્ષણ વાર વિસરી જઇ ખડખડ હસ્યો અને બોલ્યો ‘ જ્યાં નવ પહોંચે ગવિ ત્યાં પહોંચે દ્રવિ । તમે વિદ્વાનો અને કવિઓની કલ્પના-શક્તિ અને અવલોકનશક્તિથી તો હદજ છે ’ આમ કહેતે કહેતે ચ દુલાલના મુખ ઉપર હાસ્ય અને વિરમય રમી રહ્યા

વળી પોતાની જમતા પહેલાની સ્થિતિને મલાગતો અને તેની સાથે આ નિર્દોષ આનંદને સગખાવતો ચ દુલાલ બોલ્યો ‘ હુધીકિશ ભાઇ, તમારા નિર્દોષ આનંદની હું તો અદેખાઇ કર છું જીવતરમા આવી ધડીઓ ધન્ય ધડીઓજ છે ’ પોતાના કૃત્યોનો જાણે કે પચાત્તાપ કરતો હોય તેવા ચ દુલાલ આ વખતે જણાવ્યો

“ હુધીકિશભાઇની પવિત્ર ભાવનાઓ પ્રભુ મને આપો એમ હું દંઢપણે ઇચ્છું છું ” મદદલિજા ધણી ઉમગમા આવીને બોલી

“ મારૂં કંઈ લેશો તો તમે ચોર ગણાશો ” હુધીકિશચ દ્રે કહ્યું અને બોલતે બોલતે હશી પડ્યો

સૌ હમવા લાગ્યા

“ ચોરી કરવામા ચોર માલીકનું દ્રવ્ય ઓછું કરે છે, પણ આ ચોરીમા તો તમારૂં દ્રવ્ય વધશે, લાભ તો બનેને છે ” મદદલિજાએ જવાબ આપ્યો

“ સજ્જન પુરુષોનું ધન તેમનું એકલાનું નથી પણ તે સમસ્ત જગતનું છે ” ચ દુલાલે તેમા ટાપશી પુરી તે પોતાની ચિંતાને ક્ષણવાર વિસરી ગયો, અને બનેની વાતો સાંભળીને હસ્યો પડી તે પોતાની અતર્થચિંતાને આ નિર્દોષ આનંદ સાથે સરખાવવા લાગ્યો

હુધીકિશચ દ્ર અને મદદલિજા બંને જણ નિર્દોષ આનંદની લહરીઓમા-જાણે નિર્મળ આકાશમા સ્વતંત્રપણે બે પક્ષીઓ ઉડતા હોય તેમ-ઉડતા જણાયા શાંતિ અને આનંદ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યા બંને જણ હસતે હસતે આનંદમા ગુપચુપ એક બીજાના સામું જોતા જોતા ક્ષણવાર બેસી રહ્યા

જમનાનું જમવાને ઠેકાણું રહ્યું મિયાતો રસોઇઓ ઉઘો નીચો થવા લાગ્યો કે ક્યારે જમી પરવારે અને હું છુટો થઉં । એટલામા શાંતિનો ભગ કરી ચ દુલાલ બોલી ઉઠ્યો “ ભર્તૃહરિ, ભર્તૃહરિ, તે ખડજ કહ્યું છે,

વાઙ્મય સહજનસંગમે પરગુણે પ્રીતિ ગુરૌ નમ્રતા
વિદ્યાયા વ્યસન સ્વયાં પિતિ રતિ લૌકાપવાદા દૂભયમ્
ભક્તિ શૂલિનિ શક્તિરાત્મ દમને સસામુક્તિ સ્થલે
જ્વેતે ચેષુ વસન્તિ નિર્મલગુણા સ્તેભ્યો નરેભ્યો નમ

ક્ષણવાર ચ દુલાલે પોતાની અમલદારી તરફ નિરસ્તાગની દૃષ્ટિથી જોયું અને પછી બોલ્યો “ હુપીકેશચદ્ર, ધન્ય છે તમને ! તમારા જેવા પવિત્ર વિદ્વાન મારા ધરમા આવ્યા અને મારું ધર પાવન થયું વિદ્વાનોનો નિર્દોષ આનંદ કેવો હશે તેનું જ્ઞાન મને આજ થયું આવા નિર્દોષ આનંદમા કદિ શોકનો અવકાશજ નથી અમારા આનંદ તો દોષ અને અતે દુખથી ભરેલા છે ” એમ કહેને કહેતે ચ દુલાલને પોતાના કૃત્યો ઉપર ધિક્કાર આવ્યો

ચ દુલાલની સામે જોઇને હુપીકેશચદ્રે બહુ ગભીરતાથી જવાબ આપ્યો “ સાહેબ, ઉદ્રિયોનેજ સતોષવી એ જેના જીવનનું લક્ષ્ય હોય, તેનામા ઉચ્ચ પવિત્ર ભાવનાઓ કે સરકારો પેશી શકતા નથી ક્ષણવાર અચાનક થયેલા સત્સમાગમથી વખતે તે પેસે તો તે ઝાઝીવાર ટકી શકતા નથી પવિત્ર ભાવનાઓ વગર નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાતો નથી અને એ નિર્દોષ આનંદ વગર સુખની આશા રાખવી વ્યર્થ છે ”

ચ દુલાલ સાબળી રહ્યો અને તેના મનમા કંઈ ડંઠ વિચારો આવ્યા એટલામા પાછો હુપીકેશચદ્ર બોલ્યો “ જે કુટુંબમા ભાઈ ભાઈ વચ્ચે, ભાઈ બહેન વચ્ચે, પિતાપુત્ર વચ્ચે, પતિપત્ની વચ્ચે અને માતાપુત્ર વચ્ચે, સ્નેહની, પવિત્ર ભાવનાઓની, ધાર્મિક વિચારોની, ઉચ્ચ આશયોની, કે સરકારી ઉર્મિઓની, આપ લે થતી નથી, તે કુટુંબમા ખરા સુખ અને શાંતિનો કદિ વાસ થતો જ નથી તે કુટુંબ કુગળી વાવીને કસ્તુરી લણવાની મિથ્યા આશા રાખે છે ધ્રુમ વગર નીતિ નથી, નીતિ વગર ચારિત્ર્ય નથી, અને ચારિત્ર્ય વગર સુખની આશાજ નથી ”

હુપીકેશચદ્રના વચનો ચ દુલાલના હૃદયમા બાણ જેવા લાગ્યા અને તે હૃદય કંઠથી ડરીને સાબળી રહ્યો. તેના મુખ ઉપર જરા ગ્તાનિ વ્યાપી રહી પશુ તેને ખોટું લાગશે તેનો વિચાર કર્યો વગર હુપીકેશચદ્ર ચ દુલાલને હજી પશુ બે ચાર વધારે શબ્દો સંભળાવવા

એમ કરીને હિંમત ધરીને નિરુહાથી આગળ ખોલ્યો. “લાઈ અંદુ-લાલ, તમને ખોટું લાગશે, પણ હું સ્પષ્ટનકતા છું, તેથી મને જે ખરૂં લાગે છે તે હું ઝહી દઈશ. ધર્મ વિનાનું તમારૂં ચારિત્ર્ય સુઝાન વિનાના વહાણ જેવું છે તે કયા ધસડાઈ જશે, કયા અથડાશે, કયારે ભાગી જશે, તે ઝહી શકાય નહીં જે કુટુંબમાં આજ આ રાતો નેકટાઈ ધાલીશ, કાલે કાળો પહેર્યો હતો, આ કાલર જરાક ચોળાયેલો છે, કાલે એ પહેર્યો હતો, આજ નવો ટાઇટ લાવો, આવા શબ્દોજ કાને પડતા હોય, આવી બાબતોમાંજ સૌનો જીવ રહેતો હોય, ત્યાં સાધુતા કે ધાર્મિકતા, કે ઉડા અધ્યયનની આશાજ શી ! અને ઉડી વિદ્યા કે ધાર્મિકતા વગર તમે ખરૂં સુખ પ્રાપ્ત કદિ કરી શકશો નહીં ”

હૃષીકેશચંદ્રના શબ્દો અંદુલાલના હૃદયમાં પાછા વળી સમાન વાગ્યા તેણે હવે નીચું નોમને જમ્યાજ કર્યું. હૃષીકેશચંદ્રને અંદુલાલના કુટુંબની રહેણી ડગણી ઉપગ્રથી સમસ્ત ભારતની રહેણી કરણી સાબરી આવી એ સ્વદેશપ્રેમીનું હૃદય ચિરાયું અને તે બહુ ખેદ સાથે મનમાં બડમડ્યો. “મોજશોખ અને પાશ્વત્ય વિલાસોમાં સઘળું હૃદય પાયમાલ થઈ રહ્યું છે સાદાર્થ વગર સાધુતા નથી, સાધુતા વગર ઉત્કટ ચારિત્ર્ય નથી, ઉત્કટ ચારિત્ર્ય વગર તમે ગમે તેટલી સમાજને સ્થાપો, ગમે તેટલા મડળો ઉભા કરો, અને ગમે તેટલી ઋચાઓ અસ્તિત્વમાં આણો, પણ તે સઘળા રેતીના પાયા ઉપર ચણેલા છે એમજ સમજજો ”

સૌ જમીને પગવાર્યા પોતપોતાના હાલમાં ચાલ્યા ગયા અંદુલાલપાછો પલંગમાં પડ્યો પડ્યો આળોટવા લાગ્યો. હૃષીકેશચંદ્ર પાછો લાયબ્રેરીમાં જઈને કંઈક વાંચવા લાગ્યો.

ઐટલામાં વળી દિવાનખાનામાં ભીમસિંહ પાછો આવીને બેઠો, અને અંદુલાલ છે એમ તપાસ કરવા લાગ્યો. અંદુલાલને ખબર મળતા તે દિવાનખાનામાં આવ્યો અને ભીમસિંહને નોમને એકદમ બોલી ઉઠ્યો. “ભીમસિંહ, હવે ટૂંક ઉગરવાનો ઉપાય છે ? આ તો આબરૂના કાકગ થવા બેઠા ”

ભીમસિંહે તરતજ જવાબ આપ્યો. “સાહેબ, સાહેબ, હવે ગભરાવા જેવું કંઈજ નથી. ખીન્ને ઉપાય રચ્યો છે પ્રભુ કરશે તો તેમાં કંતેહ મળશે ”

“પણ નલિનિકાન્તને મારવાની કાશીશ કર્યાનો આરોપ આપણે માથે આવશે તેનું શું ?” ચંદુલાલે અધીરા થઇને પુછ્યું

“એ કેમ અદરજ ઉડી જાય એવા બદોબસ્ત હું કરીશ ” મનમા ગભરાતો પણ ઉપરથી હિંમત બતાવતો ભીમસિંહ બોલ્યો

“ઠીક ત્યારે તો ! પણ પેલા નંદકુમારે શું કર્યું ?” ચંદુલાલે પાછું પુછ્યું

“તેણે ખોટી પહોચ બનાવી છે” ભીમસિંહે જવાબ આપ્યો

“એમા તો હું પણ તમને કંઈક મદદ કરીશ ” ચંદુલાલ કંઈક હિંમત ધરી, ડારભારને ગર્વ મનમા આણી, મુઠાને આમળતો આમળતો બોલ્યો

ચંદુલાલ હવે પોતાની જમતા પહેલાની સ્થિતિ ભૂલી ગયો હતો તેણે માનસિક વ્યથાને ત્યજી દીધી “એવા તો પાંચમે આવે છે ને જાય છે એવી ચિંતા કરીએ તો જીનીએ નહીં,” એમ કહીને તેણે પોતાના હૃદયને કંઈક ધૃતિ દેશી રજવાડાની ખટપટ, પ્રપચ અને પ્રવૃત્તિમાજ ઉછરેલા ચંદુલાલે, ખલાસીનું છોકરું જેમ ભર દગિયે તોફાનમા પડેલા વહાણમા હિંમત અને ધૈર્ય ધરે છે તેમ ધૈર્ય ધર્યું તેનો મળ સ્વભાવ પ્રગટી રહ્યો પ્રપચનું તે પુતળું પાછો બની રહ્યો તેની ધુમરાયલી આખો, ચહેડેલી ભૂકુટિ, કરડી અને આડી નજર, મુછ ઉપર હાથ, અને ઉન્મત્ત ચહેરો, ગર્વની પરિસીમા દર્શાવવા લાગ્યા તે એટલુંમ ફરી બોલી ઉઠ્યો “એહ, એમા તે શું ? કેટલાનેય ઉખેડી નાખ્યા ! આ મગતરાનો તે શો હિસાબ ? એને પણ ખબર પાડુ કે હુયે પણ એને એક મળ્યો હતો ”

“હા, ભાઈસાગ, આપ ધારો તો બધુંએ કરી શકો તેમ છો ! રાણાજી તો માત્ર નામના જ છે આપ જ અમારે મન તો રાણાજી છો ” ભીમસિંહ આમ ધીમે રહીને બોલ્યો અને તેણે ચંદુલાલને પાણી ચઢાવી ઉશ્કેર્યો

“ભીમસિંહ, મને ચઢાવવાની વાત ન કરો હું બધુંએ સમજું છું, પણ હું જગ વખત વિચારી જઉં છું મને જરા વ્યા આવી જાય છે ”

ચ દુલાલે જરા મો ઠાકુ ડરી ગર્વ ધરીને કહ્યું

“ સાહેબ, હું પણ એ જ કહેવાનું કરતો હતો કે સાહેબ, આપ બહુ જ દયા ખાઈ બન્યો છો. પણ દયા ડાકણને ખાય છે એ તો આપ બન્યો છો ” ભીમસિંહે ધીમે રહીને જવાબ આપ્યો.

એ સાબળીને ચ દુલાલ મનમાં પુલાયો અને બોલ્યો “ હું બાણુ તો છું જ, પણ-અ-અ-અ-સાળો સ્વભાવ મારો એવો છે કે મારાથી કોઈનું બગાડાતું નથી ”

“ આપની ઝાંરીસવાળાઓ પણ એમ જ કહે છે તેઓ કહે છે કે સાહેબે જેને પોતાનો ગણ્યો તે તો ઈશ્વરને જ ખોળે બેઠો ” ઝાંરીસવાળા ડાંગુનોના કુબેલા હક્ક અને ચ દુલાલનો પક્ષપાતી સ્વભાવ પોતાના મનમાં ખડો કરીને ભીમસિંહ કંઈક ટોળથી હડાહડ જીતી જ બોલ્યો

જગતનો સામાન્ય નિયમ એવો હોય છે કે જે મનુષ્યો અસાની અને કમ અક્ષનવાળા હોય છે, અથવા તો ભુડા કૃત્યો કરનારા હોય છે, તે પોતાની પ્રશસા થતી સાબળવાને હમેશા આતુર હોય છે ખુશામતથી તે રાજ થાય છે અને તેમની આગળ ખુશામતીયાઓ જ ફાવી શકે છે સંજ્ઞન અને સત્કાર્ય કરનારા પુરૂષો પોતાની ઉબજવળ કાર્તિને હસ્તામલકવત્ પ્રત્યક્ષ દેખે છે, તેમના સત્કાર્યો જ તેમની કાર્તિ છે એમ તે માને છે તેમના સત્કાર્યોમાં તેમને દૃઢ વિશ્વાસ છે એથી તે બીજાના વખાણની દરકાર કરતા નથી કુર્કર્મ કરનારને તેની કાર્તિ નિષે શક રહે છે અને તેથી તે બીજાઓ પાસેથી તેનું ગાન સાબળવા ઈચ્છે છે એથી કરીને પોતાના વખાણથી રાજ થતો અને પુલાતો ચ દુલાલ, અધુરો વડો છત્રગાય તેમ, છત્રકાષ્ટ જઈને પોતાની મિથ્યા બડાશો હાડવા લાગ્યો તેણે કહ્યું “ શુ ડર ભીમસિંહ ! ઝાંરીસના ડાંગુનોમાં કોઈનામાં બે બદામતીયે અક્ષલ નથી ગેરાઓ લખતા પણ ન આવડે તમ સમજવના પણ ન આવડે એ તો હું જ નભાવી લઉં ”

“ ત્યારે શેરાઓ પણ આપ આપને હાથે જ કરો છો ? તો તો પછી આપને ઘણું જ કામ પહોંચે આપના જેવા કારભારી તો કોઈક જ હશે. ” ભીમસિંહે કહ્યું, અને કહેતા કહેતા ચ દુલાલ બે વાગ્યે કચેરીમાં ગયો છે, હા, હો કરીને પાછો આવે છે

અને બિચારા કારકુનો બધું લખવામા પીલાઇ મરે છે, એ સઘળો ચિતાર તેણે પોતાના મગજમા ખડો કર્યો

“છતાં પણ પેલો કહેશે કે મને પ્રેમોશન ન આપ્યું અને પેલો કહેશે કે મને ન આપ્યું ! કામમા તો બધાનોય ધબડકો જ ! તોયે પણ—હું મારા વખાણુ નથી કરતો—પણ—હું જરા દયા રાખુ છું અને જેનો હક્ક આવે છે તેને તરત પ્રેમોશન આપુ છું. અટકાવુ તો શું કરે ? કામ જેતા તો તેમજ કરવું ઘટે છે ”

“હા, અટકાવો તો શું કરે ? એ તો આપ સારા કે કોઇના કામ તરફ જેતા નથી અને કોઇનો હક્ક કુબાવતા નથી ઓપીસના બધાએ કહે છે કે સાહેબનામા પક્ષપાત ખીલતું નથી ” અદુલાલ-નો પક્ષપાતી સ્વભાવ, કામ નહીં જોવાની અને માત્ર સહી કરવાની ટેવ, અને ધણીના કુબેચા હક્ક, વગેરે બાબતો મનમા લાવીને ભીમસિંહ બોલ્યો

આમ અને બેઠા બેઠા વાતો કરતા હતા એટલામા એક સિપાઇએ આંતરે એક કાગળ ભીમસિંહના હાથમા આપ્યો. તે કાગળ ભીમસિંહે મુકેલા એક જાસુસનો હતો તેમા નીચેની હકીકત લખેલી હતી “અધ્યાઉદીનના ઉપર કેસ ચાલ્યો તેમા તેને સખત શિક્ષા થઇ છે ન્યાયાધીશે કારભારી સાહેબની ચીઠ્ઠાનો પણ સ્વીકાર કર્યો નથી આડકતરી રીતે તમારો અને કારભારી સાહેબનો પણ આ કેસમા હાથ છે એમ કચેરીમા સૌના જાણ્યામા આજુ છે પાડે પાડા વઢે અને ઝાડનો ખોડો ઝહાડે તેમ બિચારો અધ્યાઉદીન માર્યો ગયો છે ન દકુમારવાળો કેસ પૌલીટીકલ એજન્ટ પાસે ચાલતો હતો તેમા નલિનિકાન્ત ફતેહ પામ્યો છે ન દકુમારનો પુરાવો તુટી ગયો છે ”

ભીમસિંહે કાગળ વાંચ્યો અને બંને જણના હાઝા ગગડી ગયા તેમના હાથ પગ ઢીલા થઈ ગયા હુધીકેશચંદ્ર પાસેની ઓરડી-મા બેઠો બેઠો વાચતો હતો તેણે આ સઘળું સાંભળ્યું અને તે મનમા બોલ્યો “કપટનું કોર્ટ સગું નથી પ્રભુને જુક જહાલી નથી અહકાર કોઇનો રહ્યો નથી મોટા રાવણુ જેવાઓ પણ ધુળમા રગદોળાયા ! આજે તેમના નામ કે નિશાન પણ નથી ! તો પછી અદુલાલ, તારા જેવાના તે શા હિસાબ ? એક કવિએ ખરૂં જ કહ્યું છે

“ શુ માનવનું અભિમાન પલકમા ટળી જશે રે,
માટીમા મળી જશે રે
જેમ પીપળ ઉપર પાન પલકમા ખરી જશે રે,
માટીમા મળી જશે રે ”

અ દુલાલ ધણો ઉદાસ થયો, તેણે ઉડો નિસાસો નાખ્યો, હાથ પગ પછાડ્યા, અને ઉંચો નીચો થઇ રહ્યો ભીમસિંહ પણ નરમ થેશ જેવો થઈ ગયો. શુ ડગલુ તે કાઢતે સુગ્રયુ નહી એકે રસ્તો હવે રહ્યો નહી અ દુલાલ ગમે તેવો કપટનો કબ્બારો પણ આખરે કારભારી તો ખરો જ. મોટાનું છોકરું, ખાનદાનીમા ઉગરેલો, સુકુમાર કાયાવાળો, એટલે તેનું હૃદય પણ જરા પોચું જ હોય. વળી ગુન્હો રાક છે કપટ કરનારાઓ મેળો લપકો ગમે તેવો રાખે પણ હૃદય-મા તેઓ ધણા ખી જ હોય છે એથી ઢરીને અ દુલાલ ડરી ગયો. પોતાના મનમા તેણે વિચાર કર્યો “ હું નલિનિકાન્તને મળુ અને મારા વિષેનો ખોટો અભિપ્રાય તેના મનમાથી કહાડી નાખુ વખતે તેની માશી માગુ તોપણ શુ. વાણીઆલાઇની મુછ નીચી તો નીચી. એમા આપણુ શુ જવાનું છે. ગરજ વખતે ગધેડાને પણ બાપ કહેવો પડે. તેમા કંઈ ગધેડો આપણો બાપ થઇ ગયો ? ” આમ અનેક વિચાર અ દુલાલે પોતાના મનમા કર્યા પણ ભીમસિંહ હજી પણ તોરમા ને તોરમા ઉઠ્યો અને ઘેર ચાલ્યો ગયો એણે ફરીથી અ દુલાલને તેનું મો બતાવ્યું નહી.

ખીજે દિવસે અ દુલાલ નલિનિકાન્તને ઘેર ગયો અને તેણે તેની માશી માગી વિદ્વાન અને ઉદાર હૃદયવાળા નલિનિકાન્તે તેને માશી આપી અને અ દુલાલ તે દિવસથી તેના ઓશીઆળો થઇ રહ્યો તે કપટ કરવાનું ભૂલી ગયો, પણ રાજ્યદરબારમા તેનું માન ઘટી ગયું નલિનિકાન્ત જેવા સત્યનિષ્ઠ, ન્યાયી અને હેશીયાર મનુષ્યનું ગૌરવ મનમા આણી તેના માર્ગમા કોઇ દિવસ આડે નહી આવવાનો નિશ્ચય તેણે મનમા કર્યો પણ ઢહેલત છે કે પ્રાણ અને પ્રજ્વલિ સાથે જ જાન, તેમ અ દુલાલનો જ્વલિસ્વભાવ ગયો નહી અને પોતાના દુર્યોધી તેને આખરે કારભાર છોડવાનો પ્રમત આપ્યો.

ભીમસિંહ ઉપર કેમ ચલાવવામા આવ્યો અધાઉદ્દીન અને અનુરસિંહ બંનેએ તેની વિરુદ્ધ પુરાવો આપ્યો અને અ દુલાલનું નામ

ઉઘાડુ પાડ્યુ નહી આથી શ્રીમસિહને સખત સળ કરવામા આવી
અ દુલાલને જાને આ વાત આવી ત્યારે તે ધણુએ પરતાયો, ડર્યો,
અને જાણે કે તેલમા માખી કુખી ગણ હોય તેમ નહિનિકાન્ત સામે
જરા ઉચુ ડોક પણ કરવાની હિમત તેણે કોઇ દિવસ કરી નહી

હુધીકિશયદ્રને અ દુલાલના ધરમા અતિથિ તરીકે રહ્યાને લગ-
લગ પદર દિવસ થવા આવ્યા કારભારીના ધરના તેણે અવનવા
તમાશા જોયા સૌના જુદા જુદા સ્વભાવ, જુદા જુદા ગુરુગ, જુદી
જુદી રીતભાત, પાશ્ચાત્ય રીતના જુદા જુદા મેજશાખ, તરેહ
તરેહના ખાનપાન, નાચરગ, તમાશા, મિજલસો, આ સવળુ જોઇને
તેને એકવાર મનમા વિચાર આવ્યો “ આ બધુ જો લખવા ખેસુ
તો એક બીજુ મહાભારત થાય પણ પાંડવ કૌરવના હૃદય ઉકેલાય
પણ આ કારભારીઓના મન ઉકેલવા ધણુ જ મુશ્કેલ છે જેમ
જેમ રજવાડો નાનો તેમ તેમ આ કાર્ય વધારે ને વધારે કઠણુ !
તેમના છોડરામા પણ આ ગુણુ ઉતગતો હોય એમ જણાય છે
ઉપરથી મહાન જ્યોતીષી ભૃગુઋષિ નીચે ઉતરે તોપણુ એમનો જોશ
જોઇ શકે નહી ”

અ દુલાલના ધરમા હવે તેને કટાજો આવ્યો તેનુ મન તેને
કહી રહ્યુ ‘ કબીરજીએ ખર જ કહ્યુ છે, કે ‘ જસ નગરીમે દાન
ધરમ નહી, ઇસ નગરીમે રહેના કયા રે ’ ”

એક વાર ફરીથી તે મનોહરલાલને મળવાને ગયો, અને મનો-
હરલાલ મદકલિકામા થયેલા ફેરફારથી અત્યત આભારી થતો
હુધીકિશયદ્રના વખાણુ કરવા લાગ્યો મનોહરલાલના ધરમા જ
મદકલિકા તેને મળી હુધીકિશયદ્રે તેના મગીતના વખાણુ કર્યા અને
એકાદ્ર ગાયન સારગી સાથે ગાઇ બતાવવાનો આગ્રહ કર્યો તે
જોત્યો “ તમારા સગીતનો અને સારગીનો લાલ તો મને કોઇ
દિવસ મળ્યો જ નહી ”

“ પિતાજીના ધરમા સગીત લુખુ અને અગ્યાને લાગતુ હતુ
આ ધરમા સૌના મનમા પ્રભુભક્તિ રેડવામા તેનો ઉપયોગ થાય
છે તેથી તે યોગ્ય સ્થાને અને રસભર્યુ લાગે છે ” મદકલિકાએ
જવાબ આપ્યો

“ મગીતનુ સ્થાન કયા છે, તેનો ઉપયોગ શો છે, તે કળા
શેને માટે છે, તે બધુ તમે સમજ્યા હો એમ લાગે છે તેથીજ
આજે હુ તમારા સગીતને સાંભળવાનુ મન કરે છુ મદકલિકા, મે

તમારા બાપના ધરમા પ્રથમ પગ મુક્યો ત્યારે તમારા સગીતનો ભાવ મને જુદોજ લાગતો હતો, અને હવે તે કંઈ જુદોજ ભાસે છે ” હૃષીકેશચંદ્ર ધીમેથી કહ્યું

“ પતિની મનિધિમાજ સગીત શોભે છે વડીલોની સમક્ષજ તેનું યોગ્ય સ્થાન છે ગમે તેવા ઉચી લયકી વાળા પણ અન્ય પુરૂષો આગળ ગૃહિણી માટે તે અસ્થાને છે અને બરાબર ખીલતુયે નથી ” મદકલિકાએ ગભીર પણ ઉત્તર આપ્યો

“ તેના વિષયો પ્રભુભક્તિ, સ્વદેશપ્રીતિ કે સૃષ્ટિસૌંદર્ય છે એ સંધળા સગીતના આત્મા છે એ વિષયોમા જ સગીતનું સ્થાન છે તેમાજ તે ધ્વજનાદને સ્પર્શે છે, અને અપૂર્વ આનંદને અનુભવાવે છે ” હૃષીકેશચંદ્રે કહ્યું

“ તુ ગાર અને પ્રેમવિષયક સગીત કૃત્રિમ અને અધમ છે તેનો આનંદ પણ ક્ષુદ્ર હોઇને અતે દુ ખદ છે ” મદકલિકાએ ફરી કહ્યું

“ હવે તમે ખરૂં સમજ્યા આપણા ભારતવર્ષમા તાનમેન, મીરાબાઇ, સુરદાસ, વગેરે ભક્તવિદ્યાના પદોમા એવું ઉચું સગીત રહેલું છે ” હૃષીકેશચંદ્ર બહુ ઉદ્ધાસથી બોલ્યો

“ હવે હું તેમનાજ પદો ગાઇશ ” મદકલિકાએ કહ્યું

“ એવા પદો ગાશે ત્યારેજ ભારતની આત્મોન્નતિ સંધારશે અને તેમાથી તેના કટ્યાણના માર્ગો જડશે ”

“ પ્રભુની ઇચ્છાથી હવે તેમજ થશે ” મદકલિકાએ ઉત્તર આપ્યો

“ ત્યારે હવે મનોહરલાલની રજા હોય તો આ કાનને પવિત્ર થા થો ” હૃષીકેશચંદ્ર બહુ નમ્રતાથી બોલ્યો

મનોહરલાલે હા પાડી અને મદકલિકા પોતાની સારંગી લઇ આવી સુર મેળવીને નીચેનું ગાયન તે બાલી -

(આશાગોડી)

શાન્તિ સુધારસ પીછાછળે-હો મનવા-શાન્તિ

સસાર સુખ એ કટ્યાણ નાહિ

રાજ્ય વૈભવથી શુ રીઝે-હો મનવા

શરીર બળનું બળમા ન લેખુ

આત્મિક ગળ હાથ ફીળે-હો મનવા

સઢ વાસ્તવિક સકટ ન હોયે

વહાલાને પ્રભુ રોજ ખીળે-હો મનવા

સચ્ચી સાચાનો હૃરિ થાય રક્ષક

ભક્તિનો આશ્રય લીળે-હો મનવા

ગાયન પુરૂ થયુ હુષીકિશયદ્રના મનમા વિચાર થયો “મદ-કલિકા, મદકલિકાજ નહોય । તે દિવસની મદકલિકા ‘ પીયુ પળાવે છે લાજ ’ એવુ ગાનારી મદકલિકા આ હવે નહોય । ” કેટલો બધો ફેરફાર ! મનોહરલાલના ધરનોજ થુ આ ચમત્કાર હતો । સત્સંગતિ કિં ન કરોતિ પુત્રામ્ ॥ ”

“ અહાહા, તેના પહેરવેશમા ફેર । ગાયનમા ફેર । ખરૂં છે કે હૈયે હોય તેજ હોઠે આવે । મનુષ્યના વિચાર, બોલ, તેનુ આતર હૃદય દર્શાવે છે । તે દિવસનુ ગીત ગર્વ, ઉદ્વેગ, નિરકુશતા અને યથેચ્છ વર્તનનુજ પ્રતિબિમ્બ હતુ । અને આજનુ ગીત શાંતિ, ભક્તિ, પાતિપ્રત્ય અને સયમનો ઉદ્ગાર છે । ”

વખત ધણો થયો એટલે મનોહરલાલની રજા માગીને હુષી-કિશયદ્ર નીચે ઉતર્યો મનોહરલાલ હર્ષમા કુબ્જિતો, પ્રકુલ વદનથી “ આવજો, આવજો, ” કહેતો તેને કમ્પાઉન્ડના દરવાજા સુધી વળાવવા ગયો વળાવીને પાછા આવતા ડમળપુષ્પની સુગંધીના મોહપાશ-માથી સવાર થતા જેમ ભ્રમર પરાણે પરાણે છુટે તેમ હુષીકિશ-યદ્રના પવિત્ર વાતાવરણમાથી મનોહરલાલ મહા શ્રમે છુટતો હોય તેમ તેને લાગ્યુ

વિચાર કરતો કરતો હુષીકિશયદ્ર આગળ ચાલ્યો મનોહરલાલના જ વિચાર ! મદકલિકાના જ વિચાર ! મનોહરલાલની માતાનાજ વિચાર । તેના સઘળા કુટુંબના, ધર્મના, લાયબ્રેરીના, ફ્રેવગ્ડના, અને શયનગૃહના વિચારોમાજ તેનુ મન રમી રહ્યુ મનોહરલાલનો સાહિત્ય-પ્રેમ, ધાર્મિકતા અને સ્વદેશપ્રીતિ તેની નજર આગળ તરી રહ્યા તેનુ મસ્તક ચગડોળે ચઢ્યુ તે મનના બોલ્યો “ ધર્મ વગર નીતિ નથી, નીતિ વગર ચારિત્ર્ય નથી, અને ચારિત્ર્ય વગર હૃદય નથી એ તો ખરૂં છે કે જેમ સર્વ રોગનુ મૂળ એકજ મળનુ બાઝવુ છે, તેમ જગતના સર્વ દુષ્ટાનુ મૂળ, મનનો મેલ છે એ મેલને એકલી અધ્યાત્મિકતાજ હણી શકે છે એ અધ્યાત્મિકતાના શિખરે ચઢેલુ ચારિત્ર્યજ ખરૂં ચારિત્ર્ય છે તેના વગરની વિદ્યા, ચારિત્ર્ય, નીતિ, અને દેશભક્તિ સૌ મિથ્યા ક્રાંદાજ છે ”

એમ વિચાર કરતો કરતો હુષીકિશયદ્ર ચંદુલાલને ઘેર પાછો આવ્યો

પ્રકરણ ૮ મું.

કનકપુરના સમાચાર

વાચનાર ! આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં આપણે જોયું છે કે હુપીકેશચ દ્ર ખુનીને પકડવાને રાતે નીડળા પડ્યો હતો ચાલો આપણે હવે જોઈએ કે હુપીકેશચ દ્ર નીડળ્યા પછી કનકપુરમાં શું બની રહ્યું હતું

સવારનો પહોર થતાજ બિપિનચ દ્રને બગલે મોટો કોલાહલ મચી રહ્યો કોઈ કહે કે મેં ખુનીને જતા જોયો, અને તેની પાછળ ચાર પાંચ સિપાઈઓ દોડ્યા છે કોઈ કહે કે ખુની એકલોજ નાકો બિપિનચ દ્રના ઘરમાં સર્વે તપાસ કરવા લાગ્યા. શું ગયું, કોને વાગ્યું, કાણુ છે, કાણુ નથી, એ બાબત તપાસ થવા માડ્યો આખા કનકપુરમાં ગપ ચાલી રહી કે કારભારીને ઘેર ખુન થયું લોકોના ટોળે ટોળા એકઠા થઈને આવવા લાગ્યા અને બિપિનચ દ્રના બગલાના ફગવાળ આગળ લોકો માંથી એટલા ભેગા થયા

તપાસ કરતા માલમ પડ્યું કે ઘરમાં તો સર્વે સહીસલામત છે, પણ હુપીકેશચ દ્રનો પત્નો નથી બિપિનચ દ્રે પોલીસને ખબર આપી અને રાતે રોન ફરનારા સિપાઈઓએ કહ્યું ‘ જે માણસને અમે રાતે દોડતા જતા જોયા છે ’

સિપાઈના બોલવા ઉપરથી સર્વે અનુમાન કરવા લાગ્યા કોઈએ કહ્યું “ ખુનીની પાછળ હુપીકેશચ દ્ર દોડ્યા હશે ”

“ પણ એમના જોડા અને ટોપી તો અહીં છે, એ કેમ ગને ? ”

“ આજકાલના જુવાનીઓ ઉદ્ધત અને ડોળા હોય છે, અને એ ભાઈ પોતાની હોશીઆરી અને જુવાનીનું જોર બતાવવાને પાછળ દોડ્યા પણ હોય. ” ગૌરીશંકર વચમાં બોલી ઉઠ્યા

“ જુવાનીમાં સારાસારનો વિચાર હોતો નથી, તેથી તેમ પણ હોય. ”

“ પણ એ ગયા હોય તો કોઈએ જોયા તો હોય ને ? ”

“ એક દિવસ રાણાજીને એ કહેતા હતા કે હું મારી મરજીમાં આવશે ત્યારે ચાલ્યો જઈશ ” બિપિનચ દ્રે કહ્યું

“ આજના જીવાનીઆઓ સ્વતંત્ર મિજબાના અને મનમોહ હોય છે તે એમ પણ કરે ” ગૌરીશંકર બોલ્યા

“ પણ ખુનીની પાછળ દોડવામા એમને શો લાભ ? ” મૃણાલિનિએ પુછ્યું

“ આજના જીવાનીઆઓને બધે ફરવાનું બહુ ગમે છે તેથી આ લાગ જોઈને તે તેની પાછળ ગયા હોય ! ” ગૌરીશંકરે જરા ટાળથી જવાબ આપ્યો

“ મને તો લાગે છે કે એમને આ રાજ્યખટપટ ગમતી નહોતી તેથી તેમણે ન્હાશી જવાનો આ લાગ મેળવ્યો છે ” મૃણાલિનિએ ફરી કહ્યું

“ તેમના જેવો ઠાવકો મનુષ્ય આવું સાહસ ખેડે એ તો નવાધ જેવું કહેવાય ! ” પ્રિયવદા વચ્ચે બોલી

“ આજના ભણેલાઓનું કશુંએ કહેવાય નહીં ” ગૌરીશંકરે જવાબ આપ્યો

સૌ સોની બુદ્ધિ પ્રમાણે તર્ક કરવા લાગ્યા, પણ બિપિનચંદ્રને કશાથી સંતોષ વળ્યો નહીં તેણે પોલીસ કમિશનરને તપાસ કરવાનું કહ્યું કમિશનરે ચારે બાજુએ સિપાઇઓ તથા ઘોડેસ્વારો દોડાવ્યા, અને રાતે રોન ફરનારા સિપાઇઓને ધમકાવીને આ બાબતનો પત્તો લગાડવાનું કહ્યું

એટલામા વલ્લભલાલ ડરતા ફોઇબા શિવલક્ષ્મી બહાર આવ્યા અને બોલ્યા “ બિપિનચંદ્રને તો વાગ્યું નથી ને ? ”

“ ના, એમને કંઈ થયું નથી, પણ હુપ્પીકેશચંદ્રનો પત્તો નથી ” એક જણે બોલ્યું

“ ઠીક, એ તો તપાસ થશે જ્યાં ગયો હશે ત્યાંથી હમણા પાછો આવશે ” ફોઇબા બોલ્યા

“ જીવો, કેવા સ્વાર્થી છે ! બિપિનલાલને કંઈ થયું નથી એટલે થયું બીજાને ગમે તેમ થાવ કેવા પક્કા છે ! ” મૃણાલિનિ બોલી ને હસી

“ પણ આપણે ધેરથી જોવાય તે જોડું ને ? ” પ્રિયવદાએ કહ્યું.

“ક્યા જવાનો છે ? અને એને શુ થવાનું છે ? મોટો લકું જેવો તો છે ।” ફાઇયાએ જવાબ આપ્યો

એ સાલળીને સર્વે જરા આભા થયા અને ફાઇયાની સામે જોઈ રહ્યા બધા યુવ રહ્યા પણ મૃણાલિનિથી બોલ્યા વગર રહેવાયુ નહીં, તેથી તેણે જવાબ આપ્યો “ત્યારે મારા દાદા, તમારા ભાઈ, લકું જેવા જ છે તો ।”

પ્રિયવદાએ તેને વારી “હા, એવું કહેવાય કે ?”

મૃણાલિનિએ જરા શરમાઈને ઉત્તર આપ્યો “બાપુ મારાથી બોલાઈ નાથ છે ”

જગ કરડી નજર કરીને પ્રિયવદાએ ઠપકો આપ્યો “જીલને જરા ઠેંકાણે ગમીએ ।”

મૃણાલિનિ વધારે શરમાઈ ગઈ અને નીચું જોઈ ગઈ

“એ બધી પચાત તારે શી ? ચાલ, સવારનો વખત છે, પેલું પરભાનીયું મોત્ર ’ પ્રિયવદાએ ગભીરપણે કહ્યું

“તમે બોલો અને હું ઝીલું ” મૃણાલિનિએ ઉત્તર આપ્યો.

“ના, તું જ બોલ ”

“મારી પાસે બોલાવો છો પણ તમે બોલો તમે સારું કહો છો.”

“તે કેટલું મોટું કંઈ છે તે મારે જાણવું છે ”

“એ તો બહુયે મોટું કંઈ છે ”

“બીજા તને કેટલા આવડે છે ?”

“મેં આવડે છે ”

“ફક્ત બે જ ?”

“જેવા તેવા ઘણા આવડે છે અને પુરા બે આવડે છે. નવરાશના વખતમા ભજનાવળી વાયુ છું અને બીજા બરાબર મોઢે કરું છું ”

“હીક, ત્યારે પેલું કાલવાળું બોલ ”

“હા, હું બોલું છું પણ તમે રાગ પુરવા લાગજો ” પ્રિયવદા અને મૃણાલિનિ એક બાજુએ બેસીને નીચેનું ભજન ગાવા લાગ્યા

દીનાનાથ દયાળ નટવર, હાથ મારો મુકશો મા,
હાથ મારો મુકશો મા, હાથ મારો મુકશો મા.—દીનાનાથ
આ મહાભવસાગરે, ભગવાન હું બૂલો પડ્યો છું,
ચૌદલોડનિવાસ ચપલાકાન્ત આ તક ચૂકશો મા—દીનાનાથ.
ઝાંચ ઈશ્વર આપનો, સાધન વિષે સમજી નહીં હું,
પ્રાણપાલક પોત જોઈ, શખ આખર કુકશો મા—દીનાનાથ
માત તાત સગા સહોદર, જે કહું તે આપ મારે,
હે કૃપામૃતના સરોવર, દાસ સાર ચુકશો મા—દીનાનાથ
શરણ કેશવલાલનું છે, ચરણ હે હૃદિ રામ તાર,
અખિલ નાયક આ સમે, ખોટે મસે પણ ખુટશો મા—દીનાનાથ
એક બાળુએ પ્રિયવદા અને મૃણાલિનિ ભજન બોલતા હતા
અને બીજા બાળુએ કૌર્મ્યા વએરે મડળી કપ કપ કલ્પનાઓ બાધી
વાદવિવાદ કરતા હતા

એટલામા એક સિપાઈ આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો “ સાખ,
રાતકુ મેને દો આદમીકુ દેખે થે એક આગે નક્કતા થા ઓર એક
પીછે નાકતા થા દોનુ ભાગલ પગ હો કે આરે જગલમે ચલે ગયે ”

“ તમે તેમની પાછળ દોડ્યા કેમ નહીં ? ” એક જણે પુછ્યું

“ ઓ તો સાખ એક ગુફામે પેઠ ગયે, જહાસે મે તો પીછા વલા ”

આટલે સુધીની બાતમી મીયાએ આપી ગુફામા અધારે હતું
તેથી મીયા આગળ ગયા નહોતા એટલી બાતમી ઉપરથી તપાસ
કરવાને પોલીસ કમિશનરે પગલા લેવા માડ્યા અપિનયદ્રે હુષી-
કેશચંદ્રના ગુમ થયાની ખબર વર્તમાનપત્રોમા આપી અને દેદાર-
સિંહ જેલ તોડીને ન્હાશી ગયો હતો તેને પકડનારને ભારે ધનામ
આપવાનું રાજા પ્રતાપસિંહે નક્કી કરી તેની જાહેર ખબર વર્તમાન-
પત્રોમા મોકલી ખુનીનું પગલું કહાવવાનો પ્રયત્ન થવા માડ્યો
અને સર્વેના મનમા નક્કી થયું કે ખુની તથા હુષીકેશચંદ્ર એ ગુફામા
પેઠા છે, અને ત્યાંથી પછી કયા ગયા તેનો પત્તો નથી પોલીસ
કમિશનરે હુષીકેશચંદ્રના નામ નિશાન આપીને ઘોડેસ્વારોને આમ
તેમ તપાસ કરવાને મોકલ્યા અને તેઓ ખુનીઓના રહેઠાણ આગળ
થઈને પેલી બીલડીની ઝુપડી સુધી પણ આવી પહોંચ્યા ખુનીઓ
દિવસે પોતાના રહેઠાણમા રહેતા નહોતા તે જગલમા આમ તેમ
ફરતા અને કોઈના હાથમા આવતા નહીં રાતે તે પોતાને ગુફામે

જતા અને આખી રાત ત્યાં ગાળી સવારમાં બહેલા પાછા જંગલ-
માં નીકળી જતા.

પેલી બીલડીની ઝુપડી આગળ આવીને ઘોડેસ્વારો તપામ
ડરવા લાગ્યા.

“ હા, એક હારો માણસ અહીં આવ્યો હતો, તે ઘોડી વાગ
રહીને આમ હેડયો જયો ” બીલડીએ કહ્યું.

“ તે કણી પાસ ગયો ? ”

“ પેલા પર્વત તરફ તે વળ્યો હતો ”

“ પછી ? ”

“ પછી ક્યાં જયો તેની ખબર નથી ”

ઘોડેસ્વારો તે પર્વત તરફ વળ્યા પગલુ શોધતે શોધતે તે
એક જગલમાં પેડા ત્યાં કોઈ જડ્યાએ લોહીના છાટા પડ્યા
તેમની નજરે પડ્યા તેનો તપાસ કરતા ડરતા તે આગળ વધ્યા
જે ઝરા પાસે હુપીકેશચંદ્ર બેઠો હતો એ ઝરા પામે તેઓ આવ્યા અને
ત્યાં કોઈ માણસ બેઠો હોય એવા ચિન્હ તેમને જણાયા.

એક ઘોડેસ્વાર બોલી ઉઠ્યો “ અહીં એ નક્કી બેઠેલા
હોવા નોંધ્યો ”

બીજાએ પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા “ હુપીકેશલાઇનો તો
પત્તો લગાડવો હવે સહરો છે પણ ખુનીનો તપાસ થવો મુશ્કેલ છે ”
એક હિંદુ સ્વાર બોલ્યો.

“ વેા સાલા ક્યાં માલુમ ત્હા નાડ ગયા હોયગા ! ” બીજા
એક મુમત્સાન સ્વારે કહ્યું.

“ એ જગલમાં જ એમનું રહેઠાણ છે ” બીજો એક હિંદુ
સ્વાર બોલ્યો.

“ આટલા દિવસ રાણાજીનું લુણુ બેઠે બેઠે ખાધું, પણ આજે
ખૂંટી નોકરી કરવાનો વખત આવ્યો છે ” પહેલા સ્વારે કહ્યું.

“ હા, મય ત્હેતે હો ઇનકા પતા નહીં લગે તો અપની
હાતત છુટી હોગી ”

“ એ નહીં જડે તો ગણાજી અને ડાંગબારી બને નાખુશ
થશે, અને આપણી રોટી બધ થશે ”

“ રોટી તો કોન બધ ડરનેવાલા હૈ ? એસે તો બહેત બી
આને હે આર બતે હૈ ”

“ પણ આ વખત એવું ચાલે એમ નથી ”

“ સાક્ષી ખુની હાથમે આવે તો બડા અચ્છ હોવે ” બીજા મીયાએ કહ્યું

“ રાતકો મેને ઇમકો દેખા, લેફીન મે મેરી તલવાર લેનેડુ ગયા, ઇતની દેરમે એ સાક્ષી ભાગ ગયા ” પહેલા મીયાએ ગપ મારી

“ ખુની એક થા કે દો થે ? ” ત્રીજા મીયાએ પુછ્યું

“ થા તો ભાઈ એક, મગ દો જેસા કુચ દેખાતા થા ”

“ અરે નહી, નહી, તીન થે ” ત્રીજા સિપાઈએ મજૂરી કરી

“ હા, હા, સચ કહેતે હો તીન થે અમ મેરેડુ ચાદ આયા ’

“ અરે જી, ડયા કુચ ભગ બગ પીછ હૈ ડયા ? અબી એક કહેતે હો, શીંગ દો કહેતે હો શીંગ વલી તીન કહેતે હો તુમારા બોલનેકા કુચ કીઝનાહી નહી. ”

“ હા, મે સચ કહેતા હુ તીન દેખનેમે આયે ઔર ચૌથા ભાગ ગયા. ”

એ સાબળીને સર્વે હસ્થા અને વાતો કરતા કરતા ઘોડેસ્વારો આગળ ચાલ્યા, અને પગલુ કહાડતા કહાડતા રસ્તો કાપવા લાગ્યા

થોડાક દિવસો આમ વીતી ગયા ત્યાર પછી નવરાત્રીના દિવસો હોવાથી પ્રિયવદા અને મૃણાલિનિ મનહરપુર જવાને નીડળ્યા ધિરપનચ દ્રે એક સગરામની તજવીજ કરી હતી તેમા તે એકા હતી અને તેમની સાથે ચાર પાય પટાવાળા સિપાઈઓ બુદ્ધ તત્ત્વારો સાથે હતા અને કેટલાક ઘોડેસ્વારો તેમની આગળ પાછળ ચાલતા હતા રસ્તો જરા વિડટ અને બહીયામણો હતો તેથી બીજા ગાડી ગાડાઓના સગાયમા તે સર્વે જતા હતા કનકપુરની સરહદ વટાવીને વીરપુર તથા શાંતિપુરની સરહદો મળતી હતી ત્યા તે આવી પહોચ્યા

આ વાતની ખબર કેદારસિંહના જામુસોએ તેને કહી નેણે એકદમ પોતાના માણસોને દોડાવ્યા અને તેના મળતીયા બહાગ્વતી યાઓને તેની જાણ કરી કનકપુરથી એક ઘોડી માર્ગ જતો હતો અને તે આગળ ચાર રસ્તા ભેગા થતા હતા તેને મળતો હતો ત્યા એક મોટો વડ હતો તેની પાછળ એક જગલ હતું અને લા આને એક મોટી નદી વહેતી હતી તેનું પાણી ખળખળ વહી જતું તેનો અવાજ ત્યા મળળાતો એ નદીની બેખડો અને જગલમા બહારવટીયાઓ સતાઈ રહેતા અને કનકપુરથી આવતા જતા માણસો-

ને લુટતા અહીં ત્રણે રાજ્યોની સરહદ એકઠી થતી હતી એ વડ આગળ પ્રિયવદાનુ સગરામ તથા પટાવાળા સિપાઇઓ, ઘોડેસ્વારો વગેરે આવી પહોંચ્યા

ખહારવટીયાઓની જુદી જુદી ટોળીઓ હતી, અને તેના સરદારો પણ જુદા જુદા હતા તે સર્વે કેદારસિંહના કબ્જામાં રહેતા અને ખાતમી મોકલે તે પ્રમાણે તે લુટ કરતા આ વખતે વડની નીચે ખહારવટીયાઓનું ટોળું બેઠું હતું અને કેદારસિંહે ખખર મોકલી હતી તેથી સગરામ, સિપાઇઓ વગેરેને આવવાની તે શક્ય નેતુ હતું

વડ નીચે ખહારવટીયાઓનું મડળ લગાયું હતું સૌની વચમાં તેમનો દાદીવાળો આઘેડ ઉમરનો સરદાર સૂરજમલ બેઠો હતો તે હાથમાં લાખી નળી લઇને હુકમો ગગડાવતો હતો અને ધુમાડાના ગોટેગોટ ફહાડતો મનમાં કંઈ કંઈ વિચાર કરતો હતો મડળમાં કસુબાપાણી થતા હતા અને કેફની દહેમાં રહી ખહારવટીયાઓ મનમાં કંઈ કંઈ તરંગો ચલાવતા હતા

એવામાં અપ્રીયુની કેફથી ઝોંઝા ખાતો એક વૃદ્ધ ખહારવટીયો બોલ્યો “ માનો ન માનો પણ આજનો દી રળીયામણો છે ”

ખીજનએ જવાબ આપ્યો ‘ કેદારસિંહની ન્યાસુધી ઝોથ છે ત્યાસુધી બધું રળીયામણું જ છે ”

“ હા, એ રાજ થયો તો પછી આપણો બેડો પાર ”

“આપણે ગરામીયા અને વળી એમની ઝોથ એટલે પુછવું જ શું?”

એ સાલજીને સરદાર સૂરજમલને જરા ગુસ્સો રહ્યો મળ્યો નતે ગરાશીયો, અને તેમાં વળી ખહારવટીયાઓનો સરદાર એટલે તે મનમાં ઘણું અભિમાન રાખતો કેદારસિંહની ઝોથની વાત એનાથી ખમી શકાઈ નહીં અને તે બોલી ઉઠ્યો “ તમે ખહારવટુ લીધું એટલે તમારામાં રાજશુદ્ધિ કયાથી હોય ? ખહારવટુ રાજશુદ્ધિને ઝોછી ડરે જ ! નહીં તો તમે કેદારસિંહની કુમક શું માગો ? એ તમારી ન માગે ? ”

સર્વે ખહારવટીયાઓ સાલજી રહ્યા સૌના ગર્વને ડચક ધકકો લાગ્યો એક વૃદ્ધ અને ગભીર ખહારવટીયાએ કહ્યું “ વાત તો હાથી કહે સે ”

ધુમાડાના ગોટેગોટ ફહાડીને સરદાર સૂરજમલે હુકમો નળીને

જાણવાર બાણ ઉપર મુકી, અને ગજ્જીર મુખ ડરી, જશ ટટા
એસી, છાતીને બહાર ઝડાડી, લાખો હાથ કરીને તે બોલ્યો “ તમે
વાણીઆઓને લુટી, તેમનું અન્ન ખાઇ, તમારી બુદ્ધિને બાયલી
ડરી નાખી ત્યારથી તમારો દી ફર્યો નહીં તો રજપૂત બચ્ચો
કોઇની કુમક માગે ? એ કદિ રણુમા પાછો ફરે ? એ તો મુક્કને
ખોળતો જ ફરે, અને જેમ જેમ એના ઉપર ઘા પડે તેમ તેમ
એનું લોહી વધારે વધારે ઉછળે અને એ વધારે વધારે મસ્ત બને
તમારા રાજાઓ વાણીયા બન્યા અને તમેએ પણ ક્ષત્રીવટ છોડ્યો
એટલે હવે તમારે નસીએ ગયા બહારવટા અને મુલામગિરિ ”

એક વૃદ્ધ બહારવટીયાથી એ સાબળી શકાય નહીં તે આખો
લાલચોળ કરીને બોલ્યો “ શુ આને તમે મુલામગિરિ કહો છો ? ”

સરદારે કહ્યું “ હા, સત્તર વખત તમે કેદારસિહના ખેસાડયા
ખેસો, કુદાઆ કુદો, અને નયાવ્યા નાચો પછી ખીજી શુ ? ”

સબળા બહારવટીયાઓ એક ખીજની સામે જોઇ રહ્યા ફરીથી
તેમના સ્વમાનને ધક્કો લાગ્યો એક જુવાને આગળ આવીને કહ્યું
“ ત્યારે આજથી કેદારસિહનું નામ ન લેશો આપણે આપણું
રાજ્ય જીતું જમાવીશું ”

“ જાઇ, એ દી હવે ગયા આપણી રાજબુદ્ધિ ઓછી થઇ અને
શરાતન પણ ગયું ”

“ શરાતન શેણે ગયું છે ? ” પેલા જુવાને જવાબ આપ્યો

“ હા જાઇ, હવે જોઇશું, એ તો તમે નિર્જળને લુટો, પણ
આવવા છો કોઇ જગરા શિકારને, ”

“ હા આવવા છો ”

એટલામા આવેથી આવતા સિપાઇઓ, ઘોડેસ્વારો અને સગ-
રામ તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યા સરદાર બોલ્યો “ થાવ તૈયાર, હવે
તમારું શરાતન દાખવો મામલો ઘણો ભારે છે ખરેખરો વખત
આજ આવ્યો છે તમારી માને ધાવ્યા હો તો રજપૂતની પેઢે સામા
ઉભા રહીને લઢજો નહાસશો નહીં ”

મધ્યાહ્નનો સમય થયો હતો સૂર્યનારાયણ માથા ઉપર
આવી અખિલ વિશ્વ ઉપર પોતાના કિરણ સીધા ફેંકી રહ્યા હતા
એ સૂર્યના પ્રકાશમા બિપિનચંદ્રના સિપાઇઓના પટા તથા તલ-

પારો ચળગતા હતા તે આધેથી ટોળામાના એક ખ્હારવટીયાની નજરે પડ્યા અને તે બોલ્યો “ જગમય, તૈયાર થા, શિનાર આવ્યો ”

એટલામા સિપાઇઓ, સગરામ ઘોડેસ્વારો વગેરે મવેની નજરે પડ્યા ને પાસે પાસે આવવા લાગ્યા ખ્હારવટીયાઓ પોતાના હથિયાર લઇને તૈયાર થયા એમાના બે જણ ઉઠ્યા અને હાથમા ડાગો લઇને આગળ આવ્યા તેમણે સુન્વાળ પહેર્યા હતા, અને માથે ફેટા બાધીને છુટાની બાધી હતી તેમનો દેખાવ મેલો ઘેલો હતો તેમના હાથમા માત્ર અડકેડી ડાગ હતી તેથી સિપાઇઓએ ધાર્યું કે તે ખેડુનો હશે તેથી તેમણે તેમને આગળ આવવા દીધા પેલા ખ્હારવટીયાઓ છોક પાસે આવ્યા એટલામા પવનના સપાટાથી સગરામનો પડદા ઉડીને ઉઘ્યો થયો પેલા બે જણે સગરામની અદર દષ્ટિ કરી ત્રિયવદાનુ તેજરની મુખ, ગૌર વર્ણ, શાત પ્રભા, ભવ્ય લવાટ, અને તેની વચમા સૂર્યાસ્ત સમયના ભાનુ જેવો લાલચોળ કુકુમનો ચાન્દો, વગેરે જોઇને એક આવેડ ઉમરનો ખ્હારવટીયો બોલી ઉઠ્યો “ આ તો સાક્ષાત્ જગદબા ! ”

બીજો જુવાન હતો તેણે કંઇક આશ્ચર્ય પામીને જવાબ આપ્યો “ ઉહ, અહી વળી જગદબા ચેરી ! એ તો એ બેડી આરાસુરના પહાડમા ”

“ માતા ભવાનીના હમ, હાચુ કહું સુ ”

“ હે હાચુ કહે સે, મને જોવા દે ”

“ અહ્યા ભાઈ, એને તો હાથ ના અડાડાય દેનીના કાપ થાય ”

“ મારે હાહરે લાગે છે તો એવું ”

“ ત્યારે હવે વ્યમ થાય ? ”

“ વળી વ્યમ શુ થાય ? એ તો ખ્હારવટાના સપાટામા જે આવ્યુ તે ખરું ”

“ બ્રાહ્મણ અને સ્ત્રીને અડીએ તો ભવાની રાજી ન રહે ”

“ એ તો ભવાનીને રાજી કરો કે કેદારસિહને રાજી કરો ”

“ કેદારસિહ ભલે નારાજ થાય આ જગદબાને તો અડાય નહી આપણે તો આ ઉભા વેગળા ”

“ તમે ધરડા વહેમના બળા ”

“ ચાલ, પાછો ચાલ ”

બંને જણ પાછા ફર્યા વડની નીચે તેમની ટોળા બેડી હતી

ત્યા તેમણે સરાળી હકીકત ડહી બે ઉગ્ર સ્વભાવના બોલી ઉઠ્યા
“ હે, બાયલાઓ, તમે શેતા જાવ તે મુઆનીજ ખખર લાવો તો ”

કેટલાક વિચારમા પડ્યા કેટલાક ઉદ્ધત જુવાનીઓ હથિ-
આર બધને ઉભા થયા આખરે મર્વેએ માણ માણ મસવત
કરવા માડી

“ પણ એને હાથ અડાડીએ તો માતા ભવાનીના હમ । ”
એક જણે ડહ્યું

“ હા, આપણે એની સાથે વેર ઝોણુ જા સે । ” બીજાએ ડહ્યું

“ હા, આપણે તો રાણા પ્રતાપમિહ અને તેના કારભારી
માથે વેર સે ” ત્રીજે જરા ઠાવકુ મો ડરીને બોલ્યો

પછી બીજા બધાએ એક પછી એક પોતાના મત આપ્યો
“ પણ કેદાગિંહે કહાવ્યું એ માટે એને કેદ તો કરી જા બૈર
હોય કે ગમે તે હોય ”

“ પણ જો એમનો વાકો વાળ થશે તો આપણી કુળદેવીને કુંક
પડશે અને આપણા ખ્હાગવટામા ધૂળ પડશે ”

“ સ્ત્રીને હાથ અડાડીએ તો આપણી આમરના કાડરા ચર્ષ જાય ”

એક જણુ વધારે ગભીર થઇને બોલ્યો “ જો એને હાથ
અડાકુ તો માતા ભવાની મને ભરખે લે આ તારે ગળે હાથ ”

એટલામા એક જુવાન ખ્હાગવટીઓ વચમા બોલી ઉઠ્યો
“ જાવ, જાવ, બાયલાઓ, જુકા ખ્હાના થુ કહાડો છો ! પેલા
સિપાઇઓ દેખીને તમારૂં હૈયું ફાટે છે જાવ, બાયલા । ”

એટલામા પાછો સરદાર સૂગ્ગમલ બોલી ઉઠ્યો “ અશીણુ
અને દાડમા તમારૂં બધું ગયું ક્યા છે તમારામા હવે શરાતન !
એ બાયલાઓ, રજપૂતોના કુળને તમે લજવો છો તમે તો ખ્હાર-
વટા જા કરી જાણો સગ્રામના સપાટા તમે હજી જોયા નથી નહીંતો
તમારા મોમાથી આવા શખ્હો નીડજો ? તમે પાછા પણ આવો ? ”

“ ક્ષત્રી બચ્ચો યુદ્ધમાથી પાછો ફરે નહીં ” એક જુવાન બોલ્યો

“ પણ સ્ત્રી ઉપર હાથ ઉગામાય ? ”

“ સિપાઇઓ ઉપર હાથ ઉગામો અને સ્ત્રીઓને આસન કેદ
કરો એટલું તો ચાય ને ? ”

“ રજપૂત બચ્ચો યુદ્ધ કરે, સ્ત્રીઓને પકડે, પણ તેમને મા-
ખ્હેનતી પેઠે સાચવે, એમા જા એની રજપૂતાઈ । ”

“ ત્યારે સોજન હ્યો કે એને માખ્હેન જેવી ગણીશુ । ”

સર્વજ્ઞે જોગન લીધા પેલા પાછા આવેલા બહારવટીયાઓના મનનુ સમાધાન થયું

એટલામા સિપાઇઓ થોડા આગળ આવ્યા અને બહારવટીયાઓનું ટોળું તેમની નજરે પડ્યું આગળ ચાનતે ચાલતે એક સિપાઇ દુરથી નજર કરીને બોલ્યો

“ અરે જમાલખા ! દેખો એ કાન બેડા હૈ ”

“ અરે મીયા લાલખા, ગભરાતે હો કયૌ ? આગે તો ચલો ”

“ તુમ આગે ચલો ”

“ અરે મીયા ચલો તો સહી, મે આતા હઉં જરા પીછેકા બદોબ્સત કરકે આતા હઉ ”

જમાલખાએ જે ચાર બોખારા કર્યા, અને બરાબર કેડ બાધી સગરામની પાછળ રહેલા સિપાઇઓને હોશીઆર રહેવાનું કહી પાછો સગરામની આગળ આવ્યો અને પેલા ટોળા તરફ નજર કરીને લાલખાને કહ્યું, “ અરે મીયા, સાલે બહોત હૈ સારી જમાત એકઠી હુઇ હૈ ”

પીરખા કરીને એક સિપાઇ હતો, તે બહાદુર હોવાનો ડોળ ધાલતો તે આગળ આવ્યો અને બોલ્યો “ અરે ચલો મીયા, ઊસકા કયા ભાર હૈ । ”

એટલામા સર્વે બહારવટીયાઓએ હાથમા હથિયાર લીધા અને તૈયાર થઇને સગરામ આવતું હતું તેની સામે આવ્યા તે પાસે આવ્યું કે તરત બધા તેની આસપાસ વીટળાઇ વળ્યા એ જોઇને પ્રિયવદા તથા મૃણાલિનિના છવ ઉડી ગયા

સિપાઇઓ થોડા હતા અને બહારવટીયાઓ ઘણા હતા, તેથી તેઓ ગભરાયા એક બહારવટીયાએ આગળ આવીને પીરખાને ઘોલ મારીને તેની તલવાર ખુચાવી લીધી “ઓ તેરા નખોદ નય ” કહીને મીયા આધા જખને ઊભા રહ્યા

કેટલાક નિમકહલાલ સિપાઇઓ તથા ઘોડેસ્વારો ઘણા જોરથી લડ્યા અને ઘણી કાપાકાપી થઇ, પણ દુશ્મનો વધારે હોવાથી તે કાતી શક્યા નહી આખરે બહારવટીયાઓએ સિપાઇઓને પકડ્યા અને તેમને બેડીઓ પહેરાવી દીધી એક બહારવટીયાએ આવીને પ્રિયવદાને સગરામમાથી ઉતરવાનું કહ્યું તેણે આનાકાની કરી એક

જુવાન જ્ઞારવટીયો આગળ આવ્યો અને તેણે તેને ઉતરવાની ધમકી આપી પ્રિયવદાની આખો લાનચોળ થઇ ગઇ એ જોઇને પેલો જ્ઞારવટીયો તેની પાસે આવી શક્યો નહી

એટલામા એક વૃદ્ધ આગળ આવ્યો અને બોલ્યો “ જહેન, તમે ગભરાશો નહી અમારે તમારૂ કામ નથી બિપિનચન્દ્રનું કામ છે ”

એ સાલળીને પ્રિયવદા આભી થઇ “ એમને બદલે મને મારો, ” એમ તે બોલી પતિવ્રતાની કાયા ધ્રુજવા લાગી મૃશ્યાલિનિ થરથર કપી અને રડી પડી “ ઓ મારા બિપિનભાઇ ! ” એમ તે ખૂમ પાડી ઉઠી

પણ આપત્તિમા ધૈર્ય ધરતી અને હુરિને સભારતી પ્રિયવદા ત્યા ને લાજ ઉભી રહી, તે એકે ડગલુ આગળ ખસી નહી આંધે ઉભેલા એક જુવાને જરા ઉદ્ધતાઇ કરીને કહ્યું “ હેડ, આગળ થા, નહી તો ઝાડુ પકડીને ઉતારવી પડશે ”

પ્રિયવદા ગળગળી થઇ ગઇ અને ઉઠેા નિસાસો મુકીને બોલી “ ઓ પ્રભુ ! તે આ વખત કયા આણી ! મે તારો એવો ગા અપરાધ કર્યો છે કે તે મને એટલી છોડી દીધી ”

પેલા વૃદ્ધ જ્ઞારવટીયાએ પાછુ જ્યું “ તમે નિર્ભય થાન તમને કંઇ થશે નહી પણ તમારે અમારી જોડે આવવુ પડશે ”

“ કયા ? ”

“ અમારા રહેઠાણમા ”

“ તમારે અમને મારવા હોય તો અહીજ મારી નાખો ”

“ હે ! આ વળી બહુ ડાહ્યલી છે ઉતરતી હઉં તો ઉતર, નહી તો હમણા કાડુ પકડીને ઉતારીશ ” પેલા આંધે ઉભેલા જુવાન જ્ઞારવટીયાએ કહ્યું

પ્રિયવદા જ્ઞારવટી બની અને આમ તેમ જોતી બોલી “ હે પ્રભુ ! હે પ્રભુ ! હે ધરતી મા ! તુ મને માગ દે ! હું સમઘ જઉં ” તેની આંખોમાથી ચોધાર આસુ ચાલ્યા

“ બાઈ, તમે શમાટે હડ કરો છો ? ”

“ તમારા રહેઠાણમા તો હું નહી આવુ ભલે મારો દેહ અહી પડે સ્ત્રીને કાયાનો લય છે ”

“ તમારી કાયા નિર્ભય છે તેની ખાત્રી રાખજો લ્યો આ વચન ”

પ્રિયવદાને વિશ્વાસ પડ્યો નહી તે સગરામમા લપ્પાઇને ખેસી

નહી તે ગભરાઇ ગઈ અને બહેમાડળી બની આમ તેમ જોતી ઉડા નિસાસા નાખવા લાગી

એટલામા એ બહારવટીયાઓએ આવીને તેનું ડાકું પડીને તેને નીચે ઉતારી પ્રિયવદા તથા મૃણાલિનિ યોધાર આસુએ રોયા પણ જગવમા તેમનું રૂદન કોણ સાંભળે !

“ ચાલો આગળ થાવ, નહી તો આ ડાગ પડશે ”

“ લાઇ, મારે કંઈ લેવું છે તે મને લઇ લેવા દો ” રાતી રાતી પ્રિયવદા બોલી

‘ હા, લઈ લ્યો ’

પ્રિયવદાએ પેટીમાંથી ભાગવત કહાડ્યું અને તેને એક હાથમા લઇ બીજે હાથે મૃણાલિનિનો હાથ પડડી રાતી રાતી આગળ ચાલી એ બનેને નથા સિપાઇઓને આગળ કરીને બહારવટીયાઓ પોતાના રહેઠાણ તરફ ચાલ્યા સતીને દુઃખ દેવાવી જાણે આસપાસની કુદરત રીસાતી હોય તેમ પવન ધણે સુમવાટ કરતો વાયો અને બહારવટી યાઓની આખો ધૂળથી પુરાઇ ગઇ અને ઝાડ ઉપરના પક્ષીઓએ જાણે રૂદન કરતા હોય તેમ ક્રોધાહુવ કરી મુક્યો

થોડી વારમા ચારે પાસ કાટની મોટી દિવાલવાળું એક સ્થાન આવ્યું બહારવટીયાઓનું તે રહેઠાણ હતું એક જણે આગળ જઇને દરવાનને ખૂમ પાડી એટલે તેણે મોટો ભારે દરવાજો ઉઠાડ્યો અને સૌને અદર દાખલ કરી પછી પાંચ તાળા વામી દીધા પેલા સિપાઇઓને ફેદીઓની ઝોગડીઓમા પુરવામા આવ્યા, અને પ્રિયવદા તથા મૃણાલિનિને એક ખુણામા આવેલી ઝુપડીમા રાખ્યા

કાટના ઘણા એકાત ભાગમા તે ઝુપડી હતી તેની આસપાસ ઝાડોની વટા હતી અને તેના છાપરા ઉપર કેટલાક વેલા ચૂડાવેલા હતા તેના પાછલા ભાગમા નાની વાડી હતી તેમા સુદર સુગંધીદાર ફુલ થતા હતા આગલા ભાગમા મોટું સ્વરંછ આગળ હતું અને તેની વચ્ચે થોડે થોડે અંતરે વટાના વૃક્ષો રોપેના હતા તેથી આગળના ઘણા ભાગ છાયાવાળો થઇ રહ્યો હતો એ જગ્યામા બેશીને પ્રિયવદા બપોરના સમયમા ડઈ ડઈ વાચતી, અને મધ્યાહ્નના સમયમા ભજન બોલીને સર્વ સ્થાનને ગજની મુકતી

તેનો મિલનસાર સ્વભાવ, દયાળુ હૃદય, અને હેતાળ મીઠી નજર સર્વને આકર્ષતા અને બહારવટીયાઓના ઘેરા છોડરા ભિન્ન ભાવને છોડી તેની પાસે આવીને બેસતા, તેનું ભજન સાંભળતા,

તેનું કામકાજ કરતા અને તે કરવામા પોતાની જાતને ધન્ય ગણતા બહારવટીયાઓ દુસ્મન હતા પણ દાના હતા તેથી તેઓ તેની બરદાશ રાખતા અને તેને કોઈ વાતે દુખ દતા નહી પણ કેદખાનુ તે કેદખાનુ ! સ્વતંત્રતાનો ભોગી પરતંત્રતામા સુખ શી રીતે મેળવી શકે !

પ્રભુ એના બહાલાનેજ વિતાડે છે તે ભક્તોની ડસોટિ ડ્યોઈ પછી તેમને અશ્વર્ય સુખ આપે છે ભક્ત પીડા પામતો જગતની દૃષ્ટિએ પડે છે, પણ ખરૂ જોતા તે સ્વર્ગની સીડીએ ચઢે છે અતે ધર્મે જય અને પાપે ક્ષય, એ પ્રભુનો ન્યાય આખરે પ્રવર્તે છે અને તેનો સાચો ભક્ત આ મસારને તરી તેના પવિત્ર પદને પામે છે અને શાશ્વત સુખને ભોગવે છે પ્રિયવદા એ કસોટિએ ચઢી, વિપત્તિમા પણ તેણે પ્રભુને ત્યજ્યો નહી અને એ બધિવાસમા પણ પ્રભુના નામનું રટણ કરી, ધૈર્ય ધરી, શિયળત્રતને તે સાચવી રહી એ બધિવાસમા તેને એકાન મળ્યો પ્રભુને ગમ્યુ તે ખરૂ એમ કહીને તેણે તે એકાતને વધાવી લીધે એ એકાતમા તેણે સઘળા સમય પ્રભુભક્તિમા અને સારા વાચનમા ગાળ્યો, અને દુખમા પણ સુખ માનતી તે પોતાના દિવસો પસાર કરવા લાગી પણ પતિ-વિરહથી તેનું શરીર કૃશ થયુ અને તેની સઘળી કાયા તથા મુખ ઉપર શ્રીકાશ વ્યાપી રહી તે એક વાર ખાતી અને જમીન ઉપર સુતી અને એ તપોમય જીવનને પ્રભુના નામસ્મરણથી વ્યતીત કરતી.

તેના તપોમય જીવનને લીધે કેટલાક બહારવટીયાઓ તેનાથી ડરતા, અને તેનાથી દૂર ને દૂર ગહેતા કેટલાક તેને દેવી સમાન ગણી અંતરમા પૂજ્ય ભાવ રાખતા તેના મનને કોઈ વાતે દુભવવું એ દેવીનો કોપ બહારવા જેવું છે એમ તે દૃઢપણે માનતા અને તેની આગતા સ્વાગતા કરતા આમ જગતનો નિયતા નાથ તેના ભક્તની ડસોટિ ડરતો, પણ તેને આવ્ય ન આવે તેની સલાળ લેતો

એ તપોમય જીવનની પરાકાષ્ઠા આવી ગઈ ત્યારે પ્રભુએ પ્રિયવદાની મુક્તિનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો

પ્રિયવદાની સાથેના કેટલાક ઘોડેસ્વારો નહાસી ગયા હતા તે કનકપુર પાછા ગયા અને નેમણે તેની કેદ થયાની હકીકત બિપિન-ચંદ્રને ગઈ એણે એ હકીકત વર્તમાન પત્રામા છપાવી અને તેની શોધ કરી લાવનારને ભારે ધનામ આપવાનું જાહેર કર્યું એ વાતની જાણ ગામે ગામ થઈ રહી. વળી બીજા ઘોડેસ્વારોને બિપિનચંદ્રે ચારે દિશામા મોકલ્યા અને તે બધે તપાસ કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૬ મું.

પ્રિયવદાની શોધમા

વાચનાર ! ઉપર આપણે જોયું છે કે એક દિવસ જમતે જમતે ધીરેન્દ્રે પ્રિયવદા પકડાયાની વાત હુષીકેશચંદ્રને કહી હતી તે દિવસથી એનું ચિત્ત એ વાતમા પરોવાઈ ગયું હતું. ઘણા દિવસ થયેલા હોવાથી હવે હુષીકેશચંદ્રે વીરપુર છોડવાનો વિચાર કર્યો અને તેણે તે ચંદુલાક્ષને જણાવ્યો. તે ઉંચો નીચો થઈ રહ્યો, અને આખરે તેણે રાજા લીધી ગાડી વગેરે સાધન કરી આપવાની ચંદુલાલે મરજી જણાવી પણ હુષીકેશચંદ્રે કહ્યું “હું ક્યા જમશ તે હજી નક્કી નથી મારે પ્રિયવદા વગેરેનો તપાસ કરવાનો છે, તેથી હું મારો રસ્તો કરી લઉંશ ”

ખીજે દિવસે હુષીકેશચંદ્ર ભાગેળે ગયો અને એકાદ ગાડુ મળે તો ભાડે ડરવાને ત્યાં થોડી વાગી ઉભો રહ્યો. વીરપુરની ભાગેળે ધણુખરા ગાડાવાળાઓ ગાડા લઈને આવતા અને ભાડુ કરી માણસોને બેસાડીને પરગામ લઈ જતા કેટલાક ગાડાવાળાઓને ત્યાં ભેગા થયેલા તેણે જોયા પણ તેમનો એકે હુષીકેશચંદ્રને ભાડુ કરીને લઈ જવાની હા પાડે નહીં કારણકે તેને વીરપુર, કનકપુર, અને શાંતિપુરના સીમાડા ન્યાં એકઠા થતા હતા ત્યાં જવું હતું અને તે તરફ એકે ગાડુ જવાનું નહોતું હુષીકેશચંદ્ર વિચારમા ને વિચારમા ત્યાં ઉભો રહ્યો એટલામા એક ગાડાવાળાએ તેને કહ્યું

“ આવો ભાઈ, તમારે ગાડુ ભાડે ડરવું છે ? ”

“ હા, ભાઈ, કરવું છે ”

“ તમારે ક્યા જવું છે ? ”

“ વીરપુર, કનકપુર, અને શાંતિપુરના સીમાડા એકઠા થાય છે ત્યાં ”

ગાડાવાળો વિચારમા પડ્યો અને ધણુવાર પછી બોલ્યો “ પણ તેનું કંઈ કામ કેનાણું તો હોય કે નહીં ? તમારે કયે ગામ જવું છે ? ”

“ તું મને એસાડીને લઇ જા, હું મારે ઉતગ્ગુ હશે ત્યા ઉતરી પડીશ ”

“ ત્યારે હું પણ મારે ફાવશે ત્યા હાકી જઈશ ”

“ ઠીક ”

“ અને ફાવશે તેટલા ભાડાના પૈસા લઈશ ”

“ અલ્યા એમ કેમ ? ”

“ એમ કેમ તે તમારે ક્યા જવું છે તે તમે નક્કી કરેના નથી તેમ ”

“ ઠીક ભાઈ, તારે જે લેવું હોય તે લેજો ”

હુબીકેશચંદ્ર ગાડામા બેઠો વીરપુરથી એક ધોરી રસ્તો જતો હતો તે રસ્તે ગાડુ ચાલ્યું. આગળ જતા એક મોટું મેદાન આવ્યું, ત્યા આગળ થઈને ત્રણ મોટા રસ્તા જતા હતા પુછવાથી માલમ પડ્યું કે એક રસ્તો ડાહ્યાપુર તરફ જતો હતો અને બીજો શાંતિપુર તરફ વળતો હતો ત્રીજો રસ્તો પાસેના બીજા એક ગામ પાસે જતો હતો. હુબીકેશચંદ્ર અહીં ઉતરી પડ્યો અને શાંતિપુરને રસ્તે ચાલ્યો રસ્તામા કેટલાક માણસો તેને મળ્યા, તેમને તેણે પુછ્યું “ ભાઈ, અહીંથી કાઈ ઘોડેસ્વારોને જતા તમે જોયા છે ? ”

એક જણે જવાબ આપ્યો “ હા, આજ તો નહી, પણ બે દિવસ ઉપર કેટલાક ઘોડેસ્વારો અને ગદારવટીઆઓ વચ્ચે અહીં ઝપાઝપી થઈ હતી ”

એ સાંભળીને હુબીકેશચંદ્ર વિચારમા પડ્યો “ ડાહ્યા પત્તો મળશે એમ લાગે છે ખરો ”

તેણે ફરીથી પુછ્યું “ તે કેણીપાસ ગયા તેની તમને ખબર છે ? ”

“ હા, આ રસ્તે જ તે ગયા છે ”

“ આ રસ્તો ક્યા જાય છે ? ”

“ થોડે સુધી આ રસ્તો આમ ને આમ જાય છે પછી એક મોટું જંગલ આવે છે તેમા એ સમાઈ જાય છે ”

“ જંગલ પછી શું આવે છે ? ”

“ જંગલ મુકીને જશે એટલે શાંતિપુરનો સિમાડો આવશે ”

“ ઠીક ”

“ તમારે શાંતિપુર જવું છે ? ”

“ હા ”

“ તમે એડલા છો ? ”

“ હા ”

“ ત્યારે અમે જમને જવાની સલાહ આપતા નથી ”

એ સાલળીને હુપીકેશચંદ્ર જરા હસ્યો. ભય રી વસ્તુ છે તે એ સમજતો નહોતો, અને જગતમા તે ડશાથી ડરતો નહીં પોતાના માહુબજમા તેને વિશ્વાસ હતો અને મપૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધાએ તેના હૃદય-મા વાસ કરેલો હતો થોડીવાર પછી તે બોલ્યો “ તમે મ્હને એડલા જવાની કેમ ના કહો છો ? ”

“ કેમ તે એ જગલમા ઘણા ખહારવટીઆઓ રહે છે અને તે કોઇને સુખે જવા દેતા નથી ”

“ ત્યારે તો હું પહેલો જઇશ ”

પેલા બધા મણુસો આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યા પછી જગવિચાર કરીને તે પાછા બોલ્યા “ ભાઇ, ભલભલા હિમત હારીને પાછા આવ્યા છે તમે ન જશો, પસ્તાગો ”

એટલું કહીને પેલા માણુસો પોતાને માર્ગે ચાલતા થયા હુપીકેશચંદ્રે વિચાર કર્યો કે નક્કી એ જગલમા જ ખહારવટીયાઓનું રહેઠાણ છે તે એકદમ ત્યાથી ઉપડ્યા અને એ ગાઢ જગલના મધ્ય ભાગમા આનીને ઉભો રહ્યો અહીં અનેક ડુંગરો અહીં તહીં નજરે પડતા હતા અને વૃક્ષોની ઘટાઓ જગલની ભૂમિને અધકારમય બનાવતી હતી તેથી તેમા થઇને જનારને માર્ગ શોધી કહાડવો મુશ્કેલ થઇ પડતો હતો રસ્તામા નદી, નાળા, ખીણો વગેરે આવતા હતા અને તે માર્ગની મુશ્કેલીમા ઉમેરો કરતા હતા ઘણા કૂર પ્રાણીઓના સા- અહીં મલળાતા હતા અને વાવ જેવા હિસકે પ્રાણીઓના પગવા પડેલા અહીં તહીં નજરે આવતા હતા આવા ભયકર વનની મધ્યમા થઇને હુપીકેશચંદ્ર ચાલ્યો જતો હતો. થોડે દૂર તે ગયો એટલે એક વિકરાળ મુખવાળો મનુષ્ય હાથમા ભાલો લઇને સ્થંભો આવતો દેખાયો હુપીકેશચંદ્રની પાસે આવીને તેણે પુછ્યું “ તું કોણ છે ? કોની રળથી અહીં આવ્યો છે ? ”

“ અહીં આવવું તેમા વળી રળ કોની જોઇએ ? ”

“ અમારા મરદારની રજા સિવાય જગલમા કોઈ પેશી શકતું નથી ”

“ એમ કે ? ”

“ હા, એમ તારી પાસે પરવાનો છે ? ”

“ આ રહ્યો મારો પરવાનો ” એમ કહીને હુશીકશયદ્રે પોતાની બે મજબૂત લુગાઓ બતાવી

એટલામા રસ્તામા એક ગાડુ લુટાયાની ખૂમ પડી પેલો જહારવટીયો નહોતો હુશીકશયદ્ર નિર્ભયપણે તેની પાછળ ગયો ગાડામાના માણસોને બચાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો, અને લુટની જગ્યાએ જઈને ઉભો રહ્યો ગાડામા એક ડોશી, એક બ્રાહ્મણ અને એક વાણીઓ બેઠેલા હતા જહારવટીયાઓએ પ્રથમ બળદને અંકેકી ડાગ મારી, અને એક ડાગ મારીને ગાડીવાનને નીચે પાડયો.

“ ઓ મારા બાપ રે ” કહીને ગાડાવાળો નીચે ઉતર્યો અને એક બાણુએ જઈને ઉભો રહ્યો જહારવટીયાઓએ તેને એક ઝાડ સાથે બાધ્યો અને પછી ગાડામા બેઠેલા બધા માણસોને માર મારીને એક પછી એક સૌને નીચે ઉતાર્યા

પેલી ડોશીએ પોતાની કોટમાની કડી ધૂળમા નાખી અને તેના ઉપર ઉભી રહી એક જહારવટીયાએ તેને એક લાકડી મારી અને કહ્યું “ બતાવ તારી પાસે જે હોય તે ”

“ ઓ બાપરે, ” કહીને ડોશી બેશી પડી અને તેણે ધૂળમા ડહીને દાટી દીધી

બીજો જહારવટીયો આગળ આવ્યો અને બોલ્યો “ તારી કડી આલ ”

“ હા, ભાઈ, આલુ છું ”

“ વ્યમ, મફત આલે છે કે ? ”

“ ના, ભાઈ, ના ”

જરા પાછું બેઠને ડોશી ધીમેથી બોલી “ મારો રોયો કમાવા-બયો તો તો ! ”

બીજા બે જહારવટીયાઓ પેલા બ્રાહ્મણ પાસે ગયા અને તેને મારની ધમકી આપીને બોલ્યા “ તારી પાસે જે હોય તે લાવ ”

આઘણે ચાલાકી વાપરી અને કહ્યું “ ભાઈસાગ, હું તો પેલા ગેંઠનો રસોઈઓ છું ” એમ કહીને પેલા વાણીયા તરફ તેણે આગળી કડી અને પોતાનું જનોઈ બતાવ્યું

પોતે મોટો શેઠ હોવાનો ડાળ ઝરીને વાણીયાએ સુદર પાવડી પહેરી હતી અને રેશમી કાગળાળો મગસ દુપટે ખભે નાખ્યો હતો. તેને શેઠ ધારી આઘણની વાત ખરી માની સર્વે પેલા વાણીયા તરફ વળ્યા આઘણ પોતાની ચાલાકીથી બચ્યો પણ પેલો વાણીયો કુટાઈ ગયો

આઘણની યુક્તિ વાણીયો સમજી ગયો અને મનમાં બડગડ્યો “ ઝો તાર સત્યાનાગ જાય બામણા ! તે તો નખોદ વાળ્યું ”

એટલામાં બે ચાર જણા ડાગો ઉગામીને વાણીયાની આસપાસ ફરી વળ્યા અને બોલ્યા “ પેલી વીટી જહાડી આપ ! ”

“ હે, હે, ભાઈસાગ, એ વીટી તમારે ડશા કામમ્મ નહી આવે, હું તમને ફીપીઆ આપુ હે, હે, ભાઈસાગ ” વાણીયો મુજતો મુજતો બોલ્યો

એક બહારવટીયાએ તેને ડાગ મારી “ ઝો મારી મા રે ” કહીને વાણીયો ખેંચી ગયો અને વીટી ધૂળમાં દાટી દીધી

“ ઉઠ, ઉભો થા, લાવ વીટી લાવ ”

“ હે, વીટી શી, વાટ શી ! જીવો મારા હાથ એ ટો આ ચાદીનું બટન ચળકતું હતું ત્યો ભાઈસાગ, આ બધાએ બટન લઈ જાય થયું ? ”

બહારવટીઆઓએ વાણીયાને બહુ ઠોડયો પણ તે એકનો એ થયો નહી, અને વધારે વધારે જૂમો પાડવા લાગ્યો એટલામાં હુષિક્ષિય ધ્ર ત્યા આવી પહોંચ્યો

વાચનાર, આ સ્થળે જણાવતું જોઈએ કે આ બહારવટીયાઓની મોટી ટાળી હતી તેમને કેદારસિંહનો ટેંકો તથા સહાય હતા ઠેર ઠેર તેમના થાણા હતા અને તે થાણામાં કેટલાક માણસો રહેતા અને સરદારના હુકમ પ્રમાણે વર્તના સર્વત્ર છુપી ખબર ફરી વળતી અને છુપા સંદેશ ચાલતા અને સર્વે તે પ્રમાણે કરવાને તત્પર રહેતા આ સંઘળા બહારવટીયાઓ કેદારસિંહના મળનીયા હતા

અને એ કહે ને પ્રમાણે તે કોઈનું ખૂન કરતા, કોઈને હુમ્મતા અને કોઈને કેદમા પુરી રાખતા એ ટોળીમાનો માણસ જ બિપિનચંદ્રને બગલે ગયો હતો અને તેમનામાના માણસોએ જ પ્રિયવદા તથા મૃણાલિનિને કેદ કર્યા હતા.

ખહારવડીયાઓ ખહારવડુ કરતા પણ તેમનું ખહારવડુ નીચા પ્રકારનું નહોતું સ્ત્રીઓને તથા શરણુ આવેલાઓને તે કદિ ત્રામ આપતા નહી તેમને તે કેદ કરતા પણ તેમની વણી આગતા સ્વાગતા કરતા અને તેમના પ્રત્યે ધણા પ્રેમ અને ઉદારભાવથી વર્તતા.

પેલા ખહારવડીયાઓનું લક્ષ હુપીકેશચંદ્ર તરફ વળ્યું તેને જોઈને પેલો વાણીયો ખેમી ગયો અને પોંકે પોંકે મુકીને રાયો “ઓ મારા માપરે, મારા હાડકા ભાગી ગયા મારાથી ઉઠાતું નથી” એમ બોલ્યો તે પેથી વીટીને વધારે ને વધારે ધૂળમા દાટવા લાગ્યો.

જેમ જેમ હુપીકેશચંદ્ર પામે આવતો ગયો તેમ તેમ વાણીયાની ખૂમો વધતી ગઈ આખરે તેણે પોતાનો દુપટો મોઢે માથે ઓઢ્યો અને “ઓ મારી મા રે !” એમ મોટેથી પોંક પાડી પોતાના શરીર ઉપરના સઘળા દાગીના તેણે ધૂળમા દાટી દીધા.

વાણીયાની ખૂમો, ડોશીનું વ્હીકુ મોટું, અને ગાડાવાળાની માદી વડે જોઈને હુપીકેશચંદ્રનું હૃદય પીગળ્યું પિતામાથી ઉતરી આવેલી ક્ષાત્રવૃત્તિ તેના હૃદયમા જાગૃત થઈ પાગલાને દુખે દુખી થનાર, અને અન્યની જહારે ધાવાને તખ્ત પર રહેનારની હવે જોઈ રહેવાયું નહી પિતાની વીરતાએ હૃદયમા વાસ કર્યો અને તેમા મગકારી હૃદયની ભાવનાઓ, કેળવણી, અને જનલાગણીએ ઉમેરો કર્યો હુપીકેશચંદ્ર સાવધ થયો, ટટાગ થયો, અને કર્તવ્ય બજાવવાના ઉદ્દેશથી છાતી કહાડીને આગળ ધસ્યો પણ પોને એટલો અને હથિયાર વગરનો હતો અને ખહારવડીયાઓ વણા અને હથિયાગ રાખા હતા છતા પણ તેહિ મત હાર્યો નહી કર્તવ્યના ભાને તેને આગળ પ્રેર્યો, અને હુપીકેશચંદ્ર પોતાના કુરતાની યાંત્રો ચઢાવતો ચઢાવતો ખહારવડીયાની સામે આવીને ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો

“અલ્યા, તમે કાણ છો ?”

સઘળા ખહારવડીયા એકઠા થઈ ગયા અને એક જણ આગળ આવીને બોલ્યો. “તમારે ચ્યમ છે ?”

“તમે આ મુસાફરોને કેમ પૂછવો છો ?”

“તેમા તમારે શુ । તમે તમારે રસ્તે ચાલ્યા જવ ”

એમ બોલતો બોલતો પેનો બહારવટીયો હુધીકેશચંદ્રના સુદૃઢ શરીર અને ભવ્ય તેજમની લગાટ તરફ નજર નાખી રહ્યો ખીજાઓ પણ તેને આગળપણે નીહાળવા લાગ્યા

તેમાને એક જણુ ડામડું ઉભુ કરી તેના છેડા ઉપર હાથ અને દાઢી ટેકીને જરા આગે ઉભો હતો તે રહેજ આડું જોઈને બોલ્યો “હ, આ મગતર વળી વ્યાથી આવ્યું છે ? હમણા મસળાઈ જશે ”

ખીજા બે “એના તે ભાર શા ।” એમ માલમાલ બોલી એક ખીજાને તાળી આપતા હાથમા હાથ મીલાવીને હસતા ઉભા રહ્યા

આ પ્રમાણે કંઈક ટોળા કળા અને એક ખીજાની સામે જોતા બહારવટીયાઓ ઉભા હતા એટલામા તેમનો સરદાર ત્યા આગી પહોચ્યો આવતાની સાથમાજ તેણે એક સીસોટી વગાડી અને એક-દમ ત્યા જોવા જોવા દેખાન થઈ રહ્યો

આ સ્થાન જ ગવના મધ્ય ભાગમા હતું તેની આમપાસ ઝાડી, પહાડ, પર્વતો, નદીઓ અને ખીણો આની રહેલા હતા પ્રદેશ નિર્જન હતો અને ઘણી ઝાડી હોવાથી બચ્ચર લાગતો હતો એ પહાડ પર્વતોમા બહારવટીયાઓના ગુપ્ત સ્થાન હતા તે ત્યા મતાઈ રહેતા અને સરદાર સીસોટી વગાડે કે તરતજ બહાર નીકળી આવતા પેલા સરદારે સીસોટી વગાડી કે તરતજ પહાડ, પર્વત, નદીની બેખડો, અને ખીણોમાથી હથિયારબધ માણસો નીકળી નીકળીને બહાર આવવા લાગ્યા જાણે મેઘની વૃષ્ટિથી દરમા ભરાઈ રહેલા જીવજતુઓ ઉભરાઈ ઉભરાઈને બહાર આવતા હોય તેમ સળા નિર્જીવ સૃષ્ટિ મનુષ્યોથી ઉભરાઈ ગઈ અને સજીવ દેખાવા લાગી દરેક ઝાડ ઝાડી, પહાડ, પર્વત, નદી, નાળુ, મનુષ્યોથી હાલતુ ચાલતુ જણાયુ દરમાથી કીડીઓ જેમ ઉભરાઈ ઉભરાઈને બહાર આવે તેમ દરેક સ્થળમાથી મનુષ્યો ઉભરાઈને બહાર આવ્યા અને હુધીકેશચંદ્રની દૃષ્ટિ આગળ તરી રહ્યા

સર્વેને જોઈને હુધીકેશચંદ્ર મનમા કંઈક ગભરાયો પણ હિંમત હાર્યો નહી હથિયારની શોધમા તે આમ તેમ જોવા લાગ્યો એક

બાળુએ ઝાડ સાથે બાધેલો ગાડીવાન તેની નજરે પડ્યો બનેની દૃષ્ટિ એક થઈ ગાડીવાન તેના મનની વાત સમજી ગયો. હુપીકેશન્યદ્રે તેને ઝાડ્યો તે ખઠીતો ખઠીતો ગાડા પાસે ગયો અને બળદને પુળા નાખવાને ખઠાને તેણે ધ્રુજતે ધ્રુજતે પુળામા મતાડેલા તીગ કામઠાને હુપીકેશન્યદ્રની દૃષ્ટિએ પાડ્યા એકદમ હુપીકેશન્યદ્ર દોડ્યો અને ગાડા પાસે જઈને તીરકામઠાને ઉપાડી લાવ્યો જમદગ્નિ અને પરશુરામની માફક તેને પશુ આ વખતે હથિયાર હાથ ધરવાની જરૂર પડી, અને કૌરવની સેનાની સામે જેમ ધનુષ્ય બાણુ ગ્રહી, ભયરહિત થઈ, એકલો અર્જુન ઉભો રહે તેમ હુપીકેશન્યદ્ર એકલો, તીગકામઠાને હાથમા લઈને, નિર્ભયપણે ખઠારવટીયાઓના માણુસો સામે ઉભો રહ્યો

બ્રાતૃભાવ, જનદયા અને કર્તવ્યની લાગણીથી પ્રેરાયેલો હુપીકેશન્યદ્ર સબળ થઈને ઉભો પિતાની ક્ષાત્રવૃત્તિએ તેના હૃદયમા વીગ્તાનુ સિચન કર્યું હતું અને તેને યુદ્ધકળા અને હથિયારનો ઉપયોગ શિખવ્યા હતા માતાએ ક્ષત્રીય વીર વીરાગનાઓની ભવ્ય કથાઓનો રસસ્તનપાનમા પાછને બાલ્યાવસ્થામાથીજ તેની વીરતાને પોષી હતી હુપીકેશન્યદ્ર બાલ્યાવસ્થામા જમદગ્નિ કે પરશુગમ થવાની હોસ રાખતો, યુવાવસ્થામા મહાભારતાદિ ગ્રંથોના અધ્યયન વડે ક્ષાત્રવૃત્તિ અને કર્તવ્યપરાયણતાને કેળવતો અને હમેશ દુષ્ટીની વ્હારે ધાવાને તત્પર થતો આમ વિદ્યા અને શારીરિક બળનો સુયોગ તે પોતાના દેહમા સાધતો ભારતની પ્રાચીન વિદ્યા, બળ, અને પરાક્રમેને તે માનસિક દૃષ્ટિ આગળ રાખતો અને એ ધ્યેયના રગથી રગાઈને દરેક કાર્ય કરતો ઋષિમુનિઓના વખતના હિંદુસ્તાનને તે હમેશ યાદ કરતો અને કૃષ્ણ, અર્જુન, કે ભીમ જેવા યોદ્ધાઓને આદર્શ તરીકે લઈ પેગતાનો માનસિક કે શારીરિક નિર્બળતાને દૂર કરતો

મહાભારતના સમયના પરાક્રમી હિંદુ ચિત્ર તેના મગજમા ચિતરાઈ રહેતું અને તે તેનામા રહેલી દીન, દુષ્ટી, અને નિર્બળની વ્હારે ધાવાની વૃત્તિને જાગૃત અને સતેજ રાખતું આવી જનદયાની લાગણીથી પ્રેરાઈને હુપીકેશન્યદ્ર લુટાયેલા માણુસોની વ્હારે ધાયો હતો અને કર્તવ્યના વિચાર આગળ પ્રાણને પણ તુચ્છ ગણી હાથમા તીરકામઠું લઈને ઉભો હતો

ખહારવટીયાઓના સરદારે તેના તરફ નજર કરી તેના અડગ નિશ્ચયથી તે આશ્ચર્ય પામ્યો તેના પુખ્તની ઢળી જેવા કામળ શરીર-ને તેણે નિહાળી નિહાળીને જોયું, પછી જગ ગભીરપણે તે બોલ્યો “ આ કાંઈ મોટાનું છોરું જણાય છે । ”

ખીજ એક ખહારવટીયાએ કહ્યું “ હા, એનું શરીર તો પોયણા જેવું નાજુક છે ”

“ એ તીરના ધા શુ ખમરો । ”

“ એ શુ જામને લઢના આવ્યું હશે । ”

બધા ખહારવટીયા કંઈક હમ્યા

“ એ આપણે શરણે આવે તો એને રાજી કરીયે । ”

“ સિહના બચ્ચા ભૂખે મરે પણ કદિ વામ ખાય ? ”

“ એ તો લઢયેજ છુટકો ”

“ કદિ ના ખાય ”

“ મને એની દયા આવે છે । ”

સરદાર બોલ્યો “ અલ્યા ભાઈ, તું તારી હઠ છોડી દે, અને તારે માર્ગે ચાલ્યો જ ”

“ તમે તમારો ખહારવટાનો ધધો છોડી દો તો હું મારી હઠ છોડી દઉં ”

“ એ-એ-એ-મ ” સર્વેએ ડોકું ધુણાવ્યું અને હમ્યા

“ ઠીક, ત્યારે તું પહેલો ધા કર તું બાળક ઉપર અમે પહેલો ધા નહીં કરીયે ”

“ આ હથિયાર માત્ર ચ્વગ્દાણુને માટે છે, કાંઈને મારવાને માટે નથી સામો મારે તો જ આ હથિયાર ઉપડે ”

સરદારની આખો લાવચોળ થઈ ગઈ અને તેણે એકદમ કામકા ઉપર તીર ચ્હડાવ્યું

હુપીકેશચંદ્ર બોલ્યો “ તું એકલોજ મારી સાથે યુદ્ધ કર આ બધાનો સહાર મારે કરવો નથી ”

“ હા, આવી જ ”

બનેતું યુદ્ધ ચાલ્યું ખીજ ખહારવટીયાઓ જોઈ રહ્યા બને એકબીજા તરફ તીર ફેકવા લાગ્યા, બને પોતાના શરીરને બચાવતા

ગયા સરદારે યશ્વા તીર હુપીકિશયદ્રને માર્યા, પણ તેણે યુક્તિથી પોતાનું રક્ષણ કર્યું સરદાર થાક્યો અને તેની સામે આશ્ચર્યથી નેંધ રહ્યો હુપીકિશયદ્રનું ક્રોમળ શરીર યુદ્ધથી શિથિલ થયું અને તેના હાથ ટકક ઢીના પડ્યા થોડીવાર સુધી બને એટલીબની સામે નેંધને ઉભા રહ્યા આખરે પાછું યુદ્ધ ચાલ્યું કોષ્ટકોથી હઠે નહીં છેવટે ઘણો કોપ કરીને સરદારે એક તીર બહુ જોરથી ફેંક્યું, તે હુપીકિશયદ્રની છાતીમા વાગ્યું અને તે મુઝ્ઝા ખાંધને જમીન ઉપર પડ્યો.

બધા બહારવટીયાઓએ હાથેનો પોઝાર કર્યો અને સર્વે દોડી આવીને તેની આમપાસ વીટળાઈ વળ્યા તેનું ગૌરવર્ણ, મુકામળ વદન, અને લગ્ય અવયવો નેંધને તે પરમ્પર વાતો કરવા લાગ્યા એકે કહ્યું “ છે તો કોષ્ટ મોટાનું બાળા ! ”

બીજે બોલ્યો “ કાણુ જાણુ મ્મમ અહીં આની ચહાડ્યુ હશે ! ”

બહારવટીયાઓ દુસ્મન હતા પણ દાના હતા પડેલા મનુષ્ય ઉપર તે ફરી પ્રહાર કરતા નહીં પણ તેની ચાડરી કરતા તેમાના એકે હુપીકિશયદ્રની છાતીમાથી તીર ખેંચી ચહાડ્યું અને ધાને પાણીથી ઘોષ તેમા વનની અલૌકિક ઔષધિ ભરી દીધી પછી સર્વે અહીં તહીં વેરાઈ ગયા હુપીકિશયદ્ર આખી રાત તેને તે જ આંતે પડી રહ્યો

બહારવટીયાઓ યુદ્ધની ગડગડમા પડેલા છે એ લાગ નેંધને પેલો વાણીયો તો પોતાનું જે હવું તે લઈને મુઠીઓ વાળીને છાનો માનો નહાસી ગયો કનકપુર, વીરપુર, અને શાંતિપુરના સીમાડાઓ અહીં એકઠા થતા હોવાથી ત્રણે રાજ્યો તે આંધ્ર ઉપર દેખરેખ રાખતા અને ત્રણેની પોલીસના માણસો થોડે થોડે દૂર રાખેલી ચોકીઓમા રહેતા પેલો વાણીયો એક ચોકી આગળ આવી પહોંચ્યો, અને તેમા ઉભેલા એક ચોકીદારને જોઈને પોકે પોઝ મુકીને રોયો “ ઓ મારા બાપ રે, માત્ર સર્વસ્વ હુટાઈ ગયું ”

વાણીયાની ડસળી તોરાવાળી લાલ ચટક પાવડી તરફ નજર કરીને પેલો ચોકીદાર હસ્યો અને બોલ્યો “ બેસ, હુટાઈ ગયું તો હમણા પાછું અપાવીશું ”

“ લાઈસામ, વળી ડગો ખાધી તે તો જુદી ”

“ અલ્યા, શી ન્યાતે છે ? ”

“ હે, હે, ભાઈશાળ, વાણીયા છીએ ”

“ બધું લુટાઈ ગયું ? ”

“ હા, ભાઈશાળ ”

“ ડાહી માના દિકરા તમે ઝટ આપી છો એવા ખરા તો ! ”
જગ મો મલકાવીને ચોક્કીદારે કહ્યું

“ હે, હે, ભાઈશાળ, મહામહેનતે વળી ડઈક બચ્યું ”

“ ત્યારે સાચું જ ડહી દેને ! ”

“ હા, ભાઈશાળ, સાચું જ ડહું છું એક પહેલવાન જેવા
સંજ્ઞન પુરૂષ આની પહોંચ્યા ન હોત તો બધું લુટાઈ જત ”

“ ત્યારે એમ કેમ કહે છે કે સર્વસ્વ લુટાઈ ગયું ”

“ એ તો ભાઈશાળ, એમ જ કહેવાય ”

“ વાણીયા કદિ સાચું બોલે જ નહી ”

“ હા, ભાઈશાળ, સાચું જ કહું છું અહીંથી બે ત્રણ ખેતર-
વાને છોટે ભારે જ ગ મચ્યો છે ખહારવટીયાઓની ટોળાએ એક
ગાડામા બેઠેલા માણસોને મારીને નીચે ઉતાર્યા છે અને તેમને બચાવ-
વાને આવેલા એક પહેલવાન જેવા સંજ્ઞન પુરૂષ સામે બધા ખહાર-
વટીયાઓ હથિયાર લઈને ઉભા થયા છે ”

“ માર્યા છે પણ લુટ્યા નથી, એમ કહેને ”

“ લુટવાના હતા પણ એટલામા પેલા ભાઈ આની પહોંચ્યા ”

“ ત્યારે તારો માલ હોય તે અહીં ચોક્કી પહેરામા મુડી દે
વળી કોઈ લુટી જશે ”

“ લડાલડી થઈ પછી માલની શી વાત, ભાઈશાળ ! પેના
ભાઈ તો એકલા છે, અને ખહારવટીયા તો ઘણા છે ”

વાણીયાને કોઈનો વિશ્વાસ નહોતો તેથી તેણે વાત ઉડાની દીધી
ચોક્કીદાર મનમા સમજ્યો ચોક્કીવાર પછી તેણે પાછું પુછ્યું “ ત્યારે
તુ કેમ આવતો રહ્યો ? ”

“ હું તો તમને ખબર કહેવાને આવ્યો હે, હે, ભાઈશાળ ”

ચોક્કીદાર વળી ફરીથી હસ્યો અને બીજાઓને તેણે ખબર
કરી જમાદારે આસપાસ માણસો દોડાવ્યા અને બીજા ચોક્કીઓ

ઉપરથી સિપાઈઓને તેડાવ્યા એટલામા હુપીકિશયદ્રની શોધમા નીકળેલા કનકપુરના સ્વારો પશુ ત્યા આવી પહોંચ્યા અને તે સર્વ હુટના સ્થળ આગળ જવાને નીડળ્યા

કાળ રાત્રિ જેવી કાળી અધારી ધ્રુવ રાત્રિએ હુપીકિશયદ્ર, જાણે વનનો અધિષ્ઠાતા દેવ સુતો હોય તેમ, જગલના મધ્ય ભાગમા એડેલો પડી રહ્યો વાઘ, વરૂ, રીછ વગેરે તેના શરીરને સમ ગણી માત્ર સુઘીને જ પાછા ફરતા સર્પ જેવા પ્રાણીઓ તેના શરીર ઉપર થઇને જતા અને ક્ષણવાર તેના શરીરને વીટળાઈને સમાધિસ્થ શિવજી જેવી તેની આકૃતિ ડગી મુડતા હરણુ, સાબર વગેરે તેના શરીરને કા'ક જાણીને પોતાના શીંગડા તેના ઉપર ધસતા જાણે જડ અશુધી માનવહૃદયની પરીદા કરવાને તેને ખોલતા હોય તમ વિદ્યા, વિનય, સયમ, સ્વદેશપ્રીતિ, અને પવિત્રતાની પેટી સમાન તેની છાતી ઉપર રૂર પ્રાણીઓ નખવડે પ્રહાર કરતા અને તેમાંથી નીકળતા પવિત્ર રક્તવડે પવિત્ર બની ક્ષણવાર ફૂર સ્વભાવ ત્યજી, શરીરને છોડી પાછા જતા

ચારેક વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો ત્યારે હુપીકિશયદ્રને મુચ્છા વળી તે ચારેપાસ દૃષ્ટિ નાખી રહ્યો ઉપર આલ અને નીચે ધરતી, બીજી કોઈ ત્યા મળે નહી શરીર શરીરનો ધર્મ બજાવવા લાગ્યુ વિદ્યા વિવેકને વિસરી પામર મનુષ્યની માફક “અરે, ઓ પ્રભુ, ઓ બાપ રે” એમ હુપીકિશયદ્ર ખૂંચો પાડવા લાગ્યો જ્ઞાનરૂપી કવચથી સજ્જ થયેલો સબળ હૃદયનો માનવો લાચાર બન્યો અને એ લાચારીની અવસ્થામા ક્ષણવાર દેશસેવા, લોકસેવા, અને સમાજ-સેવાના વિચારોને તે ત્યજવા લાગ્યો જેમ કાળા વાદળાથી સૂર્યનો પ્રકાશ ઢકાઈ જાય તેમ એ જ્ઞાનીનો જ્ઞાનપ્રકાશ શરીરની વ્યથાથી દબાઈ ગયો અને હુપીકિશયદ્ર દેહની પીડાને થોડી વાર સુધી ભોગવી રહ્યો ઈર્તાવના માર્ગે વિકટ છે, તેમા કાટા પથરાયલા છે, પુષ્પ પથરાયલા નથી, એમ તેનું હૃદય તેને જાણી રહ્યું અને એ વાતનો સાક્ષાત્ અનુભવ હુપીકિશયદ્ર આજે અનુભવી રહ્યો શરીર વ્યથાથી પ્રકોપ કરવા લાગ્યુ વિદ્યા, વૈરાગ્ય, અને અડગ નિશ્ચય ક્ષણવાર શિથિલ થયા અને હુપીકિશયદ્ર વિવેકને છોડી એક બાળકની પેઠે ચોધાર આસુએ ક્ષણવાર રડી પડ્યો

એટલામા ચોટી ઉપરના માણસો તથા કનકપુરના સ્વારો ત્યાં આવી પહોંચ્યા હૃષીકેશચ દ્રે તેમને ઓળખ્યા અને તેને હિમત આવી ઘોડેસ્વારોએ તેની બરદાશ કરી અને જોઇતું કરતું આણી આપ્યું અને એના શરીર ઉપરના ધાતુ દર્દ ઓછું થયું હૃષીકેશચ દ્રે ખેડા થયો બગબર જગૃત થયો ક્ષણવાર પછી ટટાર થઇને તે ઉભો થયો, અને પાછો ફરીથી ઘોડેસ્વારોને સાથે લઇને ખ્હાગવટીયાઓની શોધમા આગળ ધસ્યો.

સીધા ઉભા રહીને યુદ્ધ કરતું એ રિવાજ ખ્હારવટીયાઓનો નહોતો તેમ કરવાની આવડ અને યુક્તિ તેમનામા નહોતા ન્હાસ-ભાગ કરી જગવમા ભરાઇ જતું અને લાગ આવે ત્યારે પાછો દુશ્મન ઉપર છાપો મારવો એ તેમનો રિવાજ હતો ત્રણે રાજ્યોના એડા થયેલા માણસોને નેઇને ખ્હારવટીયાના મરદારે પાછી સીસોટી વગાડી અને તેના મધા માણસો એકદમ પાછા જ્યાથી આવ્યા હતા ત્યાં પહાડ, પર્વત, નદી, નાળા વગેરેમા ભરાળને એક ક્ષણમા અદ્રશ્ય થઇ ગયા.

કેટલાક ખ્હારવટીયાઓ ન્હામતા હતા હૃષીકેશચ દ્ર અને કનકપુરના સ્વારો તેમની પાછળ પડ્યા પેલા ખ્હાગવટીયાઓ એક કિલ્લાબંધ સ્થાન આગળ આવીને ઉભા અને આમ તેમ જોઇ દિવાલ ઉપર ચઢીને અદર કુદી પડ્યા તે બ્થળ એમનું મુખ્ય રહેઠાણ હતું.

હૃષીકેશચ દ્ર અને ઘોડેસ્વારો તેમની પાછળ આવતા હતા તેમણે તે સ્થળ જોયું અને મનમા નક્કી કર્યું કે ખ્હારવટીયાઓનું એ મુખ્ય સ્થાન છે હૃષીકેશચ દ્રનો જીવ આશામા પડ્યો, તેને હિમત આવી, અને પ્રિયવદા વગેરેની ભાળ મળશે એમ તેની ઢંકક ખાત્રી થઇ.

દિવાલની પાસે એડ ઘોડેસ્વારને ઉભો રાખી તેના ખભા ઉપર થઇને હૃષીકેશચ દ્ર કોટ ઉપર ચઢ્યો ત્યાં બેશીને તેણે ચારે પાસ નજર ફેરવી અદગની બાળુએ ખ્હાગવટીયાઓનું એડ નાનું સરખું ગામ વમેલું જણાયું એડ બાળુએ તેમને રહેવાની ઝુપડીઓ હતી અને ખીજ બાળુએ તેમણે કેદ કરેલા માણસોને રાખવાની ઓગડીઓ હતી તેમા ઘણા માણસો પુરેલા હતા તેમને દિવસે કોટની ચાર દિવાલોની અદર ફગવા હરનાની છુટ હતી અને સધ્યાકાળ થતો

એટલે સૌને ઝોરડીઓમા ધાલી તાળા વાસી દેમા આવતા હતા જહારવડીયાઓ તેમની પાસે કામ લેતા અને તેમને સહેજસાજ ખાવાનુ આપતા પણ પુર ખાવાનુ નહીં મળતી અને રહેવાની જગ્યા ઘણી સાકડી હોવાથી કેદીઓમાના ધણા માદા પડી જતા અને ધરમાઝ વગરના હોવાથી સગા બહાલાઓના વિરહથી આકુળ-વ્યાકુળ બની ધણીવાર ક્રોધાહલ અને આક્રુદ કરી મુજતા

આ કેદીઓનુ ઝીણુ આક્રુદ હુષીકશયદ્રને જાને પડયુ દિવાલ ઉપર બેઠે બેઠે તે આમ તેમ જોવા લાગ્યો જનદયાની લાગણીથી તેનુ હૃદય ઉઠળી રહ્યુ, પણ થુ કરે ' શી રીતે નીચે ઉતરવુ અને શી રીતે કેદીઓને છુટા કરવા ' તેના શરીરની કે પ્રાણુતી તેને દરનર નહોતી, પણ મૃણાલિનિ અને પ્રિયવદાનુ થુ થયુ હશે, એ વિચારથી તે અટક્યો અને દિવાલ ઉપર બેઠે બેઠે આમ તેમ નજર ફેરવતો હુષીકશયદ્ર વિચારમા કુબ્ધી ગયો “ અહીં કોઈ સ્ત્રીઓ તો જણાતી નથી પ્રિયવદા અને મૃણાલિનિ ક્યા હશે ”

ખીજ દિશામા તેણે નજર કરી એ બાબુએ એક ખુણામા નાનીસરખી વાડીમા કુતઝાડ અને વેનાઓથી છનાયલી એક સ્વચ્છ ઝુપડી તેની દષ્ટિએ પડી હુષીકશયદ્ર નિહાળી નિહાળીને જોવા લાગ્યો આપે એક કૃશાંગી બાળા નજરે પડી યુનાવસ્થાના મળજામા તે પ્રવેશ કરતી હતી તેના શરીરના અવયવો મૃણાલિનિ જોવા મૃદુ હતા અર્ધ ઉઘડેલી કમળની કળી સમાન રક્ત હોઠની વચમા રહેલી દાડમના ખીયા જેવી સુશોભિત દત્તપર્કિત તેના મુખને વધારે મોહક બનાવતી હતી તેના નેત્રો વિશાળ હતા અને તેમના ઉપર પડેલા વાળના કોઈ કોઈ ચુછળા મુખને કમળ ધારીને બાણે ભમરાઓ તેના ઉપર બેસવાને આવ્યા હોય તેવો ભાસ કરાવતા હતા

તેને જોઈને હુષીકશયદ્રની વિચારપર પરા ચાલી રહી

“ એ મૃણાલિનિ હોય ? ”

“ હા, વિશાળ નેત્રો અને ભગ્ન લગાટ તેનુ જ લાગે છે ”

“ પણ મોની કળા—? ”

“ હા, તેની તે જ, પ્રિયવદા જેની જ છે ”

“ પણ પવિત્રતા, સદ્ગુણ, અને સન્નનનાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ એ હોય ! ”

“ એનુ હૃદય શી રીતે ખાલી જોવાય ? ”

“ તેની આમપાસ ઉડી રહેલા ભમરાઓને પુછુ ? ”

મૃણાલિનિના વિચારમાં હુપીકેશચ દ્ર ક્ષણનાર પોતાનું ભાન ભૂલ્યો તેની પવિત્રતા જોઈને તે ગાડોયેલો બની જતો અને જગત માં એના જેવી પવિત્ર બાળા બીજી કોઈ ભાગ્યે જ હશે એમ તે ધારતો અને એ વિચાર તેના હૃદયને ગવીજ બનાવી મુકતો મૃણાલિનિના સદ્ગુણોથી તે આકર્ષાતો અને કમળની આસપાસ જેમ ભમર ફર્યા કરે તેમ તેનું ચિત્ત મૃણાલિનિની પવિત્રતાના વિચાર પાછળ ભમતું અને તે તેના મન્ત્રકને ડોલાવી મુકતો

હુપીકેશચ દ્ર જરા બારીકાઈથી જોઈ રહ્યો તે બાળાના મુખ ઉપર છનાઈ રહેલી પવિત્રતાની શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રભા તેની નજરે પડી તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો ‘ અહાહા ! એનું એ જ રૂપ, એની એ જ પવિત્ર ગાત પ્રભા ’

એટલામાં તે બાળા વાડી વળી અને જીર્ણના વેના જેવો તેનો કામળ હાથ હુપીકેશચ દ્રની દષ્ટિએ પડ્યો વાડી વળીને જમીન ઉપરથી ઘડાને લેતી મૃણાલિનિને તેણે અપિનચ દ્રની લાયબરીમાં એકે એકે ધણીવાર જોઈ હતી તે વખતનો ચિતાર તેના મનમાં ખડો થયો અને તે બાળાના હસ્ત તરફ નજર કરીને એ બોલ્યો “ કમળના દાડા જેવો તેનો નાભુડ હાથ હજી તેવો ને તેવો જ છે ”

એટલામાં તે બાળાએ તેનું મુખ કઈક ફેરવ્યું હુપીકેશચ દ્ર તેને સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો અને વણા ઉત્લાસથી બોલ્યો “ નક્કી એ મૃણાલિનિ જ છે ”

એકદમ હુપીકેશચ દ્ર કુદકો મારીને અદર કુદી પડ્યો, અને ધીમે ધીમે મૃણાલિનિ તરફ ચાલ્યો તે કુદ વીણતી હતી કુદ વીણવામાં તેનું ચિત્ત મશગુન હતું તે આસપાસનું ભાન ભૂલી ગઈ હતી તેના માથાના વાળ છુટા હતા અને તેના ગુ જળા વિપત્તિથી કૃશ થયેલા મુખારવિદ ઉપર આમ તેમ ફરી વળ્યા હતા હુપીકેશચ દ્ર તેની પાછળ જઈને ઊંમો ગયો મૃણાલિનિને માણસનો ધમારો લાગ્યો અને તે ચમકી તેણે મો પાછું ફેરવ્યું અને બૂમ પાડી “ ઓ બાપ રે, કાણુ છે ? ”

“ બહીશો નહી ”

“ તમે કાણુ છો ? ”

“ કેમ ભૂલી ગયા ? ”

હુપીકેશચદ્રના ભવ્ય લલાટ તરફ તે તાકીને જોઈ રહી ધણી નર્ઝવિતર્ક તેના મનમા ખડા થયા અનેક ભાગ્યગડો તેના હૃદયમા ચાલી રહી અતઃકરણમા ઉડી લાગણીઓએ વાસ કર્યો અને તેનો આત્મા ઉર્મિઓથી ઉગળા મારી રહ્યો

“ મને ના ઝોળખ્યો ? ”

મૃણાલિનિ વિચારમા પડી

“ ત્રિયવદા ક્યા છે ? ”

ઠધ ઉત્તર મળ્યો નહી મૃણાલિનિ નીચુ જ જોઈ રહી

“ મૃણાલિનિ ! તમારી પવિત્રતા અને સદ્ગુણોથી આગ્રપાંછને હું તમને શોધવા આવ્યો છું તમારા જેવું સુદર સુવામિત પુ'પ રાનમા છુદાઈ જાય તો ઈશ્વરની સૃષ્ટિમા મોટો અન્યાય થાય ”

મૃણાલિનિ તેની સામે જોઈ રહી, અને ક્ષણવાર પછી બોલી
“ તમને અહી કોણે મોડત્યા ? તમારે નામ શું ? ”

હુપીકેશચદ્રે એક નાનુ ધોતીયુ પહેર્યું હતુ અને તેનો ડચ્છ માર્યો હતો તેના શરીર ઉપર માત્ર એક કુરતુ હતુ અને તે પણ યુદ્ધમા સમ્પેન્સાજ દાટયુ હતુ અલ્પચર્યાના પ્રભાવથી તેના શરીરના અવયવો, વિશાળ વક્ષ સ્થળ, અને દીર્ઘબાહુ, વધારે વિઠાસને પામ્યા હતા અને તેથી તે મજબૂત બાધાના સાધાગણુ જડા શરીરવાળા પહેલવાન જેવા જણાતો હતો તેણે ડાયા ખભા ઉપર તીરનો ભાથો લટકાવ્યો હતો અને જમણા હાથમા ડામકું પડકયુ હતુ ધણી દિવમથી તેણે હજમત ડરાની નહોતી, તેથી તેના માથાના, મુછના, અને દાઢીના વાળ ધણી લાંબા વધી ગયા હતા અને તેના ચુછળા તેના મુખ ઉપર વારેધડીએ આરી જતા હતા મૃણાલિનિ તેને ઝોળખી શકી નહી

“ તમે હજી પણ મને ઝોળખ્યો નહી ! મૃણાલિનિ ! તમે ડવિ મિલ્ટનના કાવ્યો તો વાચ્યા હશે ! તેણે ડહેલુ વાક્ય તમને સાબરતુ હશે ! ‘ Virtue may be assaulted but never hurt ’ તમારા ઉપર હુમલો થયો પણ તમને બચાવવાને પ્રભુએ મને મોકલ્યો છે ” કિરાતના વેશમા ઉભેલા અર્જુન સમાન ભાસતો, મૃણાલિનિના હૃદયમા અનેક ઉચ્છલપાથલો ઉપજાવતો, તેને દિલાસો આપતો, શાત કરતો, અને ધીમે ધીમે પોતાનુ સ્વરૂપ પ્રગટ કરતો હુપીકેશચદ્ર બોલ્યો

“કાણુ, હુપીકેશચક્ર ! ” મૃણાલિનિએ તેને હવે ઝાળખ્યો.

“હા.”

“તમે અહી કયાથી ? ”

“તમારી શોધમા ”

“તમને કાણે મોકલ્યા ? ”

“મારા કર્તવ્યે અને તમારા સદ્ગુણોએ ! ”

મૃણાલિનિ આશ્ચર્યથી તેની સામે જોઈ રહી

“તમને ખજાર શાથી પડી ? ”

“તમારા સમાચાર મને વખતોવખત મળતા હતા ”

“તમે અત્યાર સુધી કયા હતા ? ”

“વીરપુરમા.”

“અમે તો જાણીએ છીએ કે તમે ખોવાયા છો ”

“હું જાણુ છું કે તમે લુટાયા છો ”

અને એકબીજાની સામે જોઈને હસ્યા

“હુપીકેશચક્ર ! તમે તમારી મેળે દેખા દીધી એ ઠીક થયું ”

“સુવાસિત કમળને છોડીને ભમરો ખીજે વ્યા જવાનો હતો ! ”

મૃણાલિનિ જગ શરમાઈ અને તેણે મો મલકાવ્યું હુપીકેશ-ચક્ર પાછો ખેંચ્યો “મૃણાલિનિ ! પવિત્રતા અને સદ્ગુણના સેવામા આ જીવ સદાએ હાજર જ છે ”

મૃણાલિનિ વધારે શરમાઈ ગઈ અને બોલી “એ સેવા નથી પણ ઉપકાર છે ”

“જેમ કહેવું હોય તેમ કહો સેવાવ્રત મે લીધેલું છે અને એ વ્રતના પાલનમા આ દેહની પણ હું ફરકાર કરતો નથી ”

એક વાર કરીથી હુપીકેશચક્રની ઉચી ભાવનાઓ મૃણાલિનિના સ્મૃતિપટ ઉપર તરી આવી અને તે તેના તેજસ્વી લલાટ તરફ ઉક્ષાસથી જોઈ રહી

“પણ તમે અત્યાર સુધી કયા હતા તે તો કહો ? ” મૃણાલિનિએ ધીમેથી કહ્યું

હુપીકેશચક્રે પોતાની સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી, અને આખરે તેણે પુછ્યું “પ્રિયવદા કયા છે ? ”

“ચાલો, હું તમને તેડી જઉં ”

બને આનંદના ઓધમા ન્હાવા લાગ્યા. મૃણાલિનિ આગળ વધ અને કંઈ કંઈ વાત કહેવાને બંધાને વારવાર પાછુ વાળી પોતાના ઉદ્ધારક તરફ ધણા સ્નેહથી દષ્ટિ નાખતી અને તેના તરફ પ્રેમથી નિહાળતી તે હૃષીકેશચંદ્રને પ્રિયવદા પાસે તેડી ગઈ

થોડેક સુધી બને આવ્યા એટલે મૃણાલિનિએ આગળી કરીને બતાવી “ભુવો, પેલા બેઠા પ્રિયવદા હવે તમે એકલા જાવ મારે યામ છે તેથી હું જઈશ ”

મૃણાલિનિ ચાલી ગઈ અને હૃષીકેશચંદ્ર એકલો ધીમે ધીમે પ્રિયવદા તરફ ચાલ્યો થોડે દૂરથી તેણે તેના તરફ દષ્ટિ કરી

અશોક વાટિકામા રામનામની માળા જપતી જાનકીને જેમ હનુમાને જોઈ તેમ પ્રીતમની જપમાળ જપતી, મુખેથી હુરિ, હુરિ, ઉચ્ચારતી, દીર્ઘ શ્વાસ નાખતી, શુદ્ધ આર્વા પ્રિયવદા આવેથી તેની દષ્ટિએ પડી સરોવરમા જળ વગર કમળનો દાડો જેમ સુકાઈને કૃશ બની જાય તેમ પતિના વિરહથી તેનું શરીર સુકાઈને કૃશ થયું હતું તેનું વદન કરમાઈને શીકું પડ્યું હતું તેના વિશાળ નેત્રો અને ભગ્ય લલાટ જળથી ભરેલા સરોવરની સપાટી આગળ જાણે બે શ્વેત કમળ આવી રહ્યા હોય તેવા ભાસના હતા

પ્રિયવદા એક વૃક્ષ નીચે બેઠી હતી તેના વિશાળ નેત્રો નીચા નમેલા હતા તેમના ઉપર ચાલીર્યાની છાયા છવાઈ રહી હતી તેના હાથમા ભાગવત હતું પ્રિયવદા એકાગ્ર ધૃતિથી તે વાચતી હતી, અને વચમા વચમા હુરિ, હુરિ, ઘડી દીર્ઘ નિશ્વાસ મુકતી હતી પવિત્રતાની પેટી જેવું તેનું હૃદય વારે ધડીએ ઉછળતું હતું અને તેમાંથી નીકળતો નિશ્વાસ જાણે આસપાસ પવિત્ર શક્તિને પસારતો હોય તેમ ત્યાં ચારે પાસ શક્તિ પથરાઈ રહેલી જણાતી હતી પવિત્રતાના તેજમા જાણે અંજાઈ ગયા હોય તેમ આસપાસના ઝાડ ઉપરના પક્ષીઓ કોલાહલ કર્યા વગર ગુપચુપ લપાઈને બેસી રહેલા દેખાતા હતા જાણે વનદેવીનો આવાસ હોય તેમ પ્રિયવદાના નિવાસ સ્થાનનું વાતાવરણ અતિ પવિત્ર અને શાંત બની રહ્યું હતું બહાર-વડીયાનું કોઈ માણસ ત્યાં આવી શકતું નહીં, રે, તેના તરફ દષ્ટિપાત પણ કરી શકતું નહીં એ જોઈને હૃષીકેશચંદ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો અને મનમા ઓટ્યો “અહો, પવિત્રતાનો પ્રભાવ કેવો છે !”

હુપીકિશય ૬ જરા વધારે પાસે ગયો પ્રિયવદા વાચવાના ધ્યાનમાં લીન હતી શ્વેત જળથી ભરેલા સરોવરની સપાટી ઉપર જેમ રક્ત કમળ શોભી રહ્યું હોય તેમ । પ્રિયવદાના ગૌર અને વિશાળ લલાટ ઉપર સૌભાગ્યસૂચક કુકુમનો મોટો ચાલ્લો શોભી રહેલો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો

હુપીકિશય ૬ જરા વધારે પાસે ગયો હજી પણ પ્રિયવદા વાચવામાં તક્ષીન હતી હુપીકિશય ૬ ધાર્યું કે પ્રિયવદા તેને ઓળખી શકશે નહીં, અને તેના પલટાયલા વેશથી તે જહીરો તે પામેના એક ઝાડ તળે જઈને ઉભો પોતાના હાથમાં કામઠું તેણે નીચે મુડ્યું ઝાડ નીચે સુકા પાદડા પડેલા હતા તેના ઉપર કામઠું પડવાથી કંઈક અવાજ થયો સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી શાંતિનો ભંગ થયો એટલે પ્રિયવદા વાચવાના ધ્યાનમાંથી જાગી અને આમ પાસ જોવા લાગી તેની દૃષ્ટિ હુપીકિશય ૬ ઉપર પડી તે જહીની ।

“ ગભરાશો નહીં, હું હુપીકિશય ૬ છું ” હુપીકિશય ૬ ધીમેથી કહ્યું

‘ નહોય ! ’ હજી પણ ગભરાતી અને મનમાં શંકા કરતી પ્રિયવદા થર થર ધ્રુજી ઉઠી અને ધીમે ધીમે વરમાં ચાલી ગઈ

એટલામાં મૃણાલિનિ આવી પહોંચી, અને એણે એના મનનું સમાધાન કયું હુપીકિશય ૬ ધનમાં આવ્યો અને તેણે પુછ્યું

“ તમે અહીં ક્યાગના છો ? ”

“ થોડાં દિવસથી ”

‘ તમને ઘણું દુઃખ પડ્યું હશે ! ’

“ બહારવટીયાઓ દુશ્મન છે, પણ દાના છે તે સ્ત્રીઓને કદિ હેરાન કરતા નથી અમારી તેમણે સારી બરદાશ રાખી છે. પણ-અ-અ-આ પેના મકાનો દેખાય છે તેમાં પુરાયના પુષ્પોને તે ઘણું દુઃખ દે છે ” કેટલાંક મકાનો તરફ આગળી કરીને મૃણાલિનિ બોલી

“ તેમનો પણ છુટકારો કરવો એ મારું કર્તવ્ય છે ”

“ તેમ કરવામાં તમારા જીવનું જોખમ છે ”

“ કેમ ? ”

“ બહારવટીયાઓ તમને જીવતા નહીં મુકે ”

“ મૃણાલિનિ, મરવું છે તો એક જ વાર આ દેહ જન-
સેવામા પડશે, તો એના જેવું બીજું ઉત્તમ શું છે ? ”

મૃણાલિનિ હૃષીકેશચંદ્રના ભવ્ય અને વિશાળ લલાટ તરફ
જોઈ રહી કનકપુરના દિવસો તેને યાદ આવ્યા અને તેમા સ્વદેશા-
ભિમાનના જીરુસાથી ઉછળતું આ યુવાનનું હૃદય તેની માનસિક
દૃષ્ટિ આગળ ખડું થઈ રહ્યું. પારધિની જળમા જેમ હરિણી સપ-
ડાઈ જાય તેમ એકવાર ફરીથી મૃણાલિનિ હૃષીકેશચંદ્રના વિચારોમા
ગુથાઈ ગઈ, ક્ષણવાર પોતાનું ભાન ભૂંધી ગઈ, અને આ સકટ-
માથી તારનાર પણ ને જ છે એમ વારવાર મનમા વિચારતી તે
પોતાના ઉદ્ધારકને હર્ષ અને પ્રેમથી નિરખી ગઈ !

ક્ષણવાર પછી તે બોલી “ પેલા મકાનોમા અનેક મનુષ્યોને
પુરેલા છે તેમાના કેટલાક લુટાયેલા, કેટલાક પકડાયેલા અને કેટ-
લાકને પૈમા ઝહાડાવવાને કદ જરૂર છે બહારવટીયાઓ સ્ત્રીઓને દુ ખ
દેતા નથી પણ પુરોને તે ધણો ત્રામ આપે છે ”

“ એ સર્વેને હું છોડાનીશ ”

“ ત્યારે તો તમારું ધણું કલ્યાણ થશે પતિ વગરની સ્ત્રીઓ અને
પુત્ર વગરની માતાઓ તમને અનેક આશિર્વાદ દેશે ”

એ સાંભળીને હૃષીકેશચંદ્ર એકદમ પેલા મકાનો ભણી ગયો અને
તેમા પુરેલા મનુષ્યોને બહાર કહાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તે મકાનોને
તાળા દીધેલા હતા તેમની કુચીઓ દરવાનો પાસે હતી અકેકેક ધોલ
મારીને તેણે કુચીઓ પડાવી લીધી, અને તેમા પુરેલા ધણા મનુષ્યોને
તેણે છુટા કર્યા કાટના દરવાજાને તાળા હતા અને તેની કુચીઓ
બહારવટીયાના સરદાર પાસે હતી હૃષીકેશચંદ્રે એક કહાડાથી તાળા
તોડ્યા અને દરવાજાના બારણા ચીરી નાખ્યા, અને કનકપુરના
ઘોડેસ્વારો તથા વીરપુર અને શાંતિપુરના સિપાઇઓને તેણે કાટની
અદર દાખલ કર્યા કેટલાક બહારવટીયાઓ કાટના રક્ષણને માટે
ત્યાના ત્યા જ રહેતા તે સર્વે હવે સામા થયા દરવાનો તેમની
મદદે આવ્યા આ સંઘનાઓ જોડે હૃષીકેશચંદ્રને ભારે ઝપાઝપી થઈ
પણ ઘોડેસ્વારો અને સિપાઇઓની મદદથી તથા પોતાના માહુબજથી
તેણે સર્વેને હકાબ્યા અને બહારવટીયાઓ તથા તેમના દરવાનોને
પેલી કેદીઓની ઓગડીઓમા પુરી દીધા

કેદમાંથી છુટા થયેલા લોકો અનેક આશિર્વાદ આપતા આપતા આવ્યા ગયા કનકપુર જઈને તેમણે ખબર ઝહી, અને રાખ, કાર-ભારી, તથા આખી પ્રજાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં

તરત જ તેમની પાછળ પ્રિયવદા તથા મૃણાલિનિને લઈ સ્વારોને સાથે રાખીને હુષીકેશચંદ્ર કનકપુર આવ્યો નગરજનોએ તેને ભારે આવકાર આપ્યો અને રાણા પ્રતાપમિહે તેને દરબાર ભરીને ઘણું માન આપ્યું અપિનયદ્રના ખગલાના દારમા પેસતા ડોસા જોરીશ કર તેને મળ્યા, તેમણે તેની પીઠ ચામડી અને કહ્યું “ શાખાશ ! શાખાશ ! ”

આમ કેટલાકની શાખાશી, કેટલાકનું માન, અને કેટલાકના આશિર્વાદ મેળવતો હુષીકેશચંદ્ર કનકપુરમાં થોડા દિવસ રહ્યો

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પતિપત્ની

હુષીકેશચંદ્ર થોડા દિવસ કનકપુરમાં રહ્યો પણ આ વખત તેનું શરીર સારું રહ્યું નહીં ગાડાની મુમાફરીની અથડામણ, ગસ્તામાં ઉડતો દડ, ખહારવટીયાએ કરેલા ઘા, અને પાણીફેર થવાથી હુષી-કેશચંદ્રની સુકોમળ કાયામાં મોટો વિઝાર થઈ રહ્યો હતો તેના પગિણામે તેને એક દિવસ તાવ આવ્યો અને તે તાવ ધણું દિવસ સુધી રહ્યો તેણે તેને પયારી વશ કર્યો અને તેના શરીરને દુબળું કરી મુડ્યું. મોટાના ઘરોમાં ગમે તેટલી સુવ્યવસ્થા હોય પણ નોકર હસ્તે ઘણું ખરું કામ લેવાનું હોવાથી, અને નોકરો ખીન કેળવાયલા એદરકાર હોવાથી અતિથિઓને ઘણીવાર સોસલું પડે છે અપિનયદ્રના ઘરમાં હુષીકેશચંદ્રને પણ તેમ સોસલું પડ્યું

છેલ્લા દિવસોમાં હુષીકેશચંદ્રને તાવ વધારે આવવા માડ્યો કેાઈ કેાઈ વાર તે પોતાનું ભાન પણ લગભગ ભૂલી જતો એક પ્રસિદ્ધ દાકતરની દવા તેને ચાલતી હતી ધરના સૌ માણસો તેની દેખરેખ બરાબર રાખતા પણ અપિનયદ્ર પોતાને ઝામે ગયો હોય, પ્રિયવદા ધરકામમાં ગુચાયલી હોય, ફેાછ્યા પોતાના ઠંકારજીને ભોગ ધરાવવામાંથી નવરા ન હોય અને વળી રહ્યા મરજાદી આમ સૌ

સૌના કામમા રોકાયુ હોય, એટલે કેટલીક વખત નોકરોને હાથે જ કામ લેવાતું અને તે કેટલીક વાર ઓળખુ ડાળ જ કરી મુકતા.

એક વખત હુબીકેશ્યદ્રને તાવ બહુ જ ચ્હડ્યો અને તે ગભરાવા લાગ્યો બિપિનચંદ્ર આંશીસમા ગયો હતો ત્યાંથી તેને બોલાવવામા આવ્યો દાકતર સાહેબને બોલાવવાને તેણે સ્વારને દોડાવ્યો દાકતર સાહેબ આવ્યા અને દવા કેટલીકવાર પાછ હતી તેની પુછપરછ કરવા લાગ્યા દવાનો શીશી મગાવીને તેમણે દવાનુ પ્રમાણુ જોયુ જોતા જોતા તે બોલી ઉઠ્યા ‘આ દવા કેટલી વાર પાછ છે?’

પ્રિયવદા—કાણુ જાણુ! આ કહાનાએ તે પાછ હતી

દાકતર—અત્યા કહાના, તે કેટલી દવા પાછ હતી ?

કહાનો—સાહેબ, આ આકા સુધી દવા ભરેલી હતી, તે હવે આટલે આવી છે, એટલી દવા મે પાઈ છે

દાકતર—એ તો તેં બમણી પાછ દીધી !

કહાનો—હા સાહેબ, મે જાણ્યુ કે વધારે દવા પાછએ તો ઝટ લઇને મરી જાય તેથી મે બમણી પાછ

સૌ જરા જરા મનમા હસ્યા

“ ત્યારે આખી શીશી એમના મોમા ઠાલવી દેતીતી ને ! ”

દાકતર જરા મસ્કરી કરીને હસતે હસતે બોલ્યા

દાકતરની મસ્કરી નહી સમજનાર કહાનાએ જવાબ આપ્યો

“ હા સાહેબ, હજી સાંજે પાવાની બાકી છે ને ! સાંજે તેમજ કરીશ ”

દાકતર માહેબ જરા ગુસ્સે થયા આ બમણી દવા પાવાથી તાવ વધારે ચ્હડી વાગ્યો છે એમ તે બોલ્યા તેમણે શીશીમાની દવા ઢોળી ખાવી અને બીજી દવા લખી આપી, અને આકરોને ભરોસે નહી રહેવાનો ઉપદેશ આપી દાકતર સાહેબ પોતાને ઘેર પાછા ગયા

તે દિવસથી પ્રિયવદાએ મનમા નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તેમ કરીને હુબીકેશ્યદ્રની દવાનો વખત તો તેણે સાચવવો અને તેની પ્રકૃતિ વધારે ખરાબ થઇ ગયેલી હોવાથી તેની માવજત કરવામા તેણે જ ધણુખર હાજર રહેવુ એથી કરીને પ્રિયવદા પોતાનુ કામ કરતે કરતે પણ માદા અતિથિની સારવાર કરવામા પોતાનો જીવ

રાખતી, વખતો વખત તેની પાસે જઈ આવતી, તેને દવા પાતી, કપડા બદલાવતી, પથારી ઝટકાવતી, અને તેને રૂચે અને માફક હોય તે પ્રમાણે તેને લીલો કે સુકો મેવો દાક્તરની સલાહ લઈને આપતી વખતોવખત તેને જે ખાવાનું મન થાય તે પોતે જાને ડરીને લાવતી અને દરદાની પાસે બેસીને તેને ખરાવતી

હુષીકેશચંદ્રની માફગી લગભગ પાંચ સાન અઠનાડીયા પહોંચી અને પછી પણ અશક્તિને લીધે દસ પદર દિવસ સુધી તેનાથી બહાર જઈ શકાયું નહીં પ્રિયવદા તેને ઓછું આવે નહીં, તેના મનનું સમાધાન થાય, અને તેને ઝટ લઈને આરામ થાય એવા વિચારથી તેની સારવાર કરતી, તેની પાસે બેસી તેના મનનું વલણ સંમજતી, અને તેને ઠીક પડે તેમ વર્તતી

મૃણાલિનિ એ સમયે જોતી કાંઈવાર તે પોતાની માની પાછળ પાછળ આવતી, અને ડકડક શગમાતી પ્રિયવદાની સોડમા ભરાઈને બેસતી પ્રિયવદા સારવાર કરતી તે સમયે એ નિહાળતી, વખતે તેમા તેને મદદ કરતી, અને આડી નજરે હુષીકેશચંદ્ર તરફ જોતી તેનું ભવ્ય લલાટવાળું તેજસ્વી મુખારવિદ તે જોઈ રહેતી, તેની વાતો, પ્રૌઢ વિચારો, ઉચ્ચ આશયો, અને ભાવનાઓને સ્મરણમા લાવતી, અને જાણે કે હુષીકેશચંદ્રના ચહેરા ઉપર તેના સમગ્ર વિચારો લખેના હોય અને મૃણાલિનિ તેને વાચતી હોય તેમ તે મુઠે મોઢે તેના ચહેરા તરફ નિર્દોષપણે એક ટહુકે ને ટહુકે જોયા કરતી

મૃણાલિનિ હજી મુઝબ બાળા જ હતી વિદ્યામા, વાચવામા, લખવામા, અને ધરનામમા જ હજી તેનું મન પરોવાયલું હતું તેનું યુવાન પણું નિર્દોષ હૃદય ઉંચા અને પ્રૌઢ વિચારોથી આડપોતું પ્રિયવદાએ તેને એની રીતે કેળવી હતી અને તેની આસપાસની પરિસ્થિતિ એવી રીતે ગોઠવી હતી કે મૃણાલિનિનું મન દુનિયાદારીના તોફાની વાતાવરણમા હજી કદિ પેસતું જ નહીં નિર્દોષ ભાવનાઓમા જ હજી તે ભમતું, રમતું, કુદતું, નાચતું, અને અનેક વેશ બદલતું

પ્રિયવદા મૃણાલિનિ પાસે રામાયણ અને મહાભારત વાચતી અને તેની પાસે વચાવતી બપોરના સમયમા વરના સૌ બૈરા એકઠા થતા અને તેમની આગળ મા અથવા દિકરી રામાયણ વગેરે વાચતા અને સૌ સામ્રજતા મૃણાલિનિ કદિ પોતાની વિદ્વતા દર્શાવવાને આ કામ કરતી, પણ તેનું પરિણામ સાફ જ આવતું

પ્રિયવદા અનેક આર્યલલનાઓ, સતીઓ ભક્તાણીઓ અને તપ-સ્વિનીઓની કથાઓ કહેતી અને મૃણાલિનિના હૃદયપટ ઉપર તેમના આગિઓ કેતરાઈ રહેતા વિદુષી સગ્ગવતી કે લીલાવતીની વાતો તે કરતી, અખડ બ્રહ્મચારિણી ગાગીએ ચાતવરકય જોડે કરેલા સવાદનું અથથી તે ઇતિ સુધી તે વર્ણન આપતી, અને નિર્દોષ મૃણાલિનિ ધડીકમા મીરામાઇ, વડીકમા ગાગી, કે ધડીકમા સરસ્વતી થવાનો મનમા નિશ્ચય કરતી, ધડીકમા દ્રૌપદીની શ્રીકૃષ્ણ-ભક્તિ સભારીને તે ગળગળી થતી, અને ધડીકમા સીતાનું પવિત્ર પણ કષ્ટમય જીવન મનમા યાદ કરી, શ્રીરામની પત્ની જેવાને પણ સસારમા દુખ છે એમ ધારી, મસારી નહી થવાનો મનમા ઠરાવ કરતી

આમ પ્રિયવદા અનેક રસપૂર્ણ કથાઓથી ચીતરેલા પડદા એક પછી એક મૃણાલિનિ પાસે ધગતી મૃણાલિનિ તેમના ગે રગાતી પોતાના વિચારોને દઢ કરતી, અને તે જાણે અજાણે પણ પ્રિયવદાની ધાગણા પ્રમાણે જ પોતાનું ચારિત્ર્ય વડતી એનું પરિણામ એક માહુ-જો એને માહુ કહીએ તો-એવું આવ્યું કે મૃણાલિનિ “હું તો મીરામાઇ થઈશ.” એવા નિશ્ચય ઉપર ધીમે ધીમે આવવા લાગી આધુનિક જગતની દૃષ્ટિએ તો તે માહુ જ લાગશે, પણ પ્રિયવદાની દીર્ઘદૃષ્ટિમા તે માહુ નહોતું માનવજાતિના ઉચ્ચ જીવનના વિચારમા, અને મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય ઘડવામા, માનસિક વૈરાગ્ય અને ભક્તિ ઘણા સમજ અને જયવત સાધન નિવડે છે વૈરાગ્ય અને ભક્તિના વિચારોથી ઘડાયેલું અને કેળવાયેલું માનવ-હૃદય, ગૃહસ્થાશ્રમમા પડ્યા પછી પણ સસારની વાસનાઓનો સ્વાદ અમુક મર્યાદામા રહીને જ ચાખે છે હ્રદિયોને તે વશ થતું નથી, પણ હ્રદિયો તેને જ વશ થઈ રહે છે નાનપણથી જ જેના હૃદયપટ ઉપર વૈરાગ્ય અને ભક્તિ કેતરાઈ રહેલા છે તેના મનુષ્યો સસારમા પડતા નથી એમ નથી, તેઓ મસારી બને છે પણ સસારના પ્રપચથી વિરક્ત રહે છે તે ખાય છે, પીએ છે, આહાર-નિહાર કરે છે, અને ભોગવિલાસ ભોગવે છે, પણ તેમનું વૈરાગ્યશીલ હૃદય સસારની વાસનાઓથી બધાતું નથી, કારણ કે તેમનો જીવન-હેતુ મારમાર્થિક જ હોય છે આવા બધનરહિત મનુષ્યો જ આગિય-શીવ બની મસારમા પણ જગતને ઝોડાવે એવા અદ્ભૂત કાર્યો

કરવાને સમર્થ થયેલા નજરે પડે છે અન્ય મનુષ્યો તો માત્ર મિથ્યા ડોળ જ કરી રહ્યા છે

આની રીતે વૈરાગ્ય અને ભક્તિથી પરોવાયલા અનેક આશયો થી ભરેલું મૃણાલિનિનું કુમળું મન દુનિયાની વાસનાઓ અને લાલ્ચમાઓથી ભરેલા સસારરૂપી સરોવરની સપાટી ઉપર, કિંચિત્ ખીમેલા, ક્વચિત્ પવનથી નીચે નમી જળને સ્પર્શ કરતા, ક્વચિત્ પાણીમા ઝબકાળાતા પણ સપાટી ઉપર ને ઉપર ડોક રાખી, નિર્નય રહી, તરતા રહેતા કમળ જેવું આયગ્ણ કરી રહ્યું હતું આધુનિક સમયનું કૃત્રિમ જીવન, ભોગવિલાસ, મોજશોખ અને હરવું ફરવું, પ્રિયવદાને ગમતા નહીં અને તેની પુત્રીમા તે કૃત્રિમતા પેસે નહીં માટે નાનપણથી જ તેના મનમા તે સાદાઈની મહત્તા, સાદાર્થ અને જ્ઞાનનો મયધ, પ્રાચીન સમયના આશ્રમોની પવિત્રતા, જ્ઞાન-પિપાસા, ગુરૂશિષ્યના પવિત્ર મળવો, પ્રાચીન પાઠશાળાઓની ભાવનાઓ અને આવશ્યકતા, અને જીવનપર્યંત વિદ્યાર્થીજીવન ગાળવાની જરૂરીયાત, વગેરે બાબતોને ખૂબ ઠસાવતી અને તેના ચારિત્ર્યને ઘડતી

આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા હુપીકેશચદ્રનો મદદાડ હજી પણ કેટલાક દિવસ પહોંચ્યો પણ તે પથારીમા એસેનો ઉઠતો થયો હતો અને ઘરમા આમનેમ ફરી પણ શઙ્કો હતો. નોકરો, ચાકરો, પ્રિયવદા, સર્વે તેની ઘરદાશ રાખતા અને વખતે મૃણાલિનિ પણ તેને દુધ કે રામડી પાઈ આવતી મૃણાલિનિ તે કામ કરતી પણ તે ઘણી શરમાતી અને ઉતાવળી ઉતાવળી પાછને પાછી ફરી જતી એક વાર તે દુધ પાવાને ગઈ આ વખતે તેનો નિર્દોષ રમતીયાળ સ્વભાવ તેને રમતમા ભેળવવા લાગ્યો, પણ તેનો અતરાતમા હુપીકેશચદ્રની વિદ્યા, પ્રતિષ્ઠા, અને ભગ્ય પ્રતિમા તરફ તેનું ચિત્ત વાળી રહ્યો તેના મનમા દયા, અને અનુકરણની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ તેનું સ્ત્રીહૃદય જગ્યું “ અહો, આની સુજનતા, વિદ્યા, અને ભગ્યતા, વ્યાધિના પ્રાણમા રિખાય છે ! તે એકલા છે ! તેમને પણ ખીજા હાથની-મદદની-જરૂર છે ! મનુષ્ય ગમે તેવું હો, વિદ્વાન હો, સત્તાવાળું હો, ગુણનો ભંડાર હો, પણ તે પરાધીન જ છે ! કુદરતનો એવો નિયમ જ છે ! મનુષ્યને મનુષ્યની જરૂર જ છે ! પણ એ જરૂર આ નોકર ચાકરોથી પુરી પાડી શકાય નહોં !

એ તો ભાડુતી તે ભાડુતી જ ! પુરૂષને સ્ત્રીની જરૂર છે ! ત્યારે સ્ત્રીને પુરૂષની કેમ નહીં ?—”

વિચાર કરતી કરતી મૃણાલિનિ એકદમ અટકી ગઇ તેને કંઇ સુઝ પડી નહીં તેનો અતરાતમા બોલતા બોલી ગયો પણ આ બાળા-નિર્દોષ કુમારિકા-તેનો ઉડો મર્મ સમજી નહીં કંઇક સમજી, કંઇક ના સમજી, એમ કરી જ્યારે એની બીનઅનુભવી બુદ્ધિ કંઇ કળી શકી નહીં ત્યારે “ બબ્બુ જે હશે તે ! ” એમ બોલતી તે પાછી વળી

પણ હૃષીકેશચ દ્રતી તેજસ્વી મુખમુદ્રાથી આકર્ષાયેલુ તેનું ચિત્ત ત્યાથી ખસ્યું નહીં તે તેને કહેવા લાગ્યું “અહો, કેવી તેજસ્વીતા!”

વળી પોતે ને પોતે જ ઉત્તર આપ્યો “ હશે, તેમા આપણે શું ! ” એમ હૃદયને સમજાવતી મૃણાલિનિ એ ચાર ડગલા પાછળ ખસી, પણ પાછો એને વિચાર આવ્યો “ પણ આવી વિદ્યા ! ”

તે જરા અટકી “ હોય, પુરૂષ હોય તે ભણે ના ભણે તેની નવાઇ ! ” એમ મનને મનવતી તે પાછી પાછી જવા લાગી

વળી તેની માનસિક દૃષ્ટિ આગળ વિચાર તરી આવ્યો “પણ વિદ્યા અને સદ્ગુણ ! સોનું અને સુગંધ !” મૃણાલિનિને તેની લક્ષ્મણે વારી અને તે પરાણે પરાણે ડગલા ભરતી પોતાના હૃદયને કહેવા લાગી. “ હોય, તેમા આપણે શું ? ”

એ ચાર ડગલા આગળ જઇ, મનને મારતી, ડાયાને બરામર ઢાકતી, નાકની દાડી સામે જ જોતી મૃણાલિનિ ત્યાંથી બહાર ચાલી ગઇ.

હૃષીકેશચ પોતાની ઓરડીમા આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. ફરતે ફરતે તેણે નીચે વાડામા નજર કરી પ્રિયવદા રસોઈ કરી બગલાની પાછળ આવેલા વાડામા એક ચપાના ઝાડની નીચે પોતાના માથાના બીના વાળ છુટા કરીને અધિનિયંત્રી ગાહ જોતી બેઠી હતી, અને ભાગવત વાંચતી હતી ચપાના ઝાડ ઉપર પુષ્પ ખીલી ગયા હતા અને તેની મધુર સુવાસ ચારે બાજુએ પ્રસારતી હતી. પ્રિયવદા છાયડામા બેઠી હતી અને તેના પુરતક ઉપર સૂર્યનું કોષ કોષ કિરણ પાદડાની ઘટાને બેઠીને પડતું હતું. એટલામા મૃણાલિનિ ફરતી ફરતી ત્યાં આવી અને પાછળથી પ્રિયવદાના માથા ઉપર ઉભે ડાડ રાખીને પોતાનો પડછાયો પુસ્તક ઉપર પડે તેમ ઓમીતી ઉભી રહી

“ કાણુ છે આ ? ” પ્રિયવદા બોલી ઉઠી

પણ મૃણાલિનિ ત્યાથી ખસી નહીં પ્રિયવદાએ ફરીથી ધારો કહાડયો અને ઉઘે જોયુ, એટલે ઝટ જે હાથ વડે તાળી પાડીને મૃણાલિનિ સામે આવીને હા, હા, કરીને હસતી ઉભી રહી તે બોલી “ મને એમ થાય છે કે હું આ ચપાતુ એક મોટું ફુલ થઉં અને તમે ભાગવત વાચવા બેસો ત્યારે ઉઘે રહે રહે આથેથી તમને અધાર પાડુ તમે મને દેખો નહીં અને કાણુ છે, કાણુ છે, કહો ! કેવી મઝા પડે ! હે ! ”

“ આવડી મોટી યધ તોયે હજી તુ મઝામા ને મઝામા જ રહી જા, હવે, બહુ થયું ” પ્રિયવદા બોલી ઉઠી

હૃષીકેશચંદ્ર ઉપરથી જોયા કરતો હતો

પ્રિયવદા હજી ભાગવત વાચ્યા જ કરતી હતી તેના વાળ છુટા હતા તેના વિશાળ અને તેજસ્વી ડાખાળની મધ્યમા, બાણે કે કાંઈ સરોવરના સ્વચ્છ અને નિર્મળ જળની સપાટી ઉપર એક રક્ત ઝમળ આવી રહ્યું હોય તેમ, ઊપાના કિરણ જેવા લાલ કુકુમ્ભો મોટો ચાલ્યો તેના મુખની શોભામા વધારો કરતો હતો ચપાના વ્રક્ષના આછા ડાળા પાખડા અને પાદડામાંથી ભગવાન સૂર્યનારાયણ પોતાના પીત-રક્ત કિરણો સહેજ આછા આછા કંઈક કંઈક તેની કાયા ઉપર નાખી રહ્યા હતા ભારતવર્ષના સૌભાગ્યની સાક્ષાત્ સુદર દેવી હોય તેમ પ્રિયવદા આ સમયે શોભતી હતી

હૃષીકેશચંદ્રની દષ્ટિ તેના ઉપર ઠરી રહી પ્રાચીન ભારતની શુદ્ધ આર્ય સતીઓનું ગૌરવ પ્રિયવદામા તેને જણાવા લાગ્યું હિંદની ઉદ્ધારક શુદ્ધ હિંદુ આદર્શવાળી આર્ય પતિવ્રતાની પ્રતિમા તે તેનામા નિહાળવા લાગ્યો ધણી હર્ષથી તે મનમા બોલી ઉઠ્યો “ અહાહા, દુનિયામા સ્ત્રી એ એક કેવું સુદર અને કિમતી રત્ન પ્રભુએ પેદા કર્યું છે ! How gloriously divine a woman can be ! તે કેવી એક ખરેખરી દેવી બની શકે છે ? તેનામા કેવા કેવા દેવી ગુણો, ક્ષમા, ધૈર્ય, પવિત્રતા, દયા, સત્ય, પ્રેમ વગેરે વાસ કરી રહેલા છે ! તે ઇશ્વરની મહામાયા શક્તિ છે ! દેવી છે ! શ્રી રામ-કૃષ્ણ પરમહંસ અને તેમના શિષ્ય વિવેકાનંદ સ્ત્રીનું દેવીસ્વરૂપ જાણીને જ લગ્ન ન કર્યું તેની કાયા અભગવી નહીં દરેક સ્ત્રીમા તેમણે દેવી મહાકાળીને જ જોઈ ! તેનો પ્રભાવ, મહિમા, ગુણ, અને ઉપયોગિતા, તેઓ જ સમજ્યા પશ્ચિમ સ્ત્રીના સ્વરૂપને અને તેની

આવડને પુજે છે પણ સ્ત્રીને સ્ત્રી તરીકે જ, તેના સદ્ગુણોને જ પૂજનાર તો ભારતવર્ષ જ છે ”

આમ વિચાર કરતો કરતો હૃષીકેશચંદ્ર પ્રિયવદા તરફ જોઇ જ રહ્યો કવિ વડઝવર્થના શબ્દો તેની સ્મૃતિમાં તરવા લાગ્યા

“ A woman divine, how nobly planned,
born to command and to rule ”

તે પાછો મનમાં બોલી ઉઠ્યો “ સ્ત્રીનું સ્થાન કયા છે ? ભવભૂતિ, ભવભૂતિ, તે પણ ખરૂં જ કહ્યું છે સુવાસિત પુષ્પને તો મસ્તક ઉપર જ ધરાય, તેને પગ તળે ચગદી ન નખાય !

नैसर्गिकी सुरभिण कुसुमस्य सिद्धा

मुग्धि स्थितिं चरणैरवताडनानि ।

સ્ત્રી સાક્ષાત્ દેવી સ્વરૂપ જ છે ! માતા તરીકે તે પાલન કરે છે ગુરૂ તરીકે તે બોધ અને આશિર્વાદ આપે છે પત્ની તરીકે તે પાપાણુ હૃદયમાં પણ પ્રેમના કુવારા ઉડાવે છે અનુગ્રહા બનીને તે સર્વસ્વ સમર્પણ કરે છે કાર્યમાં મંત્રી તરીકે સલાહ આપે છે દુષ્પ્રમા દામી થઇને સેવા કરે છે, અને ભયમાં ધૈર્ય ધરી એક સિદ્ધિ સમાન તે ગર્જના કરે છે, અને અહો તેનો પ્રેમ ! મદ્ર પ્રેમ સુમાનુષસ્ય કથમપિ પક્વિત્ત્વ પ્રાપ્યતે ॥ ધન્ય છે એ પુરૂષને કે જે એવી પત્નીનો પવિત્ર પ્રેમ મેળવવાને ભાગ્યશાળી થાય છે ”

પ્રિયવદા ભાગવત વાચી રહી અને વખત ધણો થયેલો હોવાથી પુસ્તક બંધ કરીને ઘરમાં ગઈ બિપિનચંદ્ર નહાઇને પાંડ કરતો હતો તેની પાસે તે બિભી રહી અને હમતે હસતે બોલો “આજે તો પાંડ કરતા કંઈ બહુ વાર થઇને ! ”

“ હા, વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાંડ કરી રહ્યો અને પછી દેવીનો પાંડ કરવા મડ્યો આજે તો એકને બદલે બેના વિચાર આવ્યા અને બેના ગુણ ગાયા ” બિપિનચંદ્રે હસીને જવાબ આપ્યો

“ પાંડ કરતે કરતે એમ બીજામાં જીવ ભટકે તો પછી પાંડ કર્યાનું કૃણ શુ ! ”

“ વિષ્ણુ ભગવાનને સભાર્યા ત્યારે સાચે લક્ષ્મીજીને પણ સભારવા પડે ને ? ”

“ તમારા મનમાં કંઈ બીજી વાત છે અને નમે આહુ આહુ બોલો છો ”

“ ના, ખરૂં કહું છું દેવીના વિચારમાં જ મને ચંદ્ર રહ્યો હતો પછી દેવી કે સ્ત્રી ! એકનું એક જ !” એમ બોલતો બોલતો બિપિનચંદ્ર તેની સામે જોઈ રહ્યો અને હસ્યો.

બિપિનચંદ્ર પાઠ કરતો હતો ત્યાંથી તેની નજર વાડામાં પ્રિય-વદા ઉપર પડી શકતી હતી પોતાની પવિત્ર પત્નીની સૌમ્ય મૂર્તિને નિહાળીને બિપિનચંદ્રના મનમાં અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થતા હતા પ્રિયવદાની પવિત્રતા જોઈને તેને અરૂંધતી યાદ આવી અને મહા તેજ અને તપના ભંડાર રૂપ વશિષ્ઠ મુનિ પણ જેના સ્પર્શથી પોતાને વધારે પવિત્ર ગણુતા હતા એવી સાક્ષાત્ દેવી સમાન અરૂંધતી સાથે પ્રિયવદાને સરખાવતો બિપિનચંદ્ર મનમાં બોલ્યો.

“ યયા પૂતંમગ્ન્યો નિધિરપિ પવિત્રસ્ય મહસો

જેમ તપના સાગર વશિષ્ઠ મુનિ અરૂંધતીના સ્પર્શથી પોતાની જાતને વધારે પવિત્ર થયેલી માનતા હતા તેમ તારા સ્પર્શથી હું પણ મારી જાતને પવિત્ર થયેલી માનું છું ધન્ય છે તને ! ”

અટવામાં પાંડી પ્રિયવદા બોલી ઉઠી “ એવી તે કાણુ સ્ત્રી છે કે જેના ગુણુ તમે પણ ગાવ ”

“ જેને રાત દહાડો પાસે ને પાસે જોઈએ તે સ્ત્રી ! અને અત્યારે પણ નજર આગળ હોય તે સ્ત્રી ! ” બિપિનચંદ્ર હસી પડ્યો.

પ્રથમના સમજી ગઈ અને ગરમાઈ ગઈ અને બીજી વાત કહાડવાને તે મોની “ ત્યો, ચાલો હવે, રમોઈ તો બધીયે ટાંપી દેપ થઈ ગઈ હશે ”

બંને પતિ અને પત્ની આવદના ઓડમાં ન્હાતા અને તર-બોળાતા પ્રસન્ન ચિત્તથી માથે સાથે રસોડામાં ગયા એ વખતે તેમના મન, હૃદય, અને આત્મા એક જ વિચારમાં ઉડતા હતા, એક એક ડગલુ તે સાથે સાથે જ ભગતા હતા, એક જ વાત તેમના મનમાં, હૃદયમાં અને આત્મામાં ઘોળાતી હતી, બંનેના મુખ ઉપર એક જ પ્રકારના હાસ્યની પ્રભા રમી રહી હતી, બંનેની છટા એક જ દેખાતી હતી, અને બંનેનો આત્મા એક જ મની રહ્યો હતો.

નોકર ચાકર છતાં પણ રસોડાનું કેટલુંક કામ પ્રિયવદા પોતે જાતે જ કરતી બાકુતી નોકર તે બાકુતી જ એમ તે કહેતી અને પતિસેવાના કાર્યમાં તે જાતે જ સદા તત્પર રહેતી સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી બિપિનચંદ્રને જમવા બેમાડી પ્રિયવદા તેની સામે બેસી

અનેક મીઠી અને રસભરી વાનોથી પતિદેવને રીઝવવા લાગી આન-
થી ઉભરાતો ધિપિનયદ્ર શાત ચિત્તથી જમ્યો અને જમતે જમતે
સસારની ઉપાધિઓને વિસરી જઈ સ્વર્ગસમાન સુખને અનુભવી રહ્યો
જમી પરવારીને ધિપિનયદ્ર પોતાના દિવાનખાનામાં જઈને
બેઠો રાજ્યની ચિંતાઓ હવે એક પછી એક તેની માનસિક દૃષ્ટિ
આગળ ખડી થવા લાગી અને તે સર્વેનું મનન કરતો ધિપિનયદ્ર
વિચાર પર પરામા કુખી ગયો કેદારસિંહનો વિચાર તેના મનમાં
આવ્યો તેનું કાવતરું તેના મનમાં તરી રહ્યું, અને એ કાવતગના
વિચારથી ધિપિનયદ્રનું મગજ ફરી ગયું, અને જ્યાં સુધી કેદાર-
સિંહ પકડાય નહીં ત્યાંસુધી મુખે કાગલાગ થાય નહીં કે મુખે
સુવાય નહીં એમ ધિપિનયદ્ર મનમાં માનવા લાગ્યો કેદારસિંહને
મારી નાખવો એવી એની ઇચ્છા ન હતી કારણ કે તે ઇશ્વરથી
ડરતો, પણ ગુન્હેગારને શિક્ષા તો થવી જોઈએ એમ તે કહેતો
અને તેથી તેને પકડવાને અનેક યોજનાઓ તે ગ્યતો હતો કેદાર-
સિંહે બહારવટુ લીધું છે એવી વાત તેને કાને આવી હતી અને
ધરત્યાગ વગરનો, મન્યાસી જેવો ધર્મ ગ્રહેલો શત્રુ વધારે ભય કર
છે એમ તે ગણતો કેદારસિંહને પકડવાની છાતી યોજના ચાલી
ગઈ હતી કેદારસિંહની સામે થયો અને તેની સાથે ઉવાડા મેદાન
માં પડવાનો વારો હવે આવ્યો છે એ ધિપિનયદ્રની નજર બહાર
નહોતું રાજેન્દ્રલાલ રાજ્યના સલાહકાર છે એટલે એમને બહુ
ભય નથી પણ કારભારીને માથે રાજ્યજાજનો જુમ્મો હોય તેથી
તેને માથે શત્રુ ઘણા હોય, અને માથે મોત ભમતું જ હોય, એવા
અનેક વિચારો ધિપિનયદ્ર મનમાં કરતો અને ભયગ્રસ્ત થતો કેદારસિંહ
પણ એ કાર્યમાં કાગલારીને જ કર્તાહર્તા અને ભુગમેદાર ગણતો
અને એનું જ પ્રથમ નિકલન કહાડવાને મથતો પછીથી રાજાજી,
અમલદારો, દૈયતવર્ગ વગેરેનો ઘણુ વાળવાનો તેનો વિચાર હતો
રાજ્ય ઉપર આવી રહેલા આવા ઝટકને દૂર કરવાની ફરજ પોતાની
છે એમ ધિપિનયદ્ર માનતો અને એ કર્તવ્યનિષ્ઠાના ભાનથી તેની
વૈરશુદ્ધિમાં વધારો થતો

સાચાનો બેલી પ્રભુ છે, સાચને આય નથી, એવા વિચારોથી
તેનું હૃદય આત્માસન અને ધૈર્ય ધરવા લાગ્યું સાધુઓનો જથ્થો અને
પાપીઓને થતી શિક્ષાનો જલ્દત ચિતાર તેના મગજમાં ખડો

થવા લાગ્યો પ્રભુના દરબારમા ચુંદેગારોને રિખાતા, બળતા, ઝળતા, બિપિનચદ્ર જોઇ રહ્યો અને તેમા કેદારસિંહને અભિમા હોમાયલો નિહાળી, પોતાને કનકપુરમાં નિષ્કટક અમલ ચલાવતો જોવા લાગ્યો તે શાત થયો, સાવધ થયો, તેના હૃદયમા ધૈર્ય અને હિમતે વાસ કર્યો, કેદારસિંહની સામે થવાને નિશ્ચય કરી, બોખારો કરી, તે ઉભો થયો, અને મુછ ઉપર હાથ નાખી કંઈક ગર્વથી આમ તેમ આટા મારવા લાગ્યો, અને ભૂકુટિ ચઢાવી મનમા બોલ્યો “ ઠીક છે બચ્ચા કેદારમિહ, મને ઇશ્વરનો ડર છે તેથી તને જીવતો રાખુ છુ, પણ તારા પાપ કૃત્યને માટે તો તને અખત શિક્ષાએ પહોચાડુ ત્યારે જ હુ ખરો । ”

બિપિનચદ્ર સ્વભાવે શાત અને નરમ હતો, પણ વખત આવ્યે વિપત્તિમા તે સિંહનું બળ ધરતો અને જો શત્રુ સામ, દામ, અને ભેદથી વશ ન થાય તો આખરે તેને દડ દેવાનો વિચાર કરતો અને તેમા તે ઇશ્વરની આજ્ઞા અને સહાય છે એમ માની લેતા તેનું સાત્ત્વિક હૃદય રાજ્યઝંજમા છળ, પ્રપચ અને ખટપટને જોતું અને તેનાથી કટાણી કારભારને પણ લાત મારવાને તૈયાર થતું પણ એક વાર માથે ઉપાડી વીધેલા કાર્યને પ્રારબ્ધમુક્તમજના ન પરિત્યજન્તિ એમ ગણીને તે ત્યજતો નહોતો તેમા વળી રાણાજીનો એના ઉપગ લાય અને પક્ષપાત હતો તેથી તેમના મનને મારૂ લગાડવાને પણ તે કારભારને હાથ ધરી રહ્યો હતો, અને એક વાર કારભારમા પડ્યા પછી એને પણ કંઈક સચું પડ્યા જેવું થઈ રહ્યું હતું છતાં પણ એ ઇશ્વરથી બ્હીતો અને બીજા કારભારીઓની પેઠે જાણકપટમા ભાગ લેતો નહીં પોતાના પ્રમાણિકપણથી તે બીજા કારભારીઓ અને રાજદરબારીઓમા લાત પાડતો અને પ્રમાણિકપણે પણ રાજ્યકારભાર ચલાવા શકાય એવો દાખલો બેસાડવાને પ્રયત્ન કરતો

દેશી રાજ્યોમા પેશી ગયેલો સડો હુ કહાકુ અને કારભારને ઉત્તમ ગણાવરાવુ એવું તેને અભિમાન હતું પણ દેશીરાજ્યો મુવેલા મુડદા જેવા નિ મત્વ અને નિમાર્થ તેને જણાતા અને તેમા નોકરી કરવા આવનારની શુદ્ધિ પથ્થર સામે પછાડવામા આવતી છરીની શુકી ચતી ધારની માફક કુણ્ઠિત થતી તેને દેખાતી તેમને સુધારવાનો ઉપાય મુવેલા મુડદાને ઓસડ પાવા જેવા તેને લાગતો અને સુધાર-

જ્ઞાની હુનમા નિખાતસ હૃદયનો કારભારી કાઈ કાઈ વાર અજાણ્યે પ્રપચ્છનને રચી જતો અને કાઈ વાર ખીજની જાળમાં ફસાઈ જતો.

આવી વખતે તેની આખ ઉધડતી અને રાજ્યકારભાર છળા કપટ, કે ખટપટ વગર થાય નહીં એમ તેનું હૃદય તેને કહેતું પણ કારભારના રંગે રંગાયલી તેની બુદ્ધિ સ્વકૃત્યને છાવેરતી અને બિપિનચંદ્ર દરેક કાર્યને નિષ્કલક ગણી તેમાં મધરની મદદની આશા રાખતો કેદારમિહની બાબતમાં પણ હવે તે પોતે પોતાને સમજાવવા લાગ્યો “ હવે મારો વાક નથી મેં એનું બગાડ્યું નથી સ્વરક્ષણની સલાહ તો કાયદો પણ આપે છે, અને પાપીઓને પ્રભુ પણ છોડતો નથી હે પ્રભુ, હું ખોટું કરતો નથી માથે આવી પડેલી વિપત્તિને દૂર કરું છું મારે મને સહાય કરજે, અને બળ આપજે એમાં પણ મારી બુદ્ધિ શુદ્ધ જ છે ”

બિપિનચંદ્ર પોતાનો બચાવ કરવા લાગ્યો “ દ્રોણાચાર્યે શસ્ત્ર ધર્મો નિમિત્તશ્ચ શસ્ત્ર ધર્મો ! લીખ્યપિતામહે શસ્ત્ર ધર્મો !

“ અર્જુને પોતાના પિત્રાઈ ભાઈઓ કૌરવોને મારવાને શસ્ત્ર ધર્મો ! ” એમ તેણે પોતાના મનને મનવ્યું

“ કારભારને અંગે આ કરવું પડે છે ” એમ કહીને નિવૃત્તિ-પગાયણ બિપિનચંદ્ર પ્રવૃત્તિપરાયણ થયો.

“ રાવણુનો અહ કાર ઉતારવાને આ રામચંદ્રજીએ મગ્રામ કર્યો, જેનોફોન, અલેક્ઝાન્ડર, સીઝર, અને માર્કસ આંતોનીયસ જેવા વિદ્યાવિલાસી રાજાઓએ પણ સમયને અનુકૂળ વર્તી શસ્ત્ર ધર્મો છે ” એમ કહી બિપિનચંદ્રે પોતાના નિશ્ચયનો બચાવ કરવા માડ્યો.

વિદ્યાવિલાસી બિપિનચંદ્ર સગ્રામવિલાસી થયો અને કેદારમિહ સામે મેદાનમાં પડવાના કાર્યને સ્વરક્ષણ અને પ્રજનરક્ષણને જ્ઞાને ઈર્તવ્ય સમજવા લાગ્યો.

વાચનાર ! રાજ્યકારભારના કામ એવા જ હોય ! કાજળની કોટડીમાં પુરાયલો ભાગ્યે જ કોરો રહે

આ પ્રમાણે બિપિનચંદ્ર વિચાર પરપરામાં ગોથા ખાતો, અનેક નિશ્ચયો કરતો, અનેક વાર તેમને બદલતો, અને અનેક વાર નવી યોજનાઓ ધડતો તેનું મસ્તક ચગડોળે ચઢ્યું હતું.

ખીજે દિવસે સવારમાં જ્યેષ્ઠો બિપિનચંદ્ર ઉઠ્યો, ન્હાયો, ધોયો, અને સ્નાન સંધ્યા પરવારી પરસાળમાં આવીને એક ખીજાના ઉપર

એઠો, અને તકીયા ઉપર જરા આડો થયો એટલામા પ્રિયવદા ત્યા આવી અને પોતાના સ્મિતભર્યા વદનકમળની સુવાસિત પરાગ-થી જાણે તેને નવરાવતી હોય તેમ હાસ્ય અહીં તહીં પ્રસરાવવા લાગી. તેના માથાના વાળ છુટા હતા સરોવર જેવા શ્વેત અને ભવ્ય કપાળની વચ્ચે રક્તકમળ સરીખડો કુકુમ્ભો ચાલ્યો શોભી રહ્યો હતો તેના મુખારવિદ ઉપર અલૌકિક પ્રભા છવાઈ રહી હતી તેવું રૂપ, સૌંદર્ય, ગૌરવશ્ચ, અને હસ જેવી ઠમક ઠમક ચાલવાની ગતિ, એ સર્વેથી બિપિનચદ્ર આકર્ષાઈ રહ્યો અને તેના કામળ અંગોને નિહાળતો સ્થૂંવાર તેના ગુણોનો વિચાર કરી રહ્યો તે મનમા બોલ્યો “ મારે ઘેર તું આવી પણ હજી તું નિષ્કટકપણે સુખી થઈને બેઠી નહીં એક વિપત્તિ ગાઢ અને બીજી આવીને ઉભી રહી મારો બહાલ શા ઝામનો ?” એ તો લુખે લુખોસ્તો ! આ વિપત્તિ દૂર થાય નહીં ત્યા સુધી તેવું સ્તો !”

એમ વિચાર કરતો બિપિનચદ્ર યૌવનાવસ્થામાથી પસાગ થતી પ્રિયવદાના રક્ત કમળ જેવા લાલ ગાન તરફ જોઈ રહ્યો તેના ઉપર કોઈ કોઈ કરચલી દેખાતી હતી, તે જોઈ, “હવે તું ધરડી થઈ,” એમ બોલીને તે હસ્યો, અને ચિત્તને હાસ્યવિનોદમા પરાવવા લાગ્યો. પ્રિયવદાએ તેના મુખ ઉપર ચિતાના ચિન્હ જોયા હતા તેથી તે બોલી ઉઠી “ આમ વાતને તમે ફેરવી નાખો છો, પણ હું કંઈ નથી સમજતી ? તમારા મનમા કંઈક છે અને બહાર બોલો છો નહીં !”

“ ત્યારે કહે જોઈએ, મારા મનમા શું છે ?”

“ હું તો ધરના કામમા ગુથાયલી હોઉં એટલે બધું શી રીતે જાણુ ? અને તમે પુરૂષો મીઠા ઘો જેવા અમને કશું કહોયે નહીં પણ અમે સ્ત્રીઓ તમારી વાતનો કંઈક મર્મ તો સમજી લઈએ !”

“ ત્યારે કહે, તું શું સમજી છે ?”

“ હું તો એટલું જાણુ છું કે આજ મારા “ ચદ્ર ” કંઈ ચિતામા છે ”

“ તું બહાર જવ રાખુ તો બધુયે જાણુ !” બિપિનચદ્રે મરકરીમા કહ્યું

“ અમે સ્ત્રીઓ બહાર જવ રાખીશું અને બહાર ફરીશું તો તમારા ઘરનું નાવ કોણ ચલાવશે ? તે અટકી પડશે ”

“ અમે નોકર, રસોઈઆ રાખીશું !” બિપિનચદ્રે પાછું હસતે હસતે કહ્યું

“ ભાડુતી નોકરો ભાડુતી જેવું જ કામ કરશે ”

“ ત્યારે તને ધગમા ભરાઈ રહેવું ગમે છે, એમ જ કહે ને? ”

“ અમે ધરનો ધ ધો કરીએ અને નવરાશ કહાડીને કંઈ સાફ વાચીએ અને પ્રભુનું નામ દર્દીએ, એ અમારું કામ તમારા ધરને સંભાળીને ચલાવીએ, તમારા દ્રવ્યનો ખરાબર ઉપયોગ કરીએ, અને તમારા છોકરાને તમારા જેવા કરીએ તો પછી અમારે ખીજી શું જોઈએ? મારા ‘ચદ્ર’, અમે બહાર ફરીશું તો તમારું ધર સંભાળ નેવું થઈ રહેશે ”

“ તું તો ભણી બધું સમજી ગઈ છે ! ”

“ સમજી કે ના સમજી મારા ‘ચદ્ર’, અમારે પડિતાઈ જોઈતી નથી અમારે સંભાળીત થવું નથી અમે તમારા મસારને દોષાવીએ તો પછી અમારે ખીજી શું કરવાનું રહે? ”

“ તું તો વગર ડૉલેજે બધું શિખી ગઈ છે, હો ! ”

“ ડૉલેજમા જાવ કે ન જાવ, પણ સ્ત્રીથી જો ધરનું નાવ ખરાબર ઠેલાય નહીં તો એવું ડૉલેજમા ગયું અને ના ગયું સરખું જ છે ”

“ તમારે બહાર કામોમા ભાગ ન લેવો જોઈએ? ”

“ હા, તમારું ધર સંભાળ્યા પછી ધરને છોડીને અમે તે ફરીશું તો તમારા ધરને કાણ સુધારશે? અને તમારું ધર બગડેલું હશે તો તમે ગમે એટલા આગળ જશો પણ પાછા જ પડશો ”

“ ધરનું નાવ અમે ગમે તેમ કરીને ચલાવી લઈશું ”

બિપિનચંદ્ર હસતે હસતે મસ્કરીમા બોલ્યો

પ્રિયવદાએ ગભીરપણે જવાબ આપ્યો ‘ તમારાથી તે નહીં બને સ્ત્રીનું કામ સ્ત્રી જ કરી શકે ”

બિપિનચંદ્ર હસતો હસતો પ્રિયવદા સામે ક્ષણ વાર જોઈ રહ્યો પ્રિયવદા પાછી બોલી “ સ્ત્રી અને પુરૂષનો દરજ્જો સરખો છે, પણ બંને એક નથી બંને એક બીજા વગર અપૂર્ણ છે, પણ બંનેના કાર્યો જુદા છે બંનેના ક્ષેત્રો-સ્થાન નિરાળા છે એમથી એક પણ કાર્યબ્રજ કે સ્થાનબ્રજ થાય તો સસારની મીઠાશ જતી રહે

“ મારા ‘ચદ્ર’! અમારે મડળો સ્થાયિતા નથી કે સમાજ-સેવા કરવા અહીં તહીં આચડવું નથી એ બધું સોંપ્યું તમને પુરૂષોને ! ગૃહસેવા એ જ સમાજ સેવાનો પાયો છે એ જ દેશસેવા છે અમે તમારા વિશાળ જ્ઞાન, બહોળો અનુભવ, અને પુષ્કળ માહિતીના ભાગીદાર

યધએ, તમને સમજીએ, તમારા બાળકોને નમુનેદાર બનાવીએ અને વીર તથા વિદ્વાન પુરૂષો ઉત્પન્ન કરીએ તો પછી બીજી શું જોઈએ ! દેવકીજીએ શ્રીકૃષ્ણને જન્મ આપી, જીભબાઈએ શિવાજીને ઉત્પન્ન કરી દેશહિત ઓછું કયું છે ? હુવનેશ્વરીએ એક વિવેકાનંદ પેદા કરીને અખિલ વિશ્વની સેવા કરી છે આર્યલલનાઓએ વીર પુરૂષોને ઉત્પન્ન કરી સ્વદેશકાર્યમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે પ્રાચીન ઇતિહાસ તેનો પુરાવો છે તેથી ઉલટું અમારે ચાનવું નથી અમને તેવી વીર વિદુષી શુદ્ધ આર્ય માતાઓ બનાવો અને અમે વીર પુરૂષો દેશને પુરા પાડીએ, એજ અમારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે ।”

“ મારૂ ચાલે તો હજી હું તને કોલેજમાં મોકલું કોલેજમાં ગયા વગર જ્ઞાન મળતું નથી ” બિપિનચંદ્રે હસવું ખાળી રાખી મોઢાવડું કરીને મશ્કરીમાં ડહોળું તેની આખોમાં અને મુખ ઉપર હાસ્ય રમી રહ્યું

પ્રિયવદાએ ગભીરપણે જવાબ આપ્યો “ મારે એવું ખાલી બોખા જેવું પોપટીયું અક્ષરજ્ઞાન જોઈતું નથી અમાગમાં સરકાર નાખો અને અમને ઉડા સરકારી બનાવો અમારે પરીવાઓ પાસે ડરવી નથી યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીઓ લેવી નથી અમારે પુરૂષોનું સ્થાન લેવું નથી ધર્મને આપણા ઘાટ જુદા ધડયા છે એટલે આપણી કુળવણી અને કાર્યો પણ જુદા જ હોય અમારા સદ્ગુણોને ખીલવે અને અમારા હૃદયને હલાવે એવું સગીન જ્ઞાન અમને આપો ”

“ ધરમાં રહે રહે તું શું શું કરીશ ? ” બિપિનચંદ્રે પુછ્યું

પ્રિયવદાએ ફરી જવાબ આપ્યો, “ અમે આત્મશ્રદ્ધા, ખત, અને નિશ્ચયવાળા થઈ, નિયમીત અને ઉદ્યમી બની, છોકરાને તેવા બનાવીશું બહાર સમાજોમાં ફરી શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓને ખાલી કરવા કરતા ઘેર રહે રહે છોકરાને આત્મમગ્ન, શ્રદ્ધા, અને વીરતાના પાઠ શિખવીશું અમે ઇજનેર, ડાક્ટર અને હિસાબ કિતાબ રાખનાર થઈશું, અને—”

બિપિનચંદ્ર હસતો હસતો વચમાં બોલી ઉઠ્યો “ ત્યારે તો મારે નોકરી કરવી નહીં પડે । ”

પ્રિયવદા પણ હસી પડી અને બોલી “ મારા ચંદ્ર ! ઇજનેર એટલે તમારા ધરની વ્યવસ્થા રાખનારા ઇજનેર દાકતર એટલે સાધારણ ધરગથું દવા જાણનાર દાકતર અમે તે યધનું વળી ધરમાં પૈસાની આવડ જાવડનો હિમાય રાખીશું અમે પવિત્ર થઈશું, ખીજને

પવિત્ર બનાવીશુ, અને અમારી આસપાસ પવિત્રતા અને પ્રેમનું વાતાવરણ ફેલાવીશુ તમારા છોકરાને બળવાન અને ચારિત્ર્યવાન કરીશુ અને તમારા બહેન કાર્યોમાં ઉત્તેજન અને મદદ આપીશુ આટલું શુ ઓછું છે ?”

ફરી પાછું બિપિનચંદ્રે હસતે હસતે કહ્યું “ ઘણું છે !”

પ્રિયવદા જરા વધારે ગભીર બની ઠાવકુ મો રાખીને બોલી “ મારા ચંદ્ર ! તમે હસો કે ના હસો જગતને સુધારવું એ અમારા હાથમાં છે અને ધારીએ તો તમને પુરૂષોને ખરાબ કામ કરતા જટ અટકાવી શકીએ જગતમાંથી અપવિત્રતા અને દુષ્ટતા અને જટ ટાળી શકીએ, અને અખિલ વિશ્વને સમાન બનાવી મુકીએ ”

બિપિનચંદ્ર પ્રિયવદાના મુખ સામે નેંચ રહ્યો અને મનમાં બોલ્યો

“ ખરૂં છે, તમે ધારો તો સામાને ખરાબ કામ કરતા અટકાવી શકો ખરા ”

બહાલનો ઉમળકો આવવાથી બિપિનચંદ્ર હસતો હસતો પ્રિય-વદાને ભેટી પડ્યો બન્નેના હૃદય અને આત્મા એક જ વિચાર અને એક જ સૃષ્ટિમાં ઉડી રહ્યા અને બિપિનચંદ્ર પ્રસન્ન ચિત્તથી એક કાવતી કહી મનમાં ગાવા લાગ્યા

“ ધન્ય ધન્ય અવતાર જગતમાં, ગુણવતી જ્યાં નાર ”

એટલામાં પાછી પ્રિયવદા બોલી ઉઠી “ પણ તમે પુરૂષો સ્વાર્થી તો ખરા ! મોટા મોટા સ્મૃતિકારો પણ એ કાટિના સ્તો-તમે સદાએ સ્ત્રીઓનો જ વાક અને દોષ દર્શાવ્યા કર્યો છે કોઈએ ભલભલા તમારા સ્મૃતિકારોએ પણ કોઈ પુરૂષનો દોષ દર્શાવ્યો ? દોષ તો અમારા જ ઝહાડવાના ! પુરૂષો તો બધા ડાહ્યા ડમરા અને સદ્ગુણી !”

એ સાલળીને બિપિનચંદ્ર ખડખડ હસ્યો અને જરા મશ્કરીમાં બોલ્યો “ હવે તું તારા ખરા સ્વરૂપમાં આવી હવે તું સમજી અત્યાર સુધી હું એમ ધારતો હતો કે તું બહુ ભલી છે, પણ-અ-અ-અ—”

પ્રિયવદાએ ધીમે રહીને જવાબ આપ્યો “ ભલા તો થઈએ, પણ એવા ભલા શું થઈએ કે મર્ખમાં ગણાઈએ ? અને સામાની પક્ષાસને સમજીએ તો ખરા, બોલીએ નહીં ”

“ તું એટલું સમજતી થઈ, તો હવે વધારે સમજશ ”
બિપિન ચંદ્રે પાછું હસતે હસતે કહ્યું
“ હું તો બધુંએ સમજી છું ”

“ત્યારે કહે બીજી શું સમજે છે ?”

“બીજી એ કે તમે પુરૂષોએ અમને જોઇએ તેટલી સ્વતંત્રતા હદિ આપી નથી.”

“તારે સ્વતંત્રતા નથી ?”

“મારી વાત તો જુદી છે મારા ‘ચંદ્ર’ મારે તો તમારે પડએ રહેવામા સ્વતંત્રતાએ છે, અને મધુ છે.”

“ત્યારે એમ જ કહે ને કે પુરૂષોને તામે રહેવું કેટલાકને પરવડતું નથી ?”

“તમે પારંગ ઉપરીઓને તામે રહ્યા છો, તો પછી અમે અમારા પતિઓને તામે રહીએ તો તેમા શું ખોટું ?”

“ત્યારે તારા જેવા બધાને કર અને તેમને સ્વતંત્રતા આપ્યા વગર જો રહે તો મને કહેજો.”

“બધા પુરૂષો એવા ઉદાર દાલના હોતા નથી.”

“તારે ગમે તેમ કરીને પુરૂષોને માથે દોષ ઢોળી પાડવો છે એમ જ કહે ને !” પણ એટલું યાદ રાખજો કે ‘આપ સમાન બળ નહીં ને મેવ સમાન જળ નહીં’ સ્વતંત્રતાને થયું એ સ્ત્રીઓના જ હાથમા છે.”

ત્રિપિનચંદ્ર ત્રિયવદાના સુખ તરફ જોઈ રહ્યો પત્નીની પવિત્રતા, ધાર્મિકતા અને હૃદયશુદ્ધિ તેની નજર આગળ તરી રહ્યા એક પછી એક વિચાર તેના મનમા ઉદ્ભવ્યા આર્થલક્ષનાઓ ફરી લલી છે તેનો વિચાર કરતો તે મનમા યોગ્યો, “તમે જૈરાઓ જ ધર્મને જળવી રાખો છો મોક્ષ તો તમારો છે અમારો નથી તમારી ધાર્મિકતા સાચી છે અમારી પીતળ ઉપર ચ્હડાવેલા સોનાના ઢોળ જેવી છે તે ઢોળ જ છે મનુષ્ય ઇશ્વર અને રાજ્ય કારભાર બંનેને જોડે લગ્ન શકતો નથી, તેમ કરનારા વિરલા છે, અમે પુરૂષો ધાર્મિકતાનો ગમે તેટલો ડોળ કરીએ પણ અમે અમારા રાજ્ય કાળના રંગે રંગાવાના અને તેના ઓપે ઓપાવાના.”

આમ પતિપત્ની વાત કરતા હતા એટલામા દરબારમાંથી એક સ્વાર આવ્યો અને તેણે ત્રિપિનચંદ્રને કહ્યું “સાહેબ, રાજાજી આપને હાલ મોકલાવે છે.”

ત્રિપિનચંદ્ર તરત જ ઉઠ્યો અને દરબારમા ગયો વાચનાર, ચાલો આપણે હવે જોઈએ કે રાજાજીના દરબારમા શું બની રહ્યું હતું

પ્રકરણ ૧૨ મું.

યુદ્ધની તૈયારી

કેદારસિંહ જેવ તોડીને નાઠો છે એ વિશ્વાનથી રાણા પ્રતાપ સિંહનું મનતઃ હવે ભગી ગયું તે ધણો કોપાયમાન થયો અને તેના કોપના ચિન્હ તેના વિસ્તૃત વક્ષસ્થળ અને ડમળ જેવા વિશાળ નેત્રોમા જણાઈ આવ્યા પ્રલયકાળ વખતે જેમ સમુદ્રનું પાણી પોતાની મર્યાદા મુકીને જગતને ડુબાવવાને સર્વત્ર ફરી વળે તેમ તેનું લોહી હૃદયનાથી ઉછળી આખા શરીરમા ફરી વળ્યું અને તેનું અન્તિમ આખો અને મુખના લાલ થવાથી સૌને પ્રત્યક્ષ થયું

રાણો રાનોપીયો થઈને પાસે બેઠેલા મ્હાનમિહને ડહેવા તાગ્યો

‘ મ્હાનમિહ, કેદારસિંહના ધરખાગ જસ ડર્યા વગર છુટકો ની મારે અન્ન ખાધું અને મને જ દગો દીધો ’

‘ હું મહારાજ, સાપને ગમે તેટલું દુધ પાવ પણ તે કોઈ દવસ ડરડયા વગર ગહે જ નહી ’

‘ હા, તું ખરે જલે છે એમ જ થયું મેં એને ધન દેલત આપી, ઉછેરીને મોટો ડર્યો, પણ આખરે એ ક્રતુની નીવડ્યો એણે ક્ષત્રીયોનું નામ બોળ્યું ’

“ મહારાજ, એના લાઈ ગુમાનસિંહ અને જમાઈ ઇંદ્રસિંહથી હજી ચેતતા રહેને ”

મ્હાનસિંહે રાણાને જરા ઉશ્કેર્યો અને પ્રતાપસિંહ જરા ડરડી નજર કરીને બોલ્યો “ હું એક વાર છેતરાયો હવે છેતરાવાનો નથી એ બનેની હવે ખબર લઉં છું ” રાણો દાત પીશીને બોલ્યો અને તલવારની મુક ઉપર એણે હાથ મુક્યો તેની આખોમા ઉડું ડોગ વ્યાપી ગહલું જણાયું

તેને વધારે ઉશ્કેરવાના ઇગદાથી મ્હાનસિંહે પાછું કહ્યું “ એમના ખોટા કામોની વાત આપને ડાને આવી હતી પણ આપે દયા ખાધી પણ, મહારાજ, દયા તો ડાડણને ખાય ”

ગુમાનસિંહના કુર્મો રાણાને સાભરી આવ્યા અને તેની ભૂડટિ ચઢી, તેના મુખ ઉપર ક્રોધની છાયા છવાઈ રહી, અને પોને ડરેવી દયાને માટે મનમા પગ્નાતો રાણો બોલ્યો “ આવા નીચ માણુમે મારા રાજ્યમા ન બેઠેએ ”

“ મહારાજ, એમના કુકર્મોના પુરાવા અહીં હાજર જ છે ” એમ કહીને માનસિંહે હાજર રાખેલા માણસોને અદર બોલાવ્યા અને એક પછી એકની જુબાની રાણાની સમક્ષ અપાવી કોઈની પાસેથી લાય લીધાની અને કોઈના ઘરમાં પેશીને જાર કર્મ કર્યાની હકીકત તે માણસોએ રજુ કરી રાણાના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહીં તે બોલ્યો “ માનસિંહ, અમલદાર વર્ગ અન્યાય કરે કે જાર કર્મ કરે પણ તેનું પાપ તો રાજાને જ ભોગવવું પડે એ બધાને માટે રાજા પોતે જ જવાબદાર છે વળી પ્રજાની સાથે પિતાપુત્ર લાવ રાખવો અને તેનું રક્ષણ કરવું એ અમારા સૂર્યવંશનો શ્રી સમયદ્રજીના વખતથી ચાલતો આવતો કુળધર્મ છે એટલે અમલદારો અન્યાય કરે તો અમારા કુળધર્મનો ભંગ થાય અને દુશ્વરને ત્યાં હું ગુન્હેગાર થઉં તે તો જુદું આમ રાજાને માથે બેવડું પાપ આવે એ પાપ-માથી હું ત્યારે મુક્ત થઈશ ! ”

ગણા વિચારમાં પડ્યો શું કરવું તે એને સુઝતું નહીં એટલે તેણે હુકમ કર્યો “ માનસિંહ, આજથી હું યુમાનસિંહ અને ઈંદ્રસિંહને દેશનિકાલની સજા કરે છું ”

“ મહારાજ, તેમને દેશનિકાલ કરશે તો તેઓ ખહારવટુ લેશે ”

“ ત્યારે બીજો શો રસ્તો ? ”

“ તેમના ઘરબાર જત કરવા એ પણ તેમને વધારે લયકર કરવા જેવું છે ”

ફરી પાછો ગણા વિચારમાં પડ્યો પાનની લાવાશથી રડત થયેલા નીચલા હોઠને દાતથી દબાવતો ગણા એક હાથ મુઠા ઉપર મુકતો બીજા હાથ વડે હુકાની નળી હાથમાં પકડવા લાગ્યો

એટલામાં પાછો માનસિંહ બોલ્યો “ આપે દર્શાવેલી દયા જ તેમનો નાશ કરશે ”

“ તે કેવી રીતે ? ”

“ શિવજીએ ભસ્માસુરને વરદાન આપ્યું, પણ તે વરદાનથી તે પોતે જાતે જ મર્યો તેવી રીતે ”

“ ત્યારે એમજ કહેાને કે પાપી પોતાના પાપે જ હણાશે ”

“ હા, તેમજ ”

“ પણ એવો ન્યાય રાજાએને હાજરો નથી ”

“ સામ, દામ, ભેદ, અને દડ, એ નીતિ રાજાઓએ ગ્રહણ કરવી જોઈએ હું આપને એમાના દામ અને ભેદ બનેતો અગીકાર કરવાનું કહું છું છેવટે દડ તો છે જ, મહારાજ ”

“ ઠીક ” ગણો જરા તડીયા ઉપર આડો પડ્યો અને હુકકો પીતો પીતો ધુમાડાના ગોટે ગોટ મોમાથી બહાર કહાડવા લાગ્યો તેના મનમા કેદારસિંહના વિચાર ઘોળાઈ રહ્યા અને જેમ જેમ તેની વિચારપર પગ આગળ વધવા લાગી તેમ તેમ તેના મુખમાથી વધારે ને વધારે ધુમાડાના ગોટા બહાર નીકળી રહ્યા આખરે તે આડું જોઈને બડબડ્યો

“ મે દુધ પાઈને સાપ જ ઉછેર્યો ”

માનસિંહે તે સાંભળ્યું અને તરત બોલ્યો “ મહારાજ, શાસ્ત્રોએ અપાત્રે દાન કરવાનું ના કહ્યું છે તે એટલા જ માટે ”

“ મને શી ખબર કે કેદારસિંહ આવું અપાત્ર હશે ! ”

“ આપનું નીખાલસ હૃદય કપટીની કપટગળને સમજી શક્યું નહીં ”

માનસિંહના એ શબ્દોથી ગણો વધારે ઉશ્કેરાયો, તે હુકાની નળીને વેગળી કરી હાથમા તલવારની મુઠ પકડીને બોલ્યો “ ક્યા છે એ દુષ્ટ, આ તલવારથી એનો શિરચ્છેદ કર ”

“ ખમા, મહારાજ, ખમા, આપ તરફી લેશો તો પછી અમે શું કરવાના ? આપના સેવકને હુકમ કરો, સેવક હાજર છે ”

“ માનસિંહ, હવે એને યજ્ઞવાને શો ઉપાય કરવો ? તારી સલાહ શી છે ? ”

“ જે આપનો મત તે મારો મત ”

રાણો બારીક દૃષ્ટિ કરીને માનસિંહ સામે તાકીને જોઈ રહ્યો અને પછી બોલ્યો “ માનસિંહ, હાએ હા, કરવાનો વખત નથી કાપાયમાન થયેલો પુરુષ ગમે તે કરી બેસે માટે સાચી સલાહ આપ ”

“ મહારાજ, આપના સેવકને રજા આપો, હું અને ખીમ્મ લાયાતો એને આમ પકડી લાવીશું ”

રાણાએ કેદારસિંહને પકડવાનું કામ માનસિંહને સોંપ્યું, અને પોલીસ ડમિશનર પાસેથી જે મદદ જોઈએ તે લેવાનું કહ્યું તેને માટે મોડું ધનામ વર્તમાનપત્રોમા તેણે જાહેર કર્યું

માનસિહ ગળ લઇને ઉઠવા બાગ્યો ગણાએ તેને કહ્યું “કેદાર-
સિહની જે જે બાતમી મળે તે મને વખતો વખત જાહેરો રહેજે”

આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા કેદારસિહ નહાશી ગયાની
વાત જુની થવા આરી રાણો પ્રતાપસિહ ડહક ઉઘોગ અને ડહક
શાંતિમા દિવસ ગાળવા લાગ્યો પોલીમ તરફથી તવામ ચાલી ગઈ
માનસિહ પણ જે બાતમી મળે તે મેળવવા લાગ્યો

એવામા સમાચાર મળ્યા કે કેદારસિહ બહારવટે નીકળી પડ્યો
છે કેદારસિહ પોતે અને પોતે ગળેલા ખુનીઓ કનકપુરની આસ-
પાસના અમડાને લુટતા, મારફાડ કરતા, અને જૈયતને બહુ ત્રાસ
આપતા આખરે તેણે કનકપુરની આસપાસના ગળગ્યોને એકઠા કરી
કનકપુર ઉપર ચઢાઈ ડરાવવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો તેમ ડરવાને
પ્રથમ તેના સાડુ ગળ રણમલસિહને તે મળ્યો અને તેણે તે ખીડુ
ઝડપ્યું ખીજા ગળગ્યોને કેદારસિહે એ વાતની જાણ કરી પણ
કેટલાકે તેમા ભળવાની હા પાડી અને કેટલાકે ગણા પ્રતાપસિહની
મહોબતને લીધે કનકપુરના પક્ષમા રહેવાનો પડકો નિશ્ચય જણાવ્યો
શાંતિપુરના હકીકર અજબસિહને એ વાતની ખબર પડી અને એણે
ગણા પ્રતાપસિહને પત્ર લખી સવળી ખીના જાહેર કરી

ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ કે હકીકર અજબસિહ શુદ્ધ
દત્રી વીર પુ પ હતો સાચા ક્ષત્રીને મન ડગી એ પોતાનો ધર્મ છે
એમ એ સમજતો અને ગણા પ્રતાપસિહને નાચા ક્ષત્રી માની મર્વા
એમની ગોચ લેતો અને ગુદ્ધ ક્ષત્રીઓ હોવાથી એક મીઝની સાથે
એકે પાત્રતા અને વિપત્તિ મમયે એક ખીનને મહાન કરતા નેતના
વગર મળતા હોવાથી જે ને વચ્ચે એક અને મૈત્રી બધાઈ ગયા
તા પ્રતાપસિહ ઉપર આ અણુવારેલી આદત આવી પડેલી છે
એમ ધારી તેણે તેને આ ખબર મોકલી હતી અને પોતાની મદતી
ખાત્રી આપી હતી

અજબસિહનો પત્ર આવ્યો એટલે ગણાએ માનસિહ તથા
ખિખિતચદ્રને બોલાવ્યા અને પત્ર વચાવવા માડ્યો

“ ગણાજી, કેદારસિહે બહારવટુ લીધાની ખબર મળતા મને
મનમા વણો એક થયો શુ રજપુતાઈ હવે ડાઘ છે ? શુ રજપુતો
હવે આવા નબળા અધમ અને નીચ પાક્યા કે એમને નસીબે હવે
બહારવટુ આવ્યું ? ગણાજી જમાનો હવે બદલાયો છે, તેની સાથે
ક્ષત્રીવટ પણ બદલાયો છે

કેદારસિંહથી ચેતતા ગહેજે અને માગ મગજુ ડામ નને
સોપશો હુ સદાએ તમાગ પક્ષમા જ 'કુ એમ માનજો '

પત્ર વચાતો હતો તેની વચમા માનસિંહ બોલી ઉઠ્યો “વાહ,
ધન્ય છે, આવી વખતે જ ખરા મિત્રનુ મિત્રપણ જણાઈ આવે કે”

એટલામા એક દૂતે આવીને એક ડાગળ માનસિંહના હાથમા
આપ્યો માનસિંહે દૂતને પુછ્યુ “ ક્યાથી આવ્યો કે ? ”

“ વિસલગઢથી ”

“ કાણે મોકલ્યો છે ? ”

“ રાણા રણુમલ્લમિહે મોકલ્યો છે ”

રાણાજીની આજ્ઞા થવાથી માનસિંહે પત્રવાચ્યો તેમા લખ્યુ હતુ

“ કેદારસિંહ ગાદીનો વારસ છે તેથી ગાદી એને આપો, નહી
તો યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થાવ. ”

ગણો પ્રતાપસિંહ ચમક્યો તેનુ ક્ષાત્રગણ ઉછળી રહ્યુ તેની
ક્ષાત્રજ્વલિ જગત થઇ, તેણે તલવાર હાથમા લીધી, અને મુઠ ઉપર
હાથ ફેરવતો રાણો દઢતા અને શૌર્ય દાખવતો બેઠો ‘ માનસિંહ,
હમણા ને હમણા એને ઉત્તર આપ કે પ્રતાપસિંહ નઢવાને તેગર
છે ક્ષત્રિયોએ ક્ષિ નમ્યુ આ'યુ જાણ્યુ છે ' ”

માનસિંહ વચમા બોલ્યો ‘ ધન્ય છે મહારાજ ”

‘ માનસિંહ, ધર્મયુદ્ધ કરી જય પામવો અથવા તો મૃત્યુમા
મૃત્યુને વશ થઇ સ્વર્ગે જવુ એ બેજાના એક માર્ગ નગર ક્ષત્રી
એને માટે બીજો માગ નથી ”

માનસિંહે ઉત્તર લખીને દૂતને આપ્યો અને તે ચાલ્યો ગયો
એટલામા આસપાસના ગામડામાથી એક જનસુસે આવીને ખબર કહી

“ મહારાજ, કેદારસિંહ અને રણુમલ્લસિંહ મુમલમાનો અને
યવનોને મળી ગયા છે અને તેમણે આસપાસના ગામડાને લુટવા
માડ્યા છે તે લોકોને ત્રાસ ઉપજાવે છે ”

એ સાંભળીને રાણા પ્રતાપસિંહના ગુસ્સાનો પાગ રહ્યો નહી
પ્રલય સમયે સર્વને ભરમ કરવાને જાણે પ્રયત્ન અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઇ
રહ્યો હોય તેમ રાણાના ચક્ષુમાથી ક્રોધાગ્નિ ખરવા લાગ્યો અને તેના
તાપની અસર મુખ, હાથ, અને આખા શરીર ઉપર પ્રત્યક્ષ જણાવા
લાગી રાણો ગાદી ઉપર આડો પડ્યો હતો તે બેઠો થયો અને જાતી
કહાડી, એક હાથથી તલવાર કાઢી બીજો હાથે મુઠને આમળા દેતો

બોલ્યો “હે, બાલકાઓ, તમે બીજી શું કરવાના છો? હે, નામદ! સામા આવી જાવ નિર્દોષ પ્રજાને પંજવરી એ તો બાલકાઓના કામ છે ”

“ મહારાજ, પાડે પાડા રહડે અને ઝાડનો ખોડો નીકળે, એ ન્યાય આપણા કનકપુરના રાજ્યમા કદિ પ્રત્યે નથી ” બિપિન-ચંદ્રે ધીમેથી કહ્યું

“ અને જ્યાસુધી દાદો સરજ તપરો ત્યાસુધી અમે સૂર્યવંશીઓ એ ન્યાયને કદિ પ્રવર્તવા દેવાના નથી ” રાણો મુઠ ઉપર હાથ મુકી કંઈક ગર્વથી બોલ્યો

“ મહારાજ, આપ બેઠે તો એવું કદિ બને જ નહી ” માનસિંહે કહ્યું

“ ત્યારે શું મારા મરણ પછી એમ બનશે? શું મારો વનરાજ એના પિતાને પગલે પગલે નહી ચાલે? ચાલશે જ માનસિંહ, ખાત્રી રાખજો, સિંહના બચ્ચા સિંહ જ હોય ”

માનસિંહે કંઈક મો મલકાવ્યું રાણાએ તે જોયું અને તેણે પ્રશ્ન કર્યો

“માનસિંહ, તુ કેમ હસ્યો? શું માત્ર કહેવું તને ખોટું લાગે છે?”

“ મહારાજ, આપના જેવા સર્વ ક્ષત્રીઓ હોય તો તો આપનું કહેવું સત્ય છે પણ યુગ બદલાયો છે, અને હવે સિંહના બચ્ચા સિંહ પાડતા નથી ”

“ ત્યારે શું મારા વનરાજ વિષે તને શંકા થાય છે? ” કંઈક આવેશમા આવીને રાણો બોલ્યો

“ મહારાજ, ભુડા કૌરવોમા જેમ એક સારા લીંગમપિતામહ હતા તેમ સર્વ ક્ષત્રીઓમા આપ એકલા જ શુદ્ધ ક્ષત્રી વિરાજો છો એટલે આપ જેવા સિંહનું બચ્ચું સિંહ જ પાડશે એની તો મને શંકા જ નથી ”

રાણા પ્રતાપસિંહનો આવેશ કંઈક શમ્યો, પણ તેના મનનો ઉભરો હજી બરાબર બહાર નીકળ્યો નહોતો તેથી તે આગળ બોલ્યો “ મારી પ્રજા મારે અગ છે, હું જીવું છું ત્યા સુધી એનો એક વાળ પણ વાકા થના દેનાર નથી થાય તો પછી આપણું ક્ષત્રીયો ગૌણાદિ પ્રતિપાળ શેના? ”

“ ખમા, મહારાજ, ઘણી ખમા ક્ષાત્રનેજથી આપ અધિક રાબો છો ” બિપિનચંદ્રે વચ્ચે કહ્યું

“ માનસિંહ, સ્વાર્થશુદ્ધિથી તો સૌએ પ્રજાનું રક્ષણ કરે પણ નિ સ્વાર્થ શુદ્ધિથી તેનું રક્ષણ કરવું એમા જ સર્વવશીઓની શુદ્ધિ, પ્રજાવત્સલતાથી અને કુળધર્મે જળવાઈ રહેલા છે ” રાણા પોતાના કુળનો ગર્વ ધરતો બોલ્યો અને તેના મુખ, લલાટ, અને સરીર ઉપર એ ગર્વની પ્રકાશિત પ્રભા પથરાઈ રહી સર્વે ઉત્સાહમા આવ્યા એટલામા રાણાએ વાત ફેરવી અને કહ્યું “ માનસિંહ, રણમલસિંહનો દુત પાછો આવ્યો નહીં તેથી હું ધારે છું કે યુદ્ધ નક્કી થશે, માટે હવે યુદ્ધની તૈયારી કરવી એ તારા હાથમા છે ”

માનસિંહ કંઈક વિચારમા પડ્યો રાણાએ તેની સામે જોયું અને પુછ્યું

“ કેમ વિચારમા પડ્યો ? ”

“ મહારાજ, દુસ્મન એકલા બળથી જ જીતાય તેમ નથી એમા દામનું પણ કામ પડે છે ”

“ હું તારે કહેવું સમજ્યો નહીં ”

“ ચોખ્ખું કહેતા મારી જીભ ઉપડતી નથી ”

“ કહી દે, જે કહેવું હોય તે તું નિર્ભય છે ”

“ મહારાજ, દુસ્મનોને કંઈક દ્રવ્ય આપીને પાછા વિદાય કર્યો હોય તો ? ”

“ જા, જા, માનસિંહ, નામદ્ ! એવી બાયલી વાત શું કરે છે ? શત્રુઓને યમને દાર મોકલવા એજ ક્ષત્રીયોનો ધર્મ ”

“ મહારાજ, આપને એ વાત ગમશે નહીં એમ ધારીને જ એ કહેતા હું બહીતો હતો ”

“ પણ માનસિંહ, એ વિચાર તારા મનમા ઉઠ્યો એટલાથી જ મને ખેદ થાય છે શું રજપૂતાઈ હવે રડાઈ છે ? શું ક્ષત્રીયો ચુડીઓ પહેરીને બેઠા છે ? હા, હા, એમજ તારા મનમા એ વિચાર એથી જ આવ્યો હવે યુગ બદલાયો છે ક્ષત્રીયો મોજ શોખમા પડી આળસુ, વ્યસની અને યુદ્ધના કાયર બન્યા છે ક્ષત્રીયોની પવિત્ર શુદ્ધિને ત્યજી તમે અધમ મતિને પામ્યા છો તમારામાથી સત્ય અને ન્યાય ગયા, પ્રમાણિકતા ગઈ, અને તેને સ્થાને નીચ શુદ્ધિ આવી છે લોભ અને ઇર્ષ્યાએ તમારા હૃદયમા વાસ કર્યો છે તમે સ્વાર્થને

પોથી, સ્વદેશપ્રીતિને મનમાંથી ખસેડી નાખી છે તમે રજપૂતોમાં કુનપ, દુગચાર, અને અધમ સ્વાર્થ પેઠા છે તે તમારે નખોદ વાળશે. તે તમારે નિઝદન કહાડશે એથી જ હું કહું છું કે રજપુતાર્થ હવે રડાઇ છે ”

“ મહારાજ, ટાઇ વખત કળ પણ વાપરની પડે દુસ્મન એકલા અળથી જ જીતાય નહી ”

“ માનસિહ, આજ તમે કોઇને લાય આપશો તો આવતી કાલે તમે લાય લેતા થશો જે આપે તે લેજ ”

“ તેથી શુ થયું ? એ પણ રજવાડાના ખેલ છે ”

“ તું એને ખેલ કહે, પણ હું તો એને બાયલાપણુ જ કહું છું હું જાણુ છું કે કળજીગના નામદ રાજાઓ એવા ખેલ ગમશે અને પોતાની ડાયા અને માયાને પરદેશીઓને સ્વાધીન કરશે પણ એવા ખેલ મારે મારા રાજ્યમાં નથી જોઇતા મારા રાજ્યમાં તો હજી સત્યયુગ જ પ્રવર્તે છે ત્યારે રાજાઓ લાય આપશે અને લેશે ત્યારે ખરેખરો કળીયુગ પ્રવર્ત્યો ગોચ સમજાશે ત્યારે રાજાઓ પ્રજાને જોતી મુકી મોજગોખ મારશે, અન્ય ન્યજે ગજાડશે, અને અન્યાયી અને બ્રહ્મ યગે તે વખતે રજપુતાર્થ પુરેપુરી ગડાગે અને પરાનીનતાને ભોગવશે ”

“ એ મહારાજ, મારી એક બીજી નમ્ર વિનંતિ છે, તે આપ કૃપા કરીને માલગશો ”

“ હા, તે ખુશીથી કહે ”

“ મહારાજ, આપણી આસપાસ આવના રાજાઓના રાજાઓને કહેણુ મોઢલી તેમની મદદ માગીએ તો શુ ખોટું ? ”

“ ખોટું તો કંઈ નહી, પણ આપણી નિર્બળતા જણાય ”

“ મહારાજ, ન્યાય અને અન્યાય વચ્ચે આ યુદ્ધ છે, એટલે આખરે સત્યનો જય તો છે જ ” અપિનયદ્ર વચ્ચે આપણે ગણાએ ગભીર દેખાવ કરીને જવાબ આપ્યો “સત્ય આખરે તગવાનું જ મને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે પણ માનસિહની ઇચ્છા છે તો તેમ કરીશ ”

“ ત્યારે આ સેવકને આજ્ઞા કરો ” માનસિહે કહ્યું

“ માનસિહ, વનરાજને હું તે કામ સોંપીશ એ પણ જરા ભોમીયો થાય તું એની જોડે જજો આપણા રાજ્યવહીવટ અને રીતરિવાજો એને સમજાવજો જા, વનરાજને બોલાવ ”

માનસિદ્ધ ગયો અને વનરાજને તેડીને આવ્યો. ક્ષાત્રતેજના લગારમાંથી જાણે એક અસત તેજસ્વી કિરણ છુટું પડી, વિકાસને પામી, અન્ય શરીરને ધારણ કરી રહ્યું હોય તેમ વનરાજનું શરીર રાણા પ્રતાપસિદ્ધના જેવું જ તેજસ્વી, ભવ્ય, અને પ્રતિભાશાળી દેખાતું હતું તેના મુખ ઉપર ક્ષાત્ર ધર્મની દિવ્ય પ્રભા પથરાઈ રહેલી હતી પિતાનું વિશાળ વક્ષસ્થળ અને દીર્ઘ લુન્ગઓ, માતાનો ગૌર વર્ણ, અને ક્ષાત્રતેજ સાથે મળીને કંઈક કંઈક થયેલી મૃદુ ઝલ્મિ તેનામાં જણાઈ આવતા હતા. સિદ્ધનું બચ્ચું સિદ્ધ જ હોય તેમ વનરાજ પ્રતાપસિદ્ધ જેવો લાખો પહોળો અને જુસ્સાદાર જણાતો હતો. તેની આખોમાં પિતામાંથી ઉતરી આવેલી લાલ ખુમારી વ્યાપી રહેલી હતી અને તે ક્ષત્રીયોના બળ, પરાક્રમ, અને નિરૂતાનું ભાન ડરાવતી હતી તેના ભવ્ય લવાટમાં કુકુમતું તિલક હતું તે એની ધાર્મિકતા અને પ્રભુપરાયણતાનું સુચન કરતું હતું રાણો પ્રતાપસિદ્ધ સૂર્યવંશી હતો, તેથી તે રવિકુળ ભૂષણ શ્રી રામને પોતાના પૂર્વજ તથા પ્રભુ તરીકે પૂજતો. તેમની ભક્તિથી તેનું હૃદય નિર્ભળ બનતું, તેની ક્ષાત્રતેજ વધતું, અને રાણો પ્રભુભક્તિ અને ક્ષાત્ર બળના મિશ્રણથી તે સમયના ક્ષત્રીયોમાં વધારે શાહી નીડળતો. પિતાનો ભક્તિભાવ પુત્રમાં આવ્યો હતો અને તેમાં જુવાનીનો જુસ્સો લળવાથી વનરાજ સૌ ક્ષત્રીય કુમારોમાં ભાત પાડતો, અધિક ગોમતો, અને પિતાથી સરાયુ કરતો.

વનરાજને જોઈને રાણો બોલ્યો ‘ હવે, ક્ષત્રીપણાનું અભિમાન ગમનારા સગળા રાજ્યોને મળીને ડહેને કે પગપર ઇર્ષ્યાથી આપણી હાનિ થવા બેઠી છે ઇર્ષ્યાના બળમાં આપણે એક બીજાના ઉપર તગપ મારવાને માટે તૈયાર થઈએ છીએ, ઇષ અને વેર ઉભા કરીએ છીએ, અન્યોઅન્ય વિશ્વાસ અને પ્રીતિના પાયા નમળા કરીએ છીએ, અને જ્હાલાને વેરી કરીએ છીએ એ ઇર્ષ્યા મારો, તમારો, અને સવેનો નાશ કરશે આજ મારો વારો તો કાલ તમારો એવા ઇર્ષ્યાળુ મનુષ્યોને શિક્ષા કરવાને સર્વેએ ભેગા થવું તમે જો એકઠા થઈને ન્યાય નહી કરો તો બેની લડાઈમાં ત્રીજો લળશે અને તે બંનેનું ખાઈ જશે ”

“ મહારાજ, હા, પ્રથમ ક્ષત્રીયો પચ થઈને નિકાલ કરે, નહીં તો પછી લડાઈ તો છે જ ”

“ હા, જો પચ મારફત કામ સરતુ હોય તો પછી નકામી કાપાકાપી શા માટે કરવી ”

“ હા, ખરૂં કહો છો, મહારાજ ”

“ લડાઈ કરી પડે તો પશુ હું તો એકલો જ કેદારસિંહ સાથે યુદ્ધ કરૂં અને હારૂં તો આ ગાદી સોંપી દઉં સેનાઓનો નકામો ધાણુ થતો અટકાવુ ”

વનરાજ અને માનસિંહ ગયા અને સઘળા ગામઝોને મળી આ તકરારનો ન્યાય કરવાનું કહેવા લાગ્યા, પશુ મેળશોખ અને મદમા ગરડ થઈ ગયેલા રાજાઓએ બરાબર ઉત્તર આપ્યો નહીં અને વનરાજ તથા માનસિંહ નિરાશ થઈને પાછા આવ્યા રાણાને હવે લડાઈ કર્યા વગર ખીન્ને ઉપાય રહ્યો નહીં

સર્વ ભાયાતોને તેડાવવાનો નિશ્ચય કરીને રાણો એક વિશાળ ખડમા ગાદી તરીકે બેઠો અને એડ હાથમા હુડડાની નળી રાખી, ખીજા હાથમા તલવારની મુઠંને પકડીને ઉડા વિચારમા ગરડ થઈ ગયો લડાઈના વિચાર તેને આવ્યા અને તે વિચારની પરપરામા રાણો અનેડ સુખ અને દુઃખના અનુભવો અનુભવવા લાગ્યો પવનના આવવાથી સમુદ્રની સપાટી ઉપર જેમ ક્ષણ ક્ષણમા વિવિધ પ્રકારના ફેરફારો થઈ રહે તેમ રાણાની મુખમુદ્રા ઉપર ક્ષણમા ચિત્તાની અને ક્ષણમા ભાવી જયના આનંદની ઝાંયાઓ છવાઈ રહેવા લાગી અને જાણે વિચાર કરવાથી ધણો શ્રમ પહોંચ્યો હોય તેમ પરસેવાના ટીપા તેના ભવ્ય લલાટ ઉપર બાઝી રહ્યા રાણો ઉડા વિચારમા પડ્યો

એટલામા એક જાસુસે આવીને રાણાના હાથમા પત્ર આપ્યો તે પત્ર તેના એક વિશ્વાસુ સરદારનો હતો તેમા લખ્યું હતું “ કેટલાક રાજાઓએ કેદારસિંહને મદદ કરવાનું વચન આપ્યું છે, અને તે આવીને કેદારસિંહને મળ્યા છે ”

રાણાના કોપનો પાર રહ્યો નહીં તે બોલ્યો “ ચોરનો ભાઈ ઘડીચોર ! કેદારસિંહને રાજ્ય મળે તો તેમાથી એ રાજાઓને પશુ ડહા ભાગ મળે એ આશાથી તેમણે મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હશે ! પશુ—

“ મહારાજ, એ તો સાપને ઘેર સાપ પરાણો રાજ્યનો લોભી કેદારસિંહ તેમ કરે ખરૂં ! જે શત્રુઓનો જય થાય તો રાજ્ય માટે તેમનામા પરસ્પર યુદ્ધ જાગે ” અપિનચંદ્ર વચમા બોલી ઉઠ્યો

“ ત્યારે તો કપટનુ ખરેખર બેસે ચપટ ” માનસિ હે કહ્યું

“ પણ, માનસિ હે, એ આયલાઓ તે તુ જીતવાના હતા ? ક્ષત્રીયો આવા સ્વાર્થી અને અન્યાયી પાક્યા છે । ન્યાય કરવો તેમને ન ગમ્યો અને અન્યાયુ રાજ્ય તેમને લેવું ગમે છે ધિક્, ધિક્ ” રાણાએ દાત પીશીને ઉત્તર આપ્યો આ વખતે રાણાની બ્રહ્મદિ ચ્હડી અને અત્યંત ક્રોધમા આવીને તે પાછો બોલ્યો “ માનસિ હે, તુ હવે બીજી બધી વાત મુકી દે અને આપણા ભાયાતોને એડઠા કર ”

માનસિ હે એકદમ બધે ફરી વળ્યો અને સધળા ભાયાતોને તેડી લાવ્યો જે વિશાળ ખડમા પ્રતાપસિ હે બેઠો હતો ત્યાં ભાયાતો એક પછી એક આવવા લાગ્યા કનકપુરની રાજ્યશ્રીના તેજપુજના કિરણોથી આખો ખડ ઉભરાતો હોય તેમ ભાયાતોના આગમનથી આખો ખડ ઉભરાવા લાગ્યો અને તે સર્વની વચ્ચે બેસી અધિક પ્રતાપ અને તેજથી શોભતો સૂર્યવંશી રાણો પ્રતાપસિ હે મધ્યાન્હ સમયે સર્વ કિરણોને પ્રસારી પ્રતાપી સૂર્ય ઝળઝળતો હોય તેમ અધિક તેજસ્વી દેખાવા લાગ્યો ભાયાતોને જોઈને રાણાને રૂઝ ચ્હડયુ અને તે બોલ્યો “ મારા વીરાઓ, ક્ષત્રીયો સત્ય અને ન્યાયના રક્ષક છે ગૌ, બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, સત્ય, અને ધર્મનું રક્ષણ કરતા તમે આવ્યા છો અને હજી પણ કરશો એમ મને ખાત્રી છે જતુ જતુ પણ ક્ષાત્ર-વીર્ય હજી તમારા જેવાઓમા ટકી રહ્યું છે માગ શરાઓ, ઉઠો, તૈયાર થાવ, અને દુષ્ટોનો સહાર કરો ”

ગણો સર્વેને પાણી ચ્હડાવવા લાગ્યો

“ મારા શરાઓ, તમે રાજ્યના સ્તંભો છો આ કનકપુરને માથે જ્યારે જ્યારે આક્રમ આવી છે સારે સારે તમે તમારૂં શરાતન દાખવ્યું છે આ રાજ્યને તમે પ્રાણુ કરતાયે અધિક ગણ્યું છે મારા વીરાઓ, તમારા બળ અને પરાક્રમ દશે દિશામા ગાળી રહ્યા છે આ કનકપુરના તમે કોટ અને કિલ્લા છો માગ વીરાઓ ઉઠો, તૈયાર થાવ, અને તમારા આપદાદાની કીર્તિને અધિક ઉજ્જવળ કરો ”

રાણો આમ બોલતો હતો એટલામા એક દૈત આવ્યો અને તેણે સમાચાર કહ્યા “ મહારાજ, દુશ્મનો મોટું લશ્કર લઈને આવી પહોંચ્યા છે તે છેક પાસે આવ્યા છે કનકપુરથી લગભગ બે ગાઉને છેટે તેમણે મુકામ કર્યો છે અનાજ, ધામ, વગેરેને માટે તેઓ રૈયતને ત્રાસ આપે છે ”

એ સાલળીને ગણો બોલ્યો “ ધિક્, ધિક્, બાયલાઓ ! રજ-પુતોનુ શરાતન થુ રૈયતને પીડવામાજ હવે આરી રહ્યું ? એમ કરવાથી આ પ્રતાપસિંહ ડઘ નમ્યુ આપવાનો નથી સૂર્યવશના તેજસ્વી રાગ્નઓએ કદિ નમ્યુ આપુ નથી તેમણે કદિ ટેક છોડ્યો નથી, અને કદિ ડોડગે પણ નહીં શ્રીરામ, ભરત, અને હરિશ્ચંદ્રનો આ વશજ તેમના નામને કલક લગાડગે નહીં રાજ્ય જાય, કુટુંબના માણસો ગણુમા રોળાય, તેથી પણ હુ ડગવાનો નથી ક્ષત્રીઓ એટલા માટેજ જન્મ ધારણ કરે છે ક્ષત્રીઓને નેક, ટેક, અને કીર્તિ પ્રાણુથી પણ વધારે વ્હાલા છે ”

“ હા મહારાજ ક્ષત્રીઓનો ટેક ગયો તો પત્ની બાડી શુ રહ્યું ? રાજ્યપાટ, લક્ષ્મી, સૌ એની આગળ તુરુ છે ટેક વગરના મનુષ્યની મનુષ્યમા ગણુના નથી બિપિનચંદ્રે કહ્યું

“ અને રૈયતને પીડનારા રજપુતોની રજપુતોમા ગણુના નથી ” માનસિંહે કહ્યું

“ પણ માનસિંહ, હવ વાર ડરી હીક નથી રૈયત રીયાન અને ગાજ જોષ કેમ રહે ? ક્ષત્રીઓને પ્રજા પ્રાણુથી પણ અધિક વ્હાલી હોય પ્રજા વડે ગાજ અને રાજા વડે પ્રજા બનેનો મયધ પ્રાણુ અને શરીર જેવો છે પ્રજાનુ રક્ષણ કરવું એ મારો પ્રથમ ધર્મ છે ”

“ આપના રાજ્યમા રૈયતનો કદિ વાકા વાળ પણ થયો નથી આપે પ્રજાને અનેક લાડ લડાવ્યા છે ”

“ માનસિંહ, એ તો મેં મારા વખ બજાવ્યો છે પ્રજાનુ પાલન ન કરે તે ગાજ શેનો ! ”

“ મહારાજ, વખત બદલાયો છે, અને હવે એવા પ્રાચીન સમયના પ્રજાપાલક ગાજઓ લાગ્યે જ જોવામા આવે છે ” બિપિનચંદ્રે ગભીરપણે કહ્યું

“ ત્યારે, ડાહ્યારી, નક્કી સમજાવો કે હવે ક્ષત્રીઓનો સૂર્ય અસ્ત થવા બેઠો છે તેમના પાસા હવ મવળા પડનાર નથી, અને ક્ષત્રીઓ સ્વતંત્રતાને ત્યજી ગુલામીની બેડી પહેરશે ”

“ હા મહારાજ, આપ ખરૂં કહો છો ”

એટલામા પાંડો રાણો વચમા બોલી ઉઠ્યો “ માનસિંહ, હવે વાતો કરવાનો સમય નથી મારી રૈયત પીડાય છે તેથી મને એન પડતુ નથી ઝંટ કર તુ સધળા સરકારને લઇને આગળ થા ”

એટલામા એક દૂતે અદર આવવાની વરધી કહાવી એ દૂત રણુમલસિહ તરફથી વિજિ ડગવાને આવ્યો હતો રાણાએ કહ્યું “એને સુખેથી અદર આવવા છો વિજિ કરવા આવનાર મર્વદા નિર્ભય છે ”

દૂતે અદર આવીને કહ્યું “ મહારાજ રણુમલસિહે કહાવ્યું છે કે અહીં રાજ્ય આપશે તો પણ અમે સતોષ પામીશું ”

રાણો ગાદીએ પડ્યો હતો તે બેઠો થયો તેની ક્ષાત્રવૃત્તિ જાગૃત થઈ, ચચળ થઈ, અને સતેજ થઈ એક હાથે તલવારની મુઠ પકડી મહા ક્રોધ કરીને તે બોલ્યો “ એક તસુ પણ જમીન નહી મળે, આ તલવારથી એ મેળવેલી છે ”

“ હા, મહારાજ, અને એ તલવારથી એનું રક્ષણ કરીશું ” એક વૃદ્ધ સરદાર બોલી ઉઠ્યો

રાણો તેના તરફ જોઈ રહ્યો અને તેના બોલને અનુમોદન આપતો હોય તેવો દેખાવ કરીને બોલ્યો “શાબાશ,મારા વીરાઓ, જ્યાં સુધી આપણા-મા શૌર્ય અને સ પ છે ત્યાં સુધી દુશ્મન ક્ષત્રી શકનાર નથી હિંદુસ્તાનના ક્ષત્રીય રાજાઓ જ્યારે પરસ્પર સ પીને રહેતા હતા ત્યારે કોઈ પરદેશી હિંદ ઉપર નજર પણ કરી શકતો નહોતો જ્યારે તેઓ પરસ્પર દ્રેષ અને ક્ષહથી નખા પડ્યા ત્યારે જ મહમદ ગીજની અને શાહુદીન ઘોરી જેવા પરદેશીઓએ હિંદ ઉપર ચઢાઈઓ કરી ”

દૂતે જવાબ આપ્યો “ એ દ્રેષ અને ક્ષહને દૂર કરવાને માટે તો મને વિજિ કરવાને મોકલ્યો છે ”

રાણો જરા આગળ આનીને ક્રોધ કરીને બોલ્યો “ પણ જે વાતનું મૂળ જ નથી તેની વિજિ શી ! ”

“ હા, મહારાજ, નાસ્તિ મૂલ કુત શાસ્ત્રા ”

એટલામા બીજો જસુસ આવ્યો અને તેણે કહ્યું “ મહારાજ, દુશ્મનો આસપાસના ગામડાને ખૂબ ત્રાસ આપે છે હવે બેશી ગહેવાનો વખત નથી ”

એ સાંભળીને બીજો એક વૃદ્ધ સરદાર આગળ આવ્યો અને રાણાના પગ આગળ તલવાર સુકી મસ્તક નમાવી સર્વની વતી બોલ્યો “ મહારાજ, દેશની ખાતર અમ અમારા શત્રો અને મસ્તક આપને અર્પણ કરીએ છીએ રાજ્યને માથે આક્રમ તે અમારે માથે જ આક્રમ મહારાજ, અમારે સર્વસ્વ તમને સોપી દઈએ છીએ રાજ્યના રક્ષણને માટે આપ તેને ગમે તેમ વાપરો ”

રાણો ક્ષણવાર એ સરદાર સામે ટગગ ટગગ નોંધ રહ્યો અને પછી ઉત્સાહસભા આવીને સૌને પાણી ચહાવતો હોય તેમ બોલ્યો.

“મારા શ્રા સારા સામંતો ! તમારા બાપદાદાઓએ રાજ્યના રક્ષણને માટે અનેક ભોગ આપ્યા છે અનેક ત્યાગ તેમણે કર્યા છે એક વાર આ કનકપુરના રાજ્યના અનેક ભાગ પડી રહેલા હતા અનેક ઠાકોર ઠંડરાઓ, માડલીકા, અને ખડીયા રાજાઓ વચ્ચે આ મુલક વહેંચાઈ રહેલો હતો પરદેશીઓના હુમલા તેના ઉપર થતા હતા તમારા બાપદાદાઓએ કનકપુરની ભાવી પડતી જોઈ પોતાની ભાવી અવદશાનું સ્વરૂપ તેમણે જાણે જોયું હોય તેમ તે ડાહ્યા ડમરા થઈને ચેતી ગયા તે જગૃત થયા કનકપુરમાં અનેક મુખી રાજ્ય હતું પરદેશીઓનું દર્શન થતા જ સઘળી પ્રજા સાવધ થઈ ગઈ એકમ, એક સત્તા, અને બહુત્વથી રાજ્યની અને પ્રજાની આબાદી છે એમ તેમના મગજમાં ઇસવાથી એકતા સ્થાપવામાં જ મથન આગ લાગ્યું તેઓએ રાજ્યનીતિ અને ગજનીતિ બંને હાથમાં લીધા અમે ડછ ડરવાને માટે સરખાયલા છીએ એમ તે માનવા લાગ્યા અણહરૂ સ્વાત્મભોગ તેમણે આપ્યો તેમણે વિચાર્યું કે સમગ્ર પ્રજાના ડર્યાણુર્થે સ્વાર્થનો પહેલો ભોગ તેમણે આપવો જોઈએ દેશોદયના જુદા જુદા યજ્ઞોમાં સ્વાર્થભોગ રૂપી બલિદાનમાં તે ઉભા રહ્યા એ યજ્ઞના કુડમાં નાના નાના પ્રજારના સઘળા સ્વાર્થ તેમણે હોમી દીધા અપ્રતિમ સ્વદેશાભિમાન તેમણે દર્શાવ્યું વર્ષોના વર્ષો થયા વશપર પરાથી ભોગવતા આવેલા હક તેમણે છોડી દીધા પરદેશીઓના આવવાથી પોતાનો માનમરતબો ખડીત થયેલો તેમણે જોયો દેશોન્નતિને માટે એકજ રાજાના હાથ નીચે સર્વેએ રહેવું એમ તેમને વાસ્તવિક લાગ્યું તે રાજસત્તા અમારા બાપદાદાઓને સોંપાઈ તે દિવસથી કનકપુરનો સૂર્ય પૂર્ણ પ્રગટમાં તપવા લાગ્યો તમે તે વીરપુરોના વશજ છો મને તમારામાં વિશ્વાસ છે ”

એ સાલણીને લાપાતોને કંઈક પાણી ચહાવ્યું અને તેઓ પોતાના બાપદાદાની ઉન્નવળ કીર્તિને સંભારતા બોલી ઉઠ્યા “અમે અમારા બાપદાદાઓનું નામ બોળીશું નહીં

ગણો રાજ થઈને સાલણી રહ્યા અને મુખ ગંભીર કરી વિચાર કરતો કરતો મુઠને આમળા દેવા લાગ્યો પાસે પડેલા હુકાની નળી તેણે પાછી હાથમાં લીધી અને વિચારમાં ને વિચારમાં ધુમાડના ગોટેગોટ મુખમાંથી કહાડવા લાગ્યો થોડીવાર થઈ એટલે તેને વિચાર

આવ્યો અને તે બોલ્યો “ માનસિહ, તુ લશ્કરની તૈયારી કરજે અને હું જરા અત પુરમા જઈ રાણી તથા સગારનેહીઓને મળી યુદ્ધસંબંધી વાતચિત કરી, તેમના વિચાર જાણી, તેમની મમતિ તથા શુભ આશિષ લઈને પાછો આવું છું ”

સઘળા ક્ષત્રીયો બેઠા હતા તેમાંથી જાણે ક્ષાત્રતેજવું પુજા છુટ પડીને બહાર જતું હોય તેમ તેજસ્વી રાણો પ્રતાપસિહ દિવાનખાનામાંથી બહાર નીકળ્યો અને અત પુરમા ગયો તેના ગયા પછી દિવાનખાનામાં સઘળું શાત અને નિસ્તેજ થઈ રહ્યું જાણે તેમના શરીરમાંથી આત્મા બહાર નીકળી ગયો હોય તેમ સર્વે ભાયાતો શાત, નિસ્તેજ અને જડ બનીને એક બીજાની સામે જોઈ રહ્યા અને રાણાને પાછા આવવાની રાહ જોવા લાગ્યા

અત પુરમા રાણી સત્યવતી, કુમાર વનરાજ, અને પુત્રવધૂ રભા વગેરે ભરાયેને બેઠા હતા અને રાજ્ય સંબંધી વાતો કરતા હતા, એટલામાં છડીદારનો અવાજ સંભળાયો “ આગ્તે કદમ, આસ્તે કદમ, ઘણી ખમા મહારાજાધિરાજને ! ”

રાણી સત્યવતી એકદમ ચમકી અને દાસીને કહેવા લાગી “ જોને, મહારાજ અત્યારે ઓગળીતા ક્યા પધારે છે ? ”

દાસી બહાર આવી અને છડીદારને પુછવા લાગી “ મહારાજ, અત્યારે ક્યા પધારે છે ? ”

“ મહારાજ અત્યારે અત પુરમા આવે છે ”

“ કેમ અત્યારે ઓગળીતા ? ”

“ તે તો મહારાજ જાણે ”

દાસી ઉતાવળી ઉતાવળી પાછી ગઈ અને તેણે રાણીને કહ્યું “ બા સાહેબ, મહારાજ અહીં પધારે છે ”

એટલામાં તો આગળ છડીદાર અને પાછળ મહારાણો પ્રતાપસિહ એમ બંને જનનાખાનામાં આવી પહોંચ્યા હમેશની માફક પતિવ્રતા રાણી સત્યવતીએ પોતાને હાથે જ રાણાને બેસવાની ગાદી પાથરી અને તેની પાછળ એક સુદર તકીયો મુક્યો અને રાણાને તેના ઉપર બેસાડ્યો પછી બહુ નમ્ર થઈને જગ હસને વદને રાણીએ પુછ્યું “ આજ અત્યારે ઓગળીતું જ કેમ પધારવું થયું ? ”

“ રાણી, રાજકાજના કામ જ એવા છે મસ્તકે તેમના ક્ષત્રીયોના ધડ ઉપર છે પણ નથી જ સમજવા ગૌ, બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી અને પ્રજાને માટે જ

આ શરીર છે કંઈ વખતે આ મસ્તક આપવું પડશે એ કહી શકાતું નથી ક્ષત્રીયોના મસ્તક ખીજને માટે જ છે ”

“ એમ બોલીને આપ શુ કહેવા માગો છો તે સમજાવું નથી કૃપા કરીને કહો કે ઓચીતુ કેમ આવવું થયું ? ” રાણી અધીરી ધર્મને વચમા બોલી ઉઠી

“ રાણી, કેદારસિંહે ખ્હારવડુ લીધું છે અને તે ખીજ રાજા-ઓને લઇને કનકપુર ઉપર ચઢી આવ્યો છે આપણી રૈયતને તે ત્રાસ આપે છે, તેથી હવે મારાથી એક ક્ષણવાગ પણ દીલ ન દરાય ”

“ ખમા, બાપુ, ખમા રૈયતને માટે તો બાપુએ ધણાએ તલવારના ઝખમ સહ્યા છે, એ કોનાથી અજાણ્યુ છે । ” દામી વચમા બોલી ઉઠી અને સર્વે તેની તરફ જોઇ રહ્યા

રાણો કાંધથી લાલચોળ આખો કરીને બોલી ઉઠ્યો “ એ નામદ, એ બાપલો, રૈયતને પીડે છે લડવું હોય તો આવી જાય મારી રહામે । ” રાણો ગાળ ઉઠ્યો “ઓ નામદ ! સેકડો વર્ષથી નિજલક રહેલા ક્ષત્રીયોના નામ ઉપર તે ધૂળ ફેરવી છે તેમનું પવિત્ર લોહી તે આજ બ્રષ્ટ કર્યું છે સૂર્યવશી રજપૂતોના મો હમેશને માટે તે કાળા કર્યા છે કોઇ ક્ષત્રીય વીરો હવે પોતાને ગૌઆલ્યપ્રતિ-પાળ કહેવડાવવાને પોતાનું માથું ઉચું કરી શકવાના નથી. આવા કલંકનો બદલો ક્ષત્રીયોની પડતીમા અને ગુલામગીરીમા જ આવવાનો ! ”

રાણો બોલતો બધ થયો અને ક્ષત્રીયોના કપટ અને નામદાંધનેા ચિતાર મનમા ખડો કરવા લાગ્યો અને તે ચિતાર જોયો નહી જનાથી તેણે પોતાના બે હાથમા મુખ છુપાવી દીધું. રાણી સત્યવતી વગેરે હજી પણ રાણાના આગમનનું કારણ નહી સમજવાથી ગુપ્તગુપ્ત થઇને તેની સામે જોઇ રહ્યા

એટલામા પાછો રાણો બોલ્યો “ રાણી, હવે હું શા માટે આવ્યો છું તે તમને કહું છું કેદારસિંહે ચઢાઇ કરી છે, અને તેની સાથે ધણા ક્ષત્રી રાજાઓ પણ આવ્યા છે તે સર્વે આપણને હરાવી આપણી પાસેથી રાજ્ય છીનવી લેવાનો ધરાદો રાખે છે ”

“ અને પછી આપુ રાજ્ય માલમાલ વહેચી લેવાનો ”
રાણીએ હસતે હસતે કહ્યું

“ હા, વાટમા જ પડ્યું છે તો ! ” લાલચોળ આખો કરી, તલવાર ઉપર હાથ મુકી, સિંહની માફક ગર્જના કરતો વનરાજ વચમાં બોલી ઉઠ્યો.

“ ત્યારે સર્વે લઢવાને માટે તૈયાર થાવ હું લઢવાને જાઉં છું. મને શુભ આશિષ આપીને વિદાય કરો રાજાએ યુદ્ધને પ્રસંગે રાણીની રજા લેવી એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા અને ક્ષત્રીયોની રૂઢિ છે તે રૂઢિ પ્રમાણે હું અહીં આવ્યો છું, મને રજા આપો, આશિષ આપો, અને આપણો સૌનો જય થયે. ”

યુદ્ધ ક્ષત્રીયાણી સત્યવતીએ જવાબ આપ્યો “ હા, સુખેથી પરવરો દુશ્મનો ઉપર જય મેળવીને પાછા ફરો ક્ષત્રીયાણી કદિ યુદ્ધની આડે આવતી નથી દેશને માટે લઢવું એ આપણો ક્ષત્રીયોનો ધર્મ છે એ કાર્યથી આઘા ખશીને જે મો છુપાવે છે તે નામદં છે, બાયલા છે રાણાજી સુખેથી પરવરો, અને આ દાસીને આજ્ઞા કરો કે બખતર પહેરીને આપની સાથે આવે ”

ક્ષત્રીયાણી પુરેપુરું શ્રરાતન દાખવીને બોલી અને ક્ષાત્રબળ તેની આખો, શરીર અને રૂવે રૂવે વ્યાપી રહ્યું સિંહણની સામે સિંહ બેઠું રહે તેમ રાણો વિચાર કરતો કગતો રાણીની સામે બેઠું રહ્યો ક્ષણવાર પછી પાછી રાણી રાણાને કહેવા લાગી “ રાણાજી, કહો તો બખતર પહેરીને આવું અને દુશ્મનને હરાવું ”

એ સાબળીને રાણો કંઈક હસ્યો, અને રાણીના શ્રરાતનનો વિચાર કરતો આમ તેમ બેઠો લાગ્યો એટલામાં એક જાસુસે આવીને બહારથી સમાચાર કહાવ્યા “ મહારાજ, દુશ્મનો બહુ પાસે આવી પહોંચ્યા છે, માનસિંહ યુદ્ધમાં જવાની ઉતાવળ કરે છે ”

એ સાબળીને રાણી બોલી ઉઠી “ રાણાજી, ટોળ ડરવાનો આ વખત નથી હું ખરે કહું છું મને આજ્ઞા આપો ”

“ રાણી, તમે સુખેથી અહીં રહો હું રણમાં જઈ ત્યારે તમે રાજ્યનો કારભાર ચલાવજો યુદ્ધમાંથી પાછો આવું તો તો ઠીક છે, નહીં તો આ કનકપુરનો વહીવટ તમારા હાથમાં સોંપુ છું, તેને આપણા સૂર્યવંશના કુળધર્મ અને સપ્રદાય પ્રમાણે બરાબર ચલાવજો અને વનરાજને એ ધર્મોથી વાકેફ કરજો. તમે સિંહણ છો, તમારા સ્તનનું દુધ એની નસોમાં વહી રહ્યું છે બાળપણમાં સ્તનનું પાન કરાવીને તમે તેનામાં જેમ ક્ષાત્રબળને રેડ્યું છે તેમ જ

તેની યુવાવસ્થામાં કુળધર્મ અને ક્ષાત્રધર્મ બંનેને તમારા શિક્ષણદારા તેના હૃદયમાં રેડાશે અને એને શુદ્ધ સૂર્યવંશી ક્ષત્રીય બનાવશે, અને આપણા પૂર્વજ શ્રી રામની કીર્તિને ઉજ્જવલ કરાશે રાણી, આપણી પ્રભાને પુત્રવત્ પાળાશે, એ કુળધર્મને સૂર્યવંશીઓએ ઝડિ છોડ્યો નથી અને એ ધર્મના પાલનમાં જ તેમનું ગૌરવ, તેજ, અને કલ્યાણ જળવાઈ રહેલા છે ”

“ રાણાજી, એવા અશુભ અવસરની વાત ન કરો જય આપણો જ છે સુખેથી યુદ્ધમાં જીવ અને જય મેળવીને પાછા આવો ક્ષત્રીના મુખમાંથી ઝડિ કાયરતાનું વચન નીકળવું ન જોઈએ ” વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી પણ શુદ્ધ ક્ષત્રીયાણી સત્યવતીએ મિહણ જેવું શુરાતન દાખવી પૂર્વના રજપૂતોની વટ અને આખરે સાચવવાનો વિચાર કરીને રાણાને ઉશ્કેર્યો અને તેને હિમત આપી

પાસેના ઔરંગઝામ વનગજની વડુ રલા બેઠી હતી શરવીર રાખની પુત્રી રાખરાણીની વાતો સાંભળતી હતી, અને તેવું સિંહણ જેવું હૃદય યુદ્ધની વાતોથી ઉજળતું હતું રલા અને ગમ્મરાણી વચ્ચે એક પડદો હતો એ પડદામાં રહે ગ્હે રલા સત્યવતીના વચનોને સાંભળીને બોલી ઉઠી “ માતાજી, આપણા દેશનું રક્ષણ કરવાને અને ક્ષત્રીયોનો વટ અને આખરે જળવવાને હું લડાઈમાં જવાને તૈયાર છું એ માટે મારા પ્રાણની પણ મને દરકાર નથી ”

એ સાંભળીને રાખ અને રાણી બંને આશ્ચર્ય પામ્યા અને પડદા તરફ આનંદથી જોઈ રહ્યા ગણો વણો હર્ષ પામતો પામતો બોલી ઉઠ્યો “ શામાશ, બેટા, શામાશ ”

રાણીએ જવાબ આપ્યો “ બેટા, તમે બાળક છો, સુકુમાર પુષ્પની કળી છો, મત્રામના સપાટા તે તમારાથી શી રીતે ખમાય બાપુ ? ”

રલાએ કહ્યું “ બા, શુદ્ધ ક્ષત્રીયાણીએ આવું બોલવું એ શરમાવા જેવું છે માતા, તમારા જેવી શરવીર પિતાની શરવીર પુત્રી, દેશની ખાતર પોતાનું લોહી રેડનાર મારા સમરાજીના ધરમા રહીને મને આવો બોધ કરે તો મારા શરવીર સમગજની સાથે પેઢીઓ કલકિત થાય, અને આપણી કીર્તિને ડાઘલાગે ” રલાએ બ્રહ્મદેવ ચ્હડાવી અને રાણીના મહેલની બારીમાંથી દેખાતા આદિ આવેલા વૃક્ષોની ઘટાઓ અને આકાશ તરફ પોતાની દૃષ્ટિને ચોટાડી

સત્યવતીએ ધીમે રહીને જગાળ આપ્યો. “બેટા, હું જે બધું સમજું છું શરવીર તાતની હું શરવીર પુત્રી છું, વિરાડ ગના છું, ક્ષત્રીયાણીનું શ્વગતન મારી નસે નસમા બાપેલું છે, અને આ મારો હાથ દુશ્મન સામે હથિઆર ચલાવવા સળવળી ગયો છે પણ, બેટા, તમે બાળક છો, તમાગ જેવું કુમળું પુષ્પ સગ્રામમા ડચકાઈ જાય એ મારાથી સહેવાતું નથી મારું હૃદય એ વાનને વેઠી શકતું નથી ”

રાણી સત્યવતીનો મહેલ ગામની બાગોળે, જ્યાં ગામનો અને સીમનો લગભગ ભેટો થતો હતો, ત્યાં આગળ બધાંવેલો હતો તેની આગળ પાસે જ એક ભવ્ય સરોવર બાંધેલું હતું તેના કિનારા ઉપર આ મહેલ વમતવિલાસની ભવ્ય મૂર્તિ જાણે ઉભી ઉભી સરોવરના જળમા ડોકીયા કરતી હોય તેમ જણાતી હતી મહેલની ડાબી, જમણી, અને પાછલી બાજુએ અરધાકે માઈલ સુધી ખુલ્લું, અને કંઈ કંઈ રમણીય વૃક્ષોની ઘટાવાળું મેદાન રાખવામા આવ્યું હતું તે મેદાનની પાછળ સરીઆમ રસ્તાઓ, પછી ખેનરોની લાખી લાખી હારો અને તેની પછી આઘે ગળીયામણા કુગરોના સુદર સમૂહો અહીં તહીં નજરે પડતા હતા મહેલની છેક નજદીકની બાજુ શિવાય સરોવરની બીજી ત્રણે બાજુઓએ છાયાવાળા વૃક્ષો ઉગાડેલા હતા સરોવરની આસપાસ ફરવાનો સરીયામ રસ્તો હતો સરોવરનું નિર્મળ પાણી કમળપુષ્પ, અને કમળપત્રથી લગભગ સંધળું આચ્છાદિત થઈ રહેલું હતું

વમતવિલાસની એક પાછલી બેટારીએ રાજવધૂ રહ્યા ઉભી ઉભી વિચાર કરવા લાગી વધુવત્સવ સાસુજીએ કહેલા શબ્દો મનમા ને મનમા તે ઉચલાવી ગઈ સમય સૂર્યાસ્તનો થયો લગવાન સૂર્યનારાયણ પોતાના કિરણોને સમેટી લઈ અસ્તાચળ પર્વતની પાછળ સંતાઈ જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. જાણે કે એક લોહી જેવો રક્ત અને તેજસ્વી ગોળો આઘે આવેલા પર્વતોની હારો પગથી ધીમે ધીમે નીચે ગરબડી જતો હોય તેમ તે ધીરે ધીરે નીચે ઉતરતા દેખાતા હતા તેમના છુટા છવાયા કિરણો કુગરોના શિખરોને પોતાના રંગે રંગી રહ્યા હતા આકાશમા પક્ષીઓ કિલકિલાટ કરતા પોતાના માળાઓ તરફ પાછા ફરતા જણાતા હતા સરોવરમા સૂર્યકમળ બીડાતા હતા અને ચંદ્રકમળ ખીલવાની તૈયારી કરતા હતા રસ્તા

ઉપર ગોવાળીયાઓ ગાયો બેસોને લઈને પાછા ફરતા દેખાતા હતા પાસે ગામમાંથી આવતો લોકોનો કલબલાટ રેલાના કાનમાં અથડાતો હતો.

શ્રીસૂર્યનારાયણના પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલા આગે આવેલા પર્વતોના શિખરો, શિલાઓ, વૃક્ષો, નદીઓ, અને મેદાનો ઉપર આર્યભૂમિના ગત ગૌરવનો અને વીરત્વનો ઇતિહાસ જાણે વાચતી હોય તેમ રાજવધૂ રેલા ઘડીકમાં કુગરો તરફ, ઘડીકમાં આગળ આવી સરોવરના કમળ તરફ, ઘડીકમાં પાછી પાછલી અટારીએ જઈ આવેલા નદી, નાળા, અને ખીણો તરફ પોતાની દૃષ્ટિ નાખતી હતી કવચિત્ ક્ષણવાર અસ્ત થતા રવિરાજ તરફ તે પોતાના હરિણી સરખા ચપળ નેત્રો ચોટાડતી અને તેના કુકુમ સરીખા રક્ત બિમ્બમાંથી છુટતા અનેક લલગદાર અને વિવિધ રંગુ જાણે કે તે પૃથક્કરણ કરતી હોય તેમ એકાગ્રતાને ધારણ કરતી સમય સાયકાળનો થયો, કુગરો ઉપરથી રવિતેજ ખસવા લાગ્યું, અને રાજવધૂ રેલા આગળની અટારીએ આવી સરોવર ઉપર દૃષ્ટિપાત કરતી વિચારમાં ગોથા ખાવા લાગી આ વખતે તેના મુખ ઉપર છવાઈ રહેલી કુકુમ સરીખી લાલ સુગંધી જાણે સરોવરના કમળને પોતાના લલગદાર્યા રક્ત વર્ણથી શગમાવતી હોય તેમ સરોવરના સંઘળા કમળ સંખ્યા સમયના અધઢારનો સ્યામ વર્ણ ધારણ કરતા જણાતા હતા.

પગદેરી રાત્રની ચઢાઈ, તેનું મૈન્યદળ, સગ્રામની યોજના, સમરાડણભૂમિ, વીર પુરૂષોના પરાક્રમ, અશ્વ, હસ્તી, પદ્મતિ, વગેરેનું ચલનવલન, ચોક્કાઓની દોડદોડ, શરવીર સસરાજીનું શરાતન, અને હસ્તમાં પડગ, ભાલાનું ગ્રહણ, આ સર્વ ચિતાર રેલાના મનમાં એક પછી એક આવવા લાગ્યા. તેનું શુદ્ધ ક્ષત્રીયાણીનું હૃદય ઉછળવા લાગ્યું સગ્રામમાં જવું જ એમ નિશ્ચય થયો મારા દેશની ખાતર, મારી જન્મભૂમિની ખાતર, અને મારા સસરાજીની ખાતર, મારે શરીર રણભૂમિમાં રોળાશે તો તેના જેવું ખીજી યશસ્વી અને તેજસ્વી કાર્ય કયું છે, એમ તેનું હૃદય તેને કહેવા લાગ્યું.

આ પ્રમાણે જાણે નાટકના પડદા એક પછી એક ઉપડતા હોય અને નવા નવા ચિતારો તેની દૃષ્ટિ આગળ થઈને પસાર થતા હોય તેમ રાજવધૂના માનસિક પટ ઉપર થઈને વિચારરૂપી અનેક

વાદળા પસાર થતા હતા કોઇ ક્ષણવાર રહેતા, કોઇ પોતાનો ભાવ પુરેપુરો ભજવતા, અને તેને ચિતાગ્રસ્ત કરતા કોઇ તેને ભગ્નત કરી આવેશમાં આણી દેતા, તેના યુવાન લોહીને ઉછાળના, અને તેને રૂવે રૂવે યુગતનને જગવતા આ સર્વ ચિતા, માનસિક વ્યથા, આશા અને નિગરા રૂપી વટોળીયામાં લપટાવુ, વળી આરે ખરી જવુ, વળી તેમાં ઝપટાવુ રંભારાણીનુ ચિત્ત વિવિધ વિચારોમાં ઉડી રહ્યું હતુ એટલામાં દેશ ઉપર આવી પડેલી આક્રમ્તથી આકુળ વ્યાકુળ થઇ રહેલી સત્યવતીએ આત્મીને રંભાના વિચારોમાં ભગ કર્યો

“ખેટા, ચાલો, વખત બહુ થયો, તમારે શુભ હસ્તે રાણાજીને તિલક કરો અને તેમને વિદાયગીરી આપો મારે દિકરી નથી, તમે મારા દિકરી છો, ચાલો ખેટા ” રાણી સત્યવતીએ બહુ ગભીર-તાથી કહ્યું

કેડે કટાર બાધી, હાથમાં તલવાર લઈને સભજ થઇ ગેહલી રંભાએ જવાબ આપ્યો “પિતાજી વૃદ્ધ છે, મને રજા આપો, હું જવાને તૈયાર છું ”

“ખેટા, હજી ક્ષત્રીયોનો સૂર્ય અસ્ત થયો નથી ધરડા ધરડા પણ ક્ષત્રીયો પોતાનુ પાણી ખુવે એવા નથી ક્ષત્રીય પુરૂષો એવા કમ-તાકાંત થયા નથી કે આપણે સ્ત્રીઓને યુદ્ધમાં જવુ પડે.”

“પુરૂષોને યુદ્ધમાં મહાત્મ કરી એ શુદ્ધ ક્ષત્રીયાણીઓનુ કર્તવ્ય છે ”

“ખેટા, ક્ષત્રીયો નામદ કે બાયલા થઇ ગયા હોય એવો વખત હજી આવ્યો નથી એવો વખત આવે ત્યારે જ આપણી સહાયની જરૂર પડે, અને એવો વખત આવશે ત્યારે રજપુતાઈ રડાઇ છે એમ પણ નક્કી સમજજો ”

“પણ, બા, આ એક વાર કેડે બાધેલી કટારને પાછી છોડવી મને ગમતી નથી મને યુદ્ધમાં જવા દો ”

“બાધેલી છે તો રહેવા દો, ક્ષત્રીયાણીઓના શીયળનુ એ રક્ષણ છે શીયળ આપણો શણગાર છે અને તેને ભજવવાને કટારીની જરૂર છે ”

“હીડ, ત્યારે બા ચાલો, પિતાજી ખોટી થતા હશે ”

“હા, ચાલો

રાણી સત્યવતી અને રંભા નીચે આવ્યા એક ચાંદીની

યાળમા દાસીએ કેસર, કુકુમ, શ્રીફળ, સોપારી વગેરે આણ્યા અને રાણી સત્યવતીએ રેલાને કહ્યું “ખેટા, તમારા સસરાજીને આ કેસરનું તિલક કરો અને આ શ્રીફળ અને સોપારી તેમના હાથમા આપો.”

રેલા રાણાજીને તિલક કરી શ્રીફળ વગેરે આપવા લાગી. ગાણી સત્યવતી પાસે ઉભી ઉભી ક્ષત્રીયાણીને જાણે તેવું શરાતન દાખવીને ઉત્સાહથી ગાવા લાગી -

(માઢ)

કેસરનો કરાવું ચાલો, કથ જાઓ રણુ મોઝાર,
શુભ શકુન જોઇ સચરો, કરવા શત્રુ તણો સહાર—કેસર૦

મ દેહ કોઇ નવ રાખશો, રહે નિશ્ચયમા ઘણું બળ,
ડગમગતો નહીં જીતશે, ડહે શાસ્ત્ર નિશ્ચયનું ફળ—કથ૦

સુખે સચરો પતિ માણરા, દેવા શત્રુદળને માર,
શીયળભગનો વહેમ હોય તો, શીર્ષ લીઓ આ વાર—કથ૦

આમ કહીને રાણી સત્યવતીએ પોતાનું માથું આગળ ધર્તું અને રાણાની તલવાર લઇ ડોડા ઉપર મુકી રાણાએ તે એકદમ પાછી ખેંચી લીધી રાણી સત્યવતી પાછી આગળ ખોલી

“કેમગલીના પતિ માણગ, જાઓ સુખથી રણુ મોઝાર,
પાછે પગે જો આવશે તો, કડ ભગ્ન અગ તે વાર—કથ૦

કાયરનું મુખ જોઉ નહીં, ભલે હોય મમ ભરથાર,
કાંઈ રૌયામા જઈ પડુ, કર દેહ તણો ઓધાર—કથ૦

ભીને હરતે કથજી, લઉ દુખડાનો ઓવાર,
શુદ્ધ ક્ષત્રાણી હોઉ તો, હરિ ચઢશે તમારી વાર—કથ૦

સિધાવો મારા નાચજી, ન કરશો વાર લગાર,
શીયળ મારૂ સાચું હશે, તો હરિ કરશે જયજયકાર—કથ૦

“રાણાજી, હવે વિદાય ચાવ, યોધડીયુ સારૂ છે, શુકન સારા થાય છે પેલી ચાર પાંચ કુવારિકાઓ સામેથી આવતી જણાય છે. પણ ધ્યાનમા રાખજો કે રણુમા પાછી પાની કરનારનું મુખ હું જોતી નથી ”

રાણો સાલળી રહ્યો તેની આખો લાલચોળ થઇ ગઇ તેના મગજમા ખુન્નસ વ્યાપી રહ્યું એના એજ વિચારો તેના મનમા

ઘોળાયા કર્યા, અને રાતે પણ એના એજ વિચાર કરતો રાણો ધડીક વાર સુતો. પણ ઉઘમા પણ એ એનું એ જ લલ્લો. “કેદારસિંહને તો કાર મારે.”

લશ્કરને તૈયાર થવાનો હુકમ રાણાએ રાતથીજ છોડ્યો હતો. તેથી સવારના ચાર વાગતા આખું લશ્કર રાજમહેલ આગળ એકઠું થવા લાગ્યું. સેનાપતિઓ, સરદારો, દરબારો, બહુકવાળાઓ, ભાલાવાળાઓ, ધોડેસ્વારો, તોપચીઓ વગેરે પણ ત્યાં હાજર થયા.

પહેા ફાટતા રાણો સત્રામે ચહડ્યો. રણુશી ગા, ઢોલ, શરણાદ્યો, વગેરેનો સાદ ગગનને ભેદી રહ્યો. આખું લશ્કર સ્વારીના રૂપમાં ગોઠવાઇને ચાલ્યું. તેની પાછળ એક હાથી ઉપર રાણો અને બીજા ઉપર વનગજ બેસીને નીકળ્યા.

કનકપુરના ગજમાર્ગની બંને બાજુઓ લોકોથી ભરાઇ ગઇ. ઠેર ઠેર લોકોની ઠક બાગી પોતાના લોકપ્રિય રાજાને શુકન ડરાવવાને ઉત્સાહિત નગરજનો કામ કામ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. રસ્તાની બંને બાજુએથી ઘરની બારીઓ અને ઝોટલા ઉપરથી સૌભાગ્યવતી યુવતિઓ અને કુવારિકાઓએ કુંકુમ અને અક્ષત છાટયા. કનકપુરનો આખો રાજ માર્ગ કુંકુમ, પુષ્પ, અને અક્ષતથી સોહાઇ રહ્યો.

ભાટ, ચારણો, અને કવિઓ કવિત ગાતા ગાતા રાણાનો જય ધ્વજવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ આશિર્વાદ આપ્યો, અને વૃદ્ધ નાગીઓએ તેના એવારણા લીધા.

રસ્તામાં જતે જતે રાણાએ બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યા. ગરીબોને માટે તેણે પૈસા, પાવલીઓ, અડધા, રૂપીઆ વગેરે ઉછાળ્યા, અને કોઇને વસ્ત્રદાન પણ કર્યું.

રસ્તામાં એક સ્થળે વીસ પચીસ કુવારિકાઓ હાથમાં કુંકુમ અને શ્રીફળ લઇને ઉભી હતી. તેમણે તેના માર્ગ રોક્યો. તેમની લાગણીઓ અને ભાવને માન આપીને રાણો હાથીએથી નીચે ઉતર્યો. કુવારિકાઓએ તેને કુંકુમનું તિલક કર્યું અને હાથમાં શ્રીફળ આપ્યા. રાણાએ દરેકના હાથમાં અકકેકી સોના મહોર મુકી. રાણો પાછો હાથી ઉપર બેઠો અને સ્વારી આગળ ચાલી.

આગળ જતા કેટલાક શેઠીઆઓ રાજમાગ ઉપર ઉભેલા રાણાની દૃષ્ટિએ પડ્યા. તેમના હાથમાં એક ચાદીની પેટી હતી. તે પેટી સુવર્ણમહોરોથી ભરેલા હતી. શેઠીઆઓની અરજથી રાણાએ

હાથીને ઉભો રખાવ્યો નગરશેઠ હાથી ઉપર ચઢડ્યો અને હાથમા રાખેલી ચાદીની પેટી રાણાની પાસે મુકીને બોલ્યો “ રાણાજી, આ અમારી નજીવી ભેટનો સ્વીકાર કરો ”

પ્રસન્ન થઈ ને રાણાએ હસતે વદને જવાબ આપ્યો “ ક્ષત્રી કોઈ દિવસ હાથ ધરતો નથી ”

નગરશેઠ હાથ જોડીને કહ્યું “ આ કંઈ દાન નથી, એ તો અમે નગરજનો તરફથી તમારી સેવા છે સત્રામે જતા તમને અમે અમારા તન, મન, અને ધન અર્પણ કરીએ છીએ રાણાજી, હથિયાર કેમ ધગવા એ તો અમને વાણીયાઓને આવડતુ નથી, એટલે અમારી પાસે જે કંઈ છે તે આપને અર્પીએ છીએ માટે આનો સ્વીકાર કરો ”

રાણા વધારે પ્રસન્ન થઈને બોલ્યો “ મારે તમને આપવાનો આ વખત છે લેવાનો નથી ”

“ આપે ધણ્યે આપ્યું છે, ને હજી આપણો આપના પ્રતાપે જ અમે ધનસંપત્તિ ભોગવીએ છીએ ”

“ ત્યારે આ પણ ભોગવો ” રાણાએ પેટી હાથમા લીધી અને તેને નગરશેઠના હાથમા પાછી મુકવા માંડી

“ મહારાજ, સત્રામને વખતે અમે તમને શી સહાય કરીએ ! આ ફુલ નહીં ને ફુલની પાખડી લાવ્યા છીએ સ્વીકારો ! ”

“ શેઠજી, તમારો સૌનો ભાવ છે એ મારે લાખો રૂપિયા છે આપ્યું લીંડું કોઈનું પહોંચતું નથી ”

“ ત્યારે શુદ્ધનની પાચ મહોરો લઈને આપ પિદાય થાવ મારો હાથ આપ પાછો ઠેલશે નહીં પ્રભુ આપને જવ આપે ! અમારી આપને આશિષ છે ”

બોલને બોલતે નગરશેઠના અતગ્ની લાગણીઓ અને ભાવ ઉભગાઈ રહ્યા ગણો તેનો હાથ પાછો ઠેલી શક્યો નહીં ક્ષત્રી છતાં પણ રાણાએ પાચ મહોરોના સ્વીકાર કર્યો

“ મહારાજ, ન કરે નારાયણ, પણ જરૂર પડે તો આ સેવકોને સભાગ્ને અમે તમારા છીએ અમારૂં સર્વસ્વ તમારું છે ” એમ કહી નગરશેઠ નીચે ઉતર્યો ચારી આગળ જવા લાગી, અને તે બિપિનચંદ્રના બગલા આગળ આવી પહોંચી

બગલાના છત્રમા પ્રિયવદા, બિપિનચંદ્ર, હુપીકેશચંદ્ર વગેરે બેઠા હતા તેમણે રાણાને પ્રણામ કર્યા અને પુષ્પથી વધાવ્યો

નીચે બગવાના ઓટલા ઉપર હાથમા મોતીની થાળ, કુકુમ, અને રાખડી લઈને ગુલાબની કળી સરીખડી મૃણાલિનિ ઉભી હતી તેણે કુલગુલાબી રંગનો સાળુ પહેર્યો હતો તેનું સુશોભિત લાલાશથી ભરેલું અને જરા ઉત્તેજિત મુખારવિદ પ્રભાત સમયના આછા પ્રકાશ-મા કિચિત્ ખીલેલા રક્ત કમળ જેવું દીસતું હતું મોતીની બગડીઓથી અલકૃત થયેલા તેના હાથ પુષ્પવાળા જીંઘના વેલા સમાન શોભતા હતા

રાણાએ અને વનરાજે પોતાના હાથી ત્યાં ઉભા રખાવ્યા મૃણાલિનિએ મોતીની થાળથી તેમને વધાવ્યા પછી વનરાજ હાથી ઉપરથી નીચે ઉતર્યો મૃણાલિનિએ તેને તિલક કયું અને હાથે રાખડી બાવીને ઓવારણા લીધા વનરાજે પચાસ મહોરો પસંચીમા આપી પછી સ્વારી આગળ ચાલી આમ કનકપુરની સઘળી વસ્તીની શુભ આશિષ લેતો લેતો ગણા રણમગ્રામને માર્ગે પરવર્યો

જતે જતે રાણાએ હુકમ કર્યો કે રાજ્યના સવળા ષ્ટદીઓને છોડી મુડવા, ગરીબોને ભોજન આપવું, મંદિરોમા ગાયોના દાન કરવા, અને સાધુ મનોને સતોષવા

તે આખો દિવસ કનકપુરમા ઉત્સવ તરીકે પળાયો ઘેગ ઘેર ભજન કીર્તન થયા, ગરીબોને દાન અપાયા, અને રાણાનો જય ધ્વજી પ્રગ્નજનોએ પોતાની ફરજ અઘા કરી તે દિવસે કનકપુરની ભૂમિએ આર્યપ્રજ્ઞની રાજ્યભક્તિની પરિસીમા નિહાળી

સઘળું લશ્કર રણમગ્રામ ઉપર જઈ પહોંચ્યું રાણા અને વનરાજ એક તથુમા બેઠા અને ત્યાંથી એક જાસુસને મોકલી રણમલસિંહ તથા કેદારસિંહને કહાવ્યું કે કાલે સવારે પહેા ફાટતા લઢવાને તૈયાર થવું નહાસતા ભાગતા લઢવું એ તો બાયલાઓના કામ છે થરા-ઓએ તો સામસામા આવી જવું

ખીજે દિવસે પહેા ફાટતા બને બાળુના લશ્કર સામસામે ગોઠવાઈ ગયા નોબતો ગડગડી, ઢોલ અને રણશીંગાનો અવાજ ગગનમા પહોંચ્યો મસ્તક જય પણ પાછી પાતી ન કરી એવો રાણાનો સંકલ્પ હતો તેથી તે સૌને મોખરે ધસ્યો અને દુશ્મનોની હાવણી આગળ આવી પહોંચ્યો હાથી, ઘોડા, પાયદળ, ડકા, નિશાન, સૌ તેની પાછળ આદ્ય

વનરાજ અને રાણા પ્રતાપસિંહ હાથમા તલવારો લઇને લશ્કરને માખરે ઉભા હતા, પણ રણમલસિંહ અને કેદારસિંહ લશ્કરને આગળ જરી તેનો આશ્રય લેતા હતા.

રાણા પ્રતાપસિંહે તેમને બહુ શોધ્યા પણ તે જડયા નહીં. આખરે તેણે ઝહાલ્યુ કે આમ લશ્કરનો વાણ કઢાવવો એ તો બાયલા એના દામ છે આગળ આવી જાવ અને જાતે યુદ્ધ કરો પણ તેને કંઈ જવાબ મળ્યો નહીં.

ગણાની આખ હવે વિકરી હાથમા તલવાર લઇને તે એકલો રણમા ધુમ્યો. તેને એકલો આગળ આવતો જોઇને દુશ્મનનું લશ્કર કંઈક તિરસ્કારથી હસવા લાગ્યું પણ જ્યારે તેણે એક પછી એક દુશ્મનોના માથા ઉડાવવા માડ્યા ત્યારે કેદારસિંહના લશ્કરમા હાહા-જાર થઇ રહ્યો કનકપુરના લશ્કરે ખુશાલીનો પોજાર કર્યો અને દુશ્મનો પણ તેને મનમાથી શાખાશી આપ્યા વગર રહ્યા નહીં.

આમ બે ચાર દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું લશ્કરનો ધાણ વળવા માડ્યો.

રાણા પ્રતાપસિંહે હવે વધારે ગુસ્સે થઇને કેદારસિંહને શોધી ઝહાડનાનો યત્ન કર્યો. તે આગળ ધસ્યો તેની પાછળ વનરાજ ગયો. બાપ દિદરાએ મળીને કેદારસિંહ તથા રણમલસિંહને શોધી કહાડ્યા. રાણાએ તથવાગ્યી કેદારસિંહનું મસ્તક ઉડાની દીધું “હે બાયલા !” કનકપુરના લશ્કરમા મોટો જયઘોષ પ્રચરી રહ્યો.

રણમલસિંહ નહાસી ગયો. દુશ્મનના લશ્કરમા ફરી હાહાકાર થઈ રહ્યો તેમા બગાણ પડ્યું અને જેમ નહસાય તેમ સર્વે નાશ.

કેદારસિંહનું મસ્તક લઇને રાણા પાછો ફર્યો, છાવણીમા આવ્યો, અને લશ્કરને શાખાશી આપવા લાગ્યો. પછી બપોરે તેણે કોઇને શાલ, કોઇને પાવડી, કોઇને સુવર્ણ મહોરો, અને કોઇને ગામ ગરાસ બક્ષિસ આપી એના શુરાતનની કદર કરી.

કનકપુરમા જયની વધામણી ફેલાઇ રહી લોકોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહીં. બમણા પ્રેમથી તેઓ પાછા ગણાને વધાવવાની ગઠ જોવા લાગ્યા.

કેદારસિંહની સ્ત્રી કુવગ્બા એના મૃત્યુની વાત જાણી રણમા આવી તેણે શખને ખોળી કહાડ્યું જીવે છે તો મસ્તક મળે નહીં. ધડને ખોળામા લઇને તે એધાર આસુએ રોવા લાગી અને ખોલી

“ મારા નાથ ! તમને આ શુ સુઝયુ ? બળીયા સાથે બાથ બીડવી એમા મૃત્યુ જ હોય મે તમને પહેલેથી જ કહ્યું હતુ ”

કુવરબાએ માથાના વાળ છુટા કર્યા તેની આંખો રોધ રોધીને રાતી થઇ ગઇ હતી હવે તે દુઃખ અને ડરની મારી ફાટી ગઇ સતી પતિનુ મસ્તક ખોળવાને આમ તેમ જોવા લાગી મુખથી તે બોલી “ ઓ મારા પતિ ! મારાથી આમ શુ રીસાયા ! છેવટની ઘડીએ પણ મુખ જોવાનો મને અધિકાર નહી ? ”

એક જસુસને તેણે પ્રતાપસિંહ પાસે મોકલ્યો અને કહેવરાવ્યુ “ સાચા ક્ષત્રી થઇને મસ્તક આપી દો મારે સતી થવુ છે ”

રાણાએ જાણીમા બેઠે બેઠે રહાવી મોકલ્યુ ‘ મસ્તકની ચિતા ડરશો નહી કાલે તે તમારે ત્યા પહોચાડવામા આવશે ”

એટલામા રાણાના હૃદયમંથી જાવણીમા રણુશીગા, શરણાઇઓ વગેરેનો ઘોષ થઇ ગયો થોડા લગ્નરેને પાછા ફરનાનો હુકમ મળ્યો રણુમલસિંહને જાનો પડવાનુ હામ રાણાએ વનગજને સોંપ્યુ તેણે કહ્યુ ‘ રણુમલસિંહ પકડાય નહી ત્યાસુધી જય અધુરો છે ’

રાણો પ્રતાપસિંહ આગળથી કનડપુરમા આવ્યો વનરાજ લશ્કર સાથે જાવણીમા ગયો

રાણો ઘેર આવીને એકદમ જનાનામા ગયો અને રાણી સત્યવતીને કહેવા લાગ્યો “ ત્યો આ કેદારસિંહનુ મસ્તક ! હવે થયુ ? ”

“ હવે હુ તમારે મુખ જોઈશ ’

“ પણ રાણી, દુશ્મન થવુ, પણ દાના થવુ

“ એમ કેમ ? ”

“ કમ તે હવે આ મસ્તકને કુવરબાને પહોચાડવુ એ ખરા ક્ષત્રીનુ ક્તવ્ય છે ”

“ હા, ત્યારે તેમ કરો ”

“ તે તમારે કરવાનુ છે ”

“ હા, હુ તે કરીશ ”

“ પણ દુશ્મનને ઘેર જવાશે ? હલકુ તો નહી લાગે ? ”

“ ક્ષત્રીવટ સાચવવી એમા હલકુ શુ ? ”

“ ક્ષત્રી કદિ પડયા ઉપર પાડુ દેતો નથી ”

“ હા, મહારાજ, અને ક્ષત્રાણી કદિ ટેક છોડતી નથી ”

“ હીક ત્યારે, હ્યો. ”

‘ થોડીવાર તો એને રાજમહેલને દરવાજે મુકાવો કે લોકો એને ભુલે ’

“ રાણી, દુસ્મન ગમે તેવા હોય પણ તેના મસ્તક કે શમની અવગણના કરી એ ખરા ક્ષત્રીને જાજતું નથી ”

“ ત્યારે જેમ મહારાજની આજ્ઞા ”

“ આજ્ઞા તો એજ કે એને કુવરબાને આપી આવો ”

“ માણુમ સાથે મોડલુ તો ! ”

“ એ તો એનું અપમાન થાય ”

‘ ત્યારે ? ’

“ તમે જાતે જઈને માનથી આપી આવો સાથે રહાને લઈ જજો ”

“ ઠીક, તેમ કરીશ ”

“ કાલે કુવરબા એની માગણી કરશે ”

“ માગતા પહેલુ પહોંચાડવું એમા જ આપણી ક્ષત્રીયોની શોભા ”

“ ત્યારે એ જામ તમને જ સોંપુ છું ”

“ મહારાજ, હવે એ બાબતમા નિશ્ચિત રહેજો ક્ષત્રાણી પોતાનો ધર્મ નહી ચુકે ”

ખીજે દિવસે રાણી સત્યવતી અને રહા મસ્તક લઈને કુવરમા પામે ગયા એક અધારા ઓગડામા કુવરબા એકી હતી તેના માથાના વાળ છુટા હતા રાઈ રોઈને તેની આખોમા અનુ ખુટયા હતા નિસાસા નાખતી અને મામે પડેલા ઘડ મામે જોતી તે વાગવાગ બોલતી હતી “ મારા નાથ ! ”

સત્યવતી અને રહા ત્યા આવી પહોંચ્યા એક દાસી તેમને કુવરમા પાસે લઈ ગઈ કોઈ પુરુષનો સચાગ થયો એમ જાણી કુવરબાએ ધુમટો ખેડ્યો અને એક આખને જરા ઉઘાડી કરીને જોયું

સત્યવતી બોલી “ખીજી કોઈ નથી એ તો હું સત્યવતી છું”

કુવરમાએ તેમને ઝોળખ્યા અને તેની આખમા રોપ ભરાઈ આવ્યો દુસ્મનની જીંદગીને તેના વિશાળ નેત્રો લાલચોળ થયા તેણે મુખ ખુલ્લું કર્યું સમ્યતાની ખાતર પોતાના વેરીની પણ સ્ત્રીને માન આપવાને તે તૈયાર થઈ સત્યવતી અને રહા તેની પાસે ગયા અને મતીને પગે લાગ્યા

કુવરમા કંઈક આશ્ચર્ય અને કંઈક શકાથી તેમની સામે

જોઈ રહી, તેના મનમાં વિચાર થયો “કોઈ દિવસ નહીં અને આજ કેમ આવ્યા હશે ?”

“માતાજી તમારૂં કટ્યાણું કરો” એમ ડહીને તેણે દુશ્મનની સ્ત્રીને પણ આશિર્વાદ આપ્યો.

પછી ધડ સામે જોઈને તે પાછી બોલી “મારા નાથ !”

તેની આખો ફાટી ગઈ ધડમાંથી લોહી ટપકતું હતું તે તેણે પોતાના લુગડામાં ઝીલી લીધું તેનું લુગડું લોહીથી ભીજી ગયું તેને વાગેવારે જોઈને કુવરબા ચોધાર આસુએ રોવા લાગી.

સત્યવતી અને રાખી ગેલું ખાળી શકાયું નહીં તેમની આખા-માંથી પણ અસુ ટપકવા લાગ્યા.

થોડીવારે કુવરબા છાતી રહી તેણે ચિત્તને કંઈક સ્વસ્થ કરી અને પતિના ધડને અગ્નિદાહ કરવાના વિચારમાં તે પડી.

એટલામાં સત્યવતીએ હાથ લાખો કરી અને લુગડામાં વીટાળેલા ખાળકને આપતી હોય તેમ મસ્તકને તેના ખોળામાં મુક્યું અને બોલીઃ
“આ ત્યો”

કુવરબાએ લુગડું ખસેડ્યું અને પતિના મસ્તકને ખોળામાં રાખી તેના તરફ એક ટહુકે જોઈ રહી અને “મારા નાથ” એમ બોલતી બોલતી ચોધાર આસુએ રોઈ પડી.

સત્યવતી અને રાખા હજી સામે ઊભા જ હતા તેમને કુવરબાએ ખમો પણ કહ્યું નહીં તેની આખો દુઃખ અને ગભરાટથી છળી ગઈ હતી તે પોતાનું ભાન ભૂલી ગઈ હતી થોડી વાગ પછી તેની આખોમાં અનુ સુકાયા તેને કંઈક ભાન આવ્યું તેણે ઉઠ્યું જોયું સત્યવતી તરફ જોઈને તે બોલી “આ ઉપકારનો બદલો હું કેવે ભવ વાળીશ ?”

“બહેન, એમાં ઉપકાર શો ? સ્ત્રી જ સ્ત્રીના હૃદયને સમજે” સત્યવતીએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો.

“પણ દુશ્મન હજો પણ દાના હજો” એમ બોલીને કુવરબાએ સત્યવતીને માન આપી પોતાની પાસે બેસાડી.

“પોતાનો ધર્મ ન બળવે તે ક્ષત્રાણી નથી”

“શાખાશ, વીર રાણાની વીરાગતા તને શામાત્ર છે”

“પડેલાને પાળવું એ ક્ષત્રીયોનો વટ છે”

“એવા ક્ષત્રીયો તો હવે વિરલા જ છે”

“એટલાયે છે ત્યાસુધી રજપુતાણું ગડાઈ નથી”

“ તમારો હું ગો બદલો વાળુ ! ”

“ બદલો હવે એ જ કે અમાગ લાયક ડછ મેવા અમને સોપો ”

“ ધન્ય છે, ધન્ય છે ! ”

“ મહારાજની આજ્ઞા છે કે સતી માતાની સેવામાં હાજર રહેવું, માટે કંઈ આજ્ઞા કરો ”

“ અમે મા તમારે સારું કરો ”

‘ પણ મતી માની આજ્ઞા સાબળવાને અમે આવ્યા છીએ ”

“ કાલે સવારે હું સતી થઈશ તે વખતે ડછ મદદ કરો ”

“ બહુ સારું ” કહીને સત્યવતી અને રહ્યા ગયા

કુવરબા આખી ગત ત્યાની ત્યાજ બેશી ગઈ સવાગના ચાગ વાળ્યા કે આખા કેનકપુરમાં ગોર બેઠો થઈ રહ્યો કે કુવરબા મતી થાય છે

લોકો હાથમાં કુંડમ, શ્રીફળ, પુષ્પ વગેરે લઈને મહાર નીડળ્યા. ગણાએ ડાઙ, નિશાન, રણુશીંગા, વાદ્ય વગેરે મોડત્યા અને કુવરબા મસ્તક લઈને વાજતે ગાજતે રમશાન તન્દ્ર ચાલી મુખથી તે “ જય અમે, જય અમે ” બોલતી જતી હતી

ગસ્તામાં લોકો તેનો આશિર્વાદ લેવાને પગે પડતા સતી તેમને માથે હાથ મુકતી ગસ્તાની બંને બાજુએ લોકોની ઠંક બાઝી રહી જય અમેના પોઝાગ આખા ગામમાં ગાજી રહ્યા લોકોએ સતીને પુષ્પ, કંકુ અને ચોખ્ખાથી વધારી નટલાકે શ્રીફળ વધેર્યા કેટલાકે બાધા લીધી આખા કેનકપુરનો ગજમાર્ગ પુષ્પ, કંકુ અને ચોખ્ખાથી ઘરાઈ ગયો

ગામની બહાર રાણાએ સુખડના ડાળની ચિતા કરાવી મસ્તક લઈને સતી તેના ઉપર ચઢી મસ્તક તેણે ખોળામાં મુક્યું રાજગોરે તેને તિલક અર્ચા કર્યા સાહસી મંત્રો બોલવા લાગ્યા, ડાઙ અને ઢોલ ગડગડયા, શરણાઈ અને રણુશીંગા ઝુકાયા, અને મૌનો એકઠો મળેલો નાદ ગગનને ગમી ગયો

ગુમાનમિહે અગ્નિમંદાર કર્યો અગ્નિની જ્વાળા ચારે બાજુએ પ્રમરી ચારે પામ ફુલ અને કંકુની વૃષ્ટિ થઈ. કુવરબાનો દેહ બળવા લાગ્યો બળીને ભસ્મ થયો લોકો પાછા કર્યા અને પાછા જતે જતે બોલ્યા “ ધન્ય છે કુવરબાને ! આ તો હિરગામા રત્ન પાક્યું ! ક્યા કેદાગમિહ અને ક્યા કુવરબા ! ”

પ્રકરણ ૧૨ મું.

વિજયી વનરાજ.

બીજે દિવસે સવારમા પ્હો ફાટતા જ પાછો લડાઈ શરૂ થઈ

વનરાજ હવે એકલો છે એમ ધારીને રણમલસિહ સધળી સેનાને એકઠી કરી મોખરે આવ્યો મધ્યાન્હ થતા સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું લશ્કરનો ધાણુ વળવા માડ્યો આખરે વનરાજ એકલો હાથમા તલવાર લઈને આગળ ધડ્યો રણમલસિહ તેની સામે આવ્યો બનેનું પરસ્પર યુદ્ધ ચાલ્યું રણમલસિહે આખરે કુદીને ધણુ નેરથી એક ધા વનરાજ ઉપર કર્યો તેણે તે ઢાલ ઉપર ઝીલી લીધી રણ-મલસિહની તલનારના ઝડપ થયા

પછી વનરાજે એકદમ કુદીને તેના ઉપર એવો તો મખત લા કર્યો કે તેની તલવાર રણમલસિહના મસ્તકને છેદીને આગપાર એક વેત નીકળી ગઈ રણમલસિહ નીચે પડ્યો કનકપુરની સેનાએ ખુશાલીનો પોકાર કર્યો વનરાજે તેને જીવતો બધાવ્યો અને છાવણીમા આણ્યો

બીજે દિવસે સવારમા લશ્કરને પાછા ફરવાનો હુકમ મળ્યો, વનરાજ જય પ્રાપ્ત કરીને પાછો આવે છે એવા મમાચાર આખા કનકપુરમા ફેલાઈ રહ્યા કુવરને ઘણી ધામધુમથી નગરમાં લાવવો એવો ગણાનો વિચાર હતો તેથી તે લાયાતો સરદારો વગેરેને લઈને નગરવી ત્રણ ગાઉ દૂર સુધી મામે લેવાને ગયો નગરજનો પણ આ તકનો લાભ લઈને તેની સાથે ગયા ત્યાં ગણાએ એક બે ડોકનો મુકામ કર્યો આસપાસના રાજા રજવાડાઓએ પણ તેને માન આપવાને પોતાના કારભારીઓને મોકલ્યા હતા કેટલાક તો જતે જ આવ્યા હતા સર્વેની આગતા સ્વાગતા કરતો રાણો એક મોટા ભવ્ય મંડપમા બેઠો હતો એટલામા વનરાજની સ્વારી આવી પહોંચી રાણાને જોઈને વનરાજ હાથી ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને પિતાને પગે પડ્યો, રાણાએ તેને આશ્વિર્વાદ આપ્યો

પછી બધાએ ભેગા મળીને કનકપુર જવાને નીકળ્યા સર્વેને સ્વારીના રૂપમા મોકલવામા આવ્યા અને ઘણી ધામધુમ સાથે વનરાજ નગર પાસે આવી પહોંચ્યો

દરવાજામા પેસતા લોકોની નજરે પહેલા તો ઘોડા ઉપર ડાકા વાગતા

માલમ પડ્યા ડકાની પાછળ જરીપટકાના વાવટાઓ ઉડી રહ્યા હતા. તેમની પાછળ લશ્કરી ટપ્પા સાથે પાયદળ ચાલી ગયું હતું પાયદળ પાછળ પાયેક હમર ધોડેસ્વારો જરીના પોશાક પહેરી રંગબેરંગી ધોડાઓ નચાવતા ચાલતા હતા તેઓની પાછળ કનકપુરના લાગાતો ડોકતા હાથી ઉપર બિરાજમાન ચર્ધ મુછો ઉપર તાલ દેતા પ્રેક્ષકોને પોતાનો ભપકો બતાવતા હતા

તેમની પાછળ એક બ્રહ્મદેશથી મગવેલો ધોળા રંગનો મોટો હાથી, રંગબેરંગી રંગેલો, હીરા મોતીથી જડીત ગુલો સાથે પોતાની સુશોભિત મુંઠ આમતેમ હલાવતો અને વખત બેવખત ઉચી ડરતો લોકોના જોવામા આવ્યો તે હાથી ઉપર ગોડવેલી સોનાની અબાડીમા વિજયી વનરાજ બેઠો હતો. તે પચીસેક વયની ઉંમરે પહોંચેલો હતો લશ્કરી પોશાકમા જાણે દસેરાની સ્વારીમા ચડ્યો હોય એવી ટપ્પથી બિરાજમાન ચર્ધેલો તે દેખાતો હતો તેનો પોશાક ઘણુંજ સુશોભિત હતો તેણે માથે જે મદીલ બાંધેલું હતું, તેનો રંગ ગુલાબના પુલને ઝાંખ પાડી નાખે એવો હતો તે મદીલમા એક હીરો બાંધેલો હતો તે તેના બન્ધ લલાટ ઉપર મધ્ય ભાગમા આવી તેની શોભામા વધારો ડરતો હતો, અને તેના ઉપર પડતા સૂર્યના પ્રકાશને પાછો ફેકીને લોકોની આંખોને આજી નાખતો હતો ઉચા લીલા રંગના મખમલનો ઝબ્બો તેણે પહેર્યો હતો એ ઝબ્બામા જડેલા હીરા મોતી પન્ના વગેરે જવાહીરથી તેના મ્હોનો ચહેરો વણી સુશોભિત દેખાતો હતો અને એક બહાદુર રજપુતનું ચરાતન તેની આખ અને મુખ ઉપર ઉભરાઈ જતું માલમ પડતું હતું

વનગજના હાથીની પાછળ ખીજા કેટલાએક હાથીઓ ચાલી રહ્યા હતા તે ઉપર રાણો પ્રતાપસિંહ, અન્ય રાજાઓ, તથા જુદા જુદા રાજ્યોના કારભારીમંડળ બેઠેલા નજરે આવતા હતા પાછળ પણ ઘણા ધોડેસ્વારો તથા પાયદળ ચાલતું હતું, તેમજ નગરના ગેક શાહુકારોના વાહનોની હાર જોવામા આવતી હતી

ગામની લાગોળે એક બાગમા થોડીવાર મુકામ કરવાનો હતો. ત્યાં જુદા જુદા રાજ્યો તરફથી નજરાણા અને ભેટ થવાના હતા બાગના દરવાજામા પેસતા જ, વનરાજનો હાથી આવ્યો કે તરતજ લોકોએ તેના ઉપર પુષ્પ, ગુલાલ, અને ચોખાની વૃષ્ટિ કરી

બાગની પાસે જ એક મહાદેવનું મોટું દેવળ હતું રાણાની

આજ્ઞાથી કુવર ત્યા દર્શન કરવાને ગયો તેના હાથી પછવાડે હળરો માણસોના ટોળા ગયા અને તેના ઉપર પાછો પુલ અને ગુલાલનો વરસાદ વરસાવ્યો કેટલાએકે મુખેથી મોટો ઘોષ કરી મુક્યો “ હર હર મહાદેવ ! શ્રી રામચંદ્રની જય ! પ્રતાપમિહ વાલ્મી જીવો ! વનરાજ ધણુ જીવો ! ”

મહાદેવનું દેવાનય આવ્યું એટલે મહાવતે હાથીને ખસાડી વનરાજને હાથી ઉપરથી ઉતરવાને એક મોનાની સીડી મુકી દીધી વનરાજ શિવાલયમા દાખલ થયો ઉમાપતિ શ્રી શંકરને તે હૃદય-પૂર્વક નમ્યો. બ્રાહ્મણોએ વેદોચ્ચાર કર્યો, અને મહાદેવને ચહાવેલા પુષ્પ, ખીલીપત્ર તથા નમણુ તેની આગળ ધર્યાં વનરાજે પુષ્પ અને ખીલીપત્ર લાઇને મસ્તક ઉપર ધર્યાં અને નમણુથી આખના પોપચા બીના કર્યાં

દર્શન કરીને કુવર પાછો ફર્યો અને બાગમા ઉભા કરેલા એક ભવ્ય અને વિશાળ મંડપમા દાખલ થયો નગરજનોને પણ તેમા પ્રવેશ કરવાની છુટ રાણાએ આપી હતી તેથી ધણુખરા મંડપની શોભા જોવા, ધણુખરા ખામ વનરાજને જોવા, અને કેટલાક ખામ ગંજ્યભક્તિ દર્શાવવાને આવજાવ કરતા હતા એ મંડપમા જે જણ તેના ઉપર કેમરીઆ મગતો તથા ગુલાબજળનો વરસાદ વરસતો હતો નગરમા પણ આજરોજ દરેક જગ્યાએ રંગ ગુલાબ વરગી મળ્યા હતા અને જ્યાં ત્યાં ગાનતાન ચાલી રહ્યું હતું

માજના ચાર વાગ્યે સ્વારી નગરમા પ્રવેશ કરવાની હતી લોકોએ નાજના મહેલથી તે ફેડે ગામના દરવાજા સુધી સંત્રો રસ્તો શણુગારી મુક્યો આખા નગરમા આનંદ વર્તી રહ્યો નસ્તાની મને માણુએ લોકોની ઠંડ સ્વારી જોવાને ભરાઈ ગઇ ત્યાં આવેના મકાનોના ઝંડખા અને બારીઓમા અગણિત માણસા આ શુભ પ્રસંગનો દેખાવ જોવાને બેઠા

ચાર વાગ્યે સ્વારી નીકળી અને તે ગંજમાર્ગે થઇને ગંજમહેલ તરફ આવવા લાગી રસ્તે તેમજ ત્યાં આવેલા મકાનોમાથી વનરાજ ઉપર પુષ્પ, કકુ, અને ચોખ્ખાની વૃષ્ટિ તથા ગુલામજળની રેલમ-છેલ થઇ રહી કનકપુરનો આખો રાજમાર્ગ પુષ્પ અને કુકુમથી ફરી સોહાઇ રહ્યો

ચાલતા ચાલતા શહેરના નગરશૈલનું ઘર આવ્યું ત્યાં હાથીને ઉભો

રાખવો પડ્યો નગરશેઠ તથા તેની સ્ત્રી સારા આશ્રૂપથ પહેરી સોનાની થાળ લઈને ઘરમાંથી આવ્યા અને બંનેએ વનરાજને મોતીથી વધાવ્યો પછી કુલનો હાર તેને પહેરાવ્યો અને એક અમૂલ્ય હીંગના કડાનો નજરાણો કર્યો

આ પ્રમાણે કોઈના મુજરા, કોઈના નજરાણા, કોઈના માત્ર આશિર્વાદ લેતો લેતો વનરાજ રાજમહેલ આગળ આવી પહોંચ્યો ત્યાં મોટો દરબાર ભરવાની તૈયારી થઈ રહી હતી શહેરના આબરૂદાર ગૃહસ્થો તથા સરકારી અમલદારો ત્યાં હાજર હતા વનરાજ જેવો હાથી ઉપરથી નીચે ઉતર્યો તેવો જ તેને સોના રૂપાના કુલોથી સર્વેએ વધાવ્યો કેટલાકોએ કુલોના હારતેના ગળામાં પહેગવી દીધા, તથા તેના ઉપર કુલનો વરસાદ વરસાવ્યો પછી વનગજ લાયાતેને ભેટ્યો તથા જે હાજર હતા તેમના નમન લઈ દગબાગમાં જઈને એક સિંહાસન ઉપર બેઠો

એટલામાં રાણો પ્રતાપમિહ અને બીજા ગાજગો આવી પહોંચ્યા વનગજ ઉભો થયો અને સર્વેને પ્રણામ કરીને બાણ ઉપર આવેલા એક બીજા સિંહાસન ઉપર ગાણાની બેઠે બેઠો

થોડીવાર વારાગનાઓએ નૃત્ય કર્યું તથા ગવૈયાઓએ ગાયન કર્યું ભાટ, ચારણો અને ટ્રવિઓએ ટ્રવિત બોલીને રાણાના યશોગાન ગાયા પછી પાનસોપારી, અત્તરગુલામ થયા અને દરબાર બરખાસ્ત થયો ત્યાંથી વનરાજ જનાનામાં ગયો અને રાણી સત્યવતીને પગે લાગ્યો તેણે તેને હૃદયપૂર્વક આશિર્વાદ આપ્યો

બીજે દિવસે રાણાએ પાછો દગબાગ ભર્યો, અને તેમાં રાજ્યના સર્વે લાયાતો, સરદારો, અમલદારો તથા મુખ્ય નગરજનોને બોલાવ્યા હુપીકિશયને પણ તેણે આમત્રણ મોકલ્યું દરબાર ભરાયા પછી રાણાએ જાહેર કર્યું “ કેદારસિંહે જેના જનમાલનું નુકશાન કર્યું હશે તેને રાજ્ય ભરી આપશે ”

નગરશેઠ આગળ આવીને બોલ્યો “ મહારાજ, આપની કૃપાનો પાર નથી ”

રાણાએ ઉત્તર આપ્યો “ મારા રાજ્યમાં એક કુતરે પણ બુખ્યુ હશે ત્યાં મુધી હું અન્ન લઈશ નહીં ”

બિપિનચંદ્ર વચમાં બોલી ઉઠ્યો “ ખમા મહારાજ, ખમા ! આની બીજા પ્રતિજ્ઞા ન લેશો ”

“ઢારભારી, પ્રજાનુ પોષણ અને રક્ષણ કરવું એ જ સૂર્યવંશીઓનો ધર્મ છે ”

“ મહારાજ, શસ્ત્રથી તો આપે રક્ષણ કર્યું છે, અને હવે—”

“ અને હવે અન્નવસ્ત્રથી પોષણ કરવું ”

કેટલાક નગરજનો બોલી ઉઠ્યા “ ઘણું જીવો મહારાજ ! ”

“ ગળ પ્રજાનો સખ ધ પિતાપુત્રનો છે ” રાણાએ ગભીર-પણે કહ્યું

“ આપે અમને આજ સુધી પુત્રવત્ પાળ્યા છે ”

“ એમા ડઈ નવાઈ કરી નથી આ દેહ છે ત્યાસુધી રવિકુળનો એ જ ધર્મ થઈ રહે છે ”

“ ખમા મહારાજ, ખમા ઘણું જીવો ” નગરજનો પાછા વચમા બોલી ઉઠ્યા

“ માટે ડહો કે તમારું શું શું નુકશાન થયું છે ? ”

કેટલાકે જવાબ આપ્યો “ મહારાજ, આખા રાજ્યને માથે આક્રમિત આવે ત્યારે સૌનેએ ડછ ડછ નુકશાન વેઠવું પડે ”

રાણા મુજને આમળતો આમળતો બોલ્યો “ રાજ્ય ઉપર આક્રમિત આવે તો તે રાજ્યએ ભોગવવી, પણ ટ્રૈયતને બચાવવી ”

હુષીકેશચંદ્ર ઘણા ઉત્સાહથી વચમા બોલ્યો “ હા મહારાજ, સૂર્યવંશીઓ તેમજ ડરતા આવ્યા છે આખો રઘુવંશ તેનો પુરાવો છે ”

રાણા મિહાસન ઉપરથી જરા ઉભો થયો અને મનમા ગર્વ આણી લાખો હાથ કરીને બોલ્યો

“ ત્યારે હું પણ શ્રી રામચંદ્રજીનો વંશજ ખરો ક્યારે કે તેમનાથી પણ કંઈક અધિક કરે ત્યારે । ”

નગરજનો સામટા બોલી ઉઠ્યા ‘ શાખાશ, શાખાશ, ગજ-પિતા શાખાશ ”

રાણા આગળ બોલ્યો “ પ્રજા ગાય છે, ગાય ઉપર ધા પડતો હોય તો ધણીએ તેને ઝીલી લેવો જ જોઈએ ”

બિપિનચંદ્રે વચમા કહ્યું “ આપે એવા ધા બહુ ઝીલ્યા છે ”

રાણા કંઈક ડુલાભિમાનથી બોલ્યો “ સૂર્યવંશીઓનો તો એ ધર્મ જ છે ”

રાણાએ હુષીકેશચંદ્રને પાસે બોલાવ્યો અને તેને તથા બિપિનચંદ્રને કહ્યું “ હવે હું તુલક થયો છું. થોડા વખતમા હું રાજપાટ

વનરાજને સોપી વાનપ્રસ્થાશ્રમને ગ્રહણ કરીશ તમે રાજ્યની પુનઃ
ધૃષ્ટિના કરો યુદ્ધથી તેમા ધણી અવ્યવસ્થા થઈ રહી છે જેનું જે
ગયું હોય તે તેને રાજ્યના ખજાનામાંથી ભરી આપજો કેદારસિંહના
છોકરાને પણ ભૂલશો નહીં તેમની મિલકત પાછી આપજો કારભારી,
ચાદ રાખજો કે સાચો ક્ષત્રી પડેલા દુશ્મનને પણ પાળે છે, તેના ઉપર
પાડું દેતો નથી

એટલું બોલીને રાણો ઉઠ્યો દરબાર બગખાસ્ત થયો અિપિનચદ્ર
અને હુપીકેશચદ્ર ઘેર આવ્યા બંને પોતપોતાને કામે વળગ્યા હુપી-
કેશચદ્રે પોતાની ઝોગડીમા બેઠે બેઠે વર્તમાનપત્રમા મોકલવાના
કેટલાક ‘આર્ટિકલો’ લખવા માડ્યા, એટલામા એક માણસે આવીને
વરંધી આપી “ મનહરપુરથી કોઈ આવ્યું છે તે તમને મળવાને
છે ”

“ હા, તેને અદર આવવા છો ”

હુપીકેશચદ્રનો મુનિમ મનહરપુરથી આવ્યો હતો તે અદર
આવ્યો તેને જોઈને હુપીકેશચદ્ર બોલી ઉઠ્યો “ અહો મુનીમજી,
તમે એકાએક અહીં કયાથી ? ”

“ ભાઈ, કંઈ કામને માટે આવ્યો હતો ”

“ શું કામ છે ? ”

“ ભાઈ, કંઈ કહેવાની વાત નથી ”

“ એમ કેમ બોલો છો ? ”

“ કહેતા મારી જીભ ઉપડતી નથી ”

“ માતા પિતા તો ખુશીમા છે ને ? ”

“ હા, તે તો ખુશીમા છે ”

“ ત્યારે જે હોય તે કહી દો ”

“ આપણી પેઠીએ દેવાળું કહાડ્યું છે, અને આપણા ઘર
બાર જમ્મ થવાની નૈયારીમા છે પિતાજી વણા ગભરાય છે, પણ મેં
તેમને શાંત કર્યા છે, અને તમને બધી ખબર કહેવાને આવ્યો છું ”

“ મુનીમજી, તું કહ્યું, પિતાજી બોળા છે મેં એમને કહ્યું હતું
કે હવે પેઠી બેઠીની ઉપાધિ જત્રા થો પણ એમણે માન્યું નહીં ”

“ હા ભાઈ, એ તો અમારા જેવા વાણીયાના કામ પિતાજી
તો બિચારા સાદા બોળા છે ”

“ મે એમને કહ્યું હતું કે એ શેડીયાઓ જોડે ધ ધો ન કરશે પણ એમણે માન્યુ નહી ”

“ ભાઈ, તમારે ભાગે પદર હળાર આપવાના આવે છે તેને માટે વારટ નીકળશે, અને પિતાજીને વખતે કેદમાં જવું પડશે ”

“ તેને માટે આપણા ખેતરા પાતરા વેચી નાખો અને લહેણ-દારોને પાછાં પાછાં ચુકવી આપો. મુનીમજી, કાઈની પાછાં પણ રાખવી એ મારે તો હરામ છે ”

“ ખેતરા પાતરા લેવાને તો તમારા પિત્રાઈ કાઢાઓએ ક્યારનોએ દાવો માડ્યો છે ”

“ હા, શું કહ્યો છો ! ”

હુધીકેશવદ્ર આશ્ચર્ય પામ્યો, જરા હસ્યો, અને મનમાં કંઈક ખેદ કરવા લાગ્યો પણ પાછો ધીરજ ધરીને તે બેઠો ઉઠ્યો “ ખેડ, મનુષ્યને માથે આક્રમ આવે છે, કંઈ દોરને માથે આવતા નથી એમાં પણ પ્રભુનો હાથ હશે પ્રભુ જે કરે તો હશે તે સાર જ કરે તો હશે ”

હુધીકેશવદ્ર ખડખડ હસ્યો અને પાછો બેઠ્યો “ મુનીમજી,

‘ લલુ થયું ભાગી જાળ, સુખે ભણશું શ્રીગોપાળ ’

સસારની જાળથી છુટો થવાને હું ઇચ્છતો હતો અને પ્રભુએ મને છુટો કર્યો ”

આમ બોલતે બોલતે હુધીકેશવદ્ર પાછો ખડખડ હસ્યો

“ પણ માતાપિતાનો કંઈ વિચાર કર્યો ? ” મુનીમે પુછ્યું

“ હા, તેમના ભરણપોષણ જેટલું ગમે ત્યાંથી લાવી આપીશ, અથવા, તેમને ખાધે લઈને ફરીશ મારા પેટની મને શીકર નથી ” હુધીકેશવદ્રે જવાબ આપ્યો

“ ભાઈ, આવા બોલ શું બોલો છો ? તમે હજી નાના બાળક છો તમારે અત્યારથી આ સસારત્યાગ શો ? ”

“ મુનીમજી, ખીજા શા સમાચાર છે ? માતાપિતા ખુશીમાં છે ને ? ” હુધીકેશવદ્રે વાત ફરવીને પુછ્યું.

“ હા, ખુશીમાં છે, પણ ભાઈ હવે લગ્ન કરો તો ઠીક. રૂઢ માતાપિતા કંઈક દેવા લે. ”

“ મુનીમજી, શી ઉતાવળ છે ? ”

“ તમે બહેનનાં ઝોલપેટા તો ખરા તમે તમારા સુખનો જ વિચાર કરો. તમને ખીજાના સુખની જરૂર ન હોય. ”

“ મુનીમજી, એમ કેમ બોલો છો ? ”

“ લાઈ, માતાપિતા વૃદ્ધ થયા હવે તમારે લગ્ન કરી, તમારો સમાર જોઈ, તે સ્વર્ગવાસ કરે તો ઠીક એમને મન તો એ મોટો લ્હાવો છે ”

“ એમા તે મોટો શો લ્હાવો ? ”

“ નાનકડી વહુ ધરમા હરેફરે એ એમને મન તો મોટો લ્હાવો ”

એ સાંભળીને હુપીકેશચંદ્ર વિચારમા પડ્યો એક બાળુએ વૃદ્ધ માતાપિતાની ઇચ્છા સંતોષવાની ફરજ અને બીજી બાળુએ સ્વદેશ-કાર્યમા પ્રવૃત્ત થવાની ઉત્કટ જીજ્ઞાસા, એ બંને વચ્ચે હુપીકેશચંદ્રનું ચિત્ત અથડાવા લાગ્યું એટલામા મુનીમ પાછો બોલી ઉઠ્યો “ માતા-પિતાની ઇચ્છા પુરી પાડવી એ શું તમારી ફરજ નથી ? ”

‘ ફરજ તો પહેલી ’ હુપીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો

“ ત્યારે શું તેમના મરી ગયા પછી લગ્ન કરશો ? ”

શો જવાબ આપેલો તે હુપીકેશચંદ્રને સુઝ્યું નહીં

મુનીમ પાછો બોલ્યો “ તમે તત્ત્વજ્ઞાન અને સ્વદેશભક્તિની મોટી મોટી વાતો કરો છો, પણ માઆપનો કંઈ વિચાર કર્યો ? ”

“ શું મારા લગ્નમાજ એમનું સંબંધ સુખ આવી રહ્યું છે ? ”

“ એમની છેલ્લી ઇચ્છા હવે એટલી જ છે ”

હુપીકેશચંદ્ર ફરીથી વિચારમા પડ્યો શો જવાબ આપેલો તે એને સુઝ્યું નહીં

મુનીમ પાછો બોલ્યો “ આટલે વર્ષે હવે લગ્ન કરશો તો તે તમારા કાર્યમા અતરાયરૂપ નહીં થાય ”

“ મુનીમજી, હવે પિતાજી શું કરે છે ? ” હુપીકેશચંદ્ર વચ્ચમા બોલી ઉઠ્યો

મુનીમ સમજી ગયો અને તેણે જવાબ આપ્યો “ એમ પુછીને તમે લગ્નની વાત ઉઠાવી દો છો ”

હુપીકેશચંદ્રે ધીમેથી કહ્યું “ મુનીમજી, બાળલગ્નથી આપણી ખરાબી થઈ છે ”

“ ખરૂં, પણ તમે હવે નાના નથી ” મુનીમે જવાબ આપ્યો

“ ન્યાસુધી કંઈ કમાતા નથી ત્યાસુધી નાના જ ”

“ ત્યારે કમાવ અને પરણો ”

“ મુનીમજી, દેશને ધ્વજચારીઓની જરૂર છે ”

મુનીમ વિચારમા પડ્યો અને હુપીકેશચંદ્ર સામે જોઈ રહ્યો તેનું હૃદય તેને પુછી રહ્યું “ શું આવું અમૂલ્ય રત્ન સમારને ત્યાગશે ? ”

એટલામા પાછો હુપીકિશયદ્ર બોલ્યો “ મુનીમજી, સ્વદેશકાર્ય કર્યા પછી લખનો વિચાર ”

“ ત્યારે હું તો આજે પાછો મનહરપુર જઈશ, અને પિતાજીને તમારી હકીકત કહીશ ”

“ એક બે દિવસ રહી જાવ, આપણે જોડે જ જઈશું ”

“ એટલામા તમે લખ વિષે ઉડા વિચાર કરજો ”

“ મુનીમજી, મને જલદી પરજીવીને તમે શું કરશો ? મારો ભવ બગાડશો ”

“ આ અમે નાનપણથી પરપૂયા છીએ, શું અમારો ભવ બગાડ્યો ? ”

“ તમારો જમાનો જુદો હતો, હવે વખત બદલાયો છે ”

“ એમ કેમ ? ”

“ પરભાષામા અપાતી ફળવણીના અસહ્ય બોજથી બાળકોના શરીર શોષાય છે બાળલખ તમા ઉમેરો કરે છે, અને પ્રજના હાડમામ આમ બે બાળુએથી ચુસાય છે ”

મુનીમ સાબળી રહ્યો અને ક્ષણવાર ઉડા વિચારમા પડ્યો, એટલામા પાછો હુપીકિશયદ્ર બોલ્યો “ મુનીમજી, જે પ્રજન સત્ત્વ આમ હણાયુ છે, હિર મળી ગયુ છે, નૂર ઉડી ગયુ છે, તે ગમે તેટલા દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરે કે ગમે તેટલી સત્તાની ટોચે ચઢે, પણ આખરે તેની પાયમાલી જ છે દ્રવ્ય એ કંઈ પ્રજન ખરે દ્રવ્ય નથી શારીરિક બળ, નૈતિક બળ, અધ્યાત્મિક બળ-એ જ પ્રજન ખરે દ્રવ્ય છે ”

મુનીમ પાછો સાબળી રહ્યો અને વિચાર કરતો કરતો હુપીકિશયદ્રની સામે જોઈ રહ્યો હુપીકિશયદ્રના ડચનમા તેને સત્ય લાગ્યુ અને વશિકર્જનનુ હૃદય ક્ષણવાર સ્વાર્થમય વિચારોને ત્યજી સ્વદેશની ભાવનાઓના લાખા વિસ્તારમા આમતેમ ઉડી રહ્યુ

જરા વિચાર કરીને પાછુ મુનીમે કહ્યુ “ ભાઈ, હવે વાર ન કરો જલદી મનહરપુર ચાલો, નહી તો સધળી બાજી બગડી જશે પિતાજી ઘણા ગભગટમા છે અને તે વરસાદની રેલાની માફક તમારી વાટ નોચા કરે છે ”

પિતાની વૃદ્ધાવસ્થા અને તેમા આવી પડેલી આફત એ સધળા ના વિચારથી હુપીકિશયદ્રનુ હૃદય ચિરાયુ, અને તે એકદમ બોલી ઉઠ્યો “ મુનીમજી, ચાલો, હું હમણા જ આવુ છું સૌ કામ પડતા મુકીને હું પહેલો પિતાજીની સેવામા હાજર થઈશ ”

સાચ કાળનો સમય થયો એટલે બે મનહરપુર જવાને નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

વિપત્તિનું દર્શન

હુપકિશ્યદ્ર મનહરપુર પાછો આવ્યો અને તેના માતાપિતાને મળ્યો. આર્યદ્રે કુટુંબ ઉપર આવી પડેલી મહા આફત વિષે તેને વાત કરી. આર્યદ્રને કેટલાક વીધા જમીન હતી તેને તે દાણે આપતા અને તે દાણુમાથી કુટુંબનો નિર્વાહ ચલાવતા તે નાના સરખા વતનદાર હતા અને જમાનો સારો એટલે તે પોતાનો મોભો બગાળી જાળવી રાકતા વતનદારોને સરકાર દરબારમા માન હતું અને લોકોમા તેમની પ્રતિષ્ઠા હતી વળી આર્યદ્રના બાપદાદાઓએ સારું નામ મેળવ્યું હતું અને કુટુંબને સારું નાતું સરખું વતન પેદા કરી રાખ્યું હતું આર્યદ્ર નોકરી કરતા અને પોતાનો પગાર તથા વતનની આવક વડે ઘર ચલાવતા અને તે બંનેથી કુટુંબનો નિર્વાહ થઈ રહેતો એટલી આવકથી તે એક સારા આબરૂદાર ગૃહસ્થ તરીકે પોતાનું જીવન ગાળતા, નોકર-ચાકર રાખતા, અને વશપરપરાથી ચાલતા આવતા માન પ્રતિષ્ઠાને સાચવી રાખતા સરકાર દરબારમાંથી નોકરો, અમલદારો, સિપાઈ સપરાઓ વગેરે તેમને ઘેર આવતા જતા અને આર્યદ્ર પોતાના મોભા અને શક્તિ પ્રમાણે તે સર્વેને સંતોષતા, તેમની આગતા-સ્વાગતા કરતા અને સિપાઈઓને દિવાળી દસેરાએ સલામીનું કહ કહ આપતા એથી આર્યદ્રની પ્રતિષ્ઠા વધતી પણ આવકનો થોડો ભાગ તેમા ખર્ચાઈ જતો.

આર્યદ્ર ધણા શ્રીમત નહોતા પણ મધ્યમ વર્ગના ગૃહસ્થ હતા ન્યાતજાતમાં, ગામમા, અને દેશપરદેશમા પ્રમાણિક-પણે, મિલનસાર સ્વભાવ, અને ઉદારતા માટે પ્રખ્યાતિ પામેલા અને સરકારદરબારમા વગવસીલો ધરાવનારા મધ્યમ વર્ગના વતનદાર ગૃહસ્થોમાના તે એક હતા તેમને ઘેર આવેલું મનુષ્ય પોસાતું અને ઉમદા આતિથ્ય સત્કારને પામતું ન્યાતના ધણા માણસોને આર્યદ્રે યથાશક્તિ દ્રવ્યની મદદ કરીને ઉત્તેજન આપતા અને રાડીરાંકિને છાનોમાનો દાણો પહોંચાડતા વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન, અનાથને અન્ન વસ્ત્ર અને નિરાશ્રિતને આશ્રય આપવાનું તે કદિ ચુકતા નહીં.

તેમનો આવો ઉદાર સ્વભાવ હોવાથી કુટુંબને સારૂ જીવિષ્યને માટે તે કંઈ બચાવી શકતા નહીં પોતાની કમાણી અને વતનથી તે કુટુંબનો ભાર વહેતા અને જીદગીના પાછલા દિવસોમાં જ્યારે દ્રવ્યની તાણુ પડતી ત્યારે દરકસર અને સાદાઈથી ખોટ પુરી કરતા આમ કરવાથી તેમને દ્રવ્યનો સંકોચ કદિ વેઠવો પડતો નહીં અને એક આબરૂદાર ગૃહસ્થ તરીકે તે પોતાનું જીવન ગાળી શકતા હતા.

હુપીકિશયદ્રના કુટુંબની સમૃદ્ધિનો સૂર્ય આ પ્રમાણે પ્રકાશી રહ્યો હતો પણ તેનો મધ્યાહ્ન કાળ હવે વીતી જવા આવ્યો તેને અસ્ત થવાનો સમય પાસે આવતો હતો જે કુટુંબ એક વખત મન-હરપુરમાં પોતાની મખાવત અને ઉત્તમ આતિથ્યને માટે નામાકિત થઈ ગયું હતું તેને પોતાને જ અન્નને ને ઘાતને વેર થવાનો સમય પાસે આવતો હતો.

પ્રભુની લીલા અદ્ભૂત છે ! હજુમા રક તે રાય અને રાય તે રક બની ગયું છે જગતમાં એક વખત વિખ્યાત થયેલા રોમ અને ગ્રીસ જેવા રાજ્યોના નામ કે નિશાન પણ અત્યારે જણાતા નથી ઉદય અને અસ્ત સર્વનો છે જ ચંદની, પડતી, અપત્તિ, વિપત્તિ, જન્મ, મરણ, મનુષ્યના દેહ સાથે સરખાવતા જ છે જાણુ તે જવાનું, ચંદયુ તે પડવાનું, આ ન્યાય જગતમાં સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો છે જે સૂર્ય ઉદય થાય છે, તે જ સૂર્ય અસ્ત પામે છે દિવસ પૂર્ણ પ્રકાશમાં આવે છે, પણ અતે રાત્રિ તેને ઘેરી લે છે આ પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર વસ્તુ, પ્રાણી, મનુષ્ય, પ્રજા, મહાપ્રજા, સર્વને માટે ઉદય અને અસ્તનો નિયમ પ્રવર્તી રહેલો છે.

આર્યદ્રના પિતાના વખતથી એક નાણાની પેઢી ચાલતી આવતી હતી એ પેઢીમાંથી લોકોને ધીરધાર થતી ને તે ધમધોકારે ચાલતી. પોતે એકલા નહીં પહોંચી વળવાથી આર્યદ્રે કેટલાક ભાગીયાઓ ઉભા કર્યા હતા અને તેમની સલાહ અને મદદથી તે પેઢી ચલાવતા હતા પણ ભાગીયાઓની બદદાનતથી તે પેઢી તુટી અને આર્યદ્રને માથે દેવાનો પાર રહ્યો નહીં તેમણે પોતાના ધરખાર, ખેતરો, વાડી, વજીરો વગેરે વેચીને દેવું ચુકવી આપવાનો વિચાર કર્યો પણ એટલામાં તેમના પિત્રાઈઓએ તેમની જમીન ખુચાવી લેવાને દાવો કર્યો. આર્યદ્રની આબરૂ અને ગૃહસ્થાઈ તેમનાથી ખમી શકાતા નહીં

તેથી જેમ તેમ કરીને તેમને નિર્ધન અને બેઆબરૂ કરવાનો તેમણે ધરાહો રાખ્યો હતો.

સામાન્ય રીતે એવું બને છે કે પરત્ર પુરૂષોમા નવું પેદા કરવાની કે કમાવાની શક્તિ હોતી નથી અને તેથી તેઓ અદેખાઇથી બીજાઓને હલકા પાડી પોતાની પાયરીએ લાવવાનો પ્રયત્ન આદરે છે તેઓ અનેક યુક્તિઓ રચે છે અને સાગસારનો વિચાર કર્યા વગર સામાને ખરાબ કરવાનો ધરાહો મનમા ધરે છે ચાંચ્યદ્રના પિત્રાઇઓએ પણ તેમજ ક્યું હતું કેટલાક પ્રયાસોમા તેઓ નિષ્ફળ થયા હતા અને તેથી આખરે તેઓએ બુઢો દરતાવેજ ઉભો કરી ચાંચ્યદ્ર ઉપર દાવો માડીને સઘળી જમીન પડાવી લેવાનો વિચાર કર્યો હતો હિંદના કમનસીમે જમીનદારો, વતનદારો, સરદારો, દરદારો, આસામદારો વગેરે આ પ્રમાણે પરસ્પર દાવાઓ લદે છે, વકીલો, બારીસ્ટરો વગેરેના ગળવા ભરે છે, અને પોતે ખુવાર થઇ બીજાઓને ખુવાર કરે છે દાવો લઢવામા કેટલો ખરચ થાય છે તેનો તેઓ વિચાર કરતા નથી, તકરાગનો ધરમેળે નિકાલ કરતા નથી, કઇપણ ધરછોડ કરવાનું મોટું મન નેમનામા હોતું નથી પિણામ એ આવે છે કે મમતના માર્યા તેઓ દાવો લદે છે અને આખરે દાવાખર્ચના દેવા ભર્યા કરે છે.

ચાંચ્યદ્રના પિત્રાઇઓએ તેમના ઉપર દાવો કર્યો તેમા તે હાર્યા અને તેમને માથે દાવાખર્ચનું મોટું દેવું થઇ ગયું કુટુંબને માથે આ મોટી આફત આવી પડી હતી હૃષીકેશચંદ્રે માતાપિતાને ધીરજ આપી વહાવસ્યાને લીધે શારદાદેવી અને ચાંચ્યદ્ર હરભડી ગયા, પણ તેમના પુત્રે તેમને નિસાસો આપી તેમના ચિત્તને શાત કર્યા પણ ધરમા પેસાની તાણ પડવા લાગી અત્યારમુધી સુખમા ઉછરેલા કુટુંબને દ્રવ્યની ઘણી ખોટ પડી ધરમા સર્વે શોકાતુર બની ગયા. શારદાદેવી અને ચાંચ્યદ્ર હૃષીકેશચંદ્ર તરફ જોવા લાગ્યા તેની કમાણીની તેમણે હવે આશા રાખી કુટુંબના નિર્વાહનો બાર હૃષીકેશચંદ્રને માથે પડ્યો પણ હૃષીકેશચંદ્ર હિંમતવાન હતો વિપત્તિથી તે ડરે તેવા ન હતો તે વિપત્તિની સામે થયો પોતાના મનોબળને તેણે આફતની સામે ધર્યું, અને જાનથી તેણે ચિત્તને શાત કર્યું.

હૃષીકેશચંદ્રે હૃદયને વજ્ર જેવું કઠણ કર્યું પણ સિંહણ જેવી વિકરાળ વિપત્તિ તેની સામે આવીને ઉભી હતી તે ઘણું એ તેના

મનને સમજાવે, મનાવે, પણ તેનું મન ક્ષણવાર શાત થાય અને પાછું ચિંતાનું બની રહે પુસ્તકપડિત અનુભવની કસોટિએ ચઢીયો વિપત્તિનુ દર્શન થયું મોટા મોટા વિચારો કષ્ટક શિથિલ થવા લાગ્યા. ઉચ્ચ આદર્શો ગળી જવા લાગ્યા તેનું મન તેને ઝહેવા લાગ્યું

“એ જ્ઞાન મુજને ગમતું નથી રૂપિરાયજીરે, બાળક માગે અન્ન જો”

દેશનાયકો, લોકનાયકો, વગેરેને પગલે પગલે ચાલવાના તેના અડગ નિશ્ચયો ડગવા લાગ્યા યુદ્ધની માફક જગતનું કલ્યાણ કરવા ના મનોરથો અસ્તવ્યસ્ત થવા લાગ્યા વિપત્તિએ તેનું મસ્તક ચગડાળે ચઢાવ્યું ઘોર અધિકારથી ભરેલી કાળી ગતિરૂપી વિપત્તિ તેની આસપાસ ચારે બાજુએ ફરી વળી ધરતો સુખી સદ્ગૃહસ્થ તે પોતાની જાતને ગરીબ ગણવા લાગ્યો અને પોતાને દીન, દુખી ધારવા લાગ્યો હુપીકેશચંદ્ર મનમાં બોલ્યો “ ખરૂં છે, ખરૂં છે, સમય બળવાન છે

સમય મમયનો વારોફેરો, સમય નાચ નચાવે રે

મમય હરાવે, સમય જીતાવે, સમય લાજ લુટાવેરે-સમય

સમય થકી દ્રૌપદી તણી જો, દુષ્ટે લાજ લુટાણીરે,

સમયે તે સૈરમ્મી બનાવી, કીચક દષ્ટિએ આણી રે-સમય

સમય થકી નેપોલિયન જીત્યો, સમયે હાથ બધાવ્યા રે,

એ અર્જુન એજ બાણ ધનુષ પણ, સમયે તે છોડાવ્યા રે-સમય.

“ શિવ ! શિવ ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! મોટા મોટા ઋષિમુનિઓ પણ તારી માયાનો પાર પામ્યા નથી તો મારા જેવા પામરનો શો હિસાબ ! શિવ ! શિવ ! મનુષ્ય ધારે છે કષ્ટક અને પ્રભુ કરે છે કષ્ટક ! ખરૂં છે ભક્તકવિ ! તમે પણ ખરૂં જ કહ્યું છે,

“હું કરું હું કરું એજ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જ્યમ શ્વાન તાણે”

હુપીકેશચંદ્રે ઉડો નિશ્વાસ મુક્યો શું કરવું તે તેને સુઝ્યું નહીં. “ પ્રભુ કરે તે ખરૂં !” એમ કહીને તે મનને કષ્ટક આશ્વાસન આપવા લાગ્યો

વિપત્તિ એક મહાન શિક્ષક છે જેણે વિપત્તિનુ દર્શન કર્યું નથી તે ભાગ્યહીન છે વિપત્તિ વગર આરિય ધડાતું નથી અને મનુષ્યના સદ્ગુણો ખીલતા નથી. મનુષ્યમાં અનેક શક્તિઓ સુષપ્તે વાસ કરીને રહેલી છે તે શક્તિઓને બહાર લાવવાને વિપત્તિ જરૂરની

છે વિપત્તિન હોય તો મનુષ્ય મનુષ્ય રૂપે સર્વાશે ખીલી રહે નહીં, તેની શ્રદ્ધિ, હૃદય અને આત્માનો મપૂર્ણ વિકાસ થાય નહીં, અને મનુષ્ય પોતાના ખરા સ્વરૂપમા પૂર્ણપણે પ્રકાશી રહે નહીં વિપત્તિ વગર મહત્તા પ્રાપ્ત થતી નથી મહાપુરૂષોમા જેમની ગણના થયેલી છે તેમનો હૃદયવિકાસ વિપત્તિએ જ કરેલો છે વિપત્તિથી જ તેમના ચારિત્ર્ય ઘડાયેલા છે વિપત્તિથી ઘડાઇને જ તેઓ જગતમા વિજયી નીવડવાને ભાગ્યશાળી થયેલા છે

નવામા હારવાથી કુટુંબને ધણી હાડમારી વેઠતી પડી ઘોડાગાડી-મા એશીને ફરનારાઓને પગે ચાલીને જવું પડ્યું જે કુટુંબ પગમા કિંમતી જોડા પહેરીને ફરતું હતું તેને હવે ઉઘાડે પગે ફરવાનો વખત આવ્યો સાદા અને જાડા કપડા તેને શરીરે ધારણ કરવાં પડ્યા એ વાર મિષ્ટ ભોજનને બદલે એક વાર સાદું ભોજન તેને મળવા માડ્યું.

કુટુંબને વેઠતી પડતી હાડમારી જોઇને હુપીકેશચદ્રનું હૈયું ભરાઇ આવતું ધણીવાર તો તે ભૂખ્યો ને ભૂખ્યો જ બહાર ચાલ્યો જતો કોઇવાર સગાસ્નેહીઓ પાસેથી તે કંઇ ઉઘીનું લઇ આવતો અને કુટુંબની હાજતો પુરી પાડતો કોઇવાર નોકરી નહીં લેવાનો તેના સકલ્પ શિથિલ થતો, પણ તે મનને રોકી રાખતો, અને બીજે રસ્તે દ્રવ્ય કમાવાની યોજનાઓ ઘડતો કુટુંબને માટે તે અનેક સ્વાર્થત્યાગ કરતો, દરકસર અને સાદાઇથી પોતાનું જીવન ગાળતો, અને જેમ તેમ કરીને કુટુંબની હાજતો પુરી પાડવાને તે અહીં તહીં કાફા મારતો

સદ્ભાવે હુપીકેશચદ્રનું હૃદય ધાર્મિક હતું માતાએ અર્પેલી ધાર્મિકતા આ વેળાએ તેના હૃદયમા ખડી થઇ

દુ ખર્મા ધર્મ મોટો સાથી છે ધર્મપરાપણું મનુષ્યો દુ,ખથી ડગતા નથી. પ્રભુના ભક્તોને વિપત્તિ કશું કરી શકતી નથી નિષ્ફળતા, નિરાશા, નિર્ધનતા અને એવા એવા ધણા મકટો ભક્તોને માથે આવી પડે છે, પણ તેઓ દૃઢ રહી તેમના ઉપર જ્ય મેળવે છે અને ચારિત્ર્યને ધરી જીવનપ્રવાહને ઉચ્ચ દિશામા વહેવરાવે છે પામર જીવો વિપત્તિથી દબાય છે, પણ મહા પુરૂષો તેનાથી ઘડાય છે

હુપીકેશચદ્ર વિપત્તિથી ક્ષણવાર ડબ્બે પણ પોતાના ધાર્મિક બળને તેની સામે ધરીને તે વધારે સાવધ થયો અને વધારે દૃઢ થયો. તેનામા હિંમત આવી હૃદય બળવાન થયું પિતાએ અર્પેલી ક્ષાત્ર-

શક્તિએ તેને ધૈર્ય આપ્યું હુપીકેશચંદ્ર જન્મીત થયો, ટટાર થયો, અને ખરી પવિત્રતામાં રહેલું ચક્ષતન તે હવે દાખવવા લાગ્યો. પ્રભુનું શરણુ ગ્રહીને સસારના બચને જીતવાને તે તૈયાર થયો. તે નિર્ભય બન્યો. વિપત્તિમાં પણ પ્રભુનો હાથ છે એમ તેના મનમાં વિચાર થયો. ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાની નીચેની લીટીએ તેને સાબરી આવી

“ સુખદુઃખ મનમાં ન આણીએ ધટ સાથે રે ધડીયા,

ટાળ્યા તે કાળના નવ ટળે, રઘુનાથના જડીયા — સુખ ”

હુપીકેશચંદ્રે પ્રભુનું શરણુ ગ્રહી અને કુટુંબને માથે આવી પડેલી મોટી આફતને દૂર કરવાને તે સંજ્ઞ થયો.

શારદાદેવીએ પણ સાધ્વી જેવું જીવન ગાળવા માડ્યું વૈરાગ્યવૃત્તિ ધાગણુ કરીને તે અનેક વ્રત અપવાસાદિ કરવા લાગ્યા અને માથે આવી પડેલી વિપત્તિને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પ્રભુની રૂપા મપાદન કરવાને તેમણે વધારે વધારે ભક્તિ કરવા માડી પોતાના પુત્રના હૃદયમાં તેમણે ધૈર્ય અને ઉત્સાહ રેડ્યા. દુઃખમાં પડેલા એક મહાન ભક્તનું અલૌકિક ધૈર્ય તેમણે ધર્મ, ઇશ્વરના શરણુમાં આશ્રય લીધો, અને અત્યંત પવિત્રતા, ધાર્મિકતા અને આત્મબળને વિપત્તિની સામે ધરી એ કષ્ટમય દિવસોને પસાર કરવાને શારદાદેવી તૈયાર થઈ રહ્યા વિપત્તિમાં પણ પોતાની ઉત્કટ ધાર્મિકતા અને ઉચ્ચ આશયોને ટકાવી, જે કર્તવ્યશુદ્ધિથી તેમણે હુપીકેશચંદ્રનું ચારિત્ર્ય ધડ્યું તે અત્યંત સ્તુતિપાત્ર હતી ક્ષમા અને ધૈર્યની મૂર્તિ બની, જીવનરૂપી સગ્રામમાં સકટ સામે કમ્મર કશી તેમણે જે શૌર્ય દાખવ્યું, વિપત્તિને લાત મારી જે સહનશીલતાથી કષ્ટમય દિવસોને વેઠ્યા, અને જે ઉદાર શુદ્ધિથી પોતાના પુત્રને સ્વાર્થ ત્યજી પરમાર્થ ખેડવાને પ્રેર્યો, તે સર્વે પ્રશંસનીય હતા.

આ મોટી આફતથી શારદાદેવી પ્રથમ તો જરા ગભરાયા પણ જલદીથી તે સાવધ થયા અને હિંમત ધરી પુત્રને હિંમત આપવા લાગ્યા.

હુપીકેશચંદ્રને મન તેની મા તો કંઈક અપૂર્વ માનવું પાત્ર હતી તેના તરફનો એનો પ્રેમ અવર્ણનીય હતો તેના શિક્ષણમાં શારદાદેવીએ આપેલા હિંસા પણ અપૂર્વ જ હતો. પુત્રને પ્રભાવશાળી બનાવવાને તેનામાં મહત્વાકાંક્ષા, દયાળુતા વગેરેના બીજ શોધવામાં, તેને સત્યાગ્રહી કરવાને નીતિ પવિત્રતા અને ધર્મનાં

હિંડા તરવો તેના મન ઉપર ઠસાવવામા, અને સ્વદેશપ્રેમ સ્વધર્મનિષ્ઠા શુદ્ધ આર્યત્વ વગેરે તેનામા જાગૃત કરવામા શારદાદેવીએ પોતાના ચારિત્ર્યનો અને બોધનો જે અપ્રતિમ પ્રભાવ દર્શાવ્યો હતો તે યોદ્ધીકજ માતાઓએ દર્શાવ્યો હશે આ વખતે પણ શારદાદેવી હુષીકેશચંદ્રને કહેવા લાગ્યા “ બેટા, સુખદુઃખ આવે છે અને જાય છે દુઃખમા દૃઢતા રાખવી, ઉચ્ચ વિચાર કરવા, સત્યને માર્ગે ચાલવું, અને પોતાના નિશ્ચયોમા અડગ રહેવું પ્રભુ સાચા જ્ઞાલાની જ કસોટી કરે છે વિપત્તિમા પ્રભુ ગમે તેમ રહેવું અને દુઃખમા શ્રા- તન દાખવવું એમા જ પુરુષનું પુરુષાતન ગહેતું છે ”

રામાયણ અને મહાભારતમાથી અનેક દાખલાઓ શારદાદેવી આપવા લાગ્યા હુષીકેશચંદ્ર પોતાની હિંમતથી અને શારદાદેવીના પ્રોત્સાહનથી વિપત્તિની સામે થવા લાગ્યો મા અને દિકરો બને એ દુઃખની સામે બાથ બીડવાને તૈયાર થયા માતાના ચારિત્ર્યને જાણે તેવું જ વર્તન પુત્ર દર્શાવવા લાગ્યો તે જરાક પણ ડગ્યો નહીં અને આવી પડેલી વિપત્તિમાથી છુટવાનો માર્ગ શોધી રહ્યો તેમનું જીવન એક દુઃખમય મગ્ગમા બની રહ્યું જીવનના એ દિવસો ધણા ભયંકર હતા પણ ધૈર્ય- સીલ માતા અને શરવીર પુત્રે લાત મારીને તેને વિનાવી દીધા

ચાંચ્યદ્ર દાવામા હાયા પછી તેમની બધી જમીન જતી રહી નહોતી પણ રહેલી જમીનની આવડ કુટુંબના પોષણને માટે પુરતી નહોતી વળી દાવામા દેવું થયું હતું તેથી કુટુંબના ભરણપોષણમા પૈસાની ધણી તાણ પડવા લાગી જે જમીન રહેલી હતી તેને હુષીકેશચંદ્રે ભાગે વવરાવી અને કુટુંબને માટે અન્નનું સાધન કર્યું

ગમે તેમ થાય પણ નોકરી લેવી જ નહીં એવો તેનો દૃઢ નિશ્ચય હતો પ્રભુ સાચાનો ટેક રાખે છે તેમ તેનો પણ ટેક રહેવા લાગ્યો પરંતુ તે સ્થિતિ પણ સતોષકારક નહોતી તેથી કુટુંબને માત્ર સાદો અને હલકો ખોરાક મળ્યો ખેતરની આવક વધારવાને હુષીકેશ- ચંદ્રે બહુ પ્રયાસ કર્યા તે અનેક યોજનાઓ ધડે, સખત મહેનત કરે, અને ટાઢ કે તડકા વેડીને અહીં તહીં ફરે આખરે ધણી મહે- નતથી તેણે જમીનને સુધરાવી અને પ્રભુની ઇચ્છાથી તે જમીનમા પુષ્કળ અનાજ પાક્યું અને કુટુંબને અન્ન તથા જાડા પાતળાં વસ્ત્ર મળ્યા આમ પ્રભુએ તેનો ટેક સાચવ્યો

આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા પછી પ્રભુની ઇચ્છાથી

એતરની આવક દિનપ્રતિદિન વધતી ગઇ અને હુપીકેશચંદ્રના કુટુંબની સ્થિતિ કંઇક સુધરવા લાગી

એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ વહી ગયા પછી એક દિવસ સવારમાં હુપીકેશચંદ્ર પોતાના ઘરમાં બેઠો હતો, એવામાં ઝોઝીતો દીનબંધુ ત્યાં આવી પહોંચ્યો તેને જોઇને હુપીકેશચંદ્ર ઉભો થયો અને બહુ પ્રેમથી તેને બેટી પડ્યો. હુપીકેશચંદ્ર ઉપર આવી પડેલી વિપત્તિ વિષે સાબળીને એકદમ દીનબંધુ તેને દિલાસો આપવાને અને કંઇક મદદ કરવાને આવી પહોંચ્યો હતો થોડીક વાર બંને બેઠા પછી હુપીકેશચંદ્રે તેને પુછ્યું “ દીનબંધુ, તું ઝોઝીતો કેમ આવ્યો ? કંઇ કાગળ નહીં ને પત્તર નહીં ”

“ તમારી સ્થિતિએ મને અહીં ધસડી આણ્યો ” દીનબંધુએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો

“ તું આવ્યો તે તો સારું થયું, પણ પ્રભુની ઇચ્છાથી અમારા ઝુટમય દિવસો ગયા છે અને પ્રભુએ અમને કંઇક સુખની ધડી દેખાડી છે ” હુપીકેશચંદ્રે કહ્યું.

“ તમને હજી પણ નાણાની બીડ પડતી હશે ! તમે નોકરી કેમ લેતા નથી ? ” દીનબંધુએ પુછ્યું

હુપી૦—આ ઉમ્મરે નોકરીનો વિચાર કરવો એ ઘણું વિચિત્ર કહેવાય જે દેરાના જીવાનીઆઓ બાણીને નોકરી લેવાનો જ વિચાર કરે તે દેશ હતભાગ્ય જ ગણાય

દીન૦—નાણાની બીડ હોય તો શું કરે ?

હુપી૦—ઉઘોગ કરે, વેપાર કરે ભાઇ, સ્વતંત્રતા અને નિરપ્રહારી મેળવેલો થોડો પૈસો પણ જે સુખ અને શાંતિ આપે છે તે પગત ત્રતાથી મેળવેલા લાખો રૂપિયા પણ આપી શકતા નથી

દીન૦—બધાની પાસે સાધન કયાથી હોય ?

હુપી૦ સાધન તો આવી મળે પણ સ્વતંત્ર ધધાની તમને કિમત નથી, અને નોકરી ન જ લેવી એવો તમારો દૃઢ નિશ્ચય નથી નિશ્ચય હોય તો પ્રભુ ટેડ રાખે જ પણ એમ કહો કે બાણીને નોકરી કરવી એજ તમારો ઉદ્દેશ છે તમારે ખુરશીએ ચઢીને બેસવું છે સારું કે સ્ત્રી આઇ હ થવું છે તમને તમારા દેશની, ન્યાત-જાતની કે સમાજની કંઇ પરવા પડી નથી જે લોકો ઉદયને જિખરે પહોંચ્યા છે તેઓ દેશદેશ ભટક્યા છે નિરાશા, નિષ્ફળતા

અને કળ્પાની ખીણોમા તે રખડ્યા છે ત્યારે જ તેમનો ઉદ્ધય થયો છે તમે તમારૂં કર્તવ્ય સમજો છો ? દેશની આર્થિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરો, તેના ઉદ્યોગોને ખીલવો, અને વધારે જ્ઞાન મેળવો જ્ઞાનની અનેક શાખાઓ છે, તેના અનેક ભાગો છે, તેમાના એકાદને પુરેપુરો ખેડો પરદેશ જવ, નવું નવું શિખો અને દેશમા નવું જ્ઞાન અને નવા ઉદ્યોગોને વસાવો

દીન૦—એ તો શરીરે સંબધા હોય તેમનું કામ, અમે તો શરીરે નબળા છીએ

હૃષી૦—તમને શું થયું છે ? માદા કે નબળા છો એમ માનવું એ તમારા મનની જ નબળાઇ છે મોજશોખ મારવાથી અને આહારવિહારના નિયમો બરાબર નહીં પાળવાથી એ નબળાઇ ઉત્પન્ન થયેલી છે અકસોસ ! હિંદમા આવી નબળાઇથી અનેક જથ્થુ પોતાને નબળા માની બેઠેલા છે. પરદેશીઓએ તમને શિખવ્યું છે કે તમે કંઈ પણ કરવાને લાયક નથી, અને તમે માની બેઠા છો કે તમે કંઈ પણ કરી શકો તેમ નથી ખીજાઓએ તમને સમજવ્યું છે કે તમારો પ્રાચીન સુધારો મિથ્યા વ્હેમ છે, તમે તે વાતનો પણ સ્વીકાર કરી બેઠા છો ભાઇઓ જંગો આપણા શાસ્ત્રો કહે છે કે તમે દેવો છો, સિંહના બાળકો છો આત્માનાં સ્વરૂપો છો આપણું વેદાન્ત કહે છે કે આત્મા સર્વશક્તિમાન છે, તમે સર્વ શક્તિમાન છો ! તમારૂં ભાગ્ય તમારા હાથમા છે, તમે જ તમારા ભાગ્યના સૃષ્ટા છો જંગો, ઉધ આળસને ત્યજો, એટલે કાર્યસિદ્ધિ તમારા હાથમા છે

દીન૦—અમારા નિર્વાહને માટે પણ અમારે નોકરી કરવી નહીં ?

હૃષી૦—દીનબંધુ, મારી પાસે આવી બાયલી વાત શું કરે છે ? સુખ દુઃખ તો આવે છે ને જાય છે, પણ ખરા પુરૂષો પોતાના સિદ્ધાંતમાથી ડગતા નથી તમે ચાર બેગા મળીને વેપાર કરો, કપની કહાડો, દેશના ભાગી પડેલા ઉદ્યોગોને સજીવન કરો પારકી તાબેદારી કરવી તમને કેમ ગમે છે ? નોકરી, નોકરી, શું કરો છો ?

દીન૦—કપનીઓ ભાગી જાય છે અને વેપારીઓ દેવાળા કહાડે છે

હૃષી૦—દીનબંધુ, એમા વાક કોનો છે ? એમાં વાક તમારું છે. તમારામા ચારિત્ર્યની ખામી છે તમારામા પ્રમાણિકતા નથી અને તમે ઇર્ષ્યાથી ભરેલા છો ચારિત્ર્ય વગર તમે હજારો કારખાનાં

કહાડો, હજારો કપનીઓ ઉભી કરો, હજારો સસ્થાઓ સ્થાપો, પણ પળવારમા તે સઘળી નાશ પામશે આપણામા ચારિત્ર્યવાન પુરૂષોની ખોટ છે તમે કારખાના ઉભા કરો છો પણ તમારી દાનત માત્ર તમારો સ્વાર્થ સાધવાની જ હોય છે આવી સ્વાર્થવૃત્તિ જ્યાં ચાલી રહેલી છે ત્યાં ઉદ્યની આશા જ શી !

આખો દિવસ બને મિત્રોએ આમ વાતો કરી પછી રાત પડી એટલે વાળુ કરીને બને મિત્રો સુઇ ગયા દીનબંધુએ મનમા વિચાર કર્યો કે હુબીકેશચંદ્ર એની પાસેથી એમ ને એમ તો કંઈ પણ લેનાર નથી માટે એક પચાસ રૂપિઆની નોટ તેના ગળવામા મુકી દેવી એકદમ તે ઉડ્યો અને હુબીકેશચંદ્રને ઉવતો જોઈ તેણે એક પચાસ રૂપિઆની નોટ પોતાના ખીસ્સામાથી કહાડી અને તેને હુબીકેશચંદ્રના ખીસ્સામા મુકી દીધી સવારે હુબીકેશચંદ્ર ઉડ્યો અને દાતણપાણી કરીને બહાર જવાને કપડા પહેરવા લાગ્યો એકાદ કાગળને માટે તેણે તેના હાથ ગળવામા ઘાલ્યો અને કાગળો બહાર કાઢીને જોતા પચાસ રૂપિઆની નોટ તેની નજરે પડી હુબીકેશચંદ્રે જાણ્યું કે એ કામ દીનબંધુનું હશે તેથી તે એને કહેવા લાગ્યો “ દીનબંધુ, ચોરી કરવી એ જેમ ગુન્હો છે, તેમ રોટલી નાખીને બિખારીઓ ઉત્પન્ન કરવા એ પણ ગુન્હો છે ”

દીનબંધુ ખડખડ હસ્યો અને પછી બોલ્યો “ ભાઈ, એમ કેમ બોલ્યા ?

“ આ નોટ મારા ગળવામા આવી શી રીતે ? ” હુબીકેશચંદ્રે પુછ્યું

દીનબંધુ પાછો ખડખડ હસ્યો અને બોલ્યો “ મારા ગળવામા મુકવાને બદલે તમારા ગળવામા મુકાઈ ગઈ હશે મારે તે તમારે એક જ છે ક્કી ! ”

“ મારે અને તારે એમા કંઈ ભેદ ન હોય તો આ નોટ તારા ગળવામા રહેવા દે, અને હું માનીશ કે તે મારા ગળવામા છે તારે ગળવું તે મારે જ ગળવું છે ” હુબીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો અને નોટ લઈને દીનબંધુના ગળવામા મુકી.

દીનબંધુ સાંભળી રહ્યો થું બોલવું તે એને સુઝતું નહીં હુબીકેશચંદ્રે પાછું એને કહ્યું “ ભાઈ, જાતમહેનત વગરનો એક પૈસો પણ મારે નકામો છે આવી વિચાર વગરની સખાવતથી જ હિંદમા બિખારીઓ વધતા જાય છે એવી સખાવત કરનારા પ્રજાના શત્રુ

છે તે તેને આગસુ અને નિરૂઘમી બનાવે છે મારે નિરૂઘમી થવું નથી ”

રામ હોવાથી હુષીકેશચદ્રે બહાર જવાની તૈયારી કરી દીન-બધુ તેની દૃઢતા અને અડગ નિશ્ચય ઉપર વિચાર કરતો અને આશ્ચર્ય પામતો ત્યાં જ બેસી રહ્યો દીનબધુ તેના મિત્રને મદદ કરવાને આવ્યો હતો પણ હુષીકેશચદ્રનો નિશ્ચય હતો કે કોઈની મદદનો સ્વીકાર કરવો નહીં અને માત્ર જાતમહેનતથી અને પ્રમાણિકપણથી જ મળે તે મેળવવું અને તેનાથી યુજરાન ચલાવવું વાતચિત ઉપરથી દીનબધુ એ બધું સમજી ગયો હતો છતાંપણ તેણે હુષીકેશ-ચદ્રને કહ્યું “ તમે આક્રમક આવી પડેલા છો એમ સાબળીને હું અહીં આવ્યો છું મારા લાયક કંઈ કામકાજ હોય તો કહેશો ”

હુષીકેશચદ્ર દીનબધુના કહેવાનો અર્થ સમજી ગયો, અને નિસ્પૃહાથી તેણે જવાબ આપ્યો “ પ્રભુ વગર કોઈ કોઈને મદદ કરી શકવું નથી પ્રભુના આપ્યા વગર કોઈનું ભગવતું નથી જાતમહે-નતમા પ્રભુનો હાથ છે, અને જાતમહેનતનો સુકો રોટલો પણ ધણે મીઠો લાગે છે જાતમહેનત કરનારને પ્રભુ ઈદિ નાગો ભુખ્યો રાખતો નથી ”

દીનબધુ મનમા સમજી ગયો કે હુષીકેશચદ્ર તેની એક પાછળના પણ સ્વીકાર કરનાર નથી પણ મિત્રને ગમે તે રગ્તે મદદ તો કરવી એવો એનો દૃઢ નિશ્ચય હતો તેથી તેણે બીજી યુક્તિઓ શોધવા માડી હુષીકેશચદ્ર બહાર જવાને તૈયાર થયો એટલે દીનબધુ પણ તેની સાથે ગયો રસ્તામા અનેક દુકાનો આવતી હતી તે દુકાનોએથી માલ લેવાનો અને હુષીકેશચદ્ર પાસે કોઈ વસ્તુ પસંદ કરાવી તે તેને લઈ આપવાનો દીનબધુએ મનમા વિચાર કર્યો ધણી દુકાનો ઉપર તે તેને લઈ ગયો પણ હુષીકેશચદ્ર એક પણ વસ્તુને પસંદ કરે નહીં એક દુકાન ઉપર એક સુદર નક્શીદાર ચાહીતો પ્યાલો બતાવીને દીનબધુએ હુષીકેશચદ્રને કહ્યું “ આ તો તમને પસંદ પડશે જ ! ” હુષીકેશચદ્રે જનાબ આપ્યો “ એમા પસંદ પડવા જેવું શું છે ! ”

દીન૦— શું એ સુદર અને નક્શીદાર નથી ?

હુષી૦— જગતમા માત્ર કુદરતના કાર્યો જ સુદર છે તેમની નક્શી ઓર છે મને તેમના જેટલું સુદર બીજું કંઈ લાગતું નથી

દીન૦— તમે તો જગતની બહારના માણસ દેખાવ છો મૌને ગમે તેયે પણ તમને ના ગમે

હુષી૦— હા, તેમજ અને મને ગમે તે જગતને ના ગમે તે પણ કહે ને !

દીન૦— તમને શુ ગમે છે તે તો કહો ?

હુષી૦— મને ગમે છે તે તુ મને આપીશ ?

દીન૦— હા, કહો, આપીશ

હીરા જેની અમુર્ય વસ્તુ હુષીકેશચંદ્રને ગમશે અને તેનાથી તે લલચાશે એણે જાણીને દીનબાલુએ એક સુદૃઢ હીરાની વીટી તેને બતાવી અને કહ્યું “ ત્યો, આ તમને ગમશે ”

હુષીકેશચંદ્રે જવાબ આપ્યો “ મારી પાસે એક ધણો કિમતી હીરા છે તે મારા હૃદયમા બેઠેલા છે તે મારો આત્મા છે જગતના લાખો હીરા કરતા પણ હું તેને વધારે મુલ્યવાન ગણુ છુ, તેથી જગતના હીરા મને લલચાવી શકે તેમ નથી ”

દીનબાલુ આશ્ચર્ય પામ્યો અને હસતો હસતો બોલી ઉઠ્યો “ ભાઈ તમે જાણો છો, તમારી આગળ નબળા પોતાનુ કામ નથી, તમારે હૃદય કોણ જાણે શેનુ બનેલુ છે ! ”

દીનબાલુ ક્ષણવાર હુષીકેશચંદ્રની સામે જોઈ રહ્યો અને પછીથી આક્રોને તે પાછો ધગ લાણી વળ્યો હુષીકેશચંદ્રના ખીસ્સામા રૂપિયાની નોટો છાનેમાને મુકી દેવાને તેણે ધણીએ યુક્તિઓ કરી પણ તેમા તે ફાવી શક્યો નહી તેની આત્રી થઈ કે હુષીકેશચંદ્ર તદ્દન નિરપહી છે અને તે તેની મદદને સ્વીકાર કરનાર નથી બને જણુ ઘેગ પાછા આવ્યા અને જુવે છે તો આશ્ચર્યના ઉપર દાવો કરનાર તેમના પિત્રાઈ ભાઈઓ ધરમા બેઠેલા તેમની નજરે પડ્યા

હુષીકેશચંદ્રના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહી જે પિત્રાઈઓએ બોલવા વહેવાર પણ નહોતો રાખ્યો તે આજે ધરમા આવીને બેઠેલા છે તે જોઈને તેને ઘણી નવાઈ લાગી હુષીકેશચંદ્રે મનમા વિચાર કર્યો અને તેમના આવવાનુ કારણુ શુ હશે તે તેણે શેઘવા માડ્યુ પણ તે કંઈ કળી શક્યો નહી, તેથી તેમના બોલવાની રાહ તે જોઈ રહ્યો

લકતોએ ઘણી વાર કહેલુ છે હે પ્રભો ! કર્તુમકર્તુમન્યથા-
કર્તુ જમર્થોઽસિ ॥ સુદામાની જ્યા ઝુપડી હતી ત્યા મોટો મહેલ

બધાઈ રહ્યો હતો. માંગરીના બચ્ચા નિમાના અગ્નિમા પણ એક ખુણે સહીસક્ષાત રહ્યા હતા. પ્રભુની ઘટના અજબ છે. સાચને આચ નથી. પાપીઓ ખાડો બોલે છે અને પોતે જ તેમા પડે છે.

આર્યદ્રના પિત્રાદ્યોએ બુચ્ચાધથી તેમની જમીન પડાવી લીધી હતી પણ પ્રભુનું કરવું એવું થયું કે તે જમીનમા તેમને ખીલકુલ પાક થયો નહીં અને જેમ જેમ તેની પાછળ તેઓ પૈસા ખર્ચતા ગયા તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે બગડતી ગઈ તેઓ અનેક ઉપાયો કરે પણ કુદરત એવી એમની સામે થવા લાગી કે એક બાબતમા તેઓ ફાવી શકે નહીં આખરે તેમને માથે ઘણું દેવું થઈ ગયું નોકરો પગાર નહીં મળવાથી ન્હારી ગયા બેકુતો જમીનમા પુરો પાક નહીં ઉતરવાથી પડતી મુકીને ચાલતા થયા તેથી તેમની સ્થિતિ વણી નબળી થઈ ગઈ પોતાના પાપકર્મને માટે તેઓ પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા તેઓ જમીનને વેચવાને અહીં તહીં ફર્યા પણ ગામના બધા લોકો આર્યદ્રની તરફેણમા હતા, તેઓ બળજબત હતા કે તે જમીન બુઠથી પડાવી લેવામા આવેલી છે, તે આર્યદ્રને પાછી મળે તો સારું એવી તેઓ ધમ્મી રાખતા હતા, તેથી તે જમીન નહીં રાખવાનો બધાએ નિશ્ચય કર્યો હતો આર્યદ્રના પિત્રાદ્યો બધે ફરીને ચાક્યા પણ તેમની જમીન કોઈએ રાખી નહીં આખરે તેઓ થાકીને પાછા આર્યદ્રને પેગ આવ્યા હતા અને એ જમીન તે રાખે એમ કહેવાના હતા.

હૂંપીકેશચંદ્ર અપકારને બદલે પણ ઉપકાર કરે તેવો હતો તેના પિત્રાદ્ય કાઠાઓને તેણે આજ્ઞમાનથી સારે સ્થાને બેસાડ્યા અને પછી તેમને આનવાનું ઢારણુ પુછ્યું તેઓ સર્વે બોલી ઉઠ્યા “અમારે માથે ઘણું દેવું થઈ ગયું છે અમારે અમારી જમીન વેચવી છે તમે તેને રાખો તો અમે તેને આપી દઈએ ”

પિત્રાદ્ય કાઠાઓ મનમા મમજતા હતા કે તે જમીન આર્યદ્રની છે અને તે પાછી તેમને જાય તો સારું પણ શરમથી તેઓ મોઢે કહેતા નહોતા પાપકર્મની તેમને શિક્ષા થઈ હતી અને તેમની ખાત્રી થઈ હતી કે જ્યાંસુધી એ જમીન આર્યદ્રને પાછી સોંપવામા નહીં આવે ત્યાંસુધી તેમનો ઉંચ થનાર નથી ‘દાનત તેવી બરકત’ એ પ્રભુનો ન્યાય તેમની બાબતમા બરાબર પ્રવર્તી રહ્યો હતો પાપીઓ બે ઘડી સુખ દેખે પણ ખરાબ રખે મેળવેલું ધન નાશ

પામ્યા વગર રહેતું નથી તે ઝાઝો વખત ટકતું નથી અને ઉલટું ખીખ ધનને પણ સાથે ધસડતું જન છે આર્યદ્રના પિત્રાઇ ભાઇ-ઓની બાબતમા પણ તેમજ થયું હતું અને ‘ ચોરની મા કોરીમા મો ધાલીને રૂવે ’ તેમ તે મો સતાડીને રોતા હતા

હુધીકિશયદ્ર તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ સમજી ગયો પણ શરણે આવેલા શત્રુને પણ મારવા નહીં એવો તેનો સિદ્ધાંત હતો તેથી તેણે કહ્યું “ હા, તમારી મરજી હશે તો તેની કિંમત ઠરાવીને હું વેચાતી રાખીશ ”

“તમારે જે આપવું હોય તે આપજો ” પિત્રાઈ ઝાકાઓએ કહ્યું

“ અધર્મનો એક પૈસો પણ લેવો એ મારે હરામ બરાબર છે ” હુધીકિશયદ્રે જવાબ આપ્યો

પિત્રાઈ ઝાકાઓ મનમા સમજ્યા કે જમીનની કિંમત લઈશું તો તે પણ પચવાની નથી, એ પણ અધર્મનો જ પૈસો લેખાજો અને તેને માટે તેમને ભોગવવું પડશે આખરે તેઓ પશ્ચાત્તાપથી ગભરાઈને બોલી ઉઠ્યા “ ભાઈ, અમારે મોઢે શું કહેવરાવો છો, એ જમીન તમારી છે અમે તે જીંડથી લઈને જગક પણ સુખી થયા નહીં ઉલટો અમારો પૈસો હતો તે પણ ધસડાઇ ગયો માટે અમે તેને પાછી સોંપવા આવ્યા છીએ ”

દીનબંધુ આ સંવળ આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યો અને મનમા તે મનમા ઘણી નવાઇ પામ્યો મનમા તે બોલ્યો “ સલનો પૈસો કદિ જતો નથી હુધીકિશયદ્રની શ્રદ્ધાને ધન્ય છે ”

“ તમે દાવો જીત્યા અને સરકારે તે જમીન તમારી ઠરાવી એટલે એ તમારી છે હું તે રાખીશ અને બાર મહિને અમુક રૂપિઆ તમને આપતો જઈશ મારી પાસે તેની કિંમત જેટલા બધા રૂપિઆ હાલમા નથી ” હુધીકિશયદ્રે ધીમેથી ઝાકાઓને કહ્યું

દીનબંધુ ધણી હર્ષથી બોલી ઉઠ્યો “ શાબાશ, હુધીકિશયદ્ર તમારી સલનિશાને ધન્ય છે ”

ઝાકાઓએ નમ્રપણે જવાબ આપ્યો

“ તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરજો આજથી એ જમીન તમારી છે તમે તેને ખેડાવજો અને આ તમારા પિત્રાઈ ઝાકાઓને ભરણું પોષણને માટે કંઈક આપવું હોય તો આપજો અમે ધણી ગરીબ થઇ ગયા છીએ અમે તમારું બગાડવા ગયા પણ અમે જ ધણી દુઃખી થયા ભાઈ, તમારા અતઃકરણથી અમને ક્ષમા આપજો ”

હુપીકેશચદ્રે તેમને આશ્વાસન આપ્યું અને જમીન કબજામાં લઇ તેને ખેડાવવા માટી તેમથી ધણો સારો પાક ઉતરવા લાગ્યો અને તેનું કુટુંબ મળની સારી સ્થિતિ ઉપર આવવા માડ્યું. હુપીકેશચદ્ર તેના પિત્રાઇ કાકાઓને ભુલ્લી ગયો નહીં તેમને ભરણપોષણ જેટલું તેણે આપ્યાં કર્યું, અને ચાણ્યદ્ર તથા તેમના પિત્રાઇઓ વચ્ચે પરસ્પર પ્રીતિ બધાઇ રહી જે એક વખત અદેખાઇથી તેમનું ભુકું કરવાને તત્પર થતા તે હવે ચાણ્યદ્રની વારે ધાવા લાગ્યા, તેમના તરફ પ્રીતિ રાખવા લાગ્યા, અને તેમના કુટુંબ પ્રત્યે લાવ ધરવા લાગ્યા.

દીનબધુ થોડાક દિવસ મનહરપુરમાં રહ્યો અને હુપીકેશચદ્રની પલટાતી સ્થિતિને નિહાળી રહ્યો તેના અડગ નિશ્ચયની તેણે પ્રશંસા કરી તેના પિત્રાઇ કાકાઓની બદલાયલી રીતભાતથી તે આશ્ચર્ય પામ્યો, અને પ્રભુની અદ્ભૂત લીલા ઉપર વિચાર કરીને ચક્રિત થયો જગતમાં પ્રવર્તી રહેલા પ્રભુના અવિચળ નિયમોનું અવલોકન કરીને તે એક કવિની નીચેની લીટીઓ વારંવાર શ્રદ્ધાથી ગાઇ રહ્યો

“ સાચને ને જુઠંને નથી રે જમાનાની અસર
માટી માહી મેળવો પણ હીરો તે હીરો આખર,—સાચને
કાદો વાવી કસ્તુરીની આશા નવ રાખીએ રે,
કાદો તે કાદો આખર, સાચને ને જુઠંને — ”

મનહરપુરમાં થોડા દિવસ રહીને દીનબધુ પોતાને ગામ ગયો અને હુપીકેશચદ્ર ધરની સ્થિતિ સુધારવાને અને તેને મળની સ્થિતિએ લાવવાને અનેક પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. પેદીના લહેણદારોને બોલાવી બોલાવીને તેણે સત્વળું દેવું પાઇએ પાઇ ચુડવી આપ્યું કેટલાક સુદત વીતી ગયેલી હોવાથી આવ્યા નહીં પણ હુપીકેશચદ્ર તેમને પણ બોલાવ્યા અને ચોપડામાં પિતાના હાથના અક્ષર જોઇને મુદ્દત વીત્યા છતાં પણ તેમને પુરેપુરા પૈસા વ્યાજ મુદ્દા આપી દીધા.

આ પ્રમાણે પ્રભુએ પાપીઓનો પરાજય કર્યો, પવિત્ર અને ભક્ત જનના ટેકને જાળવ્યો, અને સાચને આચ આવવા દીધી નહીં પિતા માતા અને પુત્ર એ ત્રણે જણુ પ્રભુનો ઉપકાર માનીને તેની ભક્તિ કરવા લાગ્યા, અને વધારે પ્રભુપરાયણ થયા. હુપીકેશચદ્રને દુખનો અનુભવ થયો તેથી તેનામાં દયા ઉત્પન્ન થઇ અને તેનું મન વધારે બળ પામીને પોતાના મળના ઉચ્ચ વિચારોને વધારે દઢતાથી ધારણ કરવા લાગ્યું તે વધારે પવિત્ર થયો, વધારે અનુભવી બન્યો, અને મનના મનોરથોને મનમાં પોષતો થોડા દિવસ મનહર-પુરમાં રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

કાશીમાં

“ Princes throwing away their kingdoms and turning into monks, men of superior capacities and accomplishments embracing the lives of beggars, a handful of men rushing upon millions to die fighting rather than give up their swords, hundreds of women cheerfully walking into huge flames of fire rather than be polluted by the unholy touch of tyrants—this is India. The effacement of the man-self for the God-self has ever been the keynote of the highest life of India ”

જીવનના પાછલા દિવસો કાશીમાં રહીને વિશ્વનાથની પૂજામાં ગાળવા એવો નિશ્ચય શારદાદેવીનો હોવાથી તેમણે હવે એક દિવસ હૃષીકેશવદ્રને કહ્યું “ બેટા, આ સસારમાં અમે ઘણા દિવસ ખાધું, પીધું, અને એશ્વર્યારામ ભોગવ્યો. પ્રભુની કૃપાથી અમે અમારા દિવસો સુખમાં ગાળ્યા સસારમાં સુખ, દુઃખ અમે જોયા આ જગતના તુચ્છ પદાર્થોનું સેવન પ્રભુએ કરાવ્યું તેટલું અમે કર્યું મસાર હવે મને નિરસ અને તુચ્છ લાગે છે એ સામાનિક પદાર્થો મનુષ્યને ખરું નિલ સુખ આપી શકતા નથી એમના ભોગથી મનુષ્યને તૃપ્તિ થતી નથી સાચું સુખ પ્રભુલક્ષિતમાં છે માટે બેટા, હવે મને કાશી મુકી આવ, અને મારી જીદગીના પાછલા દિવસો વિશ્વનાથની પૂજામાં ગાળવા દે, કે જેથી કરીને હું નિલ અને અક્ષય સુખને પ્રાપ્ત કરું.”

“ માતૃશ્રી, આપની જેવી આજ્ઞા આપની આજ્ઞા હું મસ્તકે ઝુકાવું છું. માની શું હચ્છાને પાર પાડવાને પુત્ર બધાયલોજ છે ”

“ હૃષીકેશ, મારે નથી જોઈતું ધન, કે નથી જોઈતા ભોગ-વિલાસ એ સઘળું ક્ષણિક છે અને તે અતે મનુષ્યને અધમ અને પામર બનાવી મુકે છે ”

“ તો માજી, જેથી હિચ્ચ અને અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત થાય તેવે માગે જીવનપ્રવાહને વહેવડાવો.”

“એવો માર્ગ વિશ્વનાથની ભક્તિ છે બીજો કોઈ નથી”

“હા, ત્યારે કાશીમા રહીને વિશ્વનાથની ભક્તિ કરો તમારે માટે સધળું સાધન કરી આપવું એ મારી ફગ્ગ છે”

“બેટા, હવે મારી ઇચ્છા એટલી એ જ છે”

“તમારી ઇચ્છા એ જ તમારી આજ્ઞા એ આજ્ઞાને હું માથે ચઢાવું છું પણ પિતાજી શું કરશે”

“એમની ઇચ્છા હજી થોડો સમય મનહરપુરમા ગહેવાની છે”

“ત્યારે તમે એડલા તૈયારી કરો હું તમને કાશી મુકી આવું”

કાશી હિંદુઓનું પવિત્ર ધામ ગણાય છે માટે ત્યાં જ રહીને આયુષ્ય પુરૂં કરવું એવો નિશ્ચય કરીને શારદાદેવીએ સધળી તૈયારી કરવા માડી અને નક્કી કરેલે એક દિવસે હુષીકેશચદ્ર અને શારદાદેવી કાશી જવાને નીકળ્યા, અને કેટલાક દિવસ મુસાફરીમા ગાળ્યા પછી બંને ગંગા નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યા બીજા ઘણા યાત્રાળુઓ ત્યાં આવીને ઉતરેલા હતા અને મજવામા બેસીને નદીનો પેલી પાર ઉતરી જવાનો વિચાર કરતા હતા સાંચકાળનો સમય થઈ ગયો હતો જુના વિચારની શારદાદેવીએ આગગાડીમા અન્ન કે જળ કંઈ પણ લીધું નહોતું, તે અપવાસી હતા માતૃવત્સલ પુત્ર હુષીકેશચદ્રે તેમને માટે કંઈ ખાવાનું આપ્યું, ગંગાજળથી ભરીને એક પાત્ર તેમની પાસે મુક્યું, અને તેમના ભૂખ અને તરસ મટાડ્યા સર્વે યાત્રાળુઓએ આખી રાત ત્યાં ને ત્યાં જ ગાળી

બીજો દિવસે અરુણોદયની રેખાઓથી પૂર્વ દિશાનું આકાશ પ્રકાશિત થયું ત્યાર પહેલાં સધળા યાત્રાળુઓ ઉઠ્યા, પવિત્ર ગંગા-જીમાં સ્નાન કરી આવ્યા, અને કોઈ હાથમા માળા લઈ, કોઈ મુખેથી બોલી, અને કોઈ પૂજાપાઠ કરીને હૃશ્વરભક્તિમા એકાદ બે કલાક ગાળવા લાગ્યા કેટલાક હાથમા એકતારો લઈ, કેટલાક ત્રતાલ લઈ, અને કેટલાક માત્ર હાથથી તાલ આપતા ભજન ગાવા લાગ્યા ભજનની રમઝટ ચાલી રહી આખરે જ્યારે એ મહાન, જુની, અને પ્રતાપી કાશીનગરીના દેવાલયોની લાખી હારો, મિનારા, અને ગંગાનદીના ઘાટ ગ્રીષ્મ ઋતુના મર્યોદયથી પ્રકાશિત દેખાવા લાગ્યા ત્યારે સર્વે યાત્રાળુઓ મજવામા બેઠા, અને ભજન ગાતા, ઉમા મહેશ્વરની વાતો કહેતા, શ્રી વિશ્વનાથનું ધ્યાન ધરતા, અત્યંત

ભાવિક બની પ્રભુને ચિત્તમા સ્થાપિત કરતા, નદીને પેલે કિનારે-
જવા લાગ્યા

ગંગા નદીની ખીણ બાજુએથી જોતા કાશીનગરી જે ભવ્ય દેખાવ આપે છે તેના કરતા વધારે પ્રૌઢ દેખાવ દુનિયા ઉપરના થોડાક જ શહેર આપતા હશે. પ્રતાપી ગંગાનદીના પાણીની સપાટી આગળ ઉચી લાખી હારોમા દેવાલયોના વર્તુળાકાર શિખરો આકાશ સુધી પહોચેલા માલમ પડે છે નીચે કિનારા ઉપર આવેલા પગથીયા ઉપરથી પવિત્ર અને શ્રદ્ધાળુ યાત્રાળુઓ ઉતરતા જણાય છે વિશાળ ગંગાનદીનું પાણી તે પ્રતાપી નગરીના ઘાટ અને મકાનોને અથડાઈને જાય છે અહીં અનેક બાહ્યણો, સન્યાસીઓ, સાધુઓ વગેરે આ પવિત્ર નદીમા સ્નાન કરી, ભસ્મ રૂપાક્ષને ધારણ કરી, મધ્યા-વદનાદિ કરતા જણાઈ આવે છે આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી પોતાનો અવસાન કાળ આ પવિત્ર નગરીમા પુરો કરવાને આવેલા જુદાજુદા દેશના વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરૂષો ગંગાનદીમા સ્નાન કરવાને અનેક શ્રમ વેઠતા અહીં નજરે પડે છે

આ ભવ્ય દેખાવને નિહાળતા યાત્રાળુઓ કિનારે આવી પહોચ્યા એ વખતે ઘણા દેવાલયોમાથી આવતો શખ અને ઘટનો નાદ તેમના જાનમા અથડાવા લાગ્યો. ઘાટ ઉપર ફરતા માણસોની રંગબેરંગી છત્રીઓ તથા શિવાલયોના ઘોળા અને ભગવા વાવટા સવારના પ્રકાશ-થી તેજસ્વી બનેલા તેમની દષ્ટિએ પડ્યા યાત્રાળુઓને મન આ પવિત્ર પુરીનો દેખાવ ઘણો જ રમણીય થઈ પડ્યો અને તેની ઉડી છાપ તેમના હૃદયમા મદાને માટે કાતગઈ રહી

શારદાદેવીએ આવું પવિત્ર અને ભવ્ય શહેર કદિ જોયું નહોતું તેથી તેમને મન આવો દેખાવ અલ્પત મનોહર અને પ્રિય બની ગયો ભક્તિ અને પવિત્રતામા જીવગીના દિવસો ગાળવાની ઈચ્છા ગંજનારી આ હિંદુ સ્ત્રીના અતઃકરણમા આ પવિત્ર શહેર કરતા દુનિયાની ખીણ કાંઈ પણ વસ્તુ વધારે મોહકારક ન લાગી તેનું હૃદય સ્વાભાવિક રીતે ગંગાનદી અને તેના ઉપગના દેવાલયો તરફ આકર્ષાયું, આખો એની મેળે જ મીચાવા લાગી, અને નદીના કિનારા ઉપર પૂર્ણ ધ્યાનમા ઉભી ઉભી પવિત્ર શારદાદેવી વિશ્વનાથનું મંદિર અને તેની આમપાસનો રમણીય દેખાવ ભક્તિભાવથી નિહાળી રહી તેનો

આત્મા ને પાવત્ર અને પૂજ્ય દેખાવમા તન્મય થઇ ગયો, અને આ મોટામા મોટી કૃપાને માટે વિશ્વનાથનો આભાર માનતા તેની આખો-માથી હર્ષના અશ્રુ તેની વૃદ્ધ કાયા ઉપર ટપકી ગયા.

હુપીકેશચદ્ર ઇંગ્રેજ વિદ્યાનો અભ્યાસી હતો. પણ અર્વાચીન સમયમા જેમ અનેક તરણોના હૃદયમા ધાર્મિક ભાવનાઓનો અભાવ જોવામા આવે છે તેમ તેની બાળ્યમા ન હતુ સંસ્કૃતનો તેણે ઉડો અભ્યાસ કર્યો હતો અને એ વિદ્યાએ તેના ધાર્મિક સંસ્કારોને ખીલવીને તેનામા વૈરાગ્યવૃત્તિ કંઇક અંશે ઉત્પન્ન કરી હતી. માતા-પિતામાથી ઉતરી આવેલા સુસંસ્કારો તેમા ઉમેરો કરતા અને તેથી હુપીકેશચદ્ર શ્રદ્ધાવાન બની આર્યોના પ્રાચીન સિદ્ધાંતોને અનુસરતો પણ કોઇ વાર પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની અસંગ્રથી તેનુ મન ડગમગતુ અને મૂર્તિપૂજા જેવા વિષયો તરફ તે ઉદાસીન વૃત્તિ દાખવતો એ બાળ્ય મા ઇંગ્રેજ વિદ્યા એના નિશ્ચયોને શિથિલ કરી એનુ મન શકાશીલ બનાવતી યૌવન અને અપૂર્ણ જ્ઞાન એમા કંઇક ઉમેરો કરતા અનુભવની ખામી અનેક સંશયો ઉત્પન્ન કરતી કોઇ પણ અમુક આશય વગર સ્વદેશભિમાનની “ સ્મશાન વૈરાગ્ય ” જેની લાગણીથી હજી જીવન ગળાતુ હોવાથી તેનુ મન ક્વચિત્ ઉત્સાહમા આવતુ અને ક્વચિત્ અશાન્ત બની રહેતુ. એવા પુરૂષોને પરમાત્માનુ યથાર્થ જ્ઞાન કરાવવાને દૃઢ વૈરાગ્યવાળા બ્રહ્મનિષ્ઠ અને ઔત્રિય સંન્યાસીના સત્સંગની જરૂર હોય છે. હુપીકેશચદ્ર એવા ગુરૂની અપેક્ષા રાખતો અને તેથી હિંદુઓના આ પવિત્ર ધામમા એવા મહાપુરૂષના સમાગમની આશા રાખીને ને આ જુની પુરાણી પવિત્ર ડારીનગરીને માનની લાગણી અને પૂજ્ય ભાવથી અવલોડી ગયો.

પાવત્ર ભાવનાઓથી ભરેલા કાશીનગરીના આ ભવ્ય દેખાવથી હુપીકેશચદ્રના મન ઉપર ભારે અસર થઇ આ પવિત્ર નગરીનો મનહર દેખાવ તેના મગજમા કંઇ કંઇ રૂપનાઓ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો તેનુ હૃદય શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને પ્રાચીન જ્ઞાનની મહત્તાના વિચારોમા અથડાવા લાગ્યુ કાશી કોઇ અલૌકિક શક્તિવાળા દેવતાનુ નિવાસસ્થાન છે એનુ જ્ઞાન તેને થઇ ગયુ તેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ઉઘડી હિંદુ કળા, વિદ્યા, અને ધર્મના આ જુના સ્થળ ઉપર ધ્યાન દઇને જોતા તેને લાગ્યુ કે વહી ગયેલા ત્રણ હજાર વર્ષની સુવર્ણમય પાખો આ દેવાલયો ઉપર હજી પણ અથડાય છે હિંદુસ્તાન

એક પુરાણપ્રસિદ્ધ દેશ છે એક વખત એવા હતા કે જે વળા સ્વ-
તન્ત્રતા, પગઠમ, અને વૈભવનું સર્વ સુખ હિંદુસ્તાન ભોગવતું હતું
સ્વદેશભક્તિ, વેદાતવિચાર, તત્ત્વજ્ઞાન, તર્કશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર,
યુક્તનૈપુણ્ય, રાજનીતિ વગેરે અનેક ઉપયુક્ત શાસ્ત્ર અને કળાનું તે
નિવાસસ્થાન હતું યુરોપમાં જે વખતે લોકો લગોટી વાળા શરીર
રંગીત કરીને અરણ્યમાં જંગલી લોકોની માફક ફરતા હતા તે વખતે
હિંદુ આર્યસુધારણાની ટોચ ઉપર પોતાની ધ્વજ ફરકાવતું હતું એ
સમયના કાવ્યો, નાટકો, અને ઉપનિષદો એનો જ્વલત પુરાવો છે.
ઐશ્વર્ય, શુદ્ધિ, વૈભવ, અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચા શિખર ઉપર હિંદુ
આ પ્રમાણે દોલાયમાન થઈ રહ્યું હતું તેનો આભેદુષ્ટ ચિતાર હુષી-
કેશવદ્રની માનસિક દષ્ટિમાં ખડો થઈ ગયો અને પ્રાચીન સમયની
સવોપરિતાના ભણકારા તેના મગજમાં વાગી ગયા.

આ વેળાએ વિશ્વનાથના દેરળમાં પ્રાત પૂજનો સમય થયો
હતો પવિત્ર અને શ્રદ્ધાળુ લોકોને ખબર આપવાને ઘટનાદ થયા
કરતો હતો યાત્રાળુઓએ પવિત્ર ગંગા નદીમાં સ્નાન કર્યું અને
કઈ પણ ખાવાની કે પીવાની દરકાર કર્યા વગર સર્વે વિશ્વનાથના
મંદિરમાં જવા લાગ્યા હુષકેશવદ્ર અને શામદાદેવી તેમની સાથે
સાથે ગયા મંદિરમાં પેસતા યાત્રાળુઓએ “ કાશી વિશ્વનાથ કી
જય, ” “ હુર હુર મહાદેવ, ” જય મહાદેવ, ” વગેરેના પોકારથી
આખું શિવાલય ગળવી મુક્યું અંદરની બાજુએ પૂજારીઓ નરકુત
ભાષામાં રોજની સ્તુતિ ભણતા હતા મહાદેવની સુવર્ણમય જળાધારી
આગળ એક ઘીનો મોટો દીવો બળતો હતો ઉપરથી ઘટનો નાદ
ગણગણાટ કરી ગયો હતો ઘણી જાતના લોકો વિશ્વનાથના લિંગની
આસપાસ વિંટળાઈ રહ્યા હતા ધૂપનો ધુમાડો ધીમે ધીમે ઉઘે
રહીને શિવાલયમાં ચારે પાસ સુગંધ પ્રસારતો હતો અને યાત્રાળુ-
ઓના શરીરને સ્પર્શ કરી બાગણમાંથી બહાર નીકળી આકાશ
તરફ ચાલ્યો જતો હતો પૂજા માટે આણેલા ગુલાબ, જાંબ, જીંદ, જીંદ,
અને મોગરાના સુગંધીદાર પુષ્પો તથા કુમળા બીલીપત્રથી ભરેલી
સુંદર છાબડીઓ અહીં તહીં મુકેલી નજરે આવતી હતી અને તેમાંથી
પ્રસરતી સુવાસ આખા મંદિરને સુવાસિત કરી મુકતી હતી દરેક
યાત્રાળુ પત્ર પુષ્પ કે ફળ લઈને આવતો હતો અને તેને ગંગાજળથી

પવિત્ર કરી શ્રીવિશ્વનાથને અર્પણ કરતો હતો. આખરે પૂજારીઓએ સ્તુતિ પુરી કરી, આરતીનો સમય થયો, ઘટનાં તીવ્ર થવા લાગ્યો, મુખ્ય પૂજારી આરતી ઉતારવા લાગ્યો, અને દરેક ભક્ત આ દુનિયાના વિચારોનો તદ્દન ત્યાગ કરી, મનમાં સ્તુતિ કરતો, માથું નીચું નમાવીને વિશ્વના પતિ કાશીવિશ્વેશ્વરને સંપૂર્ણ ભાવથી ભજવા લાગ્યો.

આરતી થયા પછી મંત્રપુખ્તપાજ્ઞી અર્પણ કરવાને ધ્યાનશોભાએ હાથમાં ખીલીપત્ર અને પુષ્પ લીધાં મર્વે મંત્રોચ્ચાર કરવા લાગ્યાં. વેદમંત્રના ધોષથી આખું દેવાલય ગાજી રહ્યું. શ્રદ્ધાળુ લોકો લાખા થઇને શાત ચિત્તથી સાષ્ટાંગ દડવત્ નમસ્કાર કરવા લાગ્યાં એ સઘળું જોઇને હૃષીકેશચદ્રનું અતઃક્રમણ પીગલ્યું. શારદાદેરીનું ધર્મિષ્ઠપણું, અને શિવભક્તોની અચળ શ્રદ્ધા તથા ઐહિક સુખની અવગણના જોઇને તેના પાશ્ચાત્ય વિચારો શિથિલ થયા. માનાં એ અર્પેલી ધાર્મિક વૃત્તિ તેના હૃદયમાં જાગૃત થઇ, અને તેમની પવિત્રતા તથા દૃઢ વૈરાગ્યવૃત્તિ નિહાળી, દેવાલયમાંના અનેક ભક્તોની ધર્મનિષ્ઠા અનુભવી, “ આ પણ ખોટું કેમ હોય ” હજારો વર્ષથી ચાલતી આવતી હિંદુઓની આ વૃત્તિમાં ડહાંડ પણ ગૂઢ અર્થ સમાયલો હશે. ” એમ અનેક વિચારોથી હૃષીકેશચદ્રનું મસ્તક ચગડોળે ઝહડ્યું. તેના મનમાં પ્રાર્થના કરવાની ઇચ્છા થઇ પાશ્ચાત્ય સરકારોએ તેના ચિત્તને અવ્યવસ્થિત કર્યું અને મૂર્તિપૂજા તરફ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી, અને તેની ઇચ્છાને દબાવી. હૃષીકેશચદ્ર વિઠ્ઠલ બન્યો, આમ તેમ જોવા લાગ્યો, અને તેનું ચિત્ત શ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધાની વચમાં ગોથા ખાવા લાગ્યું. તે મનમાં બડબડ્યો ‘ નિત્ય સત્ય પક્ષને અને સદસત્ વિવેકશુદ્ધિને જ પકડીને વતન કરવું એવો ઉદ્દેશ આર્ય પ્રજાનો છે એમ આ ભક્તો દર્શાવે છે આ સસાર અસાર છે, શાશ્વત સુખ કે જેની ખુશી ઓગ જ છે તેનો જરાડ પણ અશ આ પૃથ્વી ઉપર નથી અને તેને માટે તેનો રસાસ્વાદ લેવાને આપણે પરલોકનું સાધન કરવું જોઇએ આવા પ્રજારની સમજુતી આપણા આર્ય લોકોની છે સર્વ સ્થળનું સુખ એકત્ર કરી તેનો જે એક અવર્ણનીય કોઠાર ઈશ્વર બાધી મુકેલો છે તે માત્ર ઈશ્વર ભક્તિમાં જ છે, બીજી કોઈ પણ જગ્યાએ નથી, એજ આ શ્રદ્ધાળુ જનોની કલ્પના છે આ અમૂર્ત સુખાનંદનો અનુભવ કરવા સાર અનેક વિપત્તિઓને પણ મહન કરવી,

એવી તેમની ધારણા છે આ પૃથ્વી ઉપરની સઘળી વસ્તુઓ નાશ-વત છે એમ ગણી આ લોકના સુખને તુચ્છ માનવું, કામ ક્રોધાદિ પડરિપુ કેવી રીતે મરાશે એજ આપણું લક્ષ્ય રાખવું, મનુષ્ય કાણુ છે એ વિચારની શોધમા અહકારનો ત્યાગ કરવો અને સહજ કલ્યાણવૃત્તિને જ પોષવી, એવો આ સાત્વિક જનોનો આશય છે ઐહિક સુખ તરફ આવો તિરસ્કાર અને પાગલૌકિક સુખ તરફ આટલો બધો પ્રેમ દર્શાવનારી પ્રજા અન્ય સ્થળે મળશે નહીં ધર્મની ભીતિ હિંદુમા જેટલી રખાય છે તેટલી ખીજ કાઢ પણ દેશમા રખાતી નથી હિંદુ કેવળ સાત્વિક ગુણનું જ પુતળુ છે એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી આવી સત્યશીલ વ્રતિ દુનિયા ઉપર કાર્ષ પણુ દેશે ધાગણુ કરી નથી, આજ કાર્ષ ધારણુ કરતો નથી, અને હવે પછી કાઢ ધારણુ કરનાર નથી અક્ષત્ત, આ વૃત્તિમા કંઈ નિત્ય સુખ સમાયલું હોવું જોઈએ, નહીં તો હજારો વર્ષ ઉપર જેની હતી તેવી ને તેની જ અત્યારે પણ તે હિંદુમા દસ્યમાન થાય નહીં એ સાત્વિક વૃત્તિને ઉત્પન્ન કરનારી મૂર્તિપૂજા નિરર્થક છે એમ કેમ કહેવાય ? ”

હુપીકશયદ્રનું મસ્તક નમ્યુ વળી વિચાર એક દિશામાથી ખીજ દિશામા જવા લાગ્યો “ આ પ્રમાણે પ્રજવક્ષિત સનાતન વર્મના ઉદાત્ત તત્ત્વની ટોચ ઉપર જઈ પહોંચેલું હિંદુસ્તાન આજ અધમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કેમ કરી રહ્યું છે ? ” પણ એ વિચાર અહીં ને અહીં જ શારદાદેવીના આગમનથી અટક્યો

બપોરના બાર વાગવાનો સમય થવા આવ્યો હતો શારદાદેવીએ મુકામ ઉપર જવાની ઇચ્છા જણાવી એક ગોળને ત્યાં મુકામ કરવાનો તેમનો વિચાર હતો, તેથી કાઢ પવિત્ર અને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને શોધી કહાડી તેને ઘેર બને જણુ ગયા અને ત્યાં ભોજન લઈને થોડોક વખત વિશ્રાંતિ લીધી ત્રીજા પહોંરનો સમય થવા આવ્યો એટલે હુપીકશયદ્ર તેના ગોર વિષ્ણુશઙ્ગને લઈને આ પ્રતાપી નગરીના મુખ્ય મુખ્ય સ્થાનો જોવાને નીકળી પડ્યો કાશીની સાકડી ગલીઓમા થઈને તે જવા લાગ્યા એ ગલીઓ જતરાણુઓના ટોળાથી ભરપૂર હતી અને તેની બને બાજુએ ઉચ્ચ ઇમારતો આવેલી હતી રસ્તામા ગાયો તથા આખલા લોકોની ભીડમા થઈને કાઢને ઇજા કર્યા વગર પોતાનો માર્ગ કરતા નજરે આવતા હતા આ પવિત્ર

નગરીમા રહેવાથી જાણે કે તેઓ પોતાનો પરુસ્વભાવ બૂલી જઈ કેવળ નમ્ર થઈ ગાં હોય તેમ સાત્વિક વૃત્તિને ધારણ કરીને ચાલતા તેમને જોઈને હુપીકેશચદ્રના મનમા ધણજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. સત્વ ગુણનો પ્રભાવ જગદી પ્રાણીઓ ઉપર પણ કેવી જાદુઈ અસર ઉત્પન્ન કરે છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આજ તેને મળ્યો.

આગળ ચાલતા અનેક દેશના સ્ત્રી પુરૂષો તેની નજરે પડવા લાગ્યા તેઓ જુદા જુદા પોશાક ધારણ કરી જુદી જુદી ભાષા બોલતા અહીં તહીં ફરતા જણાતા હતા મરાઠાઓ, બંગાળીઓ, ગુજરાતીઓ, મારવાડીઓ, તથા ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકો માત્ર એકે વસ્ત્ર પહેરી અને એક ઓઢી, લલાટમા ભસ્મ કે ચંદન લગાવી, અત્યંત ભક્તિભાવથી એક દેવાલયમાંથી નીકળી બીજા દેવાલયમા જતા માલમ પડતા હતા મહેલોઓમા તથા બહાર વૃક્ષની છાયા નીચે પડેલી અસખ્ય પ્રતિમાઓ આગળ પુષ્પ, ચંદન, ચોખ્ખા, કે પેસા અર્પણ કરતા કરતા તેઓ આગળ જતા હતા ગરતા ઉપર કેટલાક વેરાગીઓ ભસ્મ ધારણ કરીને બેઠા હતા અને કેટલાક ભકતો ચંદનનું તિલક કરીને માળા ફેરવતા દેખાતા હતા ઉચ્ચ અને મજબૂત બાધાના યાત્રાળુઓ પોતાનો સામાન પીઠ ઉપર બાંધી દઈ હાથમા મોટી લાકડીઓ લઈને બિહારમાંથી આવતા જણાતા હતા છોટા નાગપુરના ઉચ્ચ પ્રદેશમાંથી નાના કદના પણ જોરાવર માણસોના ટોળા આ હિંદુઓના પવિત્ર ધામમા પ્રયાણ કરતા જણાતા હતા જુદી જુદી જાતના માણસોની એક મહાન્ પરિષદ ભરાઈ હોય તેમ કાશીનો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.

દરેક સ્થળ જોતો જોતો હુપીકેશચદ્ર આગળ ચાલ્યો દરેક સ્થળના વિષે ડહેવાતી દતકથાઓ વિષ્ણુશકર તેને કહી સંભળાવતો હતો, તેથી હુપીકેશચદ્રના મનમા તે સ્થાનોને માટે અધિક પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો હતો પવિત્ર મુગબાગ કે જ્યાં જુદા મહાત્માઓ પ્રથમ પોતાનો ઉચ્ચ પ્રકારનો ધર્મ તથા શિક્ષાઓ કહી સંભળાવી હતી ત્યાં આગળ આવતા હુપીકેશચદ્ર તે સ્થાનની રમણીયતા ભવ્યતા, અને સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળી તેના વખાણ કરવા લાગ્યો અને તેમા પ્રવેશ કરવાથી જાણે કે તેનું મન ઉચ્ચતર સ્થાને ગ્રિયત થયું હોય તેમ તેના ચિત્તમા અનેક પવિત્ર વાસનાઓ સ્ફુરવા લાગી.

વિષ્ણુશકર તેને હવે સન્યાસીઓના મઠ તરફ લઈ ગયો.

અહીં અનેક સાધુ, સત, સન્યાસીઓ, અને વેરાગીઓ પોતાના શિષ્યોને ઓધ આપતા હતા એ મર્વ તરફ નજર ડરી આગળી વડે મતાવતો ગભીરપણે વિષ્ણુશંકર બોલ્યો “હૃષીકેશભાઈ, આ કાશી એક જીનામા જીનુ શહેર છે હજારો હર્ષથી તે આજ સુધી આ નગરી ઘણી પવિત્ર અને આર્ય તત્વજ્ઞાનનું મુખ્ય ધામ છે ત્યાં છે અહીં જે મહાત્માઓ વસે છે તેવા અન્ય સ્થળે ભાગ્યેજ મળી આવશે ક્રૌંચ મન્યાસીઓ, યોગીઓ, અને પડિતોનો વાસ અહીં જ છે ભ્રાસ્કરાનંદ જેવા સન્યાસી, વિશુદ્ધાનંદ જેવા યોગી, અને અમરદામ જેવા સાધુ અહીંજ વસે છે તે મહાત્માઓના દર્શન થશે ત્યારે જ તમને આર્યધર્મની ક્રૌંચતાનું જ્ઞાન થશે માન આમ-તેમ ફરીને પાછા જનાર આધુનિક સમયના કેળવાયલાઓ આ નગરી-ને વિચિત્ર જોમોનું સ્થાન ગણે છે, પણ વિચારવત પ્રેક્ષકોને તે આર્ય-ધર્મના ઉચ્ચ શિખર ઉપર ચઢેલી ભાસે છે ”

સૌથી વધારે નજીક સ્વામી ભ્રાસ્કરાનંદનો મઠ હતો, તેથી બંને જણુ તેમાં પેઠા યતીન્દ્ર પોતાના કેટલાક શિષ્યોને લઈને બેઠા હતા અને તેમને વેદાધ્યયન કરાવતા હતા તેમને જોઈને વિષ્ણુશંકર બોલ્યો “હૃષીકેશભાઈ, પૂર્વે આ ભારતવર્ષમાં એવા મહાત્માઓ ઉત્પન્ન થતા હતા કે જેના તપનો પ્રભાવ પ્રત્યક્ષ જોઈને સાધાગણુ મનુષ્યોના હૃદયમાં આસ્તિકભાવ તેવો ને તેવો સદા જાગૃત રહેતો પણ આ કળીયુગમાં ઉક્ત ગુણયુક્ત મહાત્માઓના દર્શન થવા ઘણા દુર્લભ છે આથી કરીને દેશમાં ફાટાફુટ થઈને લોક નિસત્વ, નિર્બળ, અને નાસ્તિક થતા જાય છે પણ અમારા સદ્ભાગ્યે સર્વ ગુણસમન્ન મહાત્માશ્રી ભ્રાસ્કરાનંદ પોતાના ચગણુકમળથી કાશીને પવિત્ર કરે છે અને તેમના અવૌકિત તપનો પ્રભાવ જોઈને અમને ધ્રુવર ઉપર શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે અનેક નાસ્તિકોને તેમણે આસ્તિક કર્યા છે તેમની ભગ્વાદૃતિ, સૌમ્ય મૂર્તિ, દૃઢ વૈરાગ્ય, જીવનમુક્ત દશા, અને અપાર પાડિત્ય જોઈને ઘણા દુરાચારીઓએ દુરાચારને છોડીને તેમનું શરણુ ગ્રહણુ કર્યું છે કેટલાકના જીવનમાં ચેતન અને ઉત્સાહ તેમણે પ્રેર્યા છે તેમના ઓધથી અનેકના હૃદયોમાં ઉચ્ચગ્રાહો જન્મ્યા છે, કેટલાકના ધાર્મિક અભિલાષો ઉકટ બન્યા છે, અનેક વિપથગામીઓ ઉન્નત પથે પરવર્યા છે, અને ઘણાના શુદ્ધ જીવનો રસભર્યા બન્યા છે આવા મહાત્માઓ

જગતને બોધે છે તેઓ પૃથ્વી ઉપર લાગ્યેજ મળી આવે છે ”

હુષીકેશચંદ્ર સર્વજ્ઞ માલળી રહ્યો તેના મનમાં અનેક વિચાર થવા લાગ્યા આ પવિત્ર નગરીની ભવ્યતાનો વિચાર કરતો કરતો તે હિંદના પ્રાચીન ગૌરવનો ખ્યાલ મનમાં આણુતા લાગ્યો અને સાથે સાથે આધુનિક સમયના હિંદની પત્તટાયલી અતો બ્રષ્ટ તતો બ્રષ્ટ જેની દશાને માનસિક દર્શિત આગળ ખડો કરતો કરતો હુષીકેશચંદ્ર મનમાં બડબડ્યો

“ અફસોસ ! પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોએ આર્ય વિદ્યાનું સ્થાન ધીનરી લઇને તે ઇંગ્રેજ વિદ્યાને આપ્યું હિંદના પ્રાચીન ગૌરવનો ગર્વ ત્યગ્નરીને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને માટે તેમણે મોહ ઉત્પન્ન કર્યો, આસ્તિકતાને સ્થાને નાસ્તિકતા સ્થાપિત કરી, આપણામાં જ્ઞાન નથી એમ કહી, આર્યશાસ્ત્રોને નકામાં ઠગવી પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન અને કલાની પૂજા કરાવી, અને સમસ્ત ભારતવર્ષને સ્થાનબ્રષ્ટ કરી વ્યામોહની ગાઢ નિદ્રામાં ઉધતુ કરી મુક્યું ”

એક વિચાર ઉપરથી બીજો વિચાર સ્ફુર્યો અને હુષીકેશચંદ્ર જ્યાં હિંદો હતો ત્યાં ને ત્યાં જ સ્થિર થઇને હિંદો રહ્યો અને વિચાર પરપરામાં લીન થઇ ગયો એટલામાં ક્યાંતો સમય થયો અસખ્ય સ્ત્રી પુરુષો ભાસ્કરાનંદના મકામાં આવવા લાગ્યા કયા શરૂ થઇ તે વેળાએ અગણિત મનુષ્યોનો જમાવ ત્યાં થઇ ગયો વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ, અનેક નિરાશ્રિતો, રક અને ધનાઢયો સૌ અહીં એકઠા થયા હતા અને પોતાના બાપાદાના ઉચ્ચ ધર્મનું ઉંડું જ્ઞાન મેળવી ત્રિવિધ તાપથી પીડાયલી પોતાની ડાયાને શાત કરતા હતા હુષીકેશચંદ્રનું લક્ષ તે તરફ ખેંચાયું ભક્તિરસનું પાન કરતા સર્વને બેઇને તેનું મન ઉત્સાહમાં આવી ગયું અને તે મનમાં બોલ્યો

“ The Hindu Religion and philosophy give great solace and comfort to thousands of my poverty-stricken countrymen They are their bitter enemies who consider philosophy as non-sense and shake the faith of these old, shrunken, and half starving millions of India Religion has been the support of the Hindu society in the past, and it will be in its present tottering condition

“ પાશ્ચાત્ય કળા, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય માનવહૃદયમાં સુખ અને શાંતિનો વાસ કરાવી શકતા નથી બળવાનનું વધતું જતું સુખ અને નિર્બળનું વધતું જતું દુઃખ, એ મિથિતા યુરોપની હાલમાં થઈ રહી છે ત્યાંના મહાપુરુષો તે સમજી ગયા છે નિરાશ અને લાચાર બની યુરોપીય પડિતો આ દુર્દશાને અવલોકી રહ્યા છે એ દુર્દશાનો ઉપાય તેમને જડતો નથી પાશ્ચાત્ય મસ્તૂત સૂચવે છે કે ધનવાન વધારે ધન મેળવશે અને નિર્ધનનું હશે તે પણ ધસડાઈ જશે હિંદુ સંસ્કૃતિ આવું સૂચન કરતી હોય તો પછી માનવજાતિને સુખની આશા જ ક્યા ? ”

આમ મનમાં બોલતો અને કંઈ કંઈ વિચાર કરતો હુપી-કેશવદ્ર આગળ ગયો અને સ્વામી ભાસ્કરાનંદને નમસ્કાર કરીને તેમનાથી થોડેક દૂર વિષ્ણુશંકર સાથે બેઠો. મનેના સામું જોઈ હસતે વદને સ્વામીજી બોલ્યા “ વેદોમાં એક પરમાત્મા, નિર્વિજાગ, નિર્વિકલ્પ, નિર્ગુણ, નિષ્કલક, નિરજન, નિષ્ક્રિય અને સ્વતંત્ર વર્ણવેલો છે ઉપનિષદો પણ એ જ પ્રમાણે તેના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરે છે આદરાયણ અને શ્રીશંકર જેવા તત્ત્વવેતાઓએ પણ તે જ મત સ્થાપિત કરેલો છે સત્, ચિત્, અને આનંદ એ ત્રણમાં જ વાસ્તવિક રીતે તેના સ્વરૂપનો સમાવેશ કરેલો છે **एकमेवा द्वितीयं ब्रह्म** એવો સ્વભાવ, **सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म** એ સ્વરૂપ, અને **निष्कल निष्क्रियं ज्ञात निरवद्य निरजन** એ તેનું લક્ષણ બતાવેલું છે, કેમ નહીં, હુપીકેશભાઈ ? ”

પોતાનું નામ આ મહાત્મા જાણે છે એ જોઈને હુપીકેશવદ્રને આશ્ચર્ય લાગ્યું અને તે સાનદાશ્ચર્ય તેમની સામે જોઈ રહ્યો.

વિષ્ણુશંકર તેની લાગણીઓને મમજી ગયો અને હુપીકેશવદ્રને ધીમેથી કહેવા લાગ્યો.

“ અહીં ધણા ઇંગ્રેજો પણ આવે છે, અને આ મહાત્માની ચમત્કૃતિઓ જોઈને વિસ્મય પામે છે ધણા હિંદુ ગળાઓ તેમના શિષ્ય થઈને રહેલા છે અને અનેક પ્રકારે તેમની શુશ્રુષા કરવાને તત્પર રહે છે, છતાં પણ તેમની સેવાનો અગીકાર અહીં લાગ્યે જ થાય છે જ્ઞાનીને ઐહિક પદાર્થ તૃણપત્ છે તમે તેમના શરીર ઉપર એક કૌપીન શિવાય ખીજી કાંઈ જીવો છો ? પણ હુપીકેશભાઈ, વધારે આશ્ચર્યકારક તો સ્વામીજીનું જ્ઞાન અને ઉત્તમ પ્રકારનું તેમનું

જીવન છે ” ધણા ભાવથી અને પુર આવેશમાં આવી જઈને વિષ્ણુશંકર બોલ્યો.

હુપીકેશચંદ્ર વધારે ઉત્સુક ન્યો તેનું ગાત્ર અનેક વિજ્ઞાતીય વિચારોથી સિથિલ બન્યું એક બાળુએ સ્વામીજીની જીવનકથા શ્રવણ કરવાની જીજ્ઞાસા હૃદયમાં તીવ્ર થવા લાગી બીજી બાળુએથી પાશ્ચાત્ય વિચારોએ તેનું મગજ લપાળ્યું તે અસ્વસ્થ બન્યો તેના મનમાં પ્રશ્ન ઉભો થયો “ Western commercialism or Eastern Universalism ” હિંદનો જ્ઞાની અને પવિત્ર મનપાત્રી કે ઇંગ્લાંડનો મદગ્રસ્ત ઉમરામ ? પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન કે આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન ? શાશ્વત સુખ શેમાં રહેલું છે ? ”

હુપીકેશચંદ્રનું મસ્તક ચગડાળે ચઢડ્યું અને આમ અનેક તરંગોના પાશમાં સપડાયલો હુપીકેશચંદ્ર આખરે બોલી ઉઠ્યો “ વિષ્ણુશંકર, વિષ્ણુશંકર, સ્વામીજી જેની ચમત્કારિક મૂર્તિ મે કદિ જોઈ જ નથી હિંદ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા અને મિષ્ટતાનો તે ઉત્તમ નમુનો છે હજારો સ્ત્રી પુરુષો તેમની પાસે આવે છે અને અપૂર્વ આનંદ તથા શાંતિને અનુભવીને પાછા જાય છે યુરોપમાં જીવ કે અમેરિકામાં જીવ, પણ આવો આનંદ અને શાંતિ મળવા મુશ્કેલ છે રાગમની વાત છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાથી કલુષિત થયેલા અમારા જેવા ભાગતવાસીઓના હૃદય આ આનંદ અને શાંતિને સમજવાને કે અનુભવવાને અશક્ત છે ”

“ વિષ્ણુશંકર, વિષ્ણુશંકર, સ્વામીજી કેવા પવિત્ર, નિરબિમાની, નમ્ર, અને કૃપાળુ દીસે છે તે સૌમ્યદર્શનયુક્ત, શાંત, દાનંત અને સહજ કન્યાશુવૃત્તિવાળા છે તે અમૃતમય વાણીથી આત્મજ્ઞાન સમજાવે છે, અને ત્રિવિધ તાપથી પિડિત જનોના હૃદયમાં અપૂર્વ શાંતિનો વામ કરાવે છે આ કાર્યમાં પરોપકાર જ તેમનો હેતુ છે પવિત્રતાની તે મૂર્તિ છે તેમના વદનકમળ ઉપર જે આનંદ વ્યાપી રહ્યો છે તેવો આનંદ અમેરિકાના કરોડાધિપતિઓ સ્વપ્નામાં પણ ભોગવતા નહીં હોય જ્ઞાન, પવિત્રતા, અને દૃઢ વૈરાગ્યનો કેટલો પ્રબળ પ્રભાવ છે ! તેમના મુખ ઉપરનું તેજ્યુજ એ વૈરાગ્યનું જ પરિણામ છે પ્રાણી માત્રનું કલ્યાણ કરવું એજ એમના જીવનનું ધ્યેય છે મનુષ્યના સુધારાની પરાકાષ્ઠા આ ધ્યેય વગર બીજા શેમાં હોય ? એ ધ્યેય વગરનો સુધારો નિરર્થક છે ”

વિષ્ણુશકરે ગભીરપણે જવાબ આપ્યો “ તમારા ઇત્રિજી લણેલાઓ સ્વદેશાભિમાનને મુખ્ય ગણે છે આપણા ઋષિમુનિઓએ આત્મજ્ઞાન સર્વ સુધાગ્રણી મળે છે એમ માનેલું છે આત્મજ્ઞાન ઉપર ઉદાસીનતા વધારવાનો દોષ હાલના હિંદુઓ મુકે છે અને એવો આક્ષેપ કરે છે કે દેગોત્રતિના કાર્યમાં તે કંઈ પણ મદદગાર થઈ પડે તેમ નથી પણ તેમનું ધારતું ખાદુ છે જેમ અગ્નિને સળગાવતા ધુમાડો થાય છે તેમ ધર્મની જગૃતિનો સવાલ ઉપાડતા પ્રથમ લોકો જરા ઉદાસીન બને છે, પણ જ્યારે અગ્નિ પરિપૂર્ણ પ્રજ્વલિત થાય છે ત્યારે જેમ ધુમાડો જણાતો નથી તેમ ધર્મનું ખરેખર સ્વરૂપ લોકોમાં પ્રગટ થતા સઘળી ઉદાસીનતાનો એની મેળે જ નાશ થઈ જાય છે ધર્મજગૃતિથી સામાજિક, રાજકીય, અને દેશોત્તરિના કામો વધારે ચિરસ્થાયી નીવડશે સારી રીતે સમજાયેલું તત્ત્વજ્ઞાન દેશોત્તરિના મળને પોષી, દેશરૂપી વૃક્ષના ડાળા પાખડાને વધારે સારી રીતે ખીલવી શકે છે આત્મજ્ઞાન વગર વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ નથી અને એ પ્રેમ વગરનું દેશાભિમાન મકુચિત અને પામર છે ”

હૃષીકેશચંદ્રનું હૃદય એ વાતમાં સાક્ષી પુરવા લાગ્યું તેની સત્યતા એના અતરાતમામાં પ્રત્યક્ષ થઈ રહી આત્મજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા, પવિત્રતા અને મહતાનું લાન વધારે દઢ થયું અને તેના મગજમાં ઉપનિષદનું વાક્ય તરી આવ્યું ‘ **ईशावासर्वं सर्वमिदं** ’ અખિલ વિશ્વમાં પ્રભુ વ્યાપી રહેલો છે ”

વળી તેના મનમાં વિચાર રુક્યો “ આત્મજ્ઞાન વિશ્વવ્યાપી પ્રેમને ઉત્પન્ન કરે છે ”

હૃષીકેશચંદ્ર વિષ્ણુશકરને કહેવા લાગ્યો “ ભાઈ, અખિલ વિશ્વમાં પ્રભુ વ્યાપી રહેલો છે, માટે અખિલ વિશ્વ પ્રત્યે પ્રેમ પ્રગટાવવો એજ શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ વગરનું સ્વદેશાભિમાન, ધર્મ, કે નીતિ, ખરી વસ્તુની માત્ર છાયા છે આત્મજ્ઞાન એ પ્રેમને પ્રગટાવે છે માટે એ પ્રથમ પ્રાપ્તવ્ય છે ”

કયા સમાપ્ત થઈ અને વિષ્ણુશકરે તથા હૃષીકેશચંદ્ર લાસ્કરના નદના મહામર્થી નીકળ્યા, અને આગળ જવા લાગ્યા રસ્તામાં અહીં તહીં મુસલમાનોએ ખડીત કરેલા અનેક દેવળો અને પ્રતિમાઓ નજરે પડતા હતા. કેટલીક મૂર્તિઓ બહાર વૃક્ષની છાયા નીચે

અથવા તો મહેલાઓમા પડેલી માલમ પડી આવતી હતી એ પ્રતિમાઓ ઉપર શ્રદ્ધાવાન લોકો જળ તથા ચોખા ચઢાવતા ચાલ્યા જતા હતા શરીર ઉપર ભસ્મ ધાગણ કરીને ખેડેલા યતીઓ, ચંદનના તિલક છાપાવાળા વેરાગીઓ અને દડ તથા ઝમણડા હાથમા લઇને જતા મનપાસીઓ ઠેર ઠેર નજરે પડતા હતા એ દેખાવથી હુપીકેશચંદ્રના મન ઉપર ભારે અસર થઇ હિંદુ કળા, વિદ્યા અને ધર્મનું આ જુનામા જુનું નિવાસસ્થાન છે એવી તેની ખાત્રી થવા લાગી તેના મનમા આવ્યું કે ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપર જ્યારે હિંદુસ્તાન, શરવીર ભરત, પચાલ અને વિદ્વાન કેશલ લોકોનું મુખ્ય સ્થાન હતું ત્યારે કાશી-અનારસના રાજાઓ હિંદુસ્તાનના પડિત વર્ગમા મુખ્ય પદે બિરાજતા હતા જુદા લોકોના શાસ્ત્રો અને આચાર્ય ધર્મના પુરાણો તથા ઐતિહાસિક કથાઓ પણ આ જુના શહેરની મહત્તાનું વર્ણન કરે છે મુસલમાન લોકોનો ઇસે વર્ષનો અમલ આ જુના શહેર ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવી ગયો, અરે, તેના દેવળો તથા મિનારાઓને જમીનદોસ્ત કરી ગયો, પણ હિંદુ પ્રજાના પવિત્ર ધર્મને તે ચળાની શક્યો નહીં અને તેથી કાશી આજ પણ એની એજ પ્રાચીન સમયની ભવ્યતાને ધારણ કરી રહેલું નજરે આવે છે

આમ વિચાર કરતો કરતો હુપીકેશચંદ્ર રસ્તો ઝાપતો હતો આખરે તે જાને જણ્યું મહાન્ યોગીશ્વર વિરુદ્ધાનદના આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યા તેમને આશ્રમ ગંગા નદીના કિનારા ઉપર હતો તે યોગીશ્વર નદીની ઉની ધીંધીકતી રેતીમા ઉંધું માલુ ધાલી પડી રહેલા માલમ પડતા હતા હુપીકેશચંદ્રના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહીં જ્યારે સમસ્ત જગત દ્રવ્યના ઉપાર્જનમા અહર્નિશ ફાફા મારી રહ્યું છે ત્યારે આ કાશીના મહાત્માઓ જગતને અસાર ગણી ખરમાતમા લીન થઇ કંઇક અલૌકિક પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે એ જોઇને હુપીકેશચંદ્રને એ સાધુઓના તપ, શ્રદ્ધા, દૃઢતા, અને એક નિશ્ચય ઉપર અત્યંત પ્રેમ ઉપજ્યો અને તે વિસ્મય પામ્યો વિષ્ણુ-શકરે આ યોગીશ્વરનો સધળો ઇતિહાસ તેને કહી મલળાવ્યો અને તે જાને ત્યાથી આગળ ચાલવા લાગ્યા રસ્તા ઉપર જુદી જુદી જાતના લોકોએ બધાવેલા દેનાલયો નજરે પડતા હતા તે સધળાનો ઇતિહાસ કહેતો કહેતો વિષ્ણુશકર બોલ્યો “હુપીકેશભાઇ, જોયા

આ લગ્ન શિવાલયો ! હિંદુઓએ પોતાના ધર્મને માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચ કરી નાખ્યા છે તેમાં વળી બ્રાહ્મણોએ તો હદ જ કરી મુકી છે ! તેમનું બધાંવેલું આ એકેક શિવાલય જીવે ! તેઓ જેવા બુદ્ધિશાળી છે તેવા જ ધર્મી છે જેવા સ્વદેશભિમાની છે તેવા જ ઈશ્વરપરાયણ છે તેમના હૃદયમાં શ્રદ્ધાનો વાસ છે તેથી જ તેમનો જય છે ”

શિવાલયોને જોતા જોતા તે બંને આગળ જવા લાગ્યા રસ્તામાં એક દેવાલય પાસે વૃક્ષ નીચે બેઠેલા એક નેજસ્વી મન્યાસી તેમની નજરે પડ્યો તેને જોઈને વિષ્ણુશંકર પાછો બોલી ઉઠ્યો ‘ ભાઈ, જીવો પેલો બ્રાહ્મણ મન્યાસી ! તે પૂર્વાવસ્થામાં ‘બેરીસ્ટર’ હતો અને હવે સન્યાસ ગ્રહણ કરી, ધર્મનું ઉકું તત્ત્વ સમજીને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવાને તે અહીં આવેલો છે આવા આવા અનેક પદવીધર બ્રાહ્મણો પોતાનું જીવન આ પવિત્ર નગરીમાં પુરૂ કરવાને રહેલા છે ”

વખત ધણો થઈ જવા આવ્યો હતો તેથી હવે વિષ્ણુશંકરે જલદી જલદી બે ચાર ટેકાણે ફરી વળી પાછા ઘેર જવાનો વિચાર કર્યો હાલના રાજ્યો અને રાણીઓએ બધાંવેલા મંદિરો રસ્તામાં આવતા હતા તેમને બતાવતો વિષ્ણુશંકર બોલ્યો “ હૃષીકેશભાઈ, જીવો આ દેવાલયોની ઠઠ ! નેપાલના રાજકુવરોએ તેમને સમરાવીને આવા સુશોભિત કર્યો છે જીવો, આ શિવમંદિરોની સુદર હાર ! ઇંદોરના રાણી અહલ્યાબાઈ અને શરવીર રણજીતસિંહે તેમની શોભા અને મહત્તામાં વધારો કર્યો છે તેમની પ્રાચીન કથા અલૌકિક છે. જીવો આ શિલાલેખ ! તેમાં અહલ્યાબાઈનું નામ કેતરેલું છે રણજીતસિંહના નામવાળા શિલાલેખ તમને આગળ બતાવીશ ”

આખરે તે બંને ભારતવર્ષમાં મહા વિદ્વાન ગણાતા સ્વામી કૃષ્ણાનંદના મકાન પાસે આવી પહોંચ્યા સ્વામીજી કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયન કરાવતા હતા તે જોઈને વિષ્ણુશંકરે કહ્યું “ હૃષીકેશભાઈ, ઈંગ્રેજી વિદ્યાએ કર્મ અને ઉપાસના તરફ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી છે, પણ જેમ જેમ જમાનો બદલાતો જાય છે તેમ તેમ અનેક હિંદુઓ સંપૂર્ણ જ્ઞાનવડે કરીને પૂજના ખરા સ્વરૂપને સમજી પોતાના આપદાદાના જીના ધર્મ તરફ વળતા જાય છે આ સનાતન ધર્મ સામે ગ્રીક, પરશીઅન, મુસલમાન, અને ખ્રિસ્તી

લોકોએ ધણાએ હુમલા કરેલા છે પણ તે સજળા ફેગટમા જ જુના રાજ્યો અને જુની પ્રજાઓ નાશ પામી ગઇ, પણ પ્રાચીન ઝાળ અને અર્વાચીન કાળનો મળધ હજી એવો ને એવો માત્ર હિંદુસ્તાનમા જ નજરે પડે છે અને પ્રાચીન ધર્મ પોતાની કીર્તિ અને શોભા સહિત હિંદુ પ્રજાના અત કરણમા અને જીવનમા વામ કરી રહેલો અહીં જ દેખાઇ આવે છે ”

એ સાલળીને હુપીકેશચંદ્ર ઘણા ઉલ્લાસથી બોલ્યો “હિંદુઓને તેમના બાપદાદાના ધર્મમા સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે એ શ્રદ્ધા તેમના અત કરણમા ઉઠી વાસ કરીને રહેલી છે પરદેશીયોના હજારો હુમલા થયા છતાં પણ હિંદુઓનો ધાર્મિક ખજાનો હજી જોવો ને તેવો જળવાઇ રહ્યો છે એ સત્ય બતાવી આપે છે કે માનવજીવનની પ્રગતિમા અગત્યનો ભાગ ભજવવાને જ ભારતવર્ષ સરળપણ છે જે પ્રજાનો ભૂતકાળ ભવ્ય અને શ્રેષ્ઠ હોય તે પાછી ભવ્ય અને શ્રેષ્ઠ થવાની જ ! ”

વિષ્ણુશંકર હવે થાકી ગયો હતો તેની વૃદ્ધ કાયા હવે વધારે ચાલવાને શક્તિવાન નહોતી તેણે હવે પાછા ધરભણી જનાનો નિશ્ચય કર્યો હુપીકેશચંદ્રના શરીરને આ વાત ગમી પણ તેની શોધક વૃત્તિને તે ન ગમી આ પ્રાચીન નગરીનું પુરેપુરું અવલોકન કરવાની તેની ઇચ્છા હતી, પણ શારદાદેવી વાટ જોતા હશે એ વિચારથી તે પણ પાછા જવાનું ડહેવા લાગ્યો તેણે જે જે જોયું હતું તેનો આમેહુબ્ધ ચિતાર હજી તેના મનમા રમ્યા કરતો હતો અને તેના જ વિચાર હજી તેના મનમા આવ્યા કરતા હતા ગમે ત્યાં જાય ત્યાં પાછું વિષ્ણુશંકરે કહ્યું ‘ હુપીકેશભાઈ, આધુનિક સમયમા ટ્રેડલાઈક મુસાફરો અહીં આવે છે અને અહીં તહીં દષ્ટિ નાખી પાછા ફરે છે તેમને મન આ કાશીનગરી વિચિત્ર રિવાજવાળું જુનું પુરાણું શહેર ભાસે છે, પણ બારીકાથી અવલોકન કરનારને તે હિંદુઓનો સનાતન ધર્મ, વિદ્યા, અને પ્રાચીન સમયની મહત્તાનો પુરેપુરો ખ્યાલ આપનાર ભવ્ય નગર જણાય છે જરા આગળ આવો અને પેના દેવાલયની અડાળીમા વેદમંત્રનો ધોષ થાય છે તે સાંભળો ”

અને જશુ આગળ ગયા અને તે દેવાલયની અડાળી આગળ થોડીવાર ઉભા રહ્યા એટલામા પાછો વિષ્ણુશંકર બોલ્યો: “ હવે સાહેબ આગળ અને પેના વૃક્ષ નીચે સ્વચ્છ અને સુદર જગ્યામા

ખેરાંને પેલા અક્રેતાનદ મહારાજ વેદાન્તનો બોધ કરે છે તે સાબળો ”

આન દમા નહાતો નહાતો હુધીકેશચદ્ર આગળ આવ્યો અને પેલા વૃક્ષ આગળ આવીને ઉભો રહ્યો વૃક્ષ નીચે એક પર્ણકુટી હતી ત્યાં આગળ સાદડી પાથરીને સ્વામી બેઠા હતા સ્થળ ઘણું સાદું પણ સ્વચ્છ લાગતું હતું અલૌકિક શાંતિ ત્યાં પ્રસરી રહી હતી ઉપર નિર્મળ આકાશ આવી રહ્યું હતું સામે થોડે દૂર પવિત્ર ગંગાનદીનો જળપ્રવાહ ખળખળ કરીને વહી જતો જણાતો હતો કેટલાક ભાવિક જતો સ્વામીજીની આસપાસ વીટળાઈને બેઠા હતા, એ સઘળું જોઈને હુધીકેશચદ્ર વધારે રાજ થયો તેના મનનો ભાવ વિષ્ણુશ કર સમજી ગયો અને તેથી હુધીકેશચદ્રની સામે જોઈને બોલ્યો “ ભાઈ, એ તો ખુણે ખોચરે ફરીએ ત્યારે જ અહીંનું જીવન બગાળે સમજાય ! ”

હુધીકેશચદ્રના મનમાં અનેક તરંગોએ વાસ કર્યો તેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ઉવડી અને ક્ષણવાર ત્રીસ દેશના જુના દિવસોનો વિચાર તેના મનમાં ખડો થયો તે મનમાં બોલ્યો “ નાના નાના ઝુપડા-ઓમાં રહીને પણ મહાત્માઓ હાલના હિંદુઓને વિદ્યા, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું દાન કરે છે આવો બોધ કરવાને સોફ્ટીસ અને પ્લેટો જેવા ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓ પણ મહદ્ભાગ્ય સમજે અને એલસીબાઈ-ડીઝ જેવા થોફાઓ તેને શ્રવણ કરવાને ઉભા જ રહે ”

અને જણ પાછા વર તરફ જવા લાગ્યા વિષ્ણુશકર ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલતા લાગ્યો, પણ વિચારપરપરામાં ગુથાઈ ગયેલા હુધીકેશચદ્ર ધીમે ધીમે ડગલા ભરતો હતો અને ટાઇ કોઇ વાર વિષ્ણુશકરની પાછળ પડી જતો હતો તેણે જે જે જોયું હતું તેના ઉપર વિચાર કરતો અને તે સર્વની મનમાં તુલના કરતો હુધીકેશચદ્ર પાછળ ચાલતો હતો સન્યાસીઓના મઠ ઉપર વિચાર કરતા તેને લાગ્યું કે —

“ These monasteries are like the great organisations of the great religious orders in the medieval ages that laid the foundations of all the Universities and common schools in Europe Here heart is more prized than intellect Formation of character according to the teaching is more worshipped than mere inte-

Intellectual assent Here the Guru tries to impart his personality more than mere verbal knowledge આ સન્યાસીઓ કેવા સાદા, દયાળુ અને સત્યશીલ છે તે પોતાના ઉચ્ચ જીવનથી શિષ્યોના ચાગ્રિચને ઘડે છે અને પવિત્રતાને પ્રસારે છે ”

વળી વિચાર એટ દિશામાંથી ખીજ દિશા તરફ વળ્યો હુધી કેશચદ્રની દષ્ટિ આજળ આધુનિક કેળવણીના પરિણામો રમી રહ્યા તે મનમાં બડમડ્યો “ Damn that education that sharpens the intellect but does not broaden the heart ”

આધુનિક કેળવણીના વિચારથી હુધીકેશચદ્રની સ્વદેશપ્રીતિ જગૃત થઇ અને હિંદની રાષ્ટ્રીય કેળવણીના વિચારોએ તેના મસ્તકને ડાલાવ્યું તે મનમાં ખોલ્યો “ પ્રાચીન ભારતમાં તેની ઉચ્ચતર અભિલાષાઓના યુગમાં સાચી કેળવણી અઢળક ધન અર્ચીને બધા-વેલા સભ્ય મકાનોમાં બેસીને અપાની નહોતી, પણ તે અરણ્યોના આશ્રમોમાં, વૃક્ષોની છાયા નીચે બધાવેલી પર્યુકુટીઓમાં અપાતી હતી બહારથી જ્ઞેનારને તે પર્યુકુટીઓ બેડોળ અને દારિદ્ર્યના એકે એક ચિન્હવાળા લાગતી હતી, પણ તેની અદર માનવવિચારની સૌથી ઐશ લાવનારો શિષ્યોના હૃદયમાં રેડાતી હતી અરણ્ય જીવનના શુદ્ધ માદા ત્યાગ વડે જ ઉપનિષદોના સનાતન સત્યો જગતને આપી શક્યા હતા અત્યંત સાદાઇ અને ત્યાગ વડે જ પવિત્ર જ્ઞાનનો દીપ સૌથી વધારે પ્રગટ પાડી શકતો હતો ભારત વર્ષને તેની મળની ત્રિથિતિમાં લાવવાને અત્યારે પણ તેની તે જ સાદાઇ, તેનું તે જ સમર્પણ, અને તેના તે જ ત્યાગવાળી ઉચ્ચ રાષ્ટ્રીય કેળવણી ભારતવાસીઓને અપાની જોષ્ટએ એવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં જ ભારતનો ઉદય, ડહ્યાણ, અને ઐય છે ”

એટલામાં વિષ્ણુશકરે છુમ પાડી “ લાઇ ચાલો, વખત બહુ થયો, ” અને તેથી હુધીકેશચદ્રનો વિચાર અટક્યો અને તે ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલવા લાગ્યો

બને જણુ ઘેર આવી પહોંચ્યા એ વખતે ત્રીજો પહોર થઇ ગયો હતો થોડીક વાર થયા પછી શારદાદેવીએ એક વાર ફરીથી ગંગા નદી ઉપર જઈને સ્નાન કરવાનો વિચાર કર્યો હુધીકેશચદ્ર

અને વિજ્ઞાન કર તેમને લઇને લગભગ સાય ઢાળનો સમય થયો ત્યારે ધરમાથી નીડળ્યા અને ગંગાના કિનારા ઉપર આની પહોંચ્યા આ વખત પાણી સુધી પહોંચતી પગથીયાની હારો, પવિત્ર ગંગામા સ્નાન કરવાને આવેલા સ્ત્રીપુરૂષોના ટોળાથી ભરપૂર થઇ ગઈ હતી પોતાના ધનવાન યજમાનોને લઈને ગોર પવિત્ર ઘાટ ઉપર આવતા દેખાતા હતા કેડ મમાન પાણીની અદગ ઉભા રહી આજણો જનોઈ પકડીને મત્રો બોલતા હતા સ્નાન, અપવાસ અને ભક્તિ થકી પોતાના પાપ ધોવાને આવેલા હજારો સ્ત્રીપુરૂષોનો ડોઝાહલ ભણિ-ઢર્ણિકા અને દશાશ્વમેધ ઘાટ ઉપરથી આવતો સભળાતો હતો

શારદાદેવીએ સ્નાન કર્યું અને આ શ્રદ્ધાળુ માઈ પોતાની નતને અત્યત સુખી માનવા લાગી દુનિયાનો ત્યાગ કરી આ પવિત્ર ભૂમિમા ગડીને ઇશ્વરભક્તિમા પોતાની જીદગી ગાળવાનો તેણે મકલપ કર્યો અને આ અવસર ઇશ્વરે તેને વેળાસર આણી આપ્યા તેથી તે તેનો એક ચિત્તથી ઉપકાર માનવા લાગી

છેડ સાજરે ત્રણે જણ પાછા પોતાને મુકામે આગ્યા હુપીકેશ-ચદ્ર નણુ આગ દિવસ ઢાગીમા રહ્યો અને પછી તેણે પાગલ ફરવાનો વિચાર કર્યો શારદાદેવીની ગારાબર મલાળ લેવાનુ તેણે ગોગને કહ્યું વિજ્ઞાન કર અત્યાગ સુધી તેમની સઘળી જરૂરીઆનો પુરી પાડતો અને તેમના એક મિત્ર, સલાહકાર, અને વખતે ઉપદેશકની ગરજ સારતો તે જ પ્રમાણે હવે પછી પણુ વર્તવાની તેણે ખાત્રી આપી

આખરે હુપીકેશચદ્રને પાછા જવાનો દિવસ આવ્યો પોતાના પુત્રથી છુટા પડવાનો સમય આવવાથી શારદાદેવીના મનમા જરા એદ થયો તે દિવસે મા અને દિકરો વિશ્વનાથના દેવળ સુધી માથે સાથે ગયા દેવળના દરવાજા પાસે શારદાદેવી ઉભા રહ્યા અને બે હાથ જોડી વિશ્વનાથને અરજ કરવા લાગ્યા “હે વિશ્વેશ્વર, જગતની માયામાથી છુટવુ એ ઘણુ કઠણુ ઢામ છે પ્રભુ, મને બળ આપજો અને તારી ભક્તિમા સદા દઢ રાખજો, અને આ મારા એકના એક પુત્ર ઉપર કૃપાનો વરસાદ વરસાવજો ”

હુપીકેશચદ્રે પોતાનુ મસ્તક ધણુ નીચુ નમાવીને શારદાદેવીને નમન કર્યું અને તેમણે તેના માથા ઉપર હાથ મુકીને આશિર્વાદ આપ્યો “જા, મારા દિંદરા, તારા પૂજ્ય પિતાને માર્ગે ચાલજો, તારી ગરીબ બહેનની મલાળ લેજો, સગાવહાલા સાથે હેતથી વર્તજો,

અને સારા ડામો કરીને દુનિઆમાં કીર્તિ મેળવળે પ્રભુને કદિ વિઆરીશ નહીં અને તેનો અનન્ય દામ બની તારી માતૃભૂમિની સેવા કરળે અને એ મહાન્ કાર્યમાં મારો આશિર્વાદ તુ જ્યાં હઈશ ત્યાં તને પહોંચશે ”

આ શબ્દો બોલતે બોલતે શારદાદેવી ગદગદિત બની ગયા અને તેમની આખોમાથી અશ્રુ ટપકવા લાગ્યા હુષીકેશચદ્રે ફરીથી તેમને નમન કર્યું, અને નમન કરતે કરતે એનું હૃદય લાગણીથી એટલું બધું ઉભરાઇ ગયું કે તેની યુવાન અને મજબૂત ડાયા થગ્થર ધુળવા લાગી, તે ગળગળો થઇ ગયો, અને તેનાથી એક પણ શબ્દ બોલી શકાયો નહીં

વિશ્વનાથના દેવળમાં ઘટનાદ થયો ભાવિક ભક્તોનો મન્નથાપ પ્રભાતના સમયે આકાશમાં ગાજી રહ્યો ભગવાન રવિરાજના સુદર રક્ત ટિંગણો શિવાલયના સોનેરી ધુમટને વધારે પ્રદર્શિત બનાવી રહ્યા દેવળમાં લોકોની ઠઠ જામી રહી પત્ર, પુષ્પ, જળ અને ફળથી મહાદેવની જળાધારી ભરાર્ધ ગઇ વિશ્વનાથનું લિંગ લગભગ સવળું આચ્છાદિત થઇ રહ્યું અને ભાવિક ભક્તો આરતિની રાહ જોતા ટોળે મળીને ઉભા રહ્યા એ સમયે શારદાદેવીએ પોતાના અનુભાવી નાખ્યા અને ગદગદ કંઠે બોલ્યા “ મારા દિગ્ગ, હવે વિદાય થા, નારા કામમાં હોારીઆરી ગાખળે, પગેપડારી અને સત્યશીલ બની ગરીબ અને અનાથને સહાય કરળે અને તારી કમાણી તારા એકલા જ માટે નથી એમ જાણી સમગ્ર લોકનું કલ્યાણ કરવામાં તત્પર રહેળે ”

શારદાદેવીના ધાર્મિક હૃદયમાંથી આ ઉદ્ગારો સહજ નીકળી ગયા એથી ખાત્યાવસ્થામાં માતાએ અપલી ધાર્મિક વૃત્તિ હુષીકેશચદ્રના મનમાં જગૃત થઇ હૃદય ક્ષણવાર મસ્કારી બન્યું નાનપણના મસ્કારખીજને પોપણ મળ્યું તેની સાથે પિતાની ક્ષાત્રવૃત્તિ અને સ્વદેશપ્રેમશૌર્ય હૃદયમાં તરી રહ્યા હુષીકેશચદ્ર મનોમય સંશ્લિમાં વિચરના લાગ્યો અને શારદાદેવીને એક વાર ફરીથી મુગે મોઢે પ્રણામ કરીને શિવાલય આગળથી નીકળ્યો, અને જાગના ઘાટ તરફ ચાલતો થયો

રસ્તામાં અનેક વિચારો તેના મગજમાં ઉદ્ભવ્યા અનેક કલ્પનાઓએ તેના મન્ટકને ઘેરી લીધું ભારતની અનેક આશાઓ

અને નિરાશાઓએ તેના હૃદયમા વાસ કર્યો પવિત્ર ગંગા નદીના ઘાટ ઉપર હૃષીકેશચંદ્ર ક્ષણવાર ઉભો રહ્યો અને પ્રાચીન ભારતની ભવ્યતાનો વિચાર કરતો આ ભવ્ય નગરીના દેવાલયો અને મિનારાઓ તરફ પાછો વળીને દૃષ્ટિ નાખી રહ્યો સ્વદેશપ્રેમીના હૃદયમા અનેક ઉચ્ચપાથયો થયા લાગી અનેક આશાઓ ભાગતના ઉજ્જવલ ભાવીની ઝાખી ડરાવવા લાગી, અને સાથે સાથે અનેક નિરાશાઓ તેના હૃદયને ડપાવવા લાગી હૃષીકેશચંદ્ર વિચારપરપરામા કુખી ગયો ક્ષણવાર તે પોતાનું ભાન ભૂલી ગયો ભારતના ભાવી મુખથી મુખી થતો અને દુઃખથી દુઃખી થતો હૃષીકેશચંદ્ર ત્યાં ને ત્યાં જ ઉભો રહ્યો વણે વખત ચાલ્યો ગયો પણ તેનું ભાન તેને રદ્યું નહીં તેની વિચારમાળા આગળ ને આગળ પધી, અને હૃષીકેશચંદ્ર સરસ્વતીના મનોરાજ્યમા વિચરી રહ્યો એટલામા ગંગાના કિનારા ઉપરથી માછીએ તેને મછરામા એસવાને બોલાવ્યો હૃષીકેશચંદ્રની વિચારમાળા અટકી અને તે ઘાટના પગથીયા ઉતરવા લાગ્યો

મછવો નૈયાર હતો તેમા તે બેઠો “વિશ્વનાથકી જય” બોલતે મછવો હાડરવામા આવ્યો ગંગા નદીના વિશાળ પટ ઉપર તે આગળ ને આગળ વધ્યો અને પવિત્ર જળપ્રવાહમાથી પોતાનો માર્ગ કાપવા લાગ્યો જેમ સપાટ જમીન ઉપરથી પાણીનો રેલો સરર કરતો ચાલ્યો જય તેમ મછવો આ જળપ્રવાહ ઉપરથી જવા લાગ્યો અને તેના ચાલવાની સાથે હૃષીકેશચંદ્રના મગજમા તેની વિચારમાળા પાછી રાક થઈ, અને આગળ ને આગળ વધવા લાગી સ્વદેશપ્રેમીનું હૃદય સ્વદેશપ્રીતિના તરંગોમા ઉછાળા મારી રહ્યું અને હૃષીકેશચંદ્રના મુખમાથી નીચેની ડીઝો નીકળવા લાગી

તે ભારતનો હું મતાન

તે ભૂમિનું લાગ્યું તાન

તે ભારતનું ગાવું ગાન

કૃષ્ણપ કણુભૂક્ષ્ણ વાદ્મીક મુનિવર, કપિલ કુમારિલ શાકર ગુણીવર,
કાળીદામ ભવભૂતિ કવિવર, કેરૂ બન્યું નિવાસ સ્થાન
તે ભારતનો હું મતાન

+ + + + +

વશીષ્ઠ વ્યાસાદિક જ્યાં ગુરૂવર, ચંદ્રશેખર જનકાદિ નૃપવર,
સનક સનપ્ત સનત કુમારા, જ્યાં રહી ધરતા પ્રભુનું ધ્યાન

તે ભારતનો હું મતાન

- + + + +

દ્રોણ લીખે અર્જુન શિશુપાલ, જરામય જયદ્રથ નૃપ બાળ,
દુપદ લીખે દુયોધન શરા, દીપવે બળવી ભૂમિ મહાન
તે ભારતનો હું મતાન

+ + + + +

અધિક પ્રતાપી અધિક મનોહર, નૃષ્ટિ લીલા ન્યા અતીવ સુન્દર,
પ્રચડ ગિરિવર તરુવર ગોલા, દાખરી આપતી ઈશ્વર જાન
તે ભારતનો હું મતાન

+ + + + +

અહમચર્ય તપ યજ્ઞ સમાધિ, ન્યા વસતા જપ દાન દયાદ
ન્યા સઉ મુનિવર રૂપિવર નૃપવર, ત્યાગી બની લે અહમજાન
તે ભારતનો હું મતાન

+ + + + +

વિચાર એક દિશામાંથી ખીલે દિશામાં વળ્યો પ્રાચીન ભવ્યતા-
ના ભણુડાગ મગજમાંથી ખન્યા અને હિંદની આધુનિક ગોચનીય
દશાનુ ચિત્ર હુષીકેશચંદ્રની માનસિક દૃષ્ટિ આગળ ખડુ થઈ રહ્યું
તે ચિત્રને ખેંચી અવલોકતો હુષીકેશચંદ્ર પાછો ગાવા લાગ્યો

હિં. ! ગયું ક્યા તારૂં ગૌરવ, ક્યા ગઈ લક્ષ્મી ને રહ્યું ગૌરવ
ક્યા ગયા ને ઋષિ તે જૂપ ગંગા, રહ્યું હવે મહિ ખાળ મમાન
તે ભારતનો હું મતાન

+ + + + +

દીન્ય કર્મ દીન્યાક્રાંતિ તારી, મ્યા ગઈ લક્ષ્મી તારી પધારી
હાય ! ગયા મ્યા તપ ને દાન, ભારતવર્ષ થયું હેમાન

કાઈ ન પાક્યો એ મતાન

જે દે ઉર્જવળ કોરતી દાન

નેવો યાઉ હું સત્તાન—તે ભારતનો

સર્પ ગયા મહિ રહ્યા લીસોટા, પાણી ઉપર જયમ પગપોટા
તે કાળિ ને ધનલ પ્રકાશ, આર્યભૂમિ ! દઉં તુજને દાન

તો જ હું તારો થઉં સત્તાન
 નહીં તો બૂલ્યો મારૂં ભાન
 હાય ! થયું ભારત હેગન—તે ભારતનો

પેટભરા મહિ પાડ્યા સુત તવ, ધર્મહીણ થઈ કરતા ઉપદ્રવ,
 કરતા, હરતા, નહીં કષ્ટ કરતા, લેશ મળે નહીં દેશનું ભાન
 એવા બનીયા સહિ સત્તાન
 હાય ! ગયું નિજ કર્મનું જ્ઞાન
 તેવો થઈશ નહીં સત્તાન—તે ભારતનો

આમ બોલતે બોલતે હૃષીકેશચંદ્રની આબમા ઝળઝળાયા આવી
 ગયા તેનું હૃદય અનેક લાગણીઓથી ઉભરાઈ રહ્યું જાતીમા હુમો
 ભરાયો અને અતે હૃદયને ખાલી કરતો હૃષીકેશચંદ્ર આકુ નોંધતે
 મુક્તકંઠે રોધ પડ્યો તેની આબોમાથી અનુ દપડ્યા અને એ ચાર
 ગાના પવિત્ર જળપ્રવાહમા પડ્યા ખીન્ન ઉતાડ્યો તેમની ધૂનમા
 હતા તેથી તે કાંઈની નજરે પડ્યા નહીં હૃષીકેશચંદ્ર પાછો સાવધાન
 થયો અને અચૂને લુગી નાખી હૃદયમા ધૈય અને ઉત્સાહને ધરતો
 પાછો મનમા આગળ ગાવા લાગ્યો

હિંદ ! પુત્ર હું કહેનાઉં ક્યારે, ધર્મ કર્મ ધન લાવું સારે,
 એ તપ ને એ વિદ્યાગન, પ્રથમ પડે તુજ આ ! મ્થાન

એ ભારતનો હું સત્તાન
 એ ભૂમિનું લાગ્યું તાન
 એ ભૂમિનું ગાવું ગાન—તે ભારતનો

મજવો જિનારે આવી પહોંચ્યો હૃષીકેશચંદ્રનું સ્વદેશગાન
 અટક્યું અને પોતે મજવામાથી ઉતરી પોતાની દિવ્ય કાયા અને
 દિવ્ય વિચારોથી મૈમા ભાન પાડતો સૌ ઉતાડે ભેગો ભળી ગયો,
 અને સૌ સાથે નજીકના સ્ટેશન ઉપર ગયો સ્ટેશન ઉપર અનેક
 સ્ત્રીપુરુષોનો તેને મગાથ થયો આ અધશ્રદ્ધાળુઓની શ્રદ્ધા ઉપર
 વિચાર કરતા હૃષીકેશચંદ્રને પૂર્વકાળના મહાન સ્ત્રીપુરુષો યાદ આવ્યા
 અને તેમની વિદ્યા, તપ, અને બળ તેના મગજમા રમી રહ્યા ક્ષણ-
 વાર પછી એ ચિત્ત ઉપરથી તેનું ચિત્ત ખસ્યું અને શ્રિપિતચંદ્ર,
 પ્રિયવદા અને મૃણાલિનિ તરફ વળ્યું પ્રિયવદાની અમીદષ્ટિ તેના
 ઉપર શાંતિનો વગસાવ વરસાવવા લાગી અને મૃણાલિનિની ચચળ

અને ભવ્ય આકૃતિ તેના હૃદયમા ઉત્સાહ પૂરવા લાગી હુષીકેશચંદ્ર એકદમ બોલી ઉઠ્યો.

“મૃણાલિનિ, મૃણાલિનિ, સ્વદેશકાર્યરૂપી અચળો હું માગ અગે ધરીશ એ મહાન્ કાર્યમા તુ ઉત્સાહ પ્રેરજે ગૃહસ્થાશ્રમમા નહીં ધડાયલો પુરુષ અપૂર્ણ છે દેશકાર્યમા મારી સાથે જોડાઈ મને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરાવજે

“Sweet angel of peace and purity 'soaring high in the heavens above, thou wilt look down with a sympathetic eye, upon this Hrishikesh struggling for the amelioration of his dear country's lot,

“અથવા—એટલામા આગગારી આવી પહોંચી હુષીકેશચંદ્ર તેમા એકો અને લોહિાની ગરદીમા અન્ય વિચારો તેના મગજને ત્યજવા લાગ્યા

તૃતીય ભાગ સમાપ્ત.

આ નવલકથાનો ચોથો ભાગ
હવે પછી આપીશું.
ચોથા ભાગમા આ નવલકથા પુરી થશે.

હૃષીકેશચંદ્ર

ગૃહનું ભૂષણ ! લાયઝેરીનો શણગાર !
સ્વદેશપ્રેમની માળા ! આરિયની શાળા !

(સાસારિક નવલકથા)-ભાગ ૧ લો

સાસારિક ધાર્મિક કેળવણી વિષયક વગેરે વિષયોથી ભરપૂર, સસારમા સ્વર્ગની ઝાંખી કરાવનાર, વિદ્યાવિહારી જીવનની લાવનારો દર્શાવનાર, પૂર્વ અને પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ ધ્યેયોનું મમેલન કરાવનાર, યુવાન અને વૃદ્ધને કર્તવ્યનો માર્ગ બતાવનાર, મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર, ડોલેજીયનોને ચોચ માર્ગ બતાવનાર, પ્રજાઓને ઉત્તન પથે દોરનાર, સસારમા સાચું સુખ ભોગવાવનાર, બાળ, યુવાન, વૃદ્ધ પુરૂષ તેમજ સ્ત્રીઓને સરખી રીતે વાચવા લાયક, વિદ્વાનોએ એકે અવાજે વખાણેલું, ઘેર ઘેર વચ્ચાતું, “ મોડર્નરીવ્યુ ” જેવા ઇંગ્રેજી માસિકા અને “ સાહિત્ય ” જેવા ગુજરાતી માસિકાએ જેની મુક્તક ઠે પ્રશંસા કરી છે એવું, ઉચ્ચ શૈલી, સરળ છટાદાર અને જીન્માવાળી ભાષાથી લખાયેલું રસમય નવલકથાનું આ પુસ્તક છે આજના પ્રાહત થાવ, આજના મગાવો થોડી નડલો ખાકી છે પછી પરતાનો સુદર છપાઈ, પાકુ સોનેરી અક્ષરવાળું પુકું. સુદર પેપર ડિ ૩ ૩-૦-૦ પોષ્ટેજ જીદું

તમારે આરિયવાન બનવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
તમારા છોકરાને નીતિમય બનાવવા હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
નાસ્તિક મંદી આરિતક થવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
છોકરાને ધાર્મિક બનાવવા હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
તમારામા સ્વદેશપ્રીતિ જગવવી હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
તમારા છોકરાને આસક્તિ બનાવવા હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
આધુનિક કેળવણીના માઠા પરિણામથી દુર રહેવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

નિર્માત્ય મંદી સશક્ત થવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
તમારે ખરા વિદ્વાન થવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
ધાર્મિક બળ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !
જીવનને રસમય અને જ્ઞાનમય બનાવવું હોય તો વાંચો હૃષીકેશચંદ્ર !

વિદ્યાવિલાસી અને કર્તવ્યપરાયણ થવું હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 અલ્પચર્યાના બળને પ્રત્યક્ષ કરવું હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 છોડરાન નિહર અને ધૈર્યશીલ કરવા હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 સ્ત્રીઓએ પાતિવ્રત્યની મીઠી મઝા ચાખી હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 પાતિવ્રત્યનો પ્રભાવ અનુભવવો હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !

હૃષીકેશચંદ્ર (ભાગ ૨ જો.)

આ ભાગ સ્વદેશપ્રેમની ભાવનાઓથી ભરપૂર છે. મયમ, અલ્પચર્યા, અને નિહરતાને ધારણ કરી ખરો વિદ્વાન પોતાનું કર્તવ્ય કેવો કર્યે જાય છે તેનો આખેહુબ ચિતાર તે વાચકના મનમાં ખડો કરે છે. આધુનિક સમયના રાજ્યખટપટીયાઓને માટે તેના ડયાનાયકનું ચારિત્ર્ય અત્યંત બાધપ્રદ છે. હાલના ઇંગ્રેજ ભણેલાઓને તે સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારનો ખરો દાખલો બેસાડે છે. ફેશનનો ત્યાગ કરાવી તે કર્તવ્યને ખરે ભાગ દેરે. હાલની માનવિજ્ઞાનનીર્ણયતા અને નાબુદતાને ટાળી, વાચકને તે મુદ્દા ધર્યાવાન અને નિહર બનાવે છે. તેના હૃદયમાં તે ઉત્સાહ અને સ્વદેશપ્રેમને રહે છે અને કર્તવ્યની ખરી દિશાનું જ્ઞાન કરાવે છે. ખરો વિદ્વાન ખરો અલ્પચારી છે એનું સ્વચ્છ કરાવી અલ્પચર્યાના બળનો પ્રભાવ પ્રત્યક્ષ કરાવે છે, અને વાચકને બળવાન નીતિવાન અને દૃઢ મનારી સ્વર્ગીય સુખની તહેરો ખવરાવે છે અને સ્વદેશપ્રીતિને શિખરે ડાહ્યાવે છે. કિમત ૩ ૧-૮-૦

નિરાશાથી દૂર રહેવું હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 પામરતા અને ડાયરતાને ટાળવા હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 અલ્પચર્યા ધારણ કરી બળવાન થવું હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 સ્વદેશપ્રીતિના શિખર ઉપર ડાહ્યા હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 મયમનો ત્યાગ ચાખવો હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 મસ્તાનના મસ્તાન બનવું હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 ઉચ્ચ ભાવનાઓની મસ્તીમાં મ્હાલવું હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 વીર વિદ્વાન બનવું હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 વીર વિદ્વંસીઓ પડવવી હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
 માનવજાતિના ઉચ્ચ દ્યેય તરફ જવું હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !

હૃષીકેશચંદ્ર (ભાગ ૩ ને.)

આ ભાગ મોટા અમલદારે અને શ્રીમતોના કુટુંબોમા પેશી ગયેલા સડાનું વર્ણન કરી, ફેરાનની શીશીઆરીના માઠા પરિણામ દર્શાવી, આપણા પ્રાચીન ગૌરવ અને સદ્ગુણોની મહત્તા પ્રતિપાદન કરે છે. રાજ્યખટપટીયાઓની દુર્દશા, ઇંગ્લેન્ડના ખોટા અનુકરણથી આર્યોની થતી અધોગતિ, અતો બ્રષ્ટ તતો બ્રષ્ટતા, પ્રાચીન આર્યોના બળ પગક્રમનું વિચ્છન્ન, સ્વાભિમાનનો નાશ, આપણી નિર્માલ્યતા, વગેરે મહત્વની બાબતોનું સચોટ અને સુદર ભાષામા આપેખન કરી, ડયાનાયડના નિડર, નિરપૃષ્ઠી અને બળપરાક્રમથી ભરેલા આગ્રિચ્છદારા હિંદવાસીઓને તેમની દુર્દશાનું ભાન કરાવે છે અને મહત્તા સ્વમાન અને દેશોન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગોનો બોધ કરે છે. આર્યોમા તે ખરા આર્યત્વને પ્રેરે છે અને ખરા ગરાતનનો માગ બતાવે છે.

આ અમલ્ય રતનને ધરમા ખવરો ! એને વાચી વચાવીને અનેક અમલ્ય રતનો પેદા કરો ! સુદર છપાઇ પાકુ સોનેરી અક્ષરવાળુ પુકું સુદર પેપર ! કિમત રૂ ૨-૮-૦

શારીરિક અને માનસિક દૌર્બલ્યને હણવું હોય તો વાચો
હૃષીકેશચંદ્ર !

બળવાન અને પરાક્રમી મનવું હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
ફેશનના માઠા પરિણામથી ખચવું હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
ઉન્નતિનો ખરો માર્ગ માધવો હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
સાચી દેસાસેવા કરવી હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
બાળકાને સાચો ધર્મ શિખવવો હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
બાળકાને માચી કેળવણી આપવી હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
આર્યોનું ખરૂં ગૌરવ સમજવું હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
અધ્યાત્મિક બળને પ્રાપ્ત કરવું હોય તો વાચો હૃષીકેશચંદ્ર !
પુગણોનો સાર ! નીતિનો ભંડાર ! અધ્યાત્મ બલનો ચમત્કાર !
નવલકથાઓનો સંગ્રહ ! આ હૃષીકેશચંદ્ર જ છે લખો —

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

પીરમશાહરોડ, અમદાવાદ.

મૂળ સંસ્કૃતના જ આધારે અઢારે પર્વના સાર રૂપે

સંક્ષિપ્ત મહાભારત

લખનાર — રતિપતિરામ ઉં ૫૩યા, બી એ.

[નવા દસ ચિત્રો છતાં-કીમત રૂ માત્ર સાડા ચાર]

ધણાઠ ધર્મજ્ઞાસુ જનો ‘મહાભારત’ માટે પચાસ રૂપીઆ સુધી ખર્ચા નાખવા તૈયાર થાય છે, તેમને મૂળ સંસ્કૃતનાજ આધારે, સરળ ભાષામાં ડથા-વાર્તા રૂપે લખાયેલુ આ “મહાભારત” માત્ર સાડાચાર રૂપીઆમાં મળે એ એક આશીર્વાદ રૂપ જરૂર થઈ પડશે

કદ—ગાયલ આઠ પેજ સાધઝના વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત સાથે લગભગ ૪૦૦ પાના, ઝાડાએન્ડીક કાગળ, મજબુત મળ ગ છીટતુ પુઠુ

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા”ના ઈ સ ૧૮૨૬ તથા ૨૭ ની સાલના બે વર્ષના ગ્રાહક હશે કે એ બે વર્ષ માટે નવા થશે તેને આ “મહાભારત” અર્વી કીમતે એટલે માત્ર સવા બે રૂપી-આમાંજ આપીશુ આટલુ બધુ સસ્તુ-મફત જેતુ આપવાતુ ડારણુ એજ કે પુસ્તકમાળાના જુના તથા નવા ગ્રાહકો તેનો છુટથી લાભ લઈ શકે આ ગ્રન્થની અનુકંમણિકા વાચવાથી ડાઘક તેનો ખ્યાલ આવશે —

અનુકંમણિકા.

૧ આદિપર્વ

પૃષ્ઠા ૧—૬૪

પ્રકરણુ	૧ પૂર્વ ઇતિહાસ	૧
„	૨ વ્યાસની ઉત્પત્તિ	૪
„	૩ શાન્તતુ રાગન અને વગ વિસ્તાર	૮
„	૪ કુતી ડી ડોમાર્યાવસ્થા—	
	કૌરવો-પાડવોનો જન્મ	૧૬
„	૫ પાડવો અને કૌરવોનો સહવાસ	૨૧
„	૬ આચાર્ય દ્રોણ	૨૪
„	૭ રાજકુમારનો ધનુર્વિદ્યાબ્યાસ	૨૬
„	૮ ગુરૂદક્ષિણા અને દ્રુપદનો પરાજય	૩૦
„	૯ વૈરનો આરભ-વાક્ષાગૃહમાં પાડવોડડ	
„	૧૦ વનવાસી પાડવો-હિડિંબ અને	

બક નક્ષત્રોનો વધ ૪૦

„ ૧૧ પાચાલી સ્વયંવર	૪૭	
„ ૧૨ ઈંદ્રપ્રસ્થમાં પાડવો— અર્જુનનો વનવાસ	૫૭	
„ ૧૩ વસંતવિહાર—સુભદ્રાહરણ	૬૦	
„ ૧૪ આડવવનદહન	૬૩	
૨ સભાપર્વ	૫૪૩	૬૫—૯૨
પ્રકરણ ૧૫ મયસભા અને રાજધર્મો	૬૫	
„ ૧૬ રાજસૂય યજ્ઞ-કલહના ખીજ રોપાયા	૬૮	
„ ૧૭ ઘૂતનો આરભ	૭૬	
„ ૧૮ અનીતિની પરાકાષ્ટા-દ્રૌપદીના વસ્ત્રહરણ-પ્રભુએ તેની લાજ રાખી	૮૧	
„ ૧૯ ઘૂતનું પુનઃમંડાણ-પાડવોનો પરાજય	૯૯	
૩ વનપર્વ	૫૪૩	૯૩—૧૩૭
પ્રકરણ ૨૦ ધૃતરાષ્ટ્રની અસ્વસ્થતા	૯૩	
„ ૨૧ વનવાસ-સ્નેહીઓનો મેળાપ	૯૫	
„ ૨૨ કૌરવો મહામે યુદ્ધ કેમ ન કરવું	૯૯	
„ ૨૩ અર્જુનની તપશ્ચર્યા— દિવ્ય અસ્ત્રોની પ્રાપ્તિ	૧૦૪	
„ ૨૪ પાડવો પ્રવાસે નીકળ્યા— બદરિકાશ્રમમાં નિવાસ	૧૧૩	
„ ૨૫ પ્રવાસમાં ભીમસેનનું સાહસ— અર્જુનનું આગમન	૧૧૭	
„ ૨૬ અવિચારી સાહસનું ફળ— પતિપરાયણા સતી	૧૨૩	
„ ૨૭ બોદે તે પડે	૧૨૮	
„ ૨૮ દાનેશ્વરી કર્ણ	૧૩૫	
૪ વિરાટપર્વ	૫૪૩	૧૩૮—૧૭૬
પ્રકરણ ૨૯ શુભ નિવાસ	૧૩૮	
„ ૩૦ શ્રુત વધ	૧૪૯	
„ ૩૧ સૈર ધ્રીના સતીત્વની કસોટી	૧૫૨	
„ ૩૨ પાડવો ઓળખાયા	૧૬૩	
„ ૩૩ દુષ્ટ વૃત્તિનું પરિણામ	૧૭૧	

૫ ઉદ્યોગપર્વ	પૃષ્ઠાક ૧૭૭-૨૧૦
પ્રકરણ ૩૪ વિષ્ટિની વાટાવાટ-મૈન્યનો જમાવ	૧૭૭
,, ૩૫ મધિના નિષ્કળ પ્રયત્નો—	
ધૃતરાષ્ટ્રને થયેલો ભોધ	૧૮૫
,, ૩૬ શ્રીકૃષ્ણનો છેલ્લો પ્રયત્ન	૧૯૨
,, ૩૭ શ્રીકૃષ્ણનો નિષ્કળ પ્રયાસ	૧૯૯
૬ ભીષ્મપર્વ.	પૃષ્ઠાક ૨૧૧-૨૬૧
પ્રકરણ ૩૮ કુરુક્ષેત્રમાં અર્જુનનો વિષાદ—	
શ્રીકૃષ્ણનું પ્રોત્સાહન	૨૧૧
,, ૩૯ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસાર	૨૧૯
,, ૪૦ ” [ચાલુ]	૨૨૯
,, ૪૧ વિજયનો પ્રભાવ	૨૩૫
,, ૪૨ સેનાપતિ ભીષ્મ—	
દમ દિવસનો ભય હવે મગ્રામ	૨૪૦
,, ૪૩ ભીષ્મ પડયા	૨૫૩
૭ દ્રોણપર્વ	પૃષ્ઠાક ૨૬૧-૨૯૪
પ્રકરણ ૪૪ સેનાપતિ દ્રોણ-અભિમન્યુમરાયો	૨૬૧
,, ૪૫ અર્જુનનું પરાક્રમ	૨૭૨
,, ૪૬ છળથી દ્રોણ હણાયા	૨૮૬
૮ કર્ણપર્વ	પૃષ્ઠાક ૨૯૫-૩૦૮
પ્રકરણ ૪૭ સેનાપતિ કર્ણ—	
ઠોરવાનો અસ્ત થતો તારો	૨૯૫
,, ૪૮ દુ શાસન રૂધિરપાન-કર્ણ પડયો	૩૦૪
૯ શલ્યપર્વ	પૃષ્ઠાક ૩૦૯-૩૧૭
પ્રકરણ ૪૯ દુર્યોધન પડયો	
૧૦-૧૧ સૌમિકપર્વ અને સ્ત્રીપર્વ	પૃષ્ઠાક ૩૧૭-૩૨૨
પ્રકરણ ૫૦ કળ્પતા અગારનો અતિમ પ્રકાશ	
૧૨ શાન્તિપર્વ	પૃષ્ઠાક ૩૨૩-૩૩૫
પ્રકરણ ૫૧ રાજ્યારોહણ-ભીષ્મનો શાન્તિભોધ	
૧૩ અનુશાસનપર્વ	} પ્રકરણ ૫૨ ભીષ્મનો દેહ વિલય— અશ્વમેધ યજ્ઞ
૧૪ અશ્વમેધપર્વ	
૧૫ આશ્રમવાસિકપર્વ	
૧૬ મૌષલપર્વ	} પ્રકરણ ૫૩ પાડવોનું મહાપ્રસ્થાન અને સ્વર્ગ ગમન.
૧૭ મહાપ્રસ્થાનિકપર્વ	
૧૮ સ્વર્ગારોહણપર્વ	

